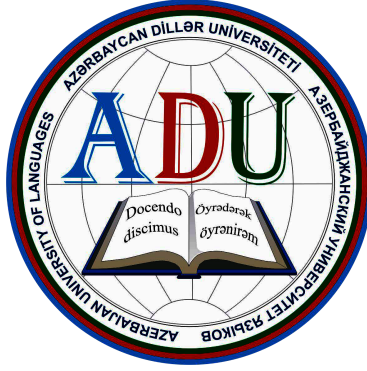

ISSN 2518-7538

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

CİLD 8, №3, 2017

VOL 8, №3, 2017

TOM 8, №3, 2017

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin
30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol №10R)
dövri elmi nəşr kimi təsdiq edilmişdir*

TƏSİSÇİ: Azərbaycan Dillər Universiteti

REDAKSİYA HEYYƏTİ:

1. Akif Bayramov – (Azərbaycan)
2. Alan Reed Libert – (Avstriya)
3. Aynur Sabitova – (Azərbaycan)
4. Azad Məmmədov – (Azərbaycan)
5. Bilal İsmayilov – (Azərbaycan)
6. Çəmən Babaxanova – (Azərbaycan)
7. Dilarə İsmayılova – (Azərbaycan)
8. Əsgər Zeynalov – (Azərbaycan)
9. Fəxrəddin Veysəlli – (Azərbaycan)
10. Fikrət Cahangirov – (Azərbaycan)
11. Gülnar Hüseynzadə – (Azərbaycan)
12. Həbib Zərbəliyev – (Azərbaycan)
13. İkrəm Qasımov – (Azərbaycan)
14. Sevda Vahabova – (Azərbaycan)
15. Şaban Şabanov – (Azərbaycan)
16. Vilayət Hacıyev – (Azərbaycan)
17. Vladimir Aleksandroviç Yatsko – (Rusiya)
18. Yanq Hyun Kvon – (Koreya)

BAŞ REDAKTOR:

Sərxan Abdullayev

MƏSUL KATİB:

Vahid Ərəbov

KORREKTOR:

Xatirə Aslanova

REDAKSİYANIN ÜNVANI:

Bakı, Rəşid Behbudov, 134
ADU II mərtəbə, otaq 216
Tel: 441-39-74

DİLÇİLİK BÖLMƏSİ

Şaban Şabanov
ADU

ALMAN DİLİ SÖZÖNÜLƏRİNİN SEMANTİKA VƏ SINTAKSİSİ (SÖZÖNÜ=QOŞMA PARALELLİYİNDƏ MÜQAYİSƏLİ TİPOLOGİYA)

Açar sözlər: müqayisəli tipologiya, təsnifat, derivativ söz, derivativ məna, autosemantik, idiomlaşmaq, məna genişlənməsi, polisemiya, funksional diferensiaslaşma, işlənmə tezliyi, normativ qrammatika, idarə, valentlik

Keywords: comparative typology, classification, derivative word, derivative meaning, auto semantics, idiomatisation, expanded meaning, polysemantics, functional differentiation, use frequency, standard grammar, conducting, valency

Ключевые слова: сравнительная типология, классификация, деривативное слово, деривативное значение, автосемантические слова, идиоматизм, расширение значения, полисемия, функциональная дифференциация, частота употребления, нормативная грамматика, управление, валентность

Dil elementlərinin nitq hissələri üzrə ilk klassik təsnifatlarından üzü bəri sözönləri köməkçi nitq hissəsi deyə adlandırılırmışdır. Bu elmi düşüncə də az qala ehkama çevrilərək yaşamaqdadır ki, bəşər dili yaranışdan nələrisə, kimlərisə və bunların əlamətlərini adlandırmaq zərurətindən doğmuşdur. İbtidai insanlar fikirlərini, bu fikirlər əsasında ünsiyyətini derivativ məna ilə birbaşa adlandıran, derivativ morfemlə yaranan sözlərin özlərini əlaqələndirməklə ifadə etmişlər. Derativ sözlərin nitq axınında əlaqələndiriciləri olmamışdır. Köməkçi əlaqələndirici vasitələr elə müstəqil, adlandırmaq məqsədilə yaranmış sözlərin adlandırmaqdan qalmaları, yəni dilin əvvəlki inventarının bir qisminin məna və məzmununda dəyişikliklərin, məna daralmaları, məna itirmələri hesabına baş vermişdir. Alman sözönləri də bu dildə belə bir tarixi dəyişkənliyin nəticəsi olaraq mövcudluq tapmışdır. Müasir alman dilində təxminən 50 sözönu qeyddədir. Bu məqalədə daha çox leksik-qrammatik məna calarları (çoxmənalılıq, bəzən də omonimik xarakterliliyi), nitq axınında sintaktik funksionallığı baxımlarında zəngin olan sözönlərinə yer ayrılımışdır. Alman sözönləri bütövlükdə ayrıca bir akademik və ya normativ ölçülü kitab materialı ola bilər. Klassik anlamda bütün köməkçi sözlər, o cümlədən də sözönləri mənşəcə müstəqil mənalı olmaqla, nəyisə adlandırmaq zərurətindən yaranmışlar. Dilin sonrakı inkişafında və dildə tarixi dəyişkənliyin nəticəsi olaraq nəyisə adlandırmaqda daha dəqiq sözlər tapıldığından, yaxudda bizə məlum olmayan səbəblər üzündən gerçəkliklə əlaqələrini itirib, qrammatik məna və funksiyaları ilə dildə yaşamışlar. Dilin nisbətən sonrakı dövrlərində də leksik səviyyədə qrammatikləşmələr olmuşdur. Onların leksik vahidliyi ilə qrammatik vahidliyi arasında əlaqə tam itməmişdir. Hazırkı qrammatik mənanın hansı qram-

matik mənə zəmnində yaranması itməmişdir, bərpaya ehtiyac qalmır. **Infolge, zufolge, aufgrund** isimlərlə, **während** həmin formalardakı zərflərlə əlaqəli müş-tərəf leksik mənaya malikdirlər, sözünü və ya müstəqil söz kimi çıxış etmələrinə bu günün müasir alman dilində çoxlu nümunələr misal gətirmək olar. Belə söz-önülər derivativ mənaları ilə əlaqələrini tam üzməmişlər. Hər iki halda (həm əsas, həm də köməkçi söz kimi) sözönülərdə idarəedicilik aparıcıdır. Bu hesaba onlar özlərinin formasında dəyişiklik olmadan əlaqələndiyi sözləri müxtəlif formalara salmaqla, müxtəlif münasibətləri həmin sözlərin məzmununa qoşurlar. Sözönülərinin idarədən əlavə bir funksiyası da, nisbi məhdudiyətlə tərkibində çıxış etdiyi frazeoloji vahidlərlə lüğət ehtiyatını zənginləşdirməkdir. Belə sabit birləşmələr ya dil inkişafının müəyyən bir dövrünə xasdır, ya da bütün inkişaf mərhələlərində işləkliyi saxlayan ifadələrdir. Sözönünün bu və ya digər isimlə sabit fraza düzəltməsinə genişləndirib başqa sözlərə şamil etmək olmaz. Onların sabit birləşmə tərkibində işlənməsi autosemantik xarakterdə olub tamamilə idiomallaşması, leksikləşməsidir. **In Betrieb setzen, außer Betrieb** (işə salmaq, söndürmək) sözlərinin tərkibində işləndikləri frazalarda **in, außer** sözönüləri sintaktik funksiya daşıyırlar. Sözünü və isim elə qovuşub frazeoloji vahid yaratmışlar ki, onlar sintaktik vahid yox, üzvlənməyən leksik vahid kimi qəbul edilirlər. Sözünü ismə onun artıqlı işlənmədən birləşmiş, hal forması tanınmaz vəziyyətə düşmüşdür. Bunlar da dil üçün spesifik haldır, universallıqdan uzaqdır. **bei Hofe**, (orta əsrlər anlamında “sarayda”) **über Tage** (bütün günü, gün ərzində) kimi frazalar müasir alman dilində işlək deyil. Sözönülər alman dilinin lüğət tərkibinin miqdarca olduqca az olan vahidlərindəndir. Onları “barmaqhesabı” da saymaq mümkündür. (Tədrisi məqsədlə yazılmış alman dilinin normativ qrammatikalarda bunların sayı əllini aşmır). Amma onların hər birinin mənə çalarları, nitqdə işlənmə imkanları, yəni semantik və sintaktik xüsusiyyətləri əsas nitq hissələrinə aid olan leksik vahidlər ilə müqayisədə olduqca çoxdur. Bu mənada onlar sözünü sərhədini aşaraq alman dilinin bütün leksik və qrammatik quruluşuna sirayət etmişlər. Bu baxımdan sözönülər dərin tədqiqə, diqqətəlayiq tədrisə layiqdirlər və təsadüfi deyil ki, istər alman dilçiliyində, istərsə də bu dillə bağlı müqayisəli tipoloji səpgidə yazılmış müxtəlif dilli kitablarda onlardan ayrıca bəhs edilir, onlara xüsusi fəsilələr ayrılır. Yalnız alman sözönülərinə, onların tədqiqi və tədrisinin aktuallığına həsr edilmiş yazılar da yetərincədir. Sözünü alman dilinin lüğət fondunun tərkib hissəsidir, həm qrammatik mənalarının zənginliyi, semantik tutumu, çoxmənalılığı, həm sintaktik funksiyalarının müxtəlifliyi, həm də dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində, eləcə də yeni söz və sabitləşmiş frazaların yaradılmasında rolu baxımından, nitqdə işlənmə məhsuldarlığına görə çoxprizmalı tədqiqatə layiq və mükəmməl tədris olunub mənimsənilməsinə ehtiyac duyulan söz qrupudur (nitq hissəsidir). Sözönülərini tədqiq etmək həm də onların alman dilinin tarixi inkişafı ilə əlaqəli dioxronik planında öyrənilməsidir. Yəni söhbət tarixən leksik vahidlər olub, dilin sonrakı mərhələlərində qrammatikləşmiş sözönüləri, ya da əksinə əvvəlcə xalis sözünü kimi çıxış edib, sonradan idiomatikləşmiş, qismən leksikallaşmış vahidlərdən gedir. Sözönülərinə az qala ehkama, aksiomaya çevrilmiş baxış, onların tarixən müstəqil feillərdən yaranması fikridir. Yer zərflərinin tərkibində iştirak edən bir neçə sözünü var ki, tarixən müstəqil feillər olmuş, sonradan qrammatikləş-

mişlər, bu funksiyada sözlü frazaların yaranmasına səbəb olmuşlar, indi də onlar tam nominal komponentləri olaraq proses və vəziyyəti ifadə edirlər. Tamın (müxtəlif tərkib hissələrdən ibarət olan vahid nəzərdə tutulur) əsas mənası feildə deyil, isimdədir, feilin semantik yükü tədrici inkişafda daralmışdır, həm də tamın tərkibindəki sözlünün semantikasi çox itgiyə məruz qalmışdır. Bəri başdan deyək ki, məfhumlaşan hər bir gerçək varlığın məzmununu dil işarəsindəki semantik məna ilə qeydə alınır. Reallığın şüurda belə nizamlanması ünsiyyətdə onun ifadəsini mümkün edir, gerçəklik haqqında danışmaq üçün lazım olan dil vahidlərinin asanlıqla seçilib əlaqələndirilməsini təmin edir. Sözlülər də öz qrammatik mənaları ilə gerçəkliyin, onun şüurdakı əkslərinin dildə sintaktik əlaqəsini, eləcə də qoşulduğu leksik vahidin cümlədəki funksiyasını, onun leksik-qrammatik məna tutumunun konkretləşməsini təmin edirlər. Öz ana dilinin təsviri qrammatikası ilə az-çox tanışlığı olan şəxs sözlülərinə müstəqil elementlər kimi baxmırlar, onları vəhdətdə olduqları cümlə üzvünün isim, əvəzlik və isimləşən tərəfləri ilə bağlı qavrayırlar. Hətta uşaqlar belə sözlülərini isimlərlə adlandırılmış obyektin əlamətlərinin asılılığında mənimsəyirlər. Danışmada bağlayıcılar kimi, sözlülərinin də buraxılması onların qeyri-müstəqilliyindən gəlir. Amma bu xüsusiyyətlər sözlülərinə semantik cəhətdən “boş” sözlər kimi yanaşmağa əsas vermir. Hər bir sözlünün semantik funksiyası (və ya funksiyaları) onun semantik tutumunun konkret halda konkret leksik-qrammatik mənası hesabına yerinə yetirilir. Sözlülərin eləcə də qoşmaların yazılı və şifahi dilin ədəbiliyini təmin etməkdə, danışanla dinləyənin anlaşmasında, fikrin düzgün ifadəsində, dil qanunlarının gözlənilməsində, semantika və sintaksisi sayəsində dil və nitq qurumunda xidmət dairəsi müxtəlif olur. Yəni dildə sözlüləri müntəzəm işlədilər, qrammatik kateqoriyadır və onların hamısı bu kateqoriyanın təbiət və mahiyyətindən çıxış edirlər, nitqdə isə bu və ya digər sözlünün işlənməsi konkret məna, konkret funksiyada gerçəkləşir. Alman dili sözlüləri təkcə sözlü məkanında deyil, sabit birləşmələrin, feillərin, isim, sifət və zərflərin tərkibində sözdüzəldici şəkildə kimi geniş sintaktik funksionallıqla deyil, eləcə də, çoxmənalılıq zəminində həm də məhsuldar və qeyri-məhsuldar vasitələri kimi çıxış edirlər. İşləndikləri məqamları əks etdirən alman dili nümunələrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsində semantik çalarlarının, sintaktik xüsusiyyətlərinin çoxcəhətliliyinin daha əyani şahidi olmaq olar. Sözlülərin çoxmənalılığı alman dilinin izahlı lüğətlərində, xüsusilə alman dilini xarici dil kimi öyrənənlər üçün tərtib edilmiş təkdilli lüğətlərdə, eləcə də alman dilini xarici dil kimi tədris edən və onu öyrənənlərin bu dil üzərində praktik işləmələrində daha zəngin semantik və sintaktik imkanları ilə açılır. Alman dilini öyrənən əcnəbilər üçün öz dillərində onlara yad olan bu qrammatik kateqoriyanın müqayisəli şəkildə sintaktik funksiyalarındakı diferensiallığı, bir-birinə yaxın və uzaq, sonradan törəmə mənalarını müəyyənləşdirmək imkanı daha çoxdur. “Müqayisə qarşılaşdırılan dillərin ayrı-ayrılıqda filoloji tədqiqat üçün əhəmiyyətsiz, sanki araşdırılması bitmiş olan dil hadisələrinin sürpriz imkanlarını ortaya çıxarır” hökmünün nə qədər də doğru olduğu qənaətinə bəraət qazandırır. Alman dilini xarici dil kimi öyrənən üçün onun sözlülərini mükəmməl mənimsəmək vacibdir. Ümumiyyətlə danışmada, konkret halda isə ayrı-ayrı cümlələrin tərtibində müəllim və tələbə sözlülərinin seçilməsi, işlənmə gərəклиyi, tezliyi, və məqamlarının və bu

proseslərdə ortaya çıxan çətinliklərin ana dili ilə müqayisəyə ehtiyacı duyulduğu ilə üzləşməli olurlar. Fakt qarşısında qalırlar ki, cümlə düzəltməkdə sözünün rolu feilin rolundan hec də az deyil, və ya bəzi feillər öz funksiyalarını sözünün iştirakı olmadan yerinə yetirməkdə “çarəsiz” və “acizdirlər”. Çarə məhz müvafiq sözünüdür ki, onu seçib feillə birlikdə işlətməklə fikrin ifadəsinə aydınlıq gətirilir. Alman sözünün ehtiva etdiyi məna və sintaktik funksiyaları bu dilin anadilli auditoriyada tədrisi üçün olduqca vacibdir. Tədris prosesində sözünün müxtəlif məqamlarda, müxtəlif funksiyalarda işlənməsi, başqa nitq hissələri tərkibində, sintaktik əlaqələrdə mühüm vasitəyə çevrilməsi onların semantikasi və qrammatikasını müəyyən edir. Tədrisin tərkib hissəsi olan tərcümə və əks tərcümə prosesi də sözünün həmin cəhətlərdə toplum təbiətini fərdiləşdirməklə konkret halların müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir. Alman dilli elmi və bədii ədəbiyyatından çıxardığımız nümunələrin dilimizə tərcüməsi prosesində sözünün leksik və qrammatik xüsusiyyətləri üzərində dayanaq. Bunlar akademik və normativ qrammatikalarda sözünü kimi təqdim olunsalar da, funksional işlənmələrində “sözünü” qəlibindən çıxıb, az qala yarım leksik vahidə çevrilirlər. İstər qrammatika kitablarındakı, istərsə də tədqiq və fəaliyyətimizdən, tədris təcrübəmizdən aldığımız bilik, əldə etdiyimiz nəticələr göstərir ki, yalnız sözünü funksiyasında, yalnız sözünü səviyyəsində haqqında söhbət gedən köməkçi sözlər müxtəlif cümlə üzvləri tərkibində, əlbəttə, əksər hallarda tamamlıq və zərflərin içində çıxış edirlər: In seinem Vortrag bezog sich der Dekan die Aussage **auf** seines Vorredners.

1. Dekan öz məruzəsində ondan əvvəlki nəticəni nitqinə əsaslandı (sich beziehen auf Akk-nəyəyə mənbə kimi əsaslanmaq- tamamlığın tərkibində) 2. Die Reisenden erwarteten **auf die Ankunft** des Zuges Sərnişinlər qatarın gəlməsini gözləyirdilər. (warten auf Akk- nəyəyə gözləmək- vasitəsiz tamamlığın tərkibində) 3. Schnell hat er **auf den Zug** gesprungen. Tələsik qatara tullandı springen auf Akk zərfliyin tərkibində) 4. Heine besuchte **auf den Wunsch** seiner Eltern die Militärschule. Öz valdeynlərinin arzusuna rəğmən Hayne hərbi məktəbə daxil oldu. (Auf Wunsch - arzusuna rəğmən – səbəb zərfliyi) Nümunələrdə **auf** sözünün həm məcburi, həm də fakultativ işlənmələri var. **Auf Wunsch = dem Wunsch nach** (arzusuna görə) ilə də variantlaşa bilər. Burada feilin elə bir rolu yoxdur, amma 1-ci və 2-ci cümlələrdə **auf** sözünün işlənməsi feilin öz aktantı ilə əlaqəyə girməsini təmin edən məcburi işlənmədir. Sözünü idarəedicisi olduğu halda (Das Buch liegt auf dem Tisch), başqa bir halda idarəolunana çevrilir. **Er antwortete auf die Frage unwillig** (sualla könülsüz cavab verdi) **sich freuen auf Akk; sich freuen über Akk** gözlənilən məlumat və əşya üçün sevinmək; çatmış məlumat və ya əşya üçün sevinmək eyni feillə yanaşı **auf** və **über** sözünün qrammatik mənalı ilə (üst, üzər qoşmalarının qrammatikasi ilə uyğun gəlir) yanaşı idarəediciliyi də sifirə düşüb, **sich freuen**(sevinmək) feilin idarəsinə tabe vəziyyətdədirlər. Der Arbeitstisch steht **im** Zimmer **vor** dem Bücherschrank **an** der Wand (Yazı masası otaqda kitab şkafının **qarşısında** divarın **yanında** durur.) cümləsində **in, vor, an**, sözünün idarəsi onların sintaktik funksiyalarının mahiyyətini təşkil edir. İsimlərin konkret halda işlənməsi məhz onların idarəsinin nəticəsidir. Reallıq həmin sözünün qrammatik mənalı (**in-ıç, vor-qarşı, neben-yan**) hesabına dilə çevrilir. Sözünü üçün idarə meyarı deyəndə, sözlər arasındakı əlaqədə onun üst qatda bir dil elementi olduğu başa düşülməlidir və bu idarə isimlə

isim, feillə isim, feillə zərf arasındakı münasibətdən və ya dərin qatda olan əlaqədən fərqləndirilməlidir. Sözlənülü idarə konkret sözlünün konkret halda əlaqəsi olduğu halda, isimin isimlə, isimin feillə, feilin zərflə əlaqəsi formallıqdan çox məzmun əlaqəsidir, və bu əlaqə əşya və hadisələrin real əlaqələrin üzvi bağlılıqlarının dildə gerçəkləşməsidir. Müstəqil sözlərin daxili bağlılığının istifadəsinə yardımçı vasitə kimi sözlünün nitqə gətirmək və ya nitqdən çıxarmaq da mümkündür. Ich kaufe **für** dich keine Zigarette (Sənin **üçün** bu gün siqaret almıram) cümləsini **für** sözlənüsüz də işlətməklə **Ich kaufe dir heute keine Zigarette** (**Sənə** bugün siqaret almıram) şəklində demək mümkündür. Sözlənülü tamamlığı (für dich) sözlənüsüz tamamlıqla əvəz etsək də, subyekt-obyekt münasibətlərinin üzvi əlaqəsində, nitqin məzmunu və onda iştirak edən tərəflərin münasibətində dəyişiklik olmamışdır. Sözlənülü obyektlərdə konkret sözlünü konkret qrammatik mənasında çıxış edir, yəni o, dil vahidi kimi nə qədər çoxmənalı olsa da, nitqdə bu mənalarından birində konkretləşir. 1^a **Die Katze sitzt unter dem Tisch (Pişik stolun altında oturur)** 1^b **unter uns gesagt** (öz aramızda) 1^c **unter vier Augen** (üz-bəüz) 2^a **für dich kaufe dich heute keinen Gummi** (sənin üçün) 2^b **Wir sind für den Frieden.** (Biz sülh tərəfdaşırıq. Sülhün leyhinəyik) 2^c **Wofür kämpfen die Arbeitslosen.** (İşsizlər nə uğrunda mübarizə aparırlar?) 1-ci cümlənin **a** variantında **unter**-alt, **b** variantında ara, **c** variantında isə üzbəüz mənalarında işlənmişlər. 2-ci cümlədəki **für** **a** variantında **üçün** **b** variantında **lehinə** **c** variantında isə **uğrunda** mənalarında nitq axınına qoşuluraq əsas sözlər arasındakı alt qaltdakı məzmun əlaqəsini üst qata çıxaran yardımçı vasitə funksiyasında iştirak etmişlər. Sözlənülərin bir qismi yalnız obyekt əlaqəsi (**bei, für, mit, außer** və s.); digər bir qismi zərflik əlaqəsi (**seit, während, wegen, trotz, dank**); böyük bir qismi isə hər iki əlaqənin (**in, an, unter, über, nach, von, zu, vor** və s.) yaranmasının köməkçi vasitələri kimi iştiraklarını alman dilində təsbitləşdiriblər. Yəni, semantik cəhətdən konkret olaraq tamamlıqla, zərfliklə, ya da hər ikisi ilə bağlanırlar. Tarixi baxımdan alman dilinin nisbətən sonrakı dövrlərinə aid olub, nisbətən “yeni” sözlənülər də mövcuddur. Bunlar spesfik xarakter daşıyırlar, həm formal quruluşu, həm də leksik mənə üstünlüyü onların sonradan yarandığını, əsas sözdən köməkçi sözə çevrildiyini biruzə verirlər. **infolge, zufolge, aufgrund** söz formalarının birinci tərəfləri **in, zu, auf** sözlənü, 2-ci tərəfləri isə **Folge** (nəticə) **Grund**(əsas) sözləridir. Onların yanaşı və ya bitişik işlənməsi artıq sabitləşmiş, bütövlükdə sözlənünə çevriliblər, amma onların başqa bir sözlə əlaqəsində sözlənü məzmunundan çox, 2-ci tərəflərinin leksik mənası həlledicidir, **Aufgrund meiner Meinung** - fikirim əsasında, **Infolge deiner Forschung-** tədqiqatının nəticəsində. **Deiner Aussage zufolge hat er keine Schuld-** Sənin ifadəyə əsasən onun günahı yoxdur. Bunlar sözlənü kimi özlərinin qeydə alınan mənə və ya mənalarından uzaqlaşmışlar, funksional baxımından onların yükü nisbətən azdır, həm əlaqədə, həm də öz-özlüklərində tərkib hissələrindəki isimlərin leksik yükü daha aparcıdır. Ona görə də lüğət tərkibinin elementləri olaraq, belə sözlənülərinə spesifik formalar kimi yanaşmaq lazımdır. Halbuki məhz sözlənü kimi dildə təsbit olunan və nitqdə işlənən sözlənülər öz polisemyalarının (çəxmənəliqlərinin) spesfikliyi zəminində geniş söhbətin mövzudur məs. **in, an, auf, mit, von, zu, anstatt, mittels, infolge, zufolge** həm sərbəst əlaqələrdə, həm də sözlənülü frazalarda bir birindən fərqli-(polisemik)

məna və funksiyalarda çıxış edirlər və dilin üst qatının vahidləri kimi funksional imkanları da çoxdur. Halbuki **angesichts(+Gen) - əsasında; anstat+Gen -əvəzinə, wegen+Gen üzündən səbəbindən, görə, mittels+Gen-vasitəsi, köməyi ilə, infolge+Gen nəticəsində**, və s. nisbətən sonrakı hadisə kimi yaranmış sözönlərin həm işləkliyində çoxmənalılıq, çox funksionallıq yoxdur, həm də onlar bu gün söz önlü kimi çıxış etsələr də, onlarda leksik məna aparıcılıq təşkil edir. **in der Nähe, mit Hilfe, in Betracht, zum Glück, auf den ersten Blick** ifadələrində **in, mit, zu, auf** sözünü kimi funksional çıxış etsələr də, alman sözönlərinin sisteminə həmin ifadələrin tərkibindəki vəzifələri cəhətdən inteqrasiya ola bilmirlər, funksional baxımdan da az yüklənilər, həm də belə funksionallıq konkret sabit frazalarda müşahidə olunurlar. Bu cür frazlaların səciyyəviliyi elə o səbəbdəndir ki, xüsusi və fərdi xarakter daşıyırlar. Daha işlək olan funksionallıqları ilə yalnız sözönlü kimi tanınan sözönlər isə az çoxmənalılığı əsasında və çoxişləkliyi zəminində diqqəti çəkirlər (**in, an, mit, von, zu** və s.) Belə sözönlərin idarəsi işləndikləri cümlənin təsriflənən feilinin semantik strukturu ilə nə qədər əlaqəli olsalar da, hal idarəediciliklərində öz qrammatik mənasını saxlayır, sintaktik funksiyalarında isə təsriflənən feildən asılı olmadan belə üst qatdadırlar. İsimlə (və ya feillə, və ya hər ikisi ilə birlikdə) idiomalaşmış tamda artiklın işlənməməsi həmin tamın idioma olduğunu tanıtdıran əlamətlərdən biridir. Artiklın işlənməsi tamı parçalayır, idiomalıqdan çıxarır, sərbəst birləşməyə, yəni nitqin məqsədindən asılı olaraq danışanın işlətdiyi sözləri sərbəst əlaqələndirilməsində göstəriciyə çevrilir. 1a. Er setzte die Maschine **in Betrieb**(**in Betrieb setzen**-hərəkətə gətirmək) - O, maşını işə saldı (Yəni onun fəaliyyətinin nəticəsi olaraq maşın işə düşdü) 1b. Der Kran setzte die Maschine **in den Betrieb**(der Betrieb- müəssisə) Kran maşını müəssisəyə gətirib qoydu. 2a. Er setzte die Maschine **außer Betrieb**. (O maşını işdən saldı, söndürdü) 2b. Er setzten die Maschine **außer dem Betrieb**. (O maşını müəssisədən çıxardı, çıxarıb apardı) Hər iki cümlənin **a** variantları idiomadır. Sözünü və isim artikelsiz işlənməklə hər ikisinin mənasından idioma yaranar və onların ayrı-ayrılıqda ifadə etdikləri mənələrdən uzaq olan sabit fraza şəklinə düşür. **b** variantlarında **in** və **außer** sırf sözünü kimi, isimlər də öz həqiqi mənələrində (müəssisə) artiklə işlənməklə danışanın işlətdiyi sözlər arasında müvafiq sərbəst sintaktik əlaqənin yaranmasına xidmət edirlər. Hazır ifadələrin tərkibində sözünü öz qrammatik mənasını itirir, idarəediciliyi alt qata keçir. Sözönlü sabit birləşmədə artiklın işlənməməsi həmin sözönlünün hansı halı idarə etməsi, hansı sintaktik funksiyada işlənməsini də arxa plandadır. Nümunə olaraq **zu** sözönlünün iştirakı ilə formalaşan sabit və sərbəst ifadənin müqayisə planına nəzər salaq: 1a. Sie lud die Gäste **zu Tisch**.(O, qonaqları süfrəyə dəvət etdi) 1a. Er stellte den Stuhl **zu dem Tisch**. (Stulu stolun yanına qoydu) Digər sözönlərin də hər iki məqamda işlənməsi mövcuddur. Sabit birləşmələrdə sözönlünün işlənməsi konkret sözlərlə, onların semantikasını ilə bağlı olduğu halda, sərbəst birləşmələrdə onların qrammatik mənələri, sintaktik funksiyaları aparıcıdır və aydın müşahidəyə, təsvirə, müqayisəli planda tərcüməyə çətinlik törətmir. Birinci məqamda fraza zərflik sferasına aid edilsə də, sözönlər özlərinə xas qrammatik mənadan uzaqlaşmış olurlar. **an Bord, über Bord, bei Hofe, über Tage**, və s. Bunlara bənzəyən frazalar yer zərfliyi kimi çıxış edirlər və az bir miqdarda leksik vahidlərin sözönlü işlənməsi ilə

məhdudlaşır, onlar qapalıdırlar, nə sözlünün, nə də ismin sərbəst variantları olur. Belə frazaların həm düzədilməsi, həm də işlənməsi mənşə etibarını ilə müəyyən solumla məhdudlaşmış və üslubi nyanslarla bağlı olur, mövcudluqlar dilin nisbətən keçmiş dövrləri ilə əlaqədirlər. Belə frazaların yaranması tarixi hadisə olduğu kimi, tərkiblərindəki sözlülərinin də sintaksisində müəyyən dəyişikliklər baş verir. Tərkib elementi olan ismin sıfır artikellə (artikelsiz) işlənməsi onun hansı halda olmasını, qeyri-qeyri-müəyyən edir. (bei Hofe, über Tage). Belə frazalar xüsusi dil hadisəsinə çevrilməklə, müasir alman dilindən uzaqlaşır, tarixi fakta çevrilirlər. Konkret söz nitqdə özünün çoxmənalı (polisemantik) təbiətindən çıxıb təkmənalı leksik-qrammatik vahidə çevrilməklə danışanın məqsədinə xidmət vəsiyyəsinə çevrilir. Danışanın həmin dildəki bilik dairəsindən asılıdır ki, işlətdiyi sözlünün məqamını, çalarını tuta bilsin, onun gərəkliliyinin labüd olduğuna əmin olsun, əks halda sözlü, eləcə də digər köməkçi sözlər cümləyə əlavə yük olmaqla ona ağırlıq gətirir, fikrin ifadəsində dəqiqliyə xidmət etmək əvəzinə, onun anlaşılmaqlığını, ehtiyacsız mürəkkəbliyini yaratmış olurlar. Belə nəticə çıxartmaq olar ki, sözlülər sintaktik nizamlayıcı kimi feil, isim, sifətə nisbətə daha icbaridirlər, onlardan hec vəhclə semantik cəhətdən “boş sözlər” kimi danışmaq olmaz. Leksik-qrammatik kateqoriya olan sözlülər sintaktik funksiyalarının tarixi inkişafı ilə bağlı ön şəkildələrə, sabit birləşmələrin, sintaktik konstruksiyaların, frazaların tərkib hissələrinə, feil, sifət və isimlərdə leksik şəkildələrə çevrilərək semantik və sintaktik xüsusiyyətlərini genişləndirmişlər. Bu genişlənmə o dərəcədə güclü olmuşdur ki, bəzi sözlülər omonimləşmişlər, yəni tarixən eyni mənşəli olan iki, bəzən də daha çox söz-formalar yaranmışdır və onların tarixi qohumluğunun bərpa etmək tədqiqatçıya bəzən çətin gəlir, qurduğu versiyaların həqiqiliyinə şübhə ilə yanaşır. Belə sözlülərdən biri, bəlkə də birincisi “**zu**”dur. Mənşə etibarını ilə əksəriyyət dilçilərin “sözlü” kimi qəbul etdikləri “**zu**”nun sintaktik idarə etmə imkanlarının, həm də onun semantik təsviri, sözdən-sözə, frazadan-frazaya, sintaktik konstruksiyadan-sintaktik konstruksiyaya, sabit birləşmədən başqa bir sabit birləşməyə keçiddə məna müxtəlifliyi kəsb etməsində, hətta kontekstdə belə spesifik sinsemantik və autosemantik aspektlərdə genişlənməsində müşahidə etmək mümkündür. Əlbəttə, konkret nümunələr gətirməklə söylənilən nəzəri fikirlərin praktik gerçəkliyinə, bu fikirlərin reallıq zəminində əmələ gəldiyinə əmin olmaq və başqalarını da, digərlərini inandırmaq olar. Nümunələrsiz də söylədiyimiz fikirdə təkidli olduğumuzu bildirmək istəyirik ki, “**zu**” hansı semantik məna və sintaktik funksiyada çıxış etməsindən asılı olmayaraq, həmişə hansısa cümlə üzvünə aiddir, həmin üzvün nominal tərkibi ilə bu məna və funksiyayı yerinə yetirir. “Das große Deutsch-Russische Wörterbuch” (in zwei Bänden) (Большой немецко-русский словарь том II, L-Z М. , “Русский Язык” 1980) adlı lüğətdə “Z(tset)”hərfi ilə başlanan və “zu” ilə birbaşa bağlı olan 50-dən yuxarı söz-formaya yer ayrılmışdır. Bunların bir neçəsini bu məqaləyə köçürməklə kifayətlənmək olar: “Zu”

- 1.1. istiqamət, hərəkətin son nöqtəsi anlamında **söz önü (zum Bahnhof, zum Unterricht, zur Stadt, zum Markt gehen, zur Vortrag, zur Vorlesung gehen)**
- 1.2. kiminsə, nəyinsə yanına yönələnmiş, yaxınlaşmış istiqamət bildirir. (**zur Mutter, zum Lehrer, zum Arzt gehen) zu mir, zu ihm. Sie setzte sich zu mir.**
2. kiminsə, doğulduğu və ya nəyinsə yerləşdiyi məkan münasibəti bildirir. Er

wurde **zu Berlin** geboren. Zu Hause, zur Linken, zur Rechten (evdə, kiminsə, nəyinsə sol, sağ tərəfində) 3. vaxt, zaman kəsiyi münasibəti ifadə edir: **zu Anfang des Jahres, zu Weihnachten**- milad günlərində (ərəfəsində); zur Zeit- vaxtında, zum ersten Mal, zum Abend essen, zu Ende sein (qutarmaq) 4.Hansı məqsədəsə müvafiq, nəyəsə yararlılıq:-**zum Trinken**-içməli su, der **Stoff zu einem Anzug**-kastyumluq parça, **zur Verfügung stehen**- kiminsə, nəyinsə xidmətində (ixtiyarında) durmaq (kiməsə yaramaq), **jemandem zu Ehren**- kiminsə şərəfinə, **zum Glück**-xoşbəxtlikdən, **zum Spaß, zum Scherz**-zarfatla, **zum Beispiel**- numunə olaraq.5.Şəxsin, əşyanın bir vəziyyətdən başqa bir vəziyyətə keçidi bir haldan başqa hala düşümü: **zum Manne** heranwachsen- evlənmə yaşına, kişi (ər) olma dövrünə yetişmək, **zum Narren** werden-dəli olmaq, **zu Staub werden**-toza çevrilmək, **zu nichts werden**-heç nəyə çevrilmək. 6. Qoşulduğu isimdə tərz-hərəkət münasibəti bildirir.(hərəkətin vasitəsi) Azərbaycan dilinə **ilə** qoşması kimi tərcümə edilir. **Zu Fuß, zu Schiff, zu Pferde** (piyada, gəmi ilə, atla) 7.kiməsə, nəyəsə olan nisbəti bildirir. **Im Vergleich zu dir ist er eine Riese**- Sənə nisbətən o, nəhəngdir.8. nəyinsə dəyərini ifadə edir: eine Zigarette **zu zwanzig Pfennig**-siqaretin 1 dənəsi (ədədi) 20 pfennig: das Kilo **zu zehn Mark**- kilosu 10 markaya. 9. nəyəsə olunan əlavəni, qarışıqı bildirir. Zucker **zum Tee** nehmen- çaya qənd götürmək.10. nəyinsə bağlı, qapalı vəziyyətini ifadə edir: **die Tür ist zu**(qapı bağlıdır.)11. a) qüvvələndirici ədat kimi işlədir: **zu jung**- olduqca cavan, **zu teuer**- olduqca baha, **zu viel, zu wenig** (həddindən çox, həddindən az)

Sözönlükdən əlavə “**zu**”nun digər semantik çalarlar və sintaktik məqamlarda işlənmə xüsusiyyətləri də var ki, bunlar tədqiqə, (xüsusilə ana dili ilə yanaşı tədrisdə) ehtiyacı var. **sein** və **haben** feilləri ilə hissəcik kimi icbarlıq və ya mümkünlük bildirir: **Das Buch soll gelesen werden; Ich muss das Buch lesen.** (Kitab oxunmalıdır. Mən kitabı oxumalıyam) cümlələrinə sintaktik paralellər kimi həmin feillərin **zu** ilə işlənən konstruksiyaları mövcuddur ki, eyni məzmun ifadə edirlər. Bu hal məsdərlə birlikdə işlənən təsriflənən feilin qramatikasından aslıdır. **Zu**-nun bu məqamda işlənməsinin tərcüməsi yoxdur. Er bemüht sich mir zu helfen- O mənə kömək etməyə çalışır. Heute habe ich viel zu tun- Bu gün işim çoxdur.

Partisip-I formasının qarşısında hissəcik kimi işlənən “**zu**” hərəkətin gələcək zamanda icrasına və ya onun nəticəsinə xidmət edir və tərcüməsi yoxdur. Die zu treffenden Maßnahmen – görüləcək tədbirlər (gələcəkdə görülməsi vacib olan tədbirlər) “**Zu**” feillərdə ayrılan şəkilçi kimi 1. Kiməsə, harasa, nəyəsə yaxınlaşma, kiməsə can atma. **Zurufen** (kiməsə nə haqdasa nisbətən uzaq məsafədən qışqırmaq demək). 2. Bir hissəni başqa bir hissəyə birləşdirmək, bağlamaq: **zukleben**-kleyləmək; **zumachen**-(bağlamaq). 3. Nəyəsə əlavə etmək: **zugießen** - (əlavə sulamaq), **zulegen**-(əlavə etmək), 4.prosesin sona çatması, **zufrieren** - (donmaq). 5. Nəyisə hazırlamaq **zubereiten**-(hazırlamaq (xörək))İsim və feillərin tərkibində sözdüzəldici şəkilçi kimi işlənən “**zu**” da sözünü kimi konteksdən, situasiyadan (əksər hallarda feildə gerçəkləşən) asılı olaraq bir neçə hal tələb edə bilir, bununla da mənə dəyişikliyin yaradılmasında aktiv iştirak edir. Alman dilində elə feillər var ki, nitqdə əlaqələndikləri isim, əvəzlik və isimləşən hər hansı bir sözü “**zu**” vasitəsilə idarə edirlər. Belə halda sözünün deyil, feilin xüsusi idarəsi ilə tamamlıq və zərflilərlərin sintaktik funksiyaları gerçəkləşir: **Er gratulierte seinem**

Schulfreund zum Weihnachten.(O, dostunu milad bayramı münasibətilə təbrik etdi.)Sözönülər ən çox idarələri ilə qrammatikləşir, müxtəlif mənalı sintaktik vəzifələrini yerinə yetirirlər. Yəni idarə sözünü üçün başlıca meyardır. Özlərində ehtiva etdikləri bütün qrammatik mənalara, funksiyaları onlar sintaktik idarələri hesabına gerçəkləşdirirlər. Bu cəhət onların üzdə olan və alman dilində hər bir danışanın bilik və nitq vərdişinin element səviyyəsinə xasdır. Feil, isim və ya sifətin idarəsi, onların leksik-qrammatik təbiətləri, sözünün idarəsi dil hadisəsi kimi sintaktik valentlikdir, obyekt formasında (sözönülü obyekt) aktantların yaranması meyardır. Sözünün seçimi obyektin gerçəklikdə olan münasibətlərin dildə əks etdirilməsindən aslıdır və onların fəaliyyəti dilxarici tərəfi nizamla salmaqla məhdudlaşır. Dativ və Akkusativ hallarının hər ikisini tələb edən sözönülərinin idarələri onların işləndikləri cümlənin təsriylənən feilindən, analitik formalarda isə məsdər formasından aslıdır. 1a. Er sitzt **in** dem Zug. 1b. Er steigt **in** den Zug ein. 2a. Er sitzt **auf** dem Pferd. 2b. Er setzt sich **auf** das Pferd. Beləliklə 1ci və 2ci cümlələrin a variantındakı **in** və **auf** sözönülərinin sonra Dativ; b variantında isə həmin sözönülərdən sonra **Akk** hallar işlənmişdir. Həmin sözönülərlə birlikdə leksik-qrammatik və sintaktik funksiyası yaranan üzvlər (yer zərfləri) sözönünün idarəsindən daha çox həmin variantlardakı təsriylənən feillərin idarəsindən aslıdır. (A variantındakı sitzen (oturmaq), B variantındakı steigen (minmək) və sich setzen (əyləşmək) feillərinin idarəsindən aslıdır.) Beləliklə sözönünün idarəsi feilin qrammatik məna və sintaktik funksiyasını dəyişdirməsələr də (hər iki variantda in- iç, auf- üst anlayışı bildirirlər), idarələrini a variantında wo? (harda?) sualına cavab verən qatarda, atın üstündə kimi yer zərfliyi, B variantında isə haraya sualı ilə cavablandırılan qalxmaq (minmək) (einsteigen) əyləşmək (sich setzen) feillərinin tələbi ilə gerçəkləşdirmişdir. Başqa sözlə desək, göstərilən cümlələrdə çıxış edən sözönülərin, semantik sərhəddi məlumdur. Amma nümunələrdə onların idarəsi yanaşı işləndikləri feillərin təsiri ilə arxa plana keçmişdir. Belə sözönülərin tamamlıq sahəsi ilə yanaşı zərflilik sahəsi də mövcuddur. Az miqdarda sözünü var ki, onlar yalnız sözünü olaraq işlənir və bu məkanda da tanınmaqlar məhdudlaşır (**für** – üçün, ötrü, görə, uğrunda, **in**-məkan və zamanda iç, **entlang**- boyunca, **entgegen**-kiməsə, nəyəsə qarşı, **gegenüber**- nə iləsə üzbəüz) Yeri gəlmişkən alman sözönülərinin əsasən Azərbaycan dili qoşmaları ilə ifadə olunurlar. “Zu” o sözönülərdəndir ki, təkə sözünü olaraq işlənməsi ilə məhdudlaşmır. Alman dilinin bütün nitq hissələrində onun müxtəlif məqamlarda, müxtəlif mənalarda mövcudluğu müşahidə edilir. Leksik mənalı vahidlərin (isim, sifət, feil, zərf), sabit birləşmələrin, atalar sözlərin, hazır frazaların tərkibində həm sözünü olaraq ehtiva etdiyi konkret qrammatik mənalara, həm də bu mənalara heç bir əlaqəsi olmayan, hansı səbəbdən onların tərkibində işlənməsi tarixə çevrilən, bağlılığının bərpa edilməsi bu gün baxımından (sinxronik planda) qeyri-mümkün görünən mənalara çıxış etməsi ilə “zu” digər sözönülərdən həm işləkliyi (tezlik sürəti); həm də adi və qeyri-adi məqamlarının zənginliyi ilə seçilir. “Zu” bir çox hallarda tərkibində işləndiyi söz və ya frazanın strukturunda və semantikasında, onların ilkin leksik məna və məzmunlar ilə uyğun gəlməyən və ya bunlarla heç bir əlaqəsi olmayan dəyişikliklər yaradır. Lüğətlərdə (Langenscheid, Großwörterbuch, Deutsch als Fremdsprache Berlin und München, 2003, səh 1215-1216; Deutsch-Russisches, Russisch

Deutsches Wörterbuch səh 633-634)“Zu”-nun həm sözünü kimi qrammatik, həm də tərkibində işləndiyi söz və ifadələrin yaranmasında, fraza kimi sabitləşməsində leksik mənalarnı, forma və məzmun dəyişikləri yaradan xüsusiyyətlərinin geniş təsviri verilsə də, klassik və müasir bədii ədəbiyyatda, elmi-publisistik məzmunlu kitab, jurnal və qəzetlərdə onun qrammatik və leksik imkanları daha genişdir. (Adlarını çəkdiyimiz lüğətlərdə “zu”-nun sözünü və qeyri-sözünü (sözdüzəldici şəkilçi, ədatı, söz-forma və s.) işlənməsinin əlliyyə yaxın məna çalarların əksəriyyəti əsasında yaratdıqları sintaktik xüsusiyyətlər göstərilmişdir.) İntent kimi təsbit edilən, lüğət kitablarına düşən hər bir söz leksik və qrammatik mənasından aslı olmayaraq dilin lüğət tərkibinə daxildir, dil vahidi olaraq onun fonduna qeydiyyatdadır. Bu mənada “zu” alman dilinin lüğət vahididir. Həm də tam mənalı derivativ sözlərdən daha çox işlək və məhsulardır. Qrammatik vahid olmaqla nitqin quruluşunda, söz birləşməsi və cümlələrin tərtibatında onun olduqca geniş və müxtəlif işlənmə sahələri olduğu kimi, yeni söz və ifadələrin yaranmasında, bununla da alman dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində ölçüyəgəlməz xidmətləri var. Sözünü kimi “zu” bu nitq hissəsi bəhsinə daxil olan dil elementlər kimi sırf qrammatik vahiddir. İsimlərin, əvəzliliklərin, isimləşmiş hər hansı bir sözün qarşısında işlənilir, öz ümumi mənalarnı ilə yanaşı işləndikləri həmin söz qruplarının konkret leksik və sintaktik strukturunda ciddi, dəyişiklər əmələ gətirirlər. “Zu” sırf və tipik sözünü kimi yer anlayışı ilə bağlı hərəkət feilləri işlənilir, məkana çatma, tərəfə istiqaməti bu feillərin leksik məzmununda qrammatikləşdirir. Üfiqi-vertikal xətlə hərəkətin gedişi, son nöqtəsi bu sözününün vasitəsi ilə həmin feillərdə reallığı tapır: Er fährt mit dem Auto zum (zu+dem) Bahnhof. (Maşınla vağzala gedir) zur (zu+der) Tür gehen (qapıya getmək) zur (zu+der) Seite springen (kənaraullanmaq) zum (zu+dem) Himmel sehen (səmaya baxmaq)

Numunə kimi gətirdiyimiz cümlə və birləşmələrdə zu yanaşı işləndiyi hərəkət feillərini müəyyən bir obyektə, tərəfə həmin hərəkətlərin son nöqtəsi kimi istiqamətləndirir.

„Zu“-nun işlənməsində məqsəd aydınlığı (istiqamətin obyektini, tərəfinə hərəkətin yönümü, çatması) çox vaxt ismin artikelsiz işlənməsi ilə əvəzlənir:

Mir steig das Blut zu Kopfe (qan beynimə qalxdı)

Vor Angst fiel er zu Füßen des Feindes (Qorxudan düşmənin ayaqları altına düşdü)

Zu sözününün işlədilməsi ilə fraza sabitliyindən, frazaloji xarakterindən çıxar, qrammatik plan önə keçər.

Zu Tisch bitten (süfrəyə dəvət etmək) ifadəsini zu dem Tisch bitten şəklində işlətməmiş olsaq kimisə stolun yanına dəvət etmək məzmunu alınar.

Eləcə də zu Bett gehen (yatmağa getmək) ifadəsi zu dem Bett gehen formasına salınmaqla çarpayının yanına getmək məzmunu yaranır.

Zu ilə nəzərdə tutulan məkan, yer, obyektə daxil olmaq deyil, yalnız onlara tərəf istiqamət anlaşılır.

A.Der Weg führt zur Kirche.

B.Er geht jeden Tag in die Kirche.

A.Das Kind geht schon zur Schule.

B.Jeden Tag geht er in die Schule.

Verilmiş cümlələrin A variantında kilsəyə doğru istiqamət, uşağın məktəbli yaşına çatması, məktəbdə oxuması, B variantında kilsə və məktəb istiqamət obyektləri deyil, daxil olma məkanlarıdır. Zum Konzert gehen, zum Theater gehen (konsertə, teatra getmək) kimi zu sözlüklü isimlərdə informatiklik ön planda olduğundan onların ins Konzert, ins Theater gehen kimi in ilə işlənən variantlarındakı məhz konsertə, məhz teatra getmək məzmunlarındakı sırf qrammatiklikdən uzaqdır. 2. Zu kimin, nəyin yanına getməklə bağlı qrammatik funksiyayı yerinə yetirir. Ich habe Zahnschmerzen, deshalb gehe ich zum Zahnarzt (dişim ağrıyır, ona görə də diş həkiminin yanına (diş həkiminə) gedirəm). 3. Zu başqa bir sözlüklü ilə iki obyekt arasında hərəkətin gediş-gəliş intensivliyini ifadə edir. Von Hause zu Haus, von Tisch zu Tisch, von Stufe zu Stufe, (evdən evə, stoldan stola, pillədən pilləyə və ya evbəev, stolbastol, pilləbəpillə.) 4. Zu coğrafi adlarla yanaşı bu adların ifadə etdiyi məkana yaxınlıq bildirir və ya həmin məkanı diqqət mərkəzinə gətirir. Die Universität zu Berlin wurde 1809 durch Wilhelm von Humboldt gegründet (Berlindəki Universitetin əsas 1809-cu ildə Vilxelm fon Humboldt tərəfindən qoyulmuşdur.) 5. Zu sözlüklü kimi xristian bayramlarının ifadəsində zaman anlayışına xidmət edir, isimlə yaratdığı söz cümlənin zaman zərfliyi olur. Zu Ostern, zu Pfingsten, zu Weihnachten gehen die meisten Familie aus. Əksər ailələr xristianların müvafiq olaraq İsa peyğəmbərin dirilməsi ilə bağlı yazda, may ayında müqəddəs ruhun insanlara yaxınlaşması, nəhayət milad bayramlarında evdən çıxırlar, kənarda şənliklərə qatılırlar. 6. Zu zaman anlayışı ifadəsi üçün qrammatik vasitə funksiyasında çıxış edir. Zu Beginn der Novruz bayramı kocht man bemalte Eier. Novruz bayramı ərəfəsində boyalı yumurta bişirirlər. 7. Zu onunla yanaşı artiklsiz işlənən isimi alət, vasitə predmetinə çevirir. Jeden Tag geht er zur Arbeit zu Fuß. Hər gün o, işə ayaqla (piyada) gedir. Sie sind zu Schiff in den Iran gefahren. (Onlar İrana gəmi ilə getdilər.) 8. İnsan qrupuna aid miqdar göstəricisi funksiyasında çıxış edir. Zu dritt sind sie ins Konzert gegangen. (Onlar üçlükdə konsertə getdilər) zum Teil (qismən), zur Hälfte (yarıya qədər, yarısınıacan), zum ersten Mal (ilk dəfə), zu einem großen Teil (böyük bir hissəsincə) tərkiblərində zu artikllə qovuşuq və ya ayrı işlənməklə miqdar və həcm bildirici vasitə rolunda çıxış edir, yəni qoşulduğu isimdəki bu mənaları formalaşdırır. 9. Sifətin qarşısında onun ifadə etdiyi əlamətin artıq dərəcədə olduğunu göstərir. Zum Lernen bist du zu alt (Öyrənmək üçün sən olduqca yaşlısan. (qocasan)) Mein Sohn ist zu faul. (Oğlum olduqca tənbəldir.) 10. İsimləşmiş məsdərlə bringen (gətirmək) feilinin əmələ gətirdiyi sabit birləşmələrin tərkibində modallığa xidmət edir. Jemanden zum Lachen, zum Weinen, zum Schweigen bringen (kiməsə gülmək, ağlamaq, susmaq vəziyyətinə çatdırmaq (gətirmək) zu Ehren (şərəfinə); zu Hilfe (köməyə) və s. bu tiptən olan frazalarda zu-nun sözlüklü kimi işlənməsi tarixiliklə əlaqələndirilmədir. Belə ki, müasir dil baxımından zu-nun həmin sözlərlə işlənməsinin səbəbini müəyyənləşdirmək olmur. Zu bir çox məsdər tərkiblərinin formalaşmasında iştirak edir. Müasir dil baxımından onun nə məqsədlə, hansı qrammatik mənada, hansı sintaktik funksiyada işlənməsini izah etmək mümkün olmur. Um + zu+Infinitiv; statt.....+ zu+ Infinitiv; ohne.....+zu+ Infinitiv məsdər tərkiblərinin daxilində zu-nun sözlüklü kimi çıxış etməsindən danışmaq qeyri-mümkündür və nə üçün məsdərin qarşısında onun işlənməsi də elmi təhlilə gəlmir. Haben+ zu+Infinitiv, sein + zu+ Infinitiv kimi

tərkiplərdə də onun işlənməsi tarixiliyi müasir dildə saxlamaqdan irəli gəlir. Bu tərkiblər modal feil (sollen, müssen) ilə məsdərin əmələ gətirdiyi analitik formanın qrammatik sinonimi olmaqla yanaşı ondakı modallığı da ifadə etmək vəzifələsi daşıyır. Haben +zu + Infinitiv məlum növ, sein +zu+ Infinitiv isə məhcul növ üçündür. Ich muss dieses Buch bis morgen lesen= Ich habe das Buch zu lesen. Bu variantlar sadəcə qrammatik paralellikdir və struktur müxtəliflik məzmun fərqinə səbəb olmur. Bu kitabı oxumalıyam tərcüməsi hər iki variantın vahid məzmununu təşkil edir. Das Buch muss gelesen werden= Das Buch ist zu lesen paraleliyi də eyni məzmunu məhculda ifadə edir kitab oxunmalıdır. Hər iki paralelliğin ikinci variantlarının özü kimi, tərkiblərində işlənən “zu” da tarixi kateqoriyadır. Alman dilində təsriflənən feillə yanaşı cümlənin sonunda işlənən başqa bir feilin məsdər formasının qarşında zu-nun işlənməsinin də onun sözünü kimi səciyyələndirməyə əsas vermir. Olsa-olsa onu hissəcik adlandırmaq mümkündür. Ama hissəciyin işlənməsi də müəyyən modallığa xidmət etdiyindən, qrammatikası izaha gəlir. Amma məsdər qarşında işlənən “zu” heç bir qrammatik mənə müstərisində cavabsız qalır. Sadəcə formal xarakterindən asılı olaraq (modal feil, hərəkət, görmə, eşitmə, hiss etmə feilləri istisna olmaqla) məsdərin işlənməsini şərtləndirən, tərcüməsi qeyri-mümkün olan vasitə olaraq qalır. Belə hallar az qala tədqiqatçını bu fikirə yönəldir ki, bir yox, bir neçə “zu” mövcuddur. Yəni alman dilində omonim xarakterli iki, üç belə söz mövcuddur. Çoxlu sifətlərin ismi xəbər forması, bəzən abstrakt isimlərlə analitik formalar əmələ gətirən məsdərin də zu ilə işlənməsi bu yuxarıda qeyd etdiyimiz bəndə daxil edilə bilər. Es ist gut, etwas Interessantes zu lesen. (Nə isə maraqlı bir şey oxumaq yaxşıdır) Ich habe keine Absicht, mit diesem Problem zu beschäftigen. Mənim bu problemlə məşğul olmaq niyyətim yoxdur. „Zu“ sözünü haqqında bu məqalə həcmində yazdığımız nəzəri fikirlər, onları əsaslandırmaq üçün gətirdiyimiz nümunələri ümumiləşdirmək əsasında çıxatdığımız nəticələr:

1. “Zu“-nun sözünü kimi təbiətində idarəedicilik onun xassəvi əlamətidir. Feil, isim və ya sifətin idarəsi onların leksik təbiəti ilə bağlı olduğu halda, sözönlərdə idarə semantik-sintaktik xarakterdədir. Azərbaycan dili qoşmaları ilə müqayisəli-tipoloji planda tədqiq və təsvir etdiyimiz bir qisim alman dili sözönlərin semantik məzmun və sintaktik funksiyalarının nə qədər əhatəli və müxtəlif olduğuna qismən də olsa bu məqalədə aydınlıq gətirildi. Bu hallarda aşkarlandı ki, alman sözönlərində çoxmənalılıq Azərbaycan dilinin funksiya etibarilə onlara müvafiq gələn qoşmalarına nisbətən genişdir və çox məqamlı, zəngin calarlıdır. Azərbaycan dili qoşmalarının həm hallarla əlaqəsi və onları idarə imkanları daha çoxdur, həm də qoşmaların sinonimik cərgələri mövcuddur. Alman dilində bir sözünün digər bir sözünü ilə sinonimliliyi olduqca məhduddur. Alman dilində müəyyən bir obyektə qədər olan məsafə yalnız “bis” sözünü, əşyanı, şəxsi digər şəxs və əşyalardan təcrid üçün yalnız “außer” olduğu halda Azərbaycan dilində müvafiq **qədər**, “dək”, “can/cən”; “qeyri”, “özgə”, “savayı” qoşmalarının sinonimik cərgələri mövcuddur. Azərbaycan dili qoşmaları yalnız qrammatik vasitələr olduğu halda, alman sözönləri bu nitq hissəsi çərçivəsində ifadə etdikləri qrammatik mənalarla yanaşı sözdüzəldici, frazadüzəldici Ama müasir alman dilində onların semantika və sintaksisi əlbəttə, məqalədə danışılanlardan daha genişdir, ayrıca bir mövzu kimi tədqiqatına ehtiyac duyulan leksik-qrammatik hadisədir.

Ədəbiyyat

1. Elke Hentschel. Harald Weydt Handbuch der deutschen Grammatik. Berlin-New-York, 1994
2. H.-W. Hunke / W. Steinig Deutsch als Fremdsprache. Erich Schmidt Verlag Berlin, 2000
3. Jochen Schroder. Lexikon deutscher Präpositionen VEB Verlag. Leipzig, 1985.
4. Langenscheidt. Großwörterbuch. Deutsch als Fremdsprache. Berlin- München, 2003.
5. M. Hüseyinzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1973
6. Müasir Azərbaycan dili, II cild, Morfologiya. "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1980
7. Русско-немецкий словарь. Москва, 1976

Резюме

Синтаксис и семантики немецкого языка

В статье рассматриваются предлоги в немецком языке в аспекте их происхождения, семантики и синтаксической функции. Предлоги немецкого языка сопоставляются с послелогоми в азербайджанском языке, ведутся их параллели в вышеуказанных аспектах. В типологическом плане исследуются историческое происхождение, как предлогов, так и послелогов от знаменательных частей речи, их семантическая многозначность, разнообразные функционально-синтаксические особенности в создании грамматических отношений между словами.

Данная статья направлена также на выяснение путей осознанного и доступного преподавания предлогов немецкого языка в азербайджаноязычной аудитории, интенсивности использования этих предлогов в устной и письменной речи, анализа аналогий разнотипных языков. В статье приведены многочисленные примеры из обоих языков, в которых находят свое отражение и подтверждение вышеуказанные нами теоретические мысли, связанные с предлогами и послелогоми в диахроническом и синхроническом планах.

Summary

Syntax and Semantics of German Prepositions

The article deals with prepositions in the German language, their origin, semantics and syntactical functions. Prepositions of the German language are compared and collated with postpositions in the Azerbaijani language, conducted their parallels in the above mentioned aspects. Also the article deals with typological terms, with historical origin of prepositions and postpositions from the main parts of speech, semantic ambiguity and rich syntactical functional features in the creation of syntactical relations between words.

This article is aimed at clarifying the ways of comprehensive teaching of prepositions of the German language in Azerbaijani-speaking audience, intensity of using of these prepositions in writing and oral speech, analyzing similarities between German and other heterogeneous languages.

Numerous examples from both languages, by which the above-stated theoretical viewpoints are confirmed, associated with prepositions and postpositions in diachronic and synchronic plans are given in this article.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. İ.Kərimov
ADU-nun II Xarici dil kafedrasının
19.05.2017-ci il tarixli iclasının
09 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 01.06.2017

fil.f.d., dos. Aytən Hacıyeva
ADU

AMERİKAN ANTROPONİMİKASI VƏ ALLÜZİV ADLAR

Açar sözlər: *allüziya, onomastika, antroponimika, ləqəblər, etimologiya, mifologiya*

Keywords: *allusion, onomastics, anthroponomy, nicknames, ethymology, mythology*

Ключевые слова: *Аллюзия, ономастика, антропонимика, прозвища, этимология, мифология*

Onomastik vahidlər, eləcə də şəxs adları bədii obrazları təqdim edir, yazıçı və ya şairin fərdi üslubunu müəyyənləşdirir, əsərin ümumi ideya və məzmunu ilə əlaqədar işlədilir, fikrin obrazlı verilməsində, emosional şəkildə oxucuya çatdırılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onlar milli koloritin gücləndirilməsində, obrazların daha canlı yaradılmasında, satirik gülüşün şiddətləndirilməsində və s. məqamlarda ən dəyərli dil vahidi rolunu oynayır.

Onomastik vahidlərin bir qolu olan antroponimlərin, yəni şəxs adlarının üslubi funksiyası tarixi şəraitlə, insanların sosial münasibəti, onların nitq mədəniyyətinin vəziyyəti ilə müəyyən edilir. Etimoloji baxımdan bir dilin leksikası ilə əlaqələndirilməyən hər hansı bir ad həmin dilin daşıyıcısı olan xalqın nitqində və ədəbiyyatında kifayət qədər işlənmə tezliyi qazandıqda həmin xalqa aid ad hesab olunur. Hətta tarixən və etimoloji baxımdan bir xalqın dili ilə əlaqələndirilən adların işlənmə tezliyi müəyyən səviyyədən aşağı düşdükdə isə, belə adlar passiv adlar sırasına daxil olur, tədricən real sözlərdən potensial sözlərə çevrilir və nəhayət, unudulur [1].

İngilis dilinin antroponimlər sistemi zəngin və rəngarəngdir. Odur ki, onları müxtəlif aspektdə tədqiq etmək mümkündür. Hal-hazırda bədii ədəbiyyatda və folklorda işlənən xüsusi adlar geniş şəkildə tədqiq olunmaqdadır. Antroponimlərin xalqın dünyagörüşü və əqidəsilə bağlılığı qədim dövrlərdən xalqın diqqətini cəlb etmişdir. Bu problemlər tarix, coğrafiya, etnoqrafiya kimi elm nümayəndələri ilə yanaşı, filoloq-dilçiləri, ədəbiyyatçıları da yaxından maraqlandırmışdır. Çünki hər bir xüsusi ad, hər şeydən əvvəl sözdür, söz kimi də dil sisteminə daxil olur və ədəbi dilin bütün üslublarında işlədilir.

Amerika antroponimika sistemi ümumi ingilis antroponimlərinə əsaslanır, lakin onların da özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Məsələn,

1) Demək olar ki, bütün dünya xalqlarında qadın ərə gedərkən həyat yoldaşının soyadını qəbul edir, lakin ingilisdilli ölkələrdə qadın ərinin soyadından əlavə onun ilkin adını da qəbul edir, məsələn, Mrs. George Jones - xanım Corc Cons (eləcə də xanım Şarlotta Cons). Bunun nəticəsində evli cütlükləri bu cür adlandırmaq olar: the Frank Browns, the James Mortons – “Frenk Brounlar” cütlüyü və ya “Ceyms Mortonlar” cütlüyü və s.

2) İkincisi, ABŞ-da oğlanlara ikinci “orta” adın verilməsi qəbul olunmuşdur. XVIII əsrin ortalarına qədər Amerikada orta adlar nadir hallarda işlədilərdi və xaç suyuna salınma zamanı iki adın verilməsi ingilis ənənələrinə zidd hesab edilirdi.

Orta adın əvəzinə daha çox heç bir məna kəsb etməyən baş hərf istifadə edilirdi ki, eyni ad-familiyası olan insanları bir-birindən fərqləndirmək mümkün olsun.

3) Amerikan antropologiyasının daha bir ənənəvi xüsusiyyəti atanın ad və familiyasını daşıyan oğulun adına Jr. (=Junior “kiçik”) sözünün əlavə edilməsidir. ABŞ-da John J. Smith adlı şəxsin oğlu John J. Smith, Jr., onun oğlu isə John J. Smith, III adlanır.

Qızlarda bir qədər başqa cürdür. Əgər qız anasının adı ilə adlandırılırsa, onda ananın adı – Mrs. John Smith, qızın adı isə Miss Mary Smith olur. Amma onlar hər ikisi işləyirsə və ilkin adlarından istifadə edilirsə (Mary), onda qız Mary Smith, the Younger (Junior yox) adlandırılır.

4) Daha sonra Amerikada dini adlara (məsələn, Joseph, Samuel, Ezra, Adam və s.), tarixi və mifoloji qəhrəman adlarına (Hannibal, Jason, Homer, Columbus, Roland və s.) da tez-tez rast gəlinir [4].

5) Repräsentativ, ümumiləşdirici adlar sırasına millətin simvolu olan adlar da daxildir: Uncle Sam – “Sem dayı”, ABŞ; to work for Uncle Sam - dövlət xidmətində olmaq (ABŞ-da); Uncle Samism – amerikalılar haqqında yanlış fikirdə olmaq və s.

6) Müxtəlif peşələri səciyyələndirən adlar da mövcuddur: G.A. Joe – sıravı əsgər; Sammy – amerikan əsgəri (I Dünya müharibəsi dövründə); Jack Tar – dənizçi; Cheap Jack – alverçi; Joe College – tələbə [4].

7) Ləqəblər: Hick – “kənd adamı”, köntöy; Tom Fool – axmaq; Simple Simon – sadələvh; Jack Blunt – kütbeyin; Slappy Joe – pinti.

Amerikan antroponimiyasında allüziv adlara da rast gəlinir. Lakin müasir amerikan cəmiyyətində allüziv adlar, yəni ədəbi, mifoloji, dini və s. mənbələrdən götürülmüş adlar elə də aktual deyil.

Allüziya hər hansı bir tarixi, ədəbi, mifoloji, siyasi, dini fakta birbaşa deyil, dolayı yolla olan bir eyhamdır, istinaddır. Dolayı yolla istinad dedikdə mənbənin göstərilməməsi nəzərdə tutulur. Yəni allüziyanı işlədən şəxs həmin faktın orda olan insanlara aydın olmasına əmin olmalıdır. Məsələn, Azərbaycan auditoriyasında “Hacı Qara” ifadəsini işlətsək bu onlara aydın olacaq, belə ki, hər bir azərbaycanlının M.F. Axundovun “Sərgüzəşti-mərdi-xəsis” (Hacı Qara) əsərindən xəbəri vardır. Birini Hacı Qara adlandırmaqla həmin əsərin qəhrəmanına xas olan xəsislik xüsusiyyəti adlandırılan insana köçürülür. Lakin bu ifadəni (allüziyanı) ingilis auditoriyasında işlətsək, bu onlar üçün anlaşılıq olmayacaqdır. Bu halda bu, yerində işlədilməmiş bir allüziya hesab edilir. Belə ki, artıq qeyd etdiyimiz kimi, allüziyada istinadın mənbəyini göstərmək olmaz. Bu halda bu allüziya deyil, adi istinaddır.

Allüziyanı işlətmək və anlamaq insandan ədəbiyyat, mifologiya, tarix və coğrafiya haqqında müəyyən biliklərə malik olmasını tələb edir. Belə biliyə malik olmayan insan allüziyanı anlaya bilməz. Allüziya üslubi ifadə vasitəsi kimi həm mətnə bəzək verir, həm də ədəbi qəhrəmanların daxili aləmini daha dərinləndirir.

İngilis ədəbiyyatında qəhrəmanların, personajların xarici görünüşünə əsaslanan allüziyalar az deyil, belə ki, insanda bizi cəlb edən ilk cəhət – xarici görünüşdür. İnsanın xasiyyəti isə sonradan, ünsiyyət qurarkən, müxtəlif situasiyalarda üzə çıxır.

Amerikanın adlar sistemində müəyyən yer tutan allüziv adlara nəzər salmaq:

1) Antik mifologiya qəhrəmanlarının adları: Jupiter, Hercules, Hobo, Hecate, Ganymede, Cupid.

2) Geniş konnotasiyaya malik olan dini qəhrəman adları. Amerikalılar özləri bu adların mənasını və mənbəyini bilsələr də, digər mədəniyyət nümayəndələrinin onların izahına ehtiyacı var. Bu adlar əsasən İncil (Bibliya) qəhrəmanlarının adlarıdır. Məsələn:

Ananias – Ananiy, yalan üstündə öldürülmüş ilk xaçpərəstlərdən biri; (məc.) yalançı [5].

Moses –1. Musa, yəhudilərin peyğəmbəri; 2. sələmçi yəhudi [5].

The Good Samaritan – mərhəmətli samariyalı (Samariya sakini); quldurlar tərəfindən soyulmuş yolçuya yardım edir və onun yaralarını sarıyır; (məc. mərhəmət rəmzi) [5].

3. Dünya ədəbiyyatı qəhrəmanlarının adları: Penelope, Beatrice, Don Juan, Don Quixote, Tartuf(f)e.

Dr. Jekyll and Mr. Hyde – doktor Cekil və Mister Hayd. R.Stivensonun “Doktor Cekil və Mister Haydin qəribə əhvalatı” (“The Strange Case of Dr.Jekyll and Mr.Hyde” by R.L.Stevenson, 1886) əsərindəki qəhrəmanın ikiləşmə xüsusiyyətini səciyyələndirir. Bu qəhrəman həm pis, həm də yaxşı xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirir. Hamının hörmət etdiyi, xoş bir insan gözlənilmədən ikrahdoğuran bir hərəkət etdikdə məcazi mənada bu adla adlandırılıla bilər.

Bədii ədəbiyyat qəhrəmanları sırasında kral Artur əfsanəsində olan qəhrəmanların adlarına da rast gəlinir: King Arthur, Lancelot, Guinevere, Tristram və s.

Şekspirin əsərlərindən götürülmüş allüziyalı adlar: Cordellia, Falstaff, Benedick, Caliban və s.

Scrooge – Skruc (Ebenezer Scrooge), Çarlz Dikkensin “A Christmas Carol” əsərinin qəhrəmanı; (məc.) xəsis, simic. Məsələn: “With 12 million or more Americans likely to be still unemployed at Christmas, a legislator who fails to vote for something or other that can be labeled a “job’s bill” is casting himself as Ebenezer Scrooge” (Time) – “Ən azı 12 milliondan çox amerikalı Miladı işsiz vəziyyətdə qarşıladıqda, “iş yerləri yarada bilən” hər hansı bir qanuna səs verməyən qanunverici özünü Ebenezer Skruc vəziyyətinə qoyur”.

Babbit – Bebbit, Cinkler Lyuisin eyniadlı əsərinin qəhrəmanıdır. Cəmiyyətin orta təbəqəsinə məxsus olan bu insan mənəvi dəyərlərə qiymət verməyərək daim var-dövlətə can atır. Buradan da Babbitry - meşanlıq allüziya anlayışı yaranır.

İngilis dilinin amerika variantında, amerika onomatoloqlarının araşdırmalarına əsasən, bəzi tarixi şəxsiyyətlərin ad və soyadları məcazi mənada işlənərək müəyyən assosiasiyalar yaradır. Məsələn:

Rockefeller – Rokfeller, var-dövləti səciyyələndirir.

Longfellow – Lonqfellou, dahi şair simvolunu səciyyələndirir.

Barrymore – Berrimor, aktyorluq keyfiyyətlərini səciyyələndirir. Berrimor Con (1882-1942) – aktyorlar ailəsinin nümayəndəsi olan amerika aktyoru, XX əsrin birinci yarısında ABŞ-da məşhur faciəvi rolların ən dahi ifaçısı.

Webster – Uebster, leksikoqrafiya sahəsində bir peşəkar. Webster Noah – (1758-1843) – amerika leksikoqrafı, ABŞ-da ilk böyük ingilis dili lüğətinin müəllifi, ABŞ-da ingilis dili lüğətləri onun adı ilə adlandırılır.

Lincoln – vicdan rəmzi.

Benedict Arnold – Benedikt Arnold (1741-1801) – satqınlıq rəmzi. Bu şəxs müstəqillik uğrunda mübarizə zamanı Vaşinqtonun ordusunda general olduğuna baxmayaraq ingilislərin tərəfinə keçmişdir.

Socrates – Sokrat, müdriklik rəmzi.

Newton – Nyuton, ağıl və zəka rəmzi. Məsələn: “Hey! Guess who the new Newton of our school is?”, ağıllı bir insanın Nyuton adlandırılması.

Blackstone – Bləkstoun – hüquq və qanun rəmzi. Ser Uilyam Bləkstoun (1723-1780) ingilis hüquqşünası olub. Onun 4 cildlik “Commentaries on Laws of England” (1765-1769) əsəri ingilisdilli ölkələrin qanunvericiliyi üçün əsas, baza hesab edilir.

İngilis dilinin allüziyalı antroponimlərlə zəngin olmasına baxmayaraq, daha çox bədii ədəbiyyatdan götürülmüş allüziyalı adlara rast gəlinir və məhz bu cür adlar daha çox işlənmə tezliyində malikdirlər. Bu cür allüziyalar tək bədii ədəbiyyatda deyil, gündəlik həyatda, adi danışq dilində də işləklilik qazanmışdır. Məsələn:

“Don’t act like a Romeo in front of her.” (Şekspirin “Romeo və Culyetta” əsərinə əsaslanmış allüziya).

“Learned Faustus, to find the secrets of astronomy.

Graven in the book of Jove’s high firmament,

Did mount him up to scale Olympus’ top,

Where, sitting in a chariot burning bright,

Drawn by the strength of yoked dragons’ necks,

He views the clouds, the planets, and the stars.” (Marlowe’s “Doctor Faustus” is replete with instances of allusion, Act III) [5].

Yazıçı və şairlər əsərlərində allüziya işlətməklə mürəkkəb fikirləri və ifadə edilməsi çətin olan emosiyaları asanlıqla üzə çıxarırlar və oxucular da bunu asanlıqla qavrayırlar [2].

İngilis dilinin frazeoloji sistemində müəyyən yer tutan allüziyalı fonun formalaşmasında ingilisdilli ədəbiyyat və mədəniyyət, habelə antik tarix və mədəniyyət, eləcə də digər xalqların mədəni və ədəbi irsi mühüm rol oynamışdır. Həmin faktorları ümumiləşdirilmiş şəkildə tarixi-filoloji əsaslı və tarixi-sosial xarakterli kontekst çərçivəsində izləmək olar.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Onomastik vahid, onun mənşəyi və dil sistemində yeri, Bakı, 1988.
2. Həsənov H.Ə. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları, Bakı, 2003.
3. Gardiner A. The Theory of Speech and Language, Oxford, 1972.
4. Information Please Almanac 1981: Atlas and Yearbook.- 35th ed. New York; Simon and Schuster, 1980, 1008 p.
5. Urdang L. (ed.) Twentieth Century American Nicknames.-New York; H.W.Wilson Company, 1979, 398 p.
6. Введенская Л., Колосников Н. От собственных имен к нарицательным, М., 1981
7. Супранская А.В. Общая теория имени собственного, М., 1973

Summary

American Anthroponomy and Allusive Names

This article deals with American anthroponomy and names originated from different allusions. The features of American anthroponomical system are analyzed in the article. Also allusive names taken from literary, religious, mythological and other sources are pointed out and analyzed here.

Резюме

Американская антропонимика и аллюзивные имена

В настоящей статье рассматриваются американские антропонимы и имена образованные на основе различных аллюзий. В результате исследования выявлены особенности системы американской антропонимики. А также рассматриваются и анализируются некоторые аллюзивные имена взятые из литературных, религиозных, мифологических и других источников.

Rəyçi: fil.e.d. S.Zeynalova
ADU-nun İngilis dilinin üslubiyyatı kafedrasının
05.05.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 05.06.2017

fil.f.d. dos. Şəfaqət Mahmudova
ADU

MƏKAN DEYKSİSİ MİKROSAHƏSİNİN ƏSAS KONSTITUYENTLƏRİ

Açar sözlər: məkan deyksisi, deyktik elementlər, ünsiyyət, danışmaq aktı

Keywords: place deixis, deictic elements, utterance, speech act

Ключевые слова: пространственный дейксис, дейктические элементы, высказывание, акт речи

Müasir inkişaf mərhələsində dilçilik dildə ünsiyyət prosesinin bilavasitə araşdırılmasına böyük maraq göstərir. Buna rəğmən dil fenomeninin funksional aspektinə, həmçinin sözlərin pragmatik aspektlərinə müraciət etmək vacibdir. Deyksis cümlənin yaranma prosesində, həmçinin onun danışmada reallaşmasında tətbiq olunan əsas kateqoriyalardan biridir. Həmçinin onu qeyd etmək lazımdır ki, deyksis ədəbi sözlərin komponentlərinin aktuallaşdırılması üçün bir üsul kimi hesab olunur.

Adətən deyksis elementlərinə işarəedici və şəxs əvəzliliklərini aid edirlər. Burada yer və vaxt bildirən şəxs əvəzlilikləri daxildir. Deyksisin bir çox mənası var, bu da onu anlamaq üçün müxtəlif yanaşmalar tələb edir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, deyksisin xüsusiyyəti deyktik ifadələrin kommunikativ aktın əsas koordinatlarına işarədir [9, s.97]. Deyksisin ilkin anlama cəhdləri ilə müqayisədə müasir dilçilik xeyli irəliyə getmişdir [10, s.93]. Bu gün dil ifadələri və digər işarələrin istifadə üsulu adı altında, ünsiyyətin iştirakçıları, yeri və vaxtı danışmaq aktının fiziki koordinatlarına müraciətdən asılıdır. Deyksis anlayışının müəyyən edilməsinə böyük ehtiyac var. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu gün deyksisin tipologiyasına aid məsələ müzakirə doğurur. Buna səbəb bu məsələ haqqında müxtəlif bölgələrin mövcudluğudur. D.A.Akselrud öz əsərində deyksisləri vəziyyət və mətni üsullara bölür [7, s.68]. Vəziyyəti bildirən deyksislərə müəllif şəxs, məkan və temporal növləri aid edir. Bizcə D.A.Akselrudun vəziyyət və mətni üsullara bölümü doğrudur [7, s.99].

Bu məqalədə deyksisin kvalifikasiyası nəzərdən keçirilir və məkan deyksisinin öyrənilməsinə daha çox diqqət yetirilir. Məkan deyksisinə münasibətdə onun şərhinə aid bir neçə aydınlıqlar təqdim olunub. Nitq müəllifinə münasibətdə yaxınlıq/uzaqlıq anlayışının fərqi əvəzinə danışana münasibətdə məkanın yerini daha dəqiq təyin etmək üçün bir neçə cəhdlər edilmişdir. Belə ki, yerləşmə aşağıdakı kimi müəyyən olunur: a) kodlaşdırma yerinin özü, b) kodlaşma yeri ilə bağlı olan məkan və heç də kodlaşma yeri ilə bağlı olmayan məkan.

Bu məqalə əsasən məkan deyksisinin mikrosahəsinin konstituentlərinə həsr edilib. Mövzunun aktuallığı koqnitiv, kommunikativ - pragmatik, antroposentrik cəhətdən müasir dilçiliyin aktual olması ilə şərtlənir. Dilin fəaliyyətinə aid məsələləri tədqiq edərək şüurunda dünya haqqında fərdi və sosial təcrübəyə malik insanın faktoru daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Dilçilikdə funksional paradigmin xüsusiyyəti özündə kommunikativ və koqnitiv yanaşmaları birləşdirir. Onlar öz

növbəsində dilin funksional – kommunikativ aspektlərinin öyrənilməsi və koqnitiv üsulların istifadəsinə yönəlib.

Tədqiqat göstərir ki, məkan görünüşlərinin tədqiqi çox vacibdir. Bu vaciblik ondan ibarətdir ki, o insan şüurunda dünyanın düzəlişi üçün bir formadır.

Məkan nitqin yaranması üçün universal təşkilatçı mərkəz kimi çıxış edir. Hər bir mətnin məna və formasında dünyanın məkan mənası fiksasiya olunur.

O.Q.Bondarenko düzgün vurğulayır ki, deyxisis situasiyanın, dildə həqiqətin bir hissəsinin əks olunmasını bildirən vəziyyətin komponentlərinə işarə ilə əlaqədardır. Bu komponentlərin əsası yer və vaxt kommunikantları olduğu üçün deyxisisin əsas növləri şəxs, məkan və zaman olmalıdır. Məkan və vaxt deyxisisi bir-biri ilə yaxından əlaqədardır [1, s.138].

Yaxın zamanlarda V.Erix zaman anlayışlarını məkan deyxisisinə aid etmək üçün cəhd etmişdir [10, s.86]. O “danışanın yerini”, yəni onun fiziki cəhətdən tutduğu yeri, “denotativ fəza”, yəni danışanın deyktik ifadə ilə bildirdiyi fəza və “fəzada çıxış nöqtəsi”, yəni fəzaya uyğun müəyyən olunan denotativ fəzayı ayırır [10, s.98]. Məkanın bu üç sahəsi bir-biri ilə, yalnız əlavə deyxisis halında uyğunlaşmışdır.

“Danışanın yeri” anlayışı bizə heç də məhsuldar görünür. Lakin V.Erixin təklif etdiyi ümumiləşdirməni bütövlükdə qəbul etsək, zaman və məkan deyxisisinin eyni təsvirlə assimilyasiya olunması haqda düşünmək səhv olardı. Bir sıra əhəmiyyətli münasibətdə onlar ayrılır. Onların simmetrik olmaması birinci növbədə iki əsas sözün *–burada və indi/* – simmetrik olmamasında görünür. Sadə dildə “deyktik eynivaxtlıq” prinsipi istifadə olunur, burada müvəqqəti çıxış nöqtəsi */indi/* danışan və dinləyən üçün eynidir [10, s.102].

Bəzi zərflər zaman və məkana görə lokalizasiyanı və həmçinin diskursda yerləşmənin referensial qarşılıqlı əlaqəsini yerinə yetirirlər Deyxisis əsasən məkana, referensiya isə zamana istiqamətlənib. Sintaktik olaraq zaman və yer zərfləri diskursiv məkanın formalaşmasına xidmət edir. Məkan deyxisisi adətən danışandan, yaxud dinləyəndən uzaqlıq dərəcəsində ayrılığı, görünmə-görünməmə, mövcudluq, yaxud istiqaməti bildirir. Burada istiqamət adətən danışan, yəni 1-ci şəxs, hesab edilir. Deyxisisin yalnız bir kateqoriyası olan yerdə o, bir çox hallarda 1-ci və 2-ci şəxsə (*this, thus*) aydınlıq gətirməyə xidmət edir. Dillə işarə uyğun jestlə dəqiqləşdirilə bilər.

Məkan deyxisisi müxtəlif məna ilə hərəkəti bildirənlə */come\ go bring\ take/* birləşdirilir. Nitq hissələrinə gəldikdə zaman deyxisisi sualverici sözlər kimi qeyri simmetriklə xarakterizə olunur [5, s.102].

Deyxisisin vaxt və yerə yönəmi */before, ago, a week ago, a week before/* sözlərinin köməyi ilə ifadə olunur. Çox maraqlıdır ki, danışan subyekt dəyişən yerdə bütün deyktik göstəricilər əvəzlənir. Qeyd olunduğu kimi, ingilis dilində məkan deyxisisi çox vaxt müxtəlif qeyd olunanlar, xüsusən hərəkət bildirənlərlə birləşdirilir. Bu planda */to come and to go/* feilləri arasında müxtəliflik xarakterikdir. */Come/* seyr edənə, */go/* seyr edəndən ünvanlanmış hərəkətə işarə edir.

İngilis dilində aşağıdakı fəza isimləri qeyd olunur:

1) məkan yönəminin ümumi anlayışı: */space, area, place, position/(fəza, sahə, yer, vəziyyət)*

2) hansısa bir nöqtəyə yönələn fəza bildirən isimlər: /*centre, front, back*/ (mərkəz, qabaq, arxa) səmt – /*direction, north, south*/ (istişamət, şimal, cənub): konkret nöqtə bildirən, yaxud fəzada yerüstü isimlər- /*willage, country, island*/ (kənd, ölkə, ada)

3) isimin önlüklə birləşməsi: /*domestic- pursued at sums home*/ (ev hesabına bəslənmiş)

Xüsusi diqqəti həmçinin sifət məkan deyksisi cəlb edir:

1) müxtəlif struktura malik sifət: /*far- remote, distant*/ (uzaq, uzaqda yerləşən)

2) sifət və fəza önlüyündən ibarət predikativ qrup: /*in, on*/ (üstündə)

3) feli sifətdən ibarət predikativ qrup: /*happening, taking*/ (baş verən, götürən)

Sifət bölümünün baza prinsipinə uyğun üç qrup qeydə alınmışdır:

1) ümumi lokativ mənası olan /*harada*/

a) yerin ümumiləşdirilmiş adı: /*right, central distant*/ (sol, mərkəzi, uzaq)

b) konkret əşya mənalı: /*local, suburban*/ (yerli, şəhər ətrafında yaşayan)

2) ümumi idarəedici məna ilə /*hara*/ və /*haradan*/ – feilin yerləşdiyi yer və önlüyü bildirir: /*outgoing flight* (gedən uçuşlar), /*incoming passengers* (gələn sərnişinlər)/

3) ümumi məsafəni bildirən məna /*necə də uzaqda*/ və ya obyektin fəzada subyektdən bir qədər aralı olmasını bildirir: /*remote-far* (uzaq), /*horizon*/ (üfüqi)

Məkan deyksisinin mikrosahəsinin əsas konstituentləri /*here and there*/ əvəzlilik zərfləridir. Məkan deyksisi statik və dinamik fəza münasibətlərinə işarə edə bilər. Bununla əlaqədar məkan deyksisinin iki növü ayrılır:

yer və istiqamət deyksisləri.

Aşağıdakı söyləmləri müqayisə edək:

Yer deyksisi: "I don't like to have dynamite here in the cave," Pablo said (14, s. 123)

(Mən burada mağarada dinamit qoyulmasını xoşlamıram, Pablo dedi.)

İstiqamət deyksisi: "There's safety," Pablo said. "Within the danger there is the safety of knowing what chances to take. It is like the bull fighter who knows what he is doing, takes no chances and is safe." [14, s. 123]

(Ora təhlükəsizdir, Pablo dedi. Təhlükə içərisində hansı şansı əldə etməyi bilmək özü təhlükəsizlik deməkdir. Bu lap güllə ilə döyüşən döyüşçüyə bənzəyir, nə etdiyini bilir və şansı olmasa da sağ qalır.)

Ənənəvi qrammatikaya görə zərflər keyfiyyət, kəmiyyət və hal – vəziyyət bildirən zərflərə bənzərlik və funksional olaraq iki növə ayrılır. Funksional hal – vəziyyət bildirən zərflərə zaman, yer, tərz – hərəkət, səbəb və s. aid edilir. "Now", "here", "then", "there", "therefore" və s. bunlara misaldır. Bu elementlər həm də geniş mənada deyərkən funksiya yerinə yetirirlər. Bu məsələdə K. Henqeveld və L. Makenzi onunla razılaşırlar ki, zaman və yer zərfləri konstruksiyalarda əvvəlki pozisiyada işləmə bilirlər (headposition) [12, s. 121]. Bununla onlar referensial dəyər əldə edirlər. Bu müəlliflərin yuxarıda adları çəkilən zərflərin semantik xassələrinə münasibətlərində fikir ayrılıqları mövcuddur. Belə ki, K. Henqeveld bunları deyərkən hesab edir [12, s. 123]. Lakin L. Makenzinin fikrincə, bunlar denotativlərdir [13, s. 145]. Bu səbəbdən də deyksisin bağlılığı məsələsinə, zaman və yer zərflərinin rolu nöqtəyi-nəzərindən adlandırma və referensiyaya diqqət yetirmək zəruridir.

Məlum olduğu kimi, deyxis ümumi mənada işarə deməkdir.

C.Layons yazır ki, deyxis anlayışı söyləmin ifadə olunmasının yeri və zamanı ilə əlaqəli olan dilin istiqamətlənən xüsusiyyətlərinin təsviri üçün təqdim olunur [4, s.211]. Bu şəxs əvəzliləri (*I, you, he/she və s.*) yalnız dilin elementlərinin bir sinfini təşkil edirlər ki, onların da mənası söyləmin tipik situasiyasının deyktik koordinatlarına istinad etməklə müəyyən olunmalıdır. Özündə deyxis komponentləri birləşdirən digər elementlərin nümunələrinə “*here*” (danışana yaxın) və “*there*”(danışandan uzaq), “*now*”(danışıq anında) və “*then*”(danışıq anında olmayan) kimi yer və zaman zərfləri xidmət edə bilirlər.

Sonralar Layons deyxis anlayışını bir neçə jestlərin köməyi ilə danışan referentin eyniləşdirilməsi kimi müəyyən edir. Bu təyinatı aydın anlasaq, görərik ki, deyxisin həm qeyd olunması, həm də qeyd olunmaması halda həyata keçirilməsi mövcuddur. Əvəzlilik sözlərinin deyktik funksionallaşmasını nəzərdən keçirərək N.Kirvalidze onları kommunikativ qeyd olunma və olunmamasına görə iki yerə ayırır [2, s.125]. Bu nöqteyi nəzərdən deyktik elementlər olan */here/* və */now/* kommunikativ qeyd olunmayanlar kimi, yəni sıfırlar kimi adlandırılırlar. Həyata keçmənin qeyd olunmasına gəlinə isə deyxis, ünsiyyət anının zamanı ilə üst-üstə düşməyən məkan və zamana işarə edə bilər. Belə olan halda, baxmayaraq ki, referentin eyniləşdirilməsi səviyyəsində daha çox mücərrədlik müşahidə olunur, yenə də bizim əsas işimiz deyxislə bağlıdır. Yeganə fərq ondadır ki, ümumi ünsiyyət əvəzinə referentin lokalizasiyası üçün daha çox spesifik dil ünsiyyəti lazımdır. Belə ünsiyyətdə danışığı ötürən şəxs zaman və məkan zərflərindən və ya işarə əvəzlilərindən referentin zaman və məkanın uyğun parametrlərində yerləşməsi məqsədi ilə istifadə edir. Qeyd edək ki, M.A.K.Halidey işarə əvəzliləri “*this*”, “*these*”, “*that*”, “*those*” və işarə zərfləri “*here*”, “*there*”, “*now*” və “*then*” sözləri ilə əlaqədar olaraq “işarə referensiya” terminini üstün tutur [11, s.121].

T.C.Sorokina işarə əvəzliləri və müəyyən artiklin bu funksiyasını referentin fərdiləşdirilməsi adlandırır [6, s.151]. Tez-tez deyxis ismi birləşmənin xassəsi kimi olur, belə ki, onun elementləri tam aktuallaşdırılır, yəni müəyyənləşdirilir və ya redaktə olunur. Determinantlar arasında xüsusilə işarə referensial vasitələrin ayırılmalıdır ki, bunlar da sözün və söz birləşməsinin məkan və zaman aspektlərinin təyin olunmasına kömək edir. Müqayisə edək:

1./*This was an unusual visit for me. I haven't seen such an extraordinary visit in my life/* [8, s.58].

2./*On that distant stretch he saw a cart slowly pulled by a bay horse/* [8, s.168].

3./*The more he thought of it the angrier he became. This was a distinct contravention of the regulations to keep Idris at school when Joey, his brother, was suffering from measles./*

4./*This night he suddenly called upon this officious Miss Barlow and have the matter out with her./*

Nümunələrdən göründüyü kimi, işarə əvəzliləri “*this*”, “*these*”, “*those*” öz ənənəvi qarşılaşmalarına görə məkan və zaman istiqamətinin semantik komponentini təşkil edirlər. Nadir hallarda deyktik elementlər (əsasən zaman və yer zərfləri) ayrı-ayrı komponentlərin deyil, bütöv cümlənin məkan və zaman yerləşməsinə xidmət edirlər. Məsələn:

1./Here he found the patient to be a small boy of nine years of age, named Joey Howells, who was exhibiting a mild, seasonal attack of measles./[8, s.97].

2./Kino and Juana walked through the city as though it were not there/ [8, s.80].

3./It was a clear, bright day and warm now in the sun/.

4./These lines were quiet then and it was a clear day, as today is clear, and there were clouds high in the sky./

Zaman və məkan aspektlərini müqayisə edərəkən qeyd etmək lazımdır ki, deyxis ilk növbədə məkan, sonra isə temporal semantikaya malikdir. Zaman sferasında deyxis məkanla analoqluq təşkil edir, belə ki, zaman məkana nisbətən daha mücərrəd anlayışdır. Başqa sözlə, temporal nöqtə metaforik məkan nöqtəsidir. Elə buradan da “here”, və “now” eləcə də “there”, “then” zərflərinin funksiyasındakı analoqluq meydana çıxır.

Nümunəyə nəzər salaq:

/Let us organize our party there, I will explain everything to you then/

(Gəlin qonaqlığı orada təşkil edək, mən o zaman hər şeyi sizə izah edərəm.)

Deyktiklik dərəcəsinin uyğun gələn elementlərinin həm söz birləşmələrində, həm də cümlədə işlənməsindəki deyktiklik dərəcəsi eyniləşdirmənin məntiqi əməliyyatının mücərrədliyi dərəcəsi ilə üst-üstə düşə bilər. Belə ki, əgər işarə əvəzlilikləri və zaman, məkan zərflərinin işlənməsinə aid nümunələri müqayisə etsək aydın olur ki, zaman və məkan parametrləri ilə yaranan lokalizasiya işarə vasitələrinin işlənməsindən daha mücərrəddir. Birinci halda jestlər daha az müəyyən olunur. Bununla əlaqədar olaraq, zaman və yer zərflərindən daha çox işarə əvəzliliklərinin eksplisit deyktik funksiyası müşahidə olunur.

İngilis dilində məkanın funksional-semantik sahəsi fəza münasibətlərini bildirərək dilin müxtəlif dərəcəli əlaqədar vasitələrini qabaqlayır və özünü birləşmiş məna sisteminə malik fəzanın fikir kateqoriyasının dil interpretasiyası kimi göstərir. Məkan lokalizasiyası kateqoriyasında reallığın hadisə mühiti və dildə özünə-məxsus dəyişilən və dünyanın əsas dil aspektlərini yaradan əşyaların parametrik xüsusiyyətinin tək obrazlılığının qarşıdurması yaranır.

Beləliklə, məkan deyxisi dünya dillərində iki əsas tipli formal elementlərlə həyata keçirilir: *adlı qruplar və zərf tipli elementlər*.

Ədəbiyyat

- 1.Бондаренко О.Г. Функционально-семантическое поле дейкиса в современном английском языке [Текст]: Дис. ... канд. филол. наук. Ростов-на-Дону, 1998, 170 с.
- 2.Кирвалидзе Н.Т. Дейктические средства в системе современного английского языка и их роль в организации текста: Автореф. Дис. ... докт. филол. наук. М., 1991, 49 с.
- 3.Крылов С.А. К типологии дейкиса [Электронный ресурс]. Режим доступа: www. URL: http://www.orel3.rsl. – 24.05. 2008, 138-148 с.
- 4.Лауонз Д. Введение в теоретическую лингвистику / Перевод с англ. В.А.Звегинцева. М.: Прогресс, 1978, 543 с.
- 5.Рейхенбах Г. Философия пространства и времени. М.: 1985, 344 с.
- 6.Сорокина Т.С. Функциональные основы теории грамматической синонимии// Вопросы языкознания, 2003, №3, с 92- 112.

7. Axelrud Melissa. In Haase, Martin. *Linguist List* 3.149. Deictic iconicity (summary), 1992, 192 p.
8. Chafe W. *Discourse, consciousness and time. The flow and displacement of conscious experience in speaking and writing.* Chicago: University of Chicago Press. 1994, 392 p
9. Clifford H. *Up/Down, Front/Back, Left/Right. A contrastive study of Hansa and English // Here and there*, 1982, 13-32 p.
10. Fairclough Norman. *Critical discourse analysis: the Critical Study of Language.* London: Longman, 1995, Wodak and Meyer 121-38 p.
11. Halliday Michael, Matthiessen C.M.I.M. *An introduction to functional grammar.* Third edition, London: Arnold, 2004, 328 p.
12. Hengeveld K. *Parts of Speech. Layered Structure and Reference in a Functional Perspective.* Ed. Mike Fortescue, Peter Harder and L. Kristoffersen, Amsterdam: John Benjamins, 1992, 29-55.
13. Mackenzie L. *Places and Things. Layered Structure and Reference in a Functional Perspective.* Ed. Mike Fortescue, Peter Harder and L. Kristoffersen. Amsterdam : John Benjamins. 1992, pp 253- 276.
14. Hemingway E. *Selected stories.* M., 1971, 234 p.

Summary

The main constituents of the mikrofield of the place deixis

This article deals with the main constituents of the mikrofield of the place deixis which are implemented by formal elements of two main types: named groups including demonstrative pronouns or their analogues (in this forest, in this city) and elements of adverb type (here, there). There are more complex deictic expressions denoting place not showing the objects or place coinciding with the deictic centre directly, but through their mediation to other objects, places (in the neighbourhood, near).

Резюме

Основные конститuentы микросферы пространственного дейксиса

В статье говорится что основные конститuentы микросферы пространственного дейксиса осуществляются в языках мира формальными элементами двух основных типов; именными группами, включающими указательные местоимения или их аналоги (в этом городе, в этом лесу) и элементами наречного типа (здесь, там, туда). Существуют более сложные пространственные дейктические выражения, указывающие на непосредственно на объекты, места совпадающие с дейктическим центром, а через их посредство на другие объекты, места (в соседней комнате, поблизости).

*Rəyçi: fil.e.d., prof. L. Cəfərova
ADU-nun İngilis dilinin qrammatikası kafedrasının
03.07.2017-ci il tarixli iclasının
12 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.07.2017

fil.f.d. dos. Fəridə Allahverdiyeva

ADU

E-mail: farida.muhammedali@mail.ru

PROSODİK VƏ SUPRASEQMENT NİTQ ELEMENTLƏRİNİN VARIATİVLİKDƏ ROLU

Açar sözlər: nitq melodiyası, cümlə vurğusu, nitq tempi, səsin tembri, ton vahidi, tonal heca

Keywords: speech melody, sentence stress, speech tempo, voice tembre, t tone unit, tonal syllable

Ключевые слова: речевая мелодия, удар в предложении, тембр звука, темп речи, тональный слог, элементы тона

İntonasiya prosodik və ya supraseqment nitq elementlərinin mürəkkəb birliyi kimi müəyyən edilir. Əsas prosodik elementlər intonasiyanın komponentləri adlanır. İntonasiyanın mühüm komponentləri bunlardır: nitq melodiyası, cümlə vurğusu, nitq tempi, səsin tembri [3, s.129].

İntonasiya danışanın emosiyalarını, cümlənin mənasını və məzmununa olan münasibətini bildirməyə kömək edir. İntonasiya cümlə quruluşunun və onun müxtəlif cümlə növlərinin və tiplərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Biz cümləni konkret intonasiyasız təsvir edə bilmərik. Beləliklə, intonasiya cümlənin zəruri elementidir. İntonasiyanın hər bir komponentinin cümlənin ifadə olunmasında müəyyən funksiyası var.

Nitq melodiyası intonasiyanın tonal komponentidir. Bu sözlərin və səslərin rabitəli nitqdə musiqili düzülüşüdür. İnsan danışanda onun səsi monoton deyildir. Onun tonallığı həmişə dəyişkənliyi saxlayır. Tonallıq cümlədə və ya məna qrupunda müəyyən melodik xətt çəkərək qalxır və enir. Əgər tonallıq bu cür dəyişməsə, deyilən hər cümlə monoton səslənər və danışanın nitqi mühüm ifadəlikdən məhrum olar.

Cümlə vurğusu xüsusi nəzərə çarpdırma dərəcəsidir ki, onun vasitəsilə cümlənin mühüm sözləri müntəzəm intervallarla ifadə olunur. Vurğulu və vurğusuz hecaların uzunluğu və qısalığı və həmçinin məna qrupunda vurğuların distribusiyası onun ritmik quruluşunun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Vurğunun dəyişməsi cümlənin mənasını və qabarlıqlığını dəyişə bilər. Hər hansı cümləyə xüsusi emfaza və qabarlıqlıq verərkən vurğu və tonallıq bir-birilə sıx əlaqədə olur. Cümlə vurğusunun cümlədəki sözlərin nisbi semantik vacibliyinə əsasən onları vurğulamaq funksiyası var.

Bir qayda olaraq, söz nə qədər vacib və əhəmiyyətlidirsə onun vurğusu bir o qədər güclüdür. Cümlə vurğusu cümlənin ritmik quruluşunun əsasını təşkil edir. Başqa sözlə, İngilis nitqinin ritmi vurğulu hecaların az və ya çox müntəzəm vaxt intervallarında təkrarlanması və vurğulu və vurğusuz hecaların alternasiyası (əvəzlənməsi) vasitəsilə formalaşır.

Nitqin tempi cümlə və ya onun bir hissəsinin tələffüz olunduğu zaman vahidi ilə ölçüdür. Ritm nitqin tempi ilə sıx əlaqədədir. O, vurğulu hecaların müəyyən intervallarda meydana çıxdığı cümlənin müntəzəm hərəkəti kimi başa düşülür [3, s.130].

Səs tembri intonasiyanın keyfiyyət komponentidir. O, müxtəlif cümlələrin və məna qruplarının tələffüzü zamanı nitqə emosional çalarlıq verir. O, nitq prosesində müxtəlif səs keyfiyyətlərinin akustik təəssüratıdır. Səs tembri danışana sevinc, kədər, hirs, qorxu, məyusluq kimi emosiyalarını ifadə etməyə kömək edir. Tembr həmçinin müəyyən dərəcədə səs ucılığından da ibarətdir. Tembr vasitəsilə müxtəlif insanların səslərini fərqləndirmək olur.

Praktik məqsədlər üçün intonasiya iki formaya bölünür: ifadəli (emosional) intonasiya və qeyri-emfatik (adi) intonasiya [3, s.130].

Canlı danışıda intonasiyanın komponentləri fikrin ifadə edilməsində vəhdət yaradır. Onlar həmişə birlikdə işləyir və bir-birindən ayrıla bilməzlər. Xüsusilə nitq melodiyası və cümlə vurğusu – İngilis intonasiyasının bu iki mühüm ünsürü arasındakı əlaqə daha sıxdır.

İngilis dili tonlarının bəzi funksiyaları

Yuxarıda İngilis intonasiyasının struktur hissələri haqqında danışıldı. Biz indi təcrid edilmiş məhdud kontekstli “yes” və “no” sözlərinin hansı şəraitdə müxtəlif tonlarla işlədilməsini müəyyən etməyin mümkün olub-olmamasını yoxlayaq. Bəzi tipik dəyişikliklərə nəzər yetirsək, burada ton yüksəkliyinə aid misallar əsasında səs tonu səviyyəsindəki nisbəti müəyyənləşdirə bilərik.

Enən (Fall) , yes , no

Bu ton danışığ zamanı az işlənən tondur və bu ton az ya çox “neytral” hesab edilir. Əgər kiməsə sual verilir və cavab , yes və , no olursa, bu zaman bu o deməkdir ki, suala cavab verilib və əlavə nə isə deməyə ehtiyac yoxdur. Enmə “sonluq” təəssüratının yaradılması üçün deyilə bilər.

Yüksələn (Rise) , yes , no

Müxtəlif yolla işlənən bu ton yenə bundan sonra nəinsə gələcəyinin təəssüratını yaradır; bunun ən tipik nümunəsi aşağıda müşahidə etdiyimiz iki danışan arasındakı dialoqdur ki, biz onları A və B adlandıracağıq.

A: (B-nin diqqətini cəlb etmək istəyir): Ex `cuse me.

B: , Yes.

(B-nin cavabı “sizə nə lazımdır?” ilə ekvivalentdir). Digər daha bir ümumi şərait bu cür olar:

A: Do you know John Smith?

B tərəfindən mümkün cavablardan biri , yes ola bilər ki, bu da A-ya B-nin John Smith-i tanıdığını bildirdikdən sonra söhbətin davam etdirilməsi üçün dəvətdir. Onun əvəzinə , yes cavabı isə “sonluq” hissiyyatını yaradır, “söhbətin sonu”; əgər A-nın John Smith haqqında nə isə demək istəsə də, enən tonlu cavabdan sonra A üçün bunu etmək daha çətin olacaq.

Söhbəti “davam etməyə dəvəti” bir sıra təlimat istiqamətli cavablarda görmək olar. Məsələn:

A: You start off on ring road ...

B: , Yes.

A: Turn left at the first roundabout ...

B: , Yes.

A: And ours is the third house on the left.

A-nın cümləsinə B nə cavab versə də, bu , yes-dən fərqli bir şey olacaq, çünki artıq öz təlimatını bitirib və onu yenidən davam etməyə təhrik etmək mənasız olacaq.

“No” ilə də eyni funksiyanı görə bilərik. Məsələn:

A: Have you seen Ann?

Əgər B ,no cavabı versə, o tam aydın bildirər ki, bu mövzuda söhbəti davam etdirmək istəmir. Lakin ,no cavabı A-nı Ann niyə axtardığını izah etməyə dəvət edəcək və ya o niyə onun harada olduğunu bilmir.

Eynilə kim isə elə bir sual verə bilər ki, bu yeni bir informasiya təqdim etməyə hazırlıq tələb etsin. Məsələn:

A: Do you know when the longest balloon flight was?

Əgər B ,no cavabı versə, bu o deməkdir ki, A-nın ona cavab verməsini gözləyir, bu halda ,no cavabını o vermir və deyilməsini də gözləmir. Bu bir faktdır ki, ingilis dilində söhbət A-nın sualı informasiya almaq təklifidir, “yox” informasiyası almaq üçün verilən sual deyil.

Fall-rise √ yes və √ no [8, s.157]

Enib-yüksələn ton ingilis dilində çox işlənir və bəzi xüsusi funksiyaları var. Hal-hazırda məzmunca biz yalnız sadə birisindən bəhs edəcəyik, o “kөнүlsüz razılıq” və ya “ehtiyatla cavab vermək” kimi təsvir edilə bilər. Misallarla bunu aydınlaşdırmağa çalışacağıq:

A: I've heard that it's a good school.

B: √ Yes.

B-nin cavabı onun A-nın dediyi ilə tam razı olmadığı deməkdir və A gözləyəcək ki, B izah etsin ki, niyə razılaşmaqda көнүlsüzdür. Eyni ilə də

A: It's not really an expensive book, is it?

B: √ No.

B-nin cavabındakı enib-qalxan ton göstərir ki, o, A ilə tam razı deyil. Enib-yüksələn tonun yaratdığı bu cür məzmun demək olar ki, “güzəştə getmək” ya “razılaşmaq” və eyni zamanda “tərəddüd” ya da “ehtiyat” etməyi bildirir [8, s.157].

Rise-fall ^yes ^no

Aşağıda göstərilən ton daha çox daha güclü razılıq, narazılıq və təəccüb bildirmək üçün işlədilir. Bu ton adətən xarici öyrəncilər üçün vacib ton sayılmır, baxmayaraq ki, bu onu başqa tonlardan ayırmaq üçün faydalı təcrübədir. Burada buna aid bir sıra misallara müraciət edək [8, s.158]:

A: You wouldn't do an awful think like that; would you?

B: √ No.

A: Isn't the view lovely!

B: ^ Yes.

A: I think you said it was the best so far.

B: ^ Yes.

Sabit _yes _no

Bu ton növü əlbəttə ki, ingilis dilində kifayət qədər məhdud məzmununda işlənir: o, demək olar ki, həmişə bir hecalı sözlərdə darıxdırıcı, maraqsız və s. hissləri yaradır. Məsələn, müəllim həmişə jurnal üzrə şagirdləri çağırarkən hər adı sabit tonla deyir və şagird də ona *_yes* cavabını verir. Eyni ilə, kim isə digərinə müəyyən məqsədlə bir sıra suallar verir – məsələn, sığorta siyasətini yerinə yetirmək üçün bu suallara yenə eyni sıra ilə *_no* cavabını verə bilər.

Bu növ tonlar məhdud “mənalər” edir. Bundan başqa, belə fikirləşmək səhv olardı ki, yuxarıda qeyd edilmiş misallar yalnız göstərilən tonlara uyğundur, belə ki, ümumiyyətlə elə bir kontekst tapmaq mümkün deyil ki, orada bir ton digərini əvəz etməsin. Bu o demək deyil ki, istənilən ton istənilən yerdə işləyə bilər: əsas məsələ ondadır ki, mətnə tonu istənilən yerdə işlədəsən. Biz daha mürəkkəb intonasiya nümunələrini nəzərdən keçirərkən görürük ki, intonasiyanın mənalərini müəyyən etmək o qədər də asan deyil.

Ton vahidi və onun quruluşu

Ton dillərində müəyyən sözdə və ya morfemdə bir tonu başqası ilə əvəz etsək bu sözün və ya morfemin (lüğətdə) leksik mənasını dəyişə bilər və ya müəyyən aspektdə onun qrammatik kateqoriyalaşmasında dəyişikliyə səbəb ola bilər. Baxmayaraq ki, ton və ya səs tonu səviyyəsindəki fərqlər ayrı-ayrı məqsədlər üçün işlədilir, ingilis dili o dillərdəndir ki, onda tondan bu yolla istifadə edilmir. Bu cür dillərə bəzən intonativ dillər deyilir [8, s.162]. Ton dillərində əsas supraseqmental vahid tondur və bu vahid əsasən fonoloji vahid olan heca ilə əlaqəlidir. Qeyd etməliyik ton dillərində tonun funksiyasını və bölünməsinə təhlil edən bu əməliyyatı heca ilə yoxlayır, hər bir hecaya müstəqil dəyişkən vahid kimi baxılır. Yuxarıda biz ingilis dilində bir hecalı ifadələrdə olan beş ton haqqında danışmışıq; əgər ingilis dili ayrı-ayrı tək hecalılarla danışılarsa idi, onda ton təhlili daha çox ton dillərdəkinə oxşar olardı. Belə ki, biz ingilis rəbitəli nitqinə nəzər salarkən bu tonları yalnız çox az hecalarında görmək olar. İntonasiyanı təhlil etmək məqsədilə hecadan daha böyük vahid lazımdır ki, bu da ton-vahidi adlanır; özünün kiçik formasında ton-vahidi bir hecadan ibarət ola bilər. Bir və ya iki nümunə bizə anlayışı başa düşməyə kömək edə bilər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, intonasiya transkripsiya qrafik şəkildə verilir və burada düzgün işarələrindən istifadə edilmədiyini görmək olar. Buna səbəb isə intonasiya və vurğunun yazılı düzgün işarələrinin səs ekvivalenti olmasıdır.

Aşağıdakı bir hecalı ifadəyə nəzər salaq:

“ , you”

Üstünə ton düşən hecanın altından xətt çəkilən ifadəyə nəzər salaq:

Is it , you?

Digər ikisindən daha çox üçüncü heca nəzərə çarpır və qalxan tonla müşahidə olunur. Digər iki heca normal olaraq daha az nəzərə çarpır və sabit ton səviyyəsi ilə deyilir. Bu zaman nə üçün “is” və “it” hecalarının hər biri sabit tonla deyilir? Bu daha sonra tədqiq ediləcək çətin sualdır; hələlik isə hecanın bu cür nəzərə çarpacaq sabit tonla deyilməsi qeyri adidir. “Is it , you” tədqiqinə yekun vuraraq, demək olar ki, bir ton-vahidi olan üç hecalı ifadədir, yeganə tona malik olan üçüncü hecadır. Bundan sonra tonu olan vurğulu hecaya tonal vurğulu heca deyiləcək. Artıq dəfələrlə qeyd edilmişdir ki, tonik hecaların yüksək nəzərə çarpma dərəcəsi

var. Nəzərə çarpma tonik hecaların xüsusiyyətidir və tonik hecalarda tək cə ton deyil, həmçinin tonik vurğu adlanan vurğu növü də olur (bəzi müəlliflər nüvə və nüvə heca terminlərini tonik heca və tonik vurğunun yerinə işlədirlər).

Məsələn:

˘ John is it , you.

Cümlə xitabla başlanarsa xitab sözündə enib-qalxan tonun işlənməsi bir qaydadır. Əgər “˘ John” və “is it , you” arasında aydın fasilə varsa, yuxarıdakı ifadəyə verilən tərəfə görə onun iki cür ifadəsi ola bilər: çox güman ki, danışan “˘ John is it , you” cümləsini fasiləsiz deyəcək, belə ki, dörd heca bir ifadə kimi deyilsin. Pauzanın yoxluğuna baxmayaraq, yenə ifadə normal olaraq iki ton-vahidinə bölünmüş kimi görünəcək: “˘ John” və “is it ,you”. Ümumiyyətlə, ton vahidləri arasında sərhədləri müəyyən etmək üçün şəraiti dəqiqləşdirmək çətindir. Ton-vahidlərinin iyerarxik əlaqədə olan fonoloji vahidlərin silsiləsində ton-vahidin yerinin harada olduğunu görmək mümkündür: nitq bir neçə ifadədən ibarət olur: hər ifadə bir və ya bir neçə futdan ibarət olur; hər fut bir və ya bir neçə hecadan ibarət olur; hər heca bir və ya bir neçə fonemdən ibarət olur.

Heca kimi, ton-vahidin də dəqiq müəyyən edilmiş daxili quruluşu var. Görüləcək ən birinci iş tonal hecanın ton-vahidindəki rolunu daha da dəqiq müəyyən-ləşdirməkdir. Bir çox tonal vahidlər sadə adlandırdığımız tonal vahidlərdir. Hər bir sadə tonal vahidin bir və yalnız bir tonal hecası var; bu o deməkdir ki, tonal heca ton vahidinin vacib və ən mühüm komponentidir (müqayisə üçün saitin hecadakı rolunu yada sala bilərik) [8, s.164].

İndi isə intonasiya strukturunda başqa komponentlər haqqında bəhs edək.

Məsələn, əsas komponent şkala (The head) haqqında.

Növbəti bir hecalı ifadəyə nəzər yetirək:

˘ Those

Məhz bu tonal hecanı uzun ifadədə də görmək mümkündür (yenə də tək ton-vahidi kimi).

He ' gave me ˘ those.

Ton-vahidinin vurğulu hissəsi bu misalda the head-şkala adlanır. Diqqət yetirmək lazımdır ki, ikinci hecada vurğu işarəsi var; bu vacibdir. Birinci vurğulu hecadan tonal hecaya qədər olan ton-vahidinin bütün hissəsi şkala adlanır. Buradan da aydın olur ki, tonal hecadan əvvəl vurğulu heca yoxdursa, bu zaman şkala ola bilməz. Yuxarıdakı misalda, birinci iki heca (söz) ton-vahidinin şkalasıdır. Növbəti misalda şkala ilk beş hecadan ibarətdir:

' Bill ' called to ' give me ˘ these.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tonal hecaya qədər vurğulu heca yoxdursa bu zaman şkala da olmur. Buna növbəti ifadəni misal gətirə bilərik:

In an ˘ hour.

Tonal hecadan əvvəl gələn iki hecanın heç biri vurğulu deyil. “in an” hecaları takt önü (pre-head) yaradır, ton-vahidinin bu komponenti növbəti şərh ediləcək məsələdir.

Takt önü (the pre-head)

Ton-vahidində ilk vurğulu hecaya qədər olan bütün vurğusuz hecalar takt önünü təşkil edir. Beləliklə, takt önü əsasən iki şəraitdə olur:

1. Şkala olmadıqda (tonal hecadan əvvəl vurğulu heca olmur), növbəti misaldakı kimi:

In an , hour.

2. Şkala olduqda isə struktur bu misalda olduğu kimi yaranır:

In a ' little ' less than an , hour.

Bu misalda “in a” takt önü, “ ' little ' less than an” şkala və “ , hour” isə tonal hecadır.

Takt ardı (the tail)

Bəzən müşahidə olunur ki, tonal hecadan sonra başqa hecalar gəlsin. Tonal heca ilə ton vahidinin sonu arasında olan bütün hecalar takt ardı adlanır. Növbəti misalda, hər ton vahidi ilkin tonal hecadan və takt ardından ibarətdir:

, Look at it.

, Both of them were here.

, What did you say.

Takt ardında vurğunu qeyd etmək lazım gələrsə, biz xüsusi simvol olan, qalxmış nöqtədən, istifadə edəcəyik, səbəbini isə sonra izah edəcəyik. Yuxarıdakı misallar bu zaman bu cür təsvir ediləcək:

, Look at · it/

, Both of them were · here.

, What did you · say.

Bu ton vahidləri siyahısını tamamlayır. Əgər fakültativ komponentləri göstərmək üçün mötərizələrdən istifadə edilsə (bu elə komponentlərdir ki, onları göstərmək də olar, göstərməmək də olar), o zaman ton vahidi quruluşunu bu cür cəmləşdirmək olar.

(takt önü) (şkala) tonal heca (takt ardı)

Piter Rouça görə daha asan yolla intonasiyanın tərkib hissələrini qeyd etmək olar: (TÖ) (\$) TH (TA) yəni ((PH- pre-head), (H-head), TS-tonic syllable, (t-tone)) [8, s.166].

Nitqin uzun hissələrini təhlil edəndə, ton-vahidi sərhədlərinin harada olduğunu işarə etmək vacib olur (bu, bir ton-vahidinin qurtarıb digərinin isə başladığı yer və ya ton-vahidi qurtardığı və fasilənin başladığı, ya da fasilədən sonra ton vahidi başlanan yerdür). Yuxarıda da qeyd etdik ki, ton vahidləri bəzən fasilə ilə ayrılır, bəzən isə yox; fasilə tipli sərhədlər iki şaquli xəttlə (||) işarələnir və qısa fasilə tipli sərhədlər bir şaquli xəttlə (|) işarələnir. Praktiki cəhətdən parçanın əvvəlində və sonunda fasiləni işarə etmək vacib deyil. Parçadaxili sərhədlərin işarələnməsi daha çox vacibdir. Məsələn:

|| ' Nearer to the , front || on the , left | there `s a ' bit of , forest | ' coming ' down to the , waterside ||

Biz onların quruluşunu simvolik olaraq bu cür işarə edə bilərik:

|| \$ | TH || TÖ | TH | TÖ | \$ TH |

|| ' Nearer to the | , front || on the | , left | there `s a | ' bit of , for |

TA | \$ | TH | TA ||

est | ' coming ' down to the | , wa | terside ||

Beləliklə, yuxarıdakı parça dörd ton vahidini təşkil edir. Burada üçüncü ton vahidi, daha çox tonal hecadır, nəinki tonu olan söz, “forest” sözünü iki hissəyə

bölmək vacibdir, “for” for və “est” ist (mübahisə oluna bilər ki, əslində “fo” və “rest” hecalarına bölünməlidir, lakin bizim mövzumuzda bu bir o qədər də vacib deyil). Bu misalda aydın görünür ki, fonoloji tədqiqatın vahidləri bəzən qrammatik tədqiqatın vahidlərindən fərqli ola bilər.

Səs tonu səviyyəsinin hüdudları

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, ton tonal heca üzərində olur və indi bu haqda daha ətraflı danışmaq lazımdır. Buna keçməzdən əvvəl, başqa ümumi bir məsələni qeyd etməliyik (və bu da öz növbəsində geniş izahat tələb edir): intonasiya ton vahidində yaranır [8, s.167].

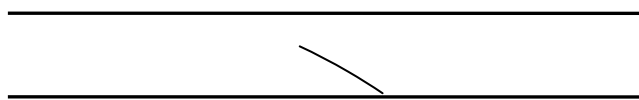
Bir hecalı ifadələrdə, tək heca artıq qeyd etdiyimiz kimi dörd tondan biri ilə işlənməlidir. Bir hecadan artıq hecadan təşkil edilmiş ton vahidində tonal heca bu tonlardan biri ilə işlənməlidir. Əgər tonal heca sonuncu hecadırsa, bu zaman ton bir hecalı ton-vahidindəkindən fərqli səslənmir. Məsələn: “here” sözü növbəti misalda eyni cür deyilir:

, Here we ' shall ' sit , here.

Lakin, əgər tonal hecadan sonra başqa hecalar varsa (yəni takt ardı), bu zaman biz müşahidə edə bilərik ki, tonun səs tonu səviyyəsinin hərəkəti tonal hecada bitmir. Qalxan tonla takt ardı tonal hecadan sonra gəlirsə, bu zaman müşahidə edə bilərik ki, takt ardının hecası və ya hecaları tonal hecanın səs tonu səviyyəsindən yuxarıya doğru hərəkət etməyə davam edir. Məsələn, əgər “say” sözü qalxan tonla deyilərsə, (“say”), səs tonu alçaq səviyyədə tədricən yuxarıya doğru hərəkət edir.

Takt ardındakı hecaların səs tonu səviyyəsi daha da yüksəyə qalxır. Bu cür hallarda, tonal heca tonun səs səviyyəsinin hərəkətinin başladığı hecadır, lakin səs tonu səviyyəsinin hərəkəti ton-vahidinin qalan digər hissəsində tamamlanır (yəni takt halında). Əgər hündürə progressiv qalxarkən, səs tonu səviyyəsi danışanın normal səs tonu səviyyəsinə çatırsa, bu zaman qalan hecalar yüksək səviyyədə davam edəcəklər.

Biz eyni hadisəni ənənə tonda da müşahidə edə bilərik. Tək hecalı “say” sözündə səs tonu səviyyəsi bu cür ənənə də bilər:

Yenə də, əgər danışanın ən aşağı səs tonu səviyyəsinə takt ardının sonundan tez çatıbsa, səs tonu səviyyəsi ən aşağı səviyyədə davam etdiriləcək. Bu halda, takt ardından sonra gələn hecalar da həmin səviyyədə deyiləcək; sabit ton adət edilməmiş ton olduğundan onun haqqında çox danışmayıb daha mühüm məsələlərə toxunmaq məqsədə uyğun hesab edilir. Takt ardından enib-qalxan və ya qalxıb-ənən ton gəldikdə situasiya daha da mürəkkəbləşir.

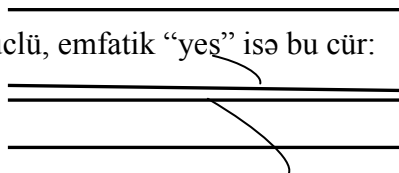
Mürəkkəb tonlarda səs yüksəkliyi dərəcəsi

Biz bir hecalı İngilis sözləri ilə işləmə biləcək üç sadə tonla tanış olduq: sabit, yüksələn və alçalan. Bununla belə, digər mürəkkəb tonlar da istifadə olunur. Ən çox rast gələn tonlardan biri alçalıb-yüksələn tondur (fall-rise): bu zaman ton əvvəlcə enir sonra yenidən yüksəlir. Digər nisbətən az rast gələn mürəkkəb ton

yüksəlib-alçalan tondur ki, (rise-fall), bu zaman əks hərəkət baş verir. Burada digər mürəkkəb tonları müzakirə etmirik, çünki onlar tez-tez istifadə olunmur və daha az əhəmiyyətə malikdir.

Lakin burada başqa bir mürəkkəbləşməyə nəzər yetirməliyik. Hər bir danışanın özünə aid normal səs tonu səviyyəsi var: yüksək səviyyə - danışan tərəfindən istifadə edilən ən yüksək səviyyə və aşağı səviyyə - danışan bu səviyyədən aşağı getmir. Adi nitqdə, intonsiya danışanın aşağı səs tonu səviyyəsinə meyl edir, lakin güclü emosiyalar yaradan şəraitlərdə adətən əlavə səs tonu səviyyəsindən istifadə edilir [8, s.155]. Məsələn, əgər biz yüksək və alçaq səs tonu səviyyəsini göstərmək üçün iki paralel xətt çəksək, bu zaman normal qeyri-emfatik “yes” bu cür sxemləşdirilə bilər:

Lakin güclü, emfatik “yes” isə bu cür:

Transkripsiyada həmçinin əlavə səs tonu yüksəkliyini göstərmək üçün yeni bir simvoldan ↑ (şaqlı yuxarı yönləndilmiş ox) istifadə edilir:

Yes və ↑ Yes – sözlərini bir-birindən fərqləndirmək olur.

Bu bölmədə göstərilən bütün tonlar əlavə yüksəklikdə də işlənə bilər.

Ədəbiyyat

1. Antipiva E.Y. and others. English intonation. M., 1974
2. Armstrong, I.C. Ward. Handbook of English intonation. Cambridge, 1926
3. Babayev S.M., Garayeva M.G. English phonetics. Baku, 2009
4. Bollinger D.Z. Intonation and its use. Melody in grammar and discourse. Stanford, 1989
5. Crutienden A. Intonation. Cambridge, 1986
6. O'Connor J.D. and Arnold G.F. Intonation of colloquial English. L. 1970
7. Pike K.L. Phonetics. 1966. 182 p.
8. Roach P. English phonetics and phonology. Cambridge, 2005
9. Shubiger M. The role of intonation in spoken English. Cambridge, 1935
10. Vassilyev V.A. and others. English phonetics. 1980

Summary

The speech elements of prosodic and suprasegmental units in the process variation

The article deals with the prosodic and suprasegmental elements and their roles in variations. The intonation is defined as a complex unit of prosodic and suprasegmental elements. The basic prosodic elements are components of the intonation. The important components are: speech melody, sentence stress, speech tempo, sound timbre. Intonation plays a great role in understanding sentence structure? its various sentence types and its formation. We can't imagine the sentence without intonation.

Резюме

Роль супraseгментических и просодических элементов речи в вариативности

Статья про супraseгментических и просодических элементов речи в вариативности. Интонация характеризует супraseгментические и просодические элементы

речи, как составные соединения. Важные компоненты интонации характеризуют: речевая мелодия, ударение в предложении, темп речи, тембр звука. Интонация помогает выражать чувства говорящего, значения предложения и отношение к содержанию. Интонация играет важную роль в структуре предложения и в формировании разных типов предложения. Мы не можем представлять предложение без интонации.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. İ.Nuruyeva
ADU-nun İngilis dilinin qrammatikası kafedrasının
03.07.2017-ci il tarixli iclasının
12 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.07.2017

к.ф.н., доц. Розалина Гасымова
БСУ

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ КАТЕГОРИИ СОСТОЯНИЯ В ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ РУССКОГО НАРОДА

*Грамматика есть логика философии языка, и, кто знает грамматику
своего языка, для того, по крайней мере, возможно знание
всеобщей грамматики – этой прикладной философии языка
слова человеческого.
(В.Белинский)*

Ключевые слова: категория состояния, состояние человека, природы, окружающей среды, морально-этическое состояние человека, употребление со связкой, безличное предложение, в роли предиката

Açar sözlər: vəziyyətin kateqoriyası, insan vəziyyəti, təbiəti, ətraf mühiti, şəxsi cümlə, bağlama ilə işləməsi, xəbər rolunda

Keywords: status category, impersonal sentence, unchagability, the condition of nature, personal mood, moral and etic value of a man, the meaning of predicate

Вопрос о категории состояния (КС) как самостоятельной части речи до сих пор окончательно не решен. Это объясняется различным подходом лингвистов к принципам классификации частей речи вообще и к выделению категории состояния как независимой части речи в частности.

В русском языке существуют слова, внешне совпадающие с краткими прилагательными среднего рода, с наречиями на **-о**, **-е**, **-а**, а также с существительными. Однако и по значению, и по грамматическим свойствам эти слова отличаются и от кратких прилагательных, и от наречий, и от существительных.

Впервые эту группу слов акад. Л.В.Щерба назвал термином «категория состояния» [2, с.8].

Как только не называли эту категорию слов «беспризорные слова», «предикативные наречия», «безлично-предикативные члены», «бессубъектные прилагательные», «особая часть речи».

В лингвистической литературе теоретической разработкой вопроса категории состояния занимались такие крупнейшие языковеды как А.Х.Востоков, Л.В.Щерба, В.В.Виноградов, А.В.Исаченко, Е.М.Галкина-Федорук, Н.С.Поспелов, И.И.Мещанинов, А.Б.Шапиро, А.А.Шахматов, А.М.Пешковский и др.

Среди учёных-лингвистов существуют различные типы классификации слов категории состояния. Одни учёные предлагают семантическую классификацию [2, с.8], другие – морфологическую классификацию [3, с.52], Ф.Травничек [10, с.112], третьи выделяют предикативную функцию [11, с.430].

Категория состояния – это класс неизменяемых слов, выражающих недействительное состояние, способные сочетаться со связкой **быть**, и выполняющие функцию предиката в безличном предложении.

Главным отличительным признаком КС является их семантическая общность. Эти слова выражают состояние – физическое, психическое, состояние субъекта, предмета, состояние окружающей среды (*жарко, душно, больно, горько, стыдно, далеко, близко, вкусно*). Наиболее ярким грамматическим признаком КС является неизменяемость.

КС выражают изъявительное и сослагательное наклонение. *Ему стыдно было бы так думать* (сосл. наклонение). *Надо ему сказать об этом* (изъявительное наклонение). Эти слова могут иметь сравнительную степень и превосходную степень (*Вам хорошо, а им лучше. Им более хорошо, чем вам*). Словам КС характерна и форма субъективной оценки: *холодовато было*.

Отмечая синтаксическую функцию КС, следует выделить их такую особенность, как то, что они никаких слов не определяют, не согласуются, не управляют и, относясь к субъекту, употребляются с субъектом только в дательном падеже. *Как тебе не стыдно?*

КС может выражать состояние субъекта и при отсутствии Д.п. это наблюдается в неполных безличных предложениях. *Скучно; работать хочется, а здесь нельзя*.

Возможно и субъектное употребление КС с примыкающим к ним инфинитивом при отсутствии дательного субъекта. *Как приятно играть на мандолине*.

Связь слов категории состояния с проявлением безличности является одной из синтаксических особенностей этой категории слов (*Мне тошно*). Слова КС широко представлены лингвистами на образцах примеров из художественной литературы. Рассмотрим слова КС на примерах пословиц и поговорок русского народа, извлеченных из сборника В.И.Даля под редакцией Б.П.Кирдана «Пословицы и поговорки русского народа». Следует отметить, что «Словарь русского языка» С.И.Ожегова в словах типа *холодно* выделяет только синтаксическую особенность слов без терминологического определения (*холодно* – в знач. сказ. 1. О холодной погоде. *Сегодня*. 2. кому-чему об ощущении холода. *Мне холодно*) [с. 753].

Лексемы слов КС образуют определённые классы. Характерной особенностью таких лексем является их способность принадлежать к различным семантическим группам.

По своему значению все пословицы и поговорки можно разделить на две большие группы:

I. Слова КС, обозначающие различные состояния и оценку этого состояния.

II. Слова КС, выражающие модальное значение. Семантические классы слов КС первой группы представляют собой обширную группу, чем слова второй группы.

В зависимости от того, какое состояние выражается ими, слова КС первой группы можно разделить на следующие подгруппы:

1.1. Слова КС, выражающие физическое состояние живых существ. Употребляясь как в простых, так и в сложноподчинённых предложениях, могут содержать обстоятельственные слова с дополнением в родительном, да-

тельном и предложном падежах (C₂,C₃,C₆), обстоятельственные слова, с дополнением на место или на предмет, охваченный указанным состоянием. Другие выражают состояние самого живого существа, передавая его ощущение.

C₂C₃

1) Весело коням, когда скачут по полям. C₂C₃

2) Где грустно да тошно, тут сидеть не можно. C₂

1.2. Слова КС, выражающие душевное состояние человека, его по эмоционально-психические переживания. Выражение чувств и эмоций в этих пословицах и поговорках облекается в форму безличных предложений, передающих душевные состояние, как в простых, так и сложноподчинённых предложениях.

1) Не грешно, что дано, а что силою взято, не свято. C₃ C₅

2) Несподручно бабе с медведем бороться, того и гляди, юбка раздерется.

1.3. Слова КС, выражающие временные и пространственные отношения. Употребляясь в безличных предложениях, эти пословицы широко представлены в предложения с союзом *да* в значениях *но*, и употребляются с дополнением в предложном и родительном падежах. Эта группа слов представлена в изъявительном и сослагательном наклонении.

1. На баснях (на ляхах) недалеко уедешь. C₆

2. Ехал было мимо, да завернул до дому. C₂

2.1. Слова КС, выражающие количественное значение много – мало.

1) Много сватается, да одному достанется. C₃

2) Около костей мяса немного. C₂

2.2. Слова КС, выражающие отрицательную или положительную оценку состояния:

C₃C₆C₆

1) Хорошо птичке в золотой клетке, а того лучше на зелёной ветке. C₂

2) Хорошо бы жить у отца, да нет его у молодца. C₂

Среди слов КС мы не нашли слова, обозначающие состояние окружающей среды.

Слова КС, выражающие модальное значение составляют немногочисленные пословицы и поговорки:

2.1. Слова, обозначающие модально-этическую оценку поступков человека:

1) С иным дураком смех, с другим грех.

2) И смех в горе. И смех и грех.

Результаты наблюдений показывают, что категория состояния представлена в пословицах и поговорках русского народа скудно и однообразно.

Обзор литературы позволяет сделать следующие выводы:

1. Существуют две точки зрения относительно частеречной принадлежности слов категории состояния: 1) признают самостоятельную часть речи (Л.В.Щерба, В.В.Виноградов и др.); 2) не признают слова категории состояния как часть речи, называя их предикативными наречиями (А.Р.Исаченко, А.А.Шахматов и др.).

2. Слова КС в пословицах и поговорках русского народа, образуют определённые семантические классы. Большинство слов выражают различное состояние: физическое, психическое, эмоциональное, временное и пространственное, количественное, отрицательную и положительную оценку поступков человека.

3. К морфологическим категориям слов, рассмотренных нами слов КС относятся 1) словообразующие суффиксы *о-*, *е-*, *а-*, аналитические способы выражения категории времени (прошедшего и будущего), изъявительного и сослагательного наклонения. Они могут образовывать формы сравнительной степени и субъективной оценки.

4. Слова КС употребляются в следующих синтаксических функциях: 1) в функции предикативного члена составного именного сказуемого быть в безличном простом и сложном (бессоюзном и сложноподчинённом) предложениях. 2) развивая синтаксические связи с другими членами предложения, слова КС могут принимать предложное дополнение в дательном, родительном и предложном падежах.

Литература

- 1.Виноградов В.В. Русский язык. М.-Л., 1947.
- 2.Щерба Л.В. О частях речи в русском языке: сб. «Русская речь». Новая серия, II. Л., 1928.
- 3.Шапиро А.Б. Есть ли в русском языке категория состояния как часть речи? // Вопросы языкознания, 1955, 3 2.
- 4.Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. 2-е изд. Л., 1941.
- 5.Современный русский язык. Морфология. (Курс лекций). М., 1952.
- 6.Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. 6-е изд. М., 1938.
- 7.Мигирин В.Н. Категория состояния или бессубъектные прилагательные // Исследования по современному русскому языку. Изд-во МГУ, 1970.
- 8.Ломовцев А.А. Категория состояния как особая часть речи в русском языке. Лекция по русскому языкознанию. Калининград, 1975.
- 9.Поспелов Н.С. В защиту категории состояния // Вопросы языкознания, 1955, № 2.
- 10.Травничек Ф. Заметки о категории состояния // Вопросы языкознания, 1956, № 3.
- 11.Исаченко А.В. О возникновении и развитии категории состояния в славянских языках // Вопросы языкознания, 1966, № 6.
- 12.Ожегов С.И. Словарь русского языка. М.: Русский язык, 1986.

Xülasə

Vəziyyət kateqoriyasının rus xalqının atalar sözlərində işlənməsi

Vəziyyət kateqoriyası adlı termini rus dilçiliyində ilk dəfə L.V.Şerba təzəbindən 1928-ci ildə işlədilmişdir. Dilçi alimlər tərəfindən bu yeni nitq hissəsi bir mənalı qarşılanmamışdır. Vəziyyət kateqoriyası yalnız şəxsiz cümlələrdə işlədilir və predikat funksiyasını daşıyaraq bağlama ilə istifadə olunur.

Bu nitq hissəsi keçmiş və gələcək zamanda nəqli və şərt formalarında istifadə olunur. Başqa sözlərlə əlaqəyə girərək yiyəlik, yönlük və yerlik hallarında sadə və mürəkkəb cümlələrdə işlədilir.

Summary

The Use of State Category in Russian Proverbs

The Condition Category is described in the proverbs and sayings of Russian people.

First the term of Condition Category was used by L.V.Serba in 1928. This new part of Speech was not accepted unanimously by the scientists-linguists. The Condition Category has a function of predicate. It is used with Conjunctions only in Impersonal Sentences.

This part of Speech is used in affirmative and in conditional mood in Past and Future Tenses. It comes together with other words. And it is usually functioned in the Simple and Complex sentences.

*Rəyçi: f.İ.e.d., prof. T. Məmmədova
BSU-nun Müasir rus dili kafedrasının
14.09.2016-ci il tarixli iclasının
14 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 08.06.2017

Нигяр Багирова
АУЯ

ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ МЕТАФОРЫ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ СЛЕНГЕ

Ключевые слова: диалект, метафора, сленгизмы

Açar sözlər: lingvistik, üslubi, təhlil

Keywords: dialect, metaphor, slengism

Лингвистика в последние годы все больше обращается к исследованию живого разговорного языка, официально стоящего вне принятых, стандартных литературных канонов.

Особое место в разговорном английском занимает сленг, который в настоящее время активно развивается, проникает во все сферы функционирования языка. Таким образом, радикально изменяется привычное понимание *языковой нормы* и *нарушения нормы* в языке, что значительно влияет на системный характер современного английского.

Интернет открывает новую эру в истории лексикографии, представляет большие возможности для профессионалов и любителей сленга. Такие издательства словарей, как Мерриам-Вебстер и Рэндом Хаус поддерживают бесплатные, прекрасно оформленные и легко доступные вебсайты, где любой человек, имеющий доступ в Интернет, может получить информацию об интересующих его словах.

В настоящее время большая часть лексики, зарегистрированной словарях как сленг входит в обычный разговорный язык, и более не представляет собой периферийную лексику, нарочито используемую говорящим, чтобы приукрасить речь, усилить ее положительную или отрицательную направленность.

Сленг является неотъемлемой частью современного английского языка. Появление понятия *сленг* по отношению к формирующемуся социальному диалекту ученые относят к концу 18 в., а расцвет этого явления к середине 19 в. Несмотря на то, что термин сленг применяют к целому ряду различных явлений, а также на то, что социальная сущность сленга значительно изменилась, исследователи продолжают использовать это название, во-первых, потому что это традиционное понятие, прочно укоренившееся в английской лексикологии и лексикографии, а во-вторых, этот термин позволяет объединить в рамках единой категории различные слова и словосочетания, противопоставляемые литературной лексике [4, с.107-114]. Ср. *to put words in one's mouth, duck squeezer, rabbit food, to talk until one is blue in the face, catch-22, yawner, etc.*

Разнообразные трактовки сленга включают следующие: *illegitimate colloquial speech, the language of low, illiterate or disreputable persons, the plain man's poetry, language of a low or vulgar type, the special vocabulary or phraseology of a particular calling of profession, etc.* В словаре Oxford English

Dictionary дана следующая дефиниция: *language of a highly colloquial type, considered as below the level of educated standard speech, and consisting either of new words or of current words employed in some special sense.*

В словаре Merriam Webster's Collegiate Dictionary 1996 сленгу дается следующая характеристика: *informal non-standard vocabulary composed typically of coinages, arbitrarily changed words, and extravagant, forced, or facetious figures of speech.*

До сих пор нет единого толкования самого слова *сленг*: разгадку ищут в искаженном слове *sling* из архаического выражения *to sling one's jaw*, которое означало *высказаться резко, грубо, оскорбительно, выругаться*, или в исковерканном французском слове *langue*. Наиболее известно предположение немецкого филолога О. Риттера о том, что это слово возникло в результате соединения и последующего усечения таких образований, как, например, *thieve'f(s lang)uage, beggar'(s lang)uage* и т.д. Предполагается, что это слово, когда оно появилось в середине 18 века со значением *ругательство*, само и относилось к тому, что в дальнейшем получило название *сленг*.

Сленг - живой, активный, постоянно обновляющийся пласт английского языка. Сленг представляет собой неформальные, нестандартные слова и выражения, которые проживают более короткую жизнь, чем выражения, относящиеся к разряду *разговорной лексики*. Яркое, живописное впечатление *сленгизмы* нередко производят благодаря необычному, остроумному использованию слова в неожиданном контексте, оригинальному сочетанию с другими словами, созданию эффектной образности [2, с.136].

Сюда должен быть добавлен и *социальный аспект*: сленг появляется в иронической речевой игре молодежи, не особенно волнующихся о своей репутации, остроумных, критически настроенных людей. Этот факт, а также и то, что сленг часто создает чуждый условности образ, ведет к тому, что употребление сленга зачастую несет в себе ноту дерзости, провозглашает вызов ценностям и установкам доминантной культуры. В сленге часто проявляется естественная жизненность без прикрас, дерзкая самоуверенность, резкая прямота и жесткая откровенность.

Наблюдения последних лет показывают, что очень часто единицы, зарегистрированные в словарях сленга, используются в речах политических деятелей, в популярных журналах, телепередачах, кинофильмах, произведениях художественной литературы, в учебниках для школ и университетов.

Ср.: *to spread it on thick, blizzard, flabbergast, ogle, jitters, to swim against the tide, to stab in the back, couch potato, to wear the pants in the family, etc.*

Сленг демонстрирует разнообразные возможности семантических и формальных преобразований слов, часто основанных на метафоризации, часто соединяющих различные явления. Сленг значительно отличается и по характеру употребления от других вариантов языка - диалекта (регионального или социального) и жаргона (профессиональных терминов). Люди, которые говорят на одном *диалекте*, обладают общим региональным или культурным фоном; те, которые говорят на одном *жаргоне* (электрики, хирурги, экономисты, военные летчики или адвокаты) закончили однотипные учеб-

ные заведения или имеют общий производственный опыт. Сленг же может объединять самых различных людей, общими у которых являются одинаковые установки. В последние десятилетия центр тяжести в изучении метафоры переместился из филологии в область изучения практической речи и в те сферы, которые обращены к мышлению, познанию и сознанию. В метафоре стали видеть ключ к пониманию основ мышления и процессов создания не только национально-специфического видения мира, но и его универсального образа. Рост теоретического интереса к метафоре был стимулирован увеличением ее присутствия в различных видах текстов, начиная с поэтической речи и публицистики и кончая языками разных отраслей научного знания. Искусствоведы, философы и психологи, науковеды и лингвисты обратились к проблеме метафоры с возросшим интересом: появились исследования метафоры в различных терминологических системах, в детской речи и дидактической литературе, в разных видах масс-медиа, в языке рекламы, в наименованиях товаров, в заголовках, в спорте: с особым интересом изучается разговорная метафора.

Все типы метафор представлены в американском общем сленге, все они дополнительно к когнитивному значению выражают оценочно-экспрессивное, используются в сфере выражения эмоций и эмоционального давления, вносят в обыденную речь элемент артистизма.

Метафора часто содержит точную и яркую характеристику лица, сленговая метафора эффективна как в оценке портрета человека, так и его характера. Имеются примеры сленговых сложных метафор, намеренно созданных для отрицательной характеристики людей; относительно нейтральная характеристика, слегка насмешливое название профессии, работы, занятости, ироническое название общественной работы, увлечений, пренебрежительное, насмешливое название положения в обществе, как высокого, так и низкого, достойного презрения, высмеивание недостатков поведения, вредных привычек, оценка умственных способностей, недостойных поступков, поведения, раздражающего других и пр.

backseat driver (gen.): passenger in a car who can't help telling the driver where to go and how to drive;

cheesehead (college.): jerk;

chiphead (computer): computer fanatic;

coffee cooler (gen.): a person who either can't or won't focus on their work;

desk jockey (office talk): ordinary office employee;

excess baggage (gen.): someone in the way & unnecessary;

fashion victim (college): one who has attempted to achieve a certain trendy look but failed;

floppy disk (college): studious, bookish person;

greenhorn (gen.): inexperienced, unsophisticated person;

heavyweight (gen.): important, influential person;

house plant (college): boring person who just sits around the house;

jet set (social): glamorous, wealthy people in society;

lightweight (college): person who can't drink much;

live wire (gen.): extremely energetic person;
longhair (gen.): intellectual, or one with classical tastes;
lowlife (college); degenerate or despicable person; lunkhead (gen.): a slow-thinking person;
new blood (business): new bidders or customers; old hand (gen.): experts;
rack monster (college): one who requires or demands plenty of sleep;
road dog (gen.): who monopolizes the road, making it difficult for other drivers to maneuver or pass;
sacred cow (gen.): someone who must not be spoken badly about; sandwich generation (press): people who are taking care of their children and elderly parents at the same time;
top banana) (gen.): the boss;
ugly customer (gen.): a violent, unsavory character;
white collar (gen.): working professionals at every level of employment;
whiz kid (gen.): who is unusually intelligent, clever or successful windbag (gen.): one who talks too much without saying anything important [8]. Попадая в оборот повседневной речи, метафора быстро стирается и на общих правах входит в словарный состав языка, таким образом, литературный стандарт заметно пополняется за счет следующих метких выразительных сленговых метафор: *vegan* (1944) - a strict vegetarian who consumes no animal food or dairy products at all; *yuppie* (1983) - comes probably from the abbreviation for Young Urban Professional and refers to the stereotyped young successful professional, living in an urban setting, and placing a great deal of value on material wealth; *a lemon car* - an automobile that is unsatisfactory or defective, *lemon cars sale*; *to blackball* - to vote against; *blind date* - a date between two persons who have not previously met; *hitch-hiker* - the one who travels by securing free rides from passing vehicles; *soap opera* - a serial drama performed originally on a daytime radio or television program and chiefly characterized by tangled interpersonal situations and melodramatic treatment[9]. Из большого количества синонимов с общим значением *to fall in love* в популярных журналах повсеместно используется *to have a crush on sb*, *to gossip- to dish the dirt: to talk -to yak (yuck); to study - to hit the books; to get married - to tie the knot; to think about smth intensely - to be obsessed; smth unusual - weird;* и т.д.

Метафора выводит наружу один из парадоксов жизни, состоящий в том, что ближайшая цель того или другого действия нередко бывает обратна его далеким результатам: стремясь к частному и единичному, изысканному и образному, метафора может дать языку только стертое и безликое, общее и общедоступное. Создавая образ и апеллируя к воображению, метафора порождает смысл, воспринимаемый разумом.

Естественный язык умеет извлекать значение из образа. Итогом процесса метафоризации, в конечном счете, изживающим метафору, являются категории языковой семантики. Изучение метафоры позволяет увидеть то сырье, из которого делается значение слова [5, с.387-415].

Деньги: bank, bean(s), billies, bubkes, buck, cabbage, clam, c-note, do-re-mi, dough, green stuff, jack, jingle-jangle, lettuce, megabucks, plastic.

Аббревиатура *c-note* является сокращением *century-note* и обозначает сто-долларовую купюру. *Do-re-mi* - игра слов, основанная на одинаковом произношении *dough* и *do*- в названии первых трех музыкальных нот. *Jingle-jangle*, деньги, - случай ономотопеи, основанной на звукоподражании звону монет.

Сленговые метафоры служат общим целям сленга: завуалировать называемое понятие, чтобы оно было понятно лишь немногим, избранным, одновременно выразить экспрессивное к нему отношение.

Сленгизмы демонстрируют самые разнообразные, вычурные переосмысления, отдельные примеры которых представляют собой причудливые переплетения многоступенчатых преобразований. Поскольку все американские бумажные банкноты зеленого цвета, ясен и прозрачен смысл метонимического образования *greenback*, банкнота, в дальнейшем сокращенное в *green*, деньги.

Метафора является важным образным средством в сленге. Метафора всегда привлекала внимание исследователей; но в настоящее время оно становится все более интенсивным и быстро расширяется. Интерес к метафоре способствовал взаимодействию различных направлений научной мысли, их идейной консолидации, следствием которой стало формирование когнитивной науки.

Литература

1. Арнольдов А.И. Введение в культурологию. – 1993. – 352 с.
2. Беляева Т.М., Хомяков В.А. Нестандартная лексика английского языка. - 1985.-136 с.
3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. -М.: Русский, язык, 1990.-269 с.
4. Гальперин И.Р. О термине "сленг" // Вопросы языкознания. № 6, 1956.,-С.107-114.
5. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры.- М.: Прогресс, 1990.-С. 387-415.
6. Allen, I.L. *The City in Slang: New York Life & Popular Speech*.- Oxford & New York: Oxford Univ. Press, 1993/- P. IX+ 307.
7. Bailey, R., J.L. Robinson. *Varieties of Present-day English*. N.Y., 1973.
8. Barnhart, D.K. *New-Words: A Dictionary of the Newest and Most Unusual Words of Our Times*. NY, 1991.
9. Burke, W.J. *The Literature of Slang*. New York: The New York Public Library, 1939.
10. Drake, G.F. The Social Role of Slang. In *Language: Social Psychological Perspectives*, 63-70, Oxford Pergamon Press, 1980.

Xülasə

Müasir ingilis dilində metaforaların xarakterik xüsusiyyətləri

Təqdim olunan məqalədə cəmiyyətdə baş verən hadisələrin təsiri nəticəsində geniş şəkildə yayılan və istifadə olunan bəzi slenqlər sosial və tarixi cəhətdən təhlil və tədqiq edilmişdir. Bununla yanaşı dildə baş verən lingvistik proseslərdən doğan slenqlər araşdırılıb və analiz edilmişdir. Məqalədə fərqli slenq effekti yaradan əsas üslubi vasitə olan metaforaya xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Summary

Characteristic Features of Metaphor in Modern English

In the work the selected slang vocabulary is studied socially and historically from the point of view of those events in the society that gave impuls to the emergence and spread of a certain type of slang, also in terms of the linguistic process that underlay the shaping of slang words and expressions. A special attention is paid to studying metaphor as the main expressive means of creating an unusual slang effect.

*Rəyçi: f.f.d. A. Ağazadə
ADU-nun İngilis dilinin üslubiyatı kafedrasının
01.06.2017-ci il tarixli iclasının
09 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 22.06.2017

Səbinə Əhədli
ADU

FRANSIZ DİLİNDƏ SÖZ YARADICILIĞI: TELESKOPAJ

Açar sözlər: teleskopaj, çarpaz söz, termin, neologizm, söz yaradıcılığı

Keywords: telescoping, portmanteau word, term, neologism, word art

Ключевые слова: телескопирование, словослияние, термин, неологизм, словообразование

Dünya miqyasında elm, texnologiya və insan cəmiyyətinin inkişafı nəticəsində yeni məfhumlar ortaya çıxır və bu onların ifadə edilməsi üçün yeni leksik vahidlərə ehtiyac yaranır. Lakin hər yeni məfhumu ifadə etmək üçün ayrıca söz və ya termin yaradılmasına nadir hallarda rastlanır. Çünki hər anlayışı ifadə edən ayrıca sözün yaradılması dildə sonsuz sayda söz və ifadənin yaranmasına səbəb olar və nəticədə dolaşlıq yarana bilər. Buna görə də, dilçilər yeni anlayışları ifadə etmək üçün dilin daxili imkanlarından istifadə etməyə üstünlük verirlər.

Söz yaradıcılığının biri növü də teleskopajdır. Teleskopaj mövcud sözlərin hissələrinin bir sözün daxilində birləşməsi prosesidir [2]. Bu proses XV əsrdən məlumdur. Bu tip sözlər ilk dövrlərdə komik və ya müəmallı xarakter daşıyaraq oxucu və dinləyicilərdə kodlaşmış, izaha ehtiyac duyulan informasiya yaratmışdır. Lakin zaman keçdikcə metodun təyinatı dəyişmiş, söz yaradıcılığı prosesində geniş istifadə edilməyə başlamışdır. Hazırda teleskopaj yazılı və şifahi nitqdə, xüsusilə KİV, İnternet və ədəbiyyatda daha çox istifadə olunur.

Fransız dilindəki teleskopajları semantik baxımdan 5 ümumi tematik qrupa bölmək olar:

- İnformasiya texnologiyaları: informatique < information + électronique, modem < modulateur + démodulateur, technoscience < technique + science, nétiquette < network « réseau » + etiquette;

- İqtisadiyyat: stagflation < stagnation + inflation, éconergiser < économiser + énergie, progiciel < produit + logiciel;

- Coğrafiya: Eurabia < Europe + Arabia, Eurasie < Europe + Asie, Françafrique < France + Afrique;

- Ədəbiyyat və incəsənət: autofiction < autobiographie + fiction, bobo < bourgeois + bohème, héroï-comique < héroïque + comique;

- Dilçilik: franglais < français + anglais (René Étiemble, 1964), spanglish < spanish (espagnol) + english (anglais), grammatique < grammaire + dramatique, démolinguistique < démographie + linguistique.

Əlbəttə ki, bu qruplaşdırmanın konkret həddləri yoxdur. Biz qruplaşma zamanı teleskopajların ən çox istifadə edildiyi sahələri nəzərə almışıq.

Teleskopajlar yaranma formasına görə də fərqlənir:

1. İki sözün başlanğıc hissəsinin birləşməsinə görə: codec < codeur + décodeur, modem < modulator – demodulator, fintech < finance + technologie; animat < animal + matériel; [2]

2. Bir sözün başlanğıcının digər sözün sonunun əlavə edilməsi yolu ilə: tapuscrit < taper + manuscrit, ordiphone < ordinateur + téléphone, pourriel < poubelle + courriel, denglish < deutch + english, adulescent < adulte + adolescent;

3. İki sözün səslərinin müəyyən ardıcılıqla birləşməsi yolu ilə: didacticiel < didactique et logiciel, bibliobus < bibliothèque et autobus, caméscope < caméra + magnétoscope, bureautique < bureau et informatique; b) technoscience < technique + science, célibattante < célibataire + battante, aspivenin < aspirer + venin; c) fanzine < fan + magazine, enfantôme < enfant + fantôme;

4. İki sözün bir və ya ikidən çox səslərinin qarışdırılması yolu ilə: alphadécédet < alphabet + décédé, procrastéination < procrastination + caféine.

Teleskopajla sadəcə yeni sözlərin yaranmasına deyil, onların semantik baxımından məna dəyişikliyinə məruz qalmasına da şahid ola bilərik.

Camouflanguage < camouflage + language“ hər hansı dil və dil bazası vasitəsi ilə danışana hər hansı bir informasiyanın ötürülməsində real mənanı gizlətməyə kömək edən dil.

Bu hal təkcə fransız dilinə yox, eyni zamanda digər dillərə də aiddir.

İngilis dilində, flexitarian < flexible + vegetarian “xüsusi hallarda ət və balıq məhsulları yeyən vegetarian; alman dilində, politesse < polizist + hostesse; smog < smoke + fog; italyan dilində, ristobar < ristorante + bar; archipittura < architettura + pittura; ispan dilində, aguamar < agua + mar; bocamanga < boca + manga; isveç dilində, bankomat < bank + automat; friggebod < friggebo + bod;

Qloballaşan dünyada dillərin lüğət bazasının inkişaf etməsinə baxmayaraq, ən yeni sözlərin yaranmasında bu vasitədən də istifadə olunur. Teleskopaj neologizmlərin yaranması üçün ən məhsuldar proseslərdən biridir.

Fransız dilində teleskopaj həm də çarpaz sözlər yaratmaq üçün istifadə olunan prosesdir. “Çarpaz söz” termini (ingilis dilində “portmanteau word”) fransız dilinə ingilis yazıçısı Levis Karrolun (Lewis Carroll) məşhur romanı “De l'autre côté du miroir” (1871) əsərinin tərcüməsi nəticəsində keçmiş və bu tip sözlərə maraq artmışdır [6]. Kitabın 6-cı fəslində Hampti Dampti (Humpty Dumpty) Alisə « slithy » (slictueux) sözünün mənasını izah edir:

« Well, "SLITHY" means "lithe and slimy." "Lithe" is the same as "active." You see it's like a portmanteau—there are two meanings packed up into one word. »	« Eh bien, « slictueux » signifie : « souple, actif, onctueux. » Vois-tu, c'est comme une valise : il y a deux sens empaquetés en un seul mot. »
--	--

Bir çox çarpaz söz artıq danışığ dilinə daxil olmuşdur. Çarpaz sözün müəyyənləşdirilməsi dilçilərdən aslı olaraq da dəyişir: geniş mənada, bu ən az iki leksemin birləşməsindən yaranır, belə ki, ən az bir leksem öz mənasını itirir. Məsələn, *brunch* sözü *breakfast* (le petit-dejeuner) və *lunch* (dejeuner) sözlərinin hissələrinədən formalaşmışdır. Deməli, ikili kateqoriyadan bəhs edilir: bir tərəfdən günün ilk yeməyi səhər yeməyi, digər tərəfdən nahar yeməyi xarakteristikası ilə nə səhər, nə də günorta yeyilən yemək anlayışını yaradır.

Əksər hallarda bir sözün əvvəli ilə digər sözün sonu birləşdirilir [5]:

Adulescent → *d'adulte* + *adolescent* ;

Çarpaz sözlər bir çox sahədə istifadə edilir: əyləncə, məkan, vaxt, hadisələr, idarəetmə, qida, sifət (nitq hissəsi), texnologiya, İKT və s.

Eyni zamanda heyvanlarla bağlı yaranmış çarpaz sözlərdən də istifadə olunur:

Crocochien: n.m., c'est un chien vert avec une grande bouche et des dents de crocodile.

Ligre: lion et tigre. Animal hybride issu du croisement d'une tigresse et lion.

Teleskopaj komik və ya poetik təsir bağışlaya bilər [5,s.22]:

Foultitude → *foule* + *multitude* (bir çox)

Clavardage → *clavier* + *bavardage* (fransız dilinin Kanada variantı, internet vasitəsilə söhbət)

Courriel → *courrier* + *électronique* (fransız dilinin Kanada variantı, elektron mesaj). Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu sözün rəsmiləşdirilməsi məsələsində Kanada və Fransanın dil qurumları arasında mübahisə 10 ildən çoxdur davam edir.

Franglais → *français* + *anglais* (1964-cü ildə fransız yazıçısı Rene Etiabl (René Étiemble) tərəfindən fransız dilli istifadəçilər arasında anqlisizmlərdən istifadənin tənqidindən yaranmışdır).

Alicament → *aliment* + *médicament* (fransız dilinin Kanada variantı)

Teleskopaj texniki terminlər yaratmaq üçün də istifadə olunur [5, s.22]:

Exemple : *hélicoptère* + *aéroport* = *héliport* (vertolyot meydançası)

Oxşar olaraq konseptual və formal teleskopajlarla rastlaşmaq mümkündür: “autobus” sözü auto(mobile) və (omni)bus sözlərindən formalaşaraq insanların ümumi olaraq istifadə etdiyi nəqliyyat vasitəsi, avtomobil növüdür. Bio(logie) + (electro)nique = bionique (bioloji sistemlərin öyrənilməsi əsasında qeyri-bioloji sistemlərin inkişafına xidmət edən elm); courri(er) + el(ectronique) = courriel (ingilis dilində olan e-mail sözünü əvəz edən fransız dilinin Kanada variantı) və s. sözlər də eyni qəbildəndir. Bu nümunələrdəki teleskopajlar hər iki kateqoriyanın konseptual birləşməsini özündə ehtiva edir.

Bunlar bir daha sübut edir ki, fransız dilində hələ 1382-ci ildə ortaya çıxmış çarpaz sözlər müasir elmdə də istifadə edilərək uğur qazana bilər.

Bəzən tədqiqatçılarla yanaşı dil daşıyıcıları da çarpaz sözlərlə düzəltmə sözləri səhv salırlar. Bunu ayırd etmək üçün fransız dilinin əsas leksikoqrafik mənbəyi hesab edilən “Le Grand Robert”dəki izaha diqqət yetirmək lazımdır:

Mot-valise. Mot résultant de la réduction d'une suite de mots à un seul mot, qui ne conserve que la partie initiale du premier mot et la partie finale du dernier (par exemple, français).

“Sözlərin qısaldılaraq bir söz şəklinə salınmasına çarpaz söz deyilir. Bu zaman birinci sözün ilk, ikinci söz isə sonuncu hecası saxlanılır (məsələn, français)”

Elə sözlər də var ki, onlar formaca teleskopaja bənzəsələr də, əslində başqa kateqoriyaya aiddirlər. Bu tip terminlərə əsasən informatika sahəsində rast gəlinir: iPad (I Protest Adobe), iPod (Idiots Price Our Devices), Bios (Basic Input Output System). Bu sözlər qısaltmaların bir növü olan akronimlərlə (bir söz kimi qəbul edilən ixtisar ifadə) aid edilməlidir [1, s.176].

Bütün bunlarla yanaşı oyun şəklində də çarpaz sözlər yaratmaq mümkündür. Alen Finkyelkro (Alain Finkielkraut) bu üsulla yaranan yeni sözlərdən qaçmağın mümkün olmadığını bu cür deyir: "... çarpaz sözün ixtirası anlaşılmayan yaxşı bir ideyadır. Bu qeyri-qanuni formanı yaratmaq üçün artikulyasiya qaydalarına qarşı dözümlü olmaq lazımdır... Qarşı çıxmaq əvəzinə yavaş-yavaş uyğunlaşmaq olar" [4]

Məsələn: Eléphantôme - pachyderme serviable qui se recouvre d'un long drap blanc pour effrayer l'un de ses compagnons et le guérir de son hoquet.

Sonda qeyd edək, teleskopajlar vasitəsilə söz yaradıcılığı bu gün də davam edir. Bu metod dilin daxili imkanları vasitəsilə yeni sözlər yaradaraq alınma söz və terminlərdən yan keçməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Ələsgərov V. Fransız dilində ixtisarlara vasitəsi ilə yaranan informatika terminləri. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların 17-ci Respublika Elmi konfransının materialları. B. 2012.
2. Le Petit Larousse, Larousse, 1993, Paris, p. 678
3. Marie-Françoise Mortureux, La lexicologie entre langue et discours, Sedes, Paris, 1997, p. 52 ;
4. Alain Finkielkraut, Ralentir : mots – valises !, Seuil, Paris, 1979, p. 8-10;
5. Arnaud Léturgie, « À propos de l'amalgamation lexicale en français », Langages, vol. 2011/3, no 183, septembre 2011, p. 75-88
6. Lewis Carroll, Through the Looking Glass (And What Alice Found There)

Summary

Word Formation in French: Telescoping

One of the ways of word formation in the French language is telescoping. Telescoping is a means of formation of a new word by using syllables of two or more words. Telescoping is very common in the formation of neologisms. This term was first used by the English writer Lewis Carroll.

Резюме

Во французском языке словообразование: телескопирование

Одним из способов словообразования во французском языке является телескопаж. Под телескопажем подразумевается образование нового слова посредством использования слогов двух и больше слов. Телескопаж очень распространён при образовании неологизмов. Этот термин был впервые использован английским писателем Левисом Кэролом.

*Rəyçi: fil.f.d. S.Mahmudova
ADU-nun Fransız
və italyan dillərinin tərcüməsi kafedrasının
21.06.2017-ci il tarixli iclasının
10 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 29.06.2017

Айтен Мурадова

БГУ

E-mail: pawion@mail.ru

КОНЦЕПТ «ДРАГОЦЕННЫЕ КАМНИ» И АНТРОПОНИМЫ В ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ

Ключевые слова: восточно-славянские языки, драгоценные камни, антропонимы, патронимические фамилии, имена-псевдонимы

Açar sözlər: şərq slavyan dilləri, qiymətli daşlar, antroponimlər, patronimik soyadları, adlar-ləqəblər

Keywords: East Slavic languages, gems, anthroponyms, patronymic surnames, seminarists' surnames, nick-names

Известно, что картину мира определяют как «глобальный образ мира, лежащий в основе мировоззрения человека, то есть выражающий существенные свойства мира в понимании человека в результате его духовной и познавательной деятельности» [2, с.21]. Изучение названий драгоценных камней показывает их тесную связь с ономастической лексикой. Можно увидеть многочисленные примеры использования обозначений драгоценных камней в качестве имен собственных разных типов. У тех или иных народов мира можно встретить определенное количество личных имен, фамилий, возникших из наименований драгоценных камней. Личные имена такого типа метафоричны, т.е. названия драгоценных камней используются в переносном значении для подчеркивания тех или иных свойств именуемого. Имена из названий драгоценных камней во многих случаях носили положительный характер.

Личные имена, включающие наименования драгоценных камней, связаны с положительной коннотацией. Следует отметить, что если основы некоторых имен и фамилий совпадают с названиями драгоценных камней, то в одних случаях они произошли от соответствующих личных имен или прозвищ, в других же – носят искусственный характер. Рассмотрим конкретные примеры:

а) Патронимические фамилии на -ников, образованные от названий профессий на -ник. Как отмечает Б.О.Унбегаун, в некоторых фамилиях сохранились названия давно исчезнувших профессий. Например: **Жемчужников** «ювелирный мастер по жемчугу» <жемчуг, **Жемчужник** - торговец жемчугом или ювелирный мастер по жемчугу [4, с.187].

В "Ономастиконе" Веселовского есть: **Жемчугин** Иван, крестьянин, 1564 г., Новгород; **Жемчужник, Жемчужников:** Прокофий Жемчужник, крестьянин, 1495 г., Новгород; Иван Жемчужников, дворянин, пристав у черкасских князей, 1584 г.; Василий Терентьевич, 1602 г., Новгород; **Жемчужный** Иван Григорьевич Бороздин, конец XV в. [1].

б) Семинаристские фамилии (русские «благозвучные» искусственные фамилии, которые с конца XVII века получали представители духовно-

го сословия). Они сложились вне естественного исторического процесса (при котором личные имена постепенно трансформировались в наследственные фамилии) и были придуманы искусственно [7].

Как отмечает Б.О.Унбегаун, «Искусственные фамилии типичны для великорусского духовенства, в то время как малорусские и белорусские священники, как правило, в семинарии сохраняли свою наследственную фамилию [4]. Зачастую эти фамилии были образованы с помощью суффикса «-ский/-цкий» [4], возможно, под влиянием украинского (или польского) языка, с ориентацией на фамилии выходцев с Украины, выпускников бурсы, которые отличались в период сложения традиции большей образованностью и служили примером, и даже собственно преподавателями.

Другая характерная черта – наличие фамилий с суффиксом «-ов», образованных от существительных, заканчивающихся на «-а» (в естественных фамилиях от этих слов характерно окончание на «-ин»): Бриллиантов, а не Бриллиантин и т.д. [4]. Имена, образованные от названий драгоценных камней: *Аметистов, Бриллиантов, Гранатов, Сапфиров, Топазов*. Как правило, фамилия могла принадлежать всякому, кто имел отношение к драгоценностям: либо их добывал, либо продавал, а может быть, был ювелиром. Вполне вероятен и такой подход: когда хотели подчеркнуть в человеке определенные достоинства или особенности внешности и давали ему прозвища: *Бриллиант* – за чистую светлую душу. *Аметист, Сапфир* – заизумительного цвета глаза и т.д., а уж потом возникли фамилии. Можно поставить в этот ряд по чисто смысловому толкованию: самоцветы – те же камни, только полудрагоценные, ожерелье может из них состоять.

У русских понятие «изумруд» отражено в личных именах *Смарагд* и фамилиях *Изумрудов, Смарагдин, Смарагдов*. Это имя происходит от слова *смарагд* – устаревшего ныне церковнославянского обозначения изумруда.

Можно рассмотреть малое количество носителей фамилии *Смарагдов(а)*, которая соотносится с именем *Смарагд*. Б.О.Унбегаун относил фамилию *Смарагдов* к искусственным, то есть к сложившимся вне постепенной трансформации личных имен в наследуемые фамилии. Обычно носителями искусственных фамилий были представители духовенства. Кроме этого, в России известна и фамилия *Изумрудский*, но она крайне редкая [6].

в) фамилии, сформированные от имени-прозвища: У русских, для которых имена от названий драгоценных камней нетипичны, было известно древнее мирское имя *Алмаз*. Документы XVII в. донесли до нашего времени сведения о таких людях, как *Алмаз Иванов, двинской таможенный голова; Алмаз Иванов, дьяк московский; Алмаз Чистого, дьяк московский*. К этому имени у русских восходит фамилия *Алмазов*. Например, известен ярославец *Мокуша Алмазов* (1654 г.). Иногда фамилия просто переводится или с иностранного языка на русский, или с русского на иностранный, как например: *Адамантов* вместо *Алмазов* (алмаз). Точно такой же метод использовался при образовании фамилий духовенства [4, с.179]. У фамилии *Яхонтов* происхождение двоякое. Нецерковное имя *Яхонт* могли дать любящие родители своему чаду, поскольку в старые времена *яхонтом* называли драгоцен-

ные камни сапфир и рубин [4, с. 160]. Другим «рассадником» подобных фамилий были домашние театры, где играли крепостные. Так, граф Николай Петрович Шереметев повелел актерам своего театра сменить «плебейские» фамилии на псевдонимы, образованные от названий драгоценных камней. Балерина Шлыкова стала Гранатовой, певица Анна Кучерявикова – Изумрудовой, артистки Чечевицына и Кочердыкова – Яхонтовой и Аметистовой.

Также хотелось бы отметить, что чаще собственные имена являлись источниками для образования названий минералов. Ричард С. Митчелл в книге «Названия минералов. Что они означают?» пишет, что свыше 1100 названий минералов происходят от фамилий или личных имен. Названия минералов иногда образовывали от имен представителей дворянства, вообще влиятельных лиц. Ряд названий восходит к именам знатных граждан той или иной страны. Рассмотрим конкретные примеры: *Александрит* – в честь императора Александра II; *Борнеманит* – в честь минералога Ирины Борнеман-Старынкевич; *Гагаринит* – в честь первого космонавта Ю.А.Гагарина; *Канкринит* – в честь министра финансов графа Е.Ф.Канкрин; *Комаровит* – в честь космонавта В.М.Комарова; *Уваровит* – в честь графа С.С.Уварова; *Ферсманит* и *ферсмит* – в честь академика А.Е.Ферсмана; *Чевкинит* – в честь генерала К.В.Чевкина; *Чкаловит* – в честь летчика В.П.Чкалова.

«Имена содержат в себе определенные значения, связанные со словами, участвующими в их образовании. Однако это значение не связано непосредственно с сущностью самого объекта, подвергнувшегося акту номинации, а опосредованно отражает те или иные характеристики, которые важны для номинатора и связаны с культурно-релевантными концептами народа» [5]. Антропоним сам по себе не имеет реального значения - личное имя обладает отсоциумным денотатом и отсоциумным коннотатом. Антропоним сам по себе вбирает в себя культурные коннотации, за счет чего формируются фантомные лексические значения, превращающие его в промежуточную форму между онимом и апеллятивом коннотонима, по определению Е.Отин [3, с.3].

Антропоним существует в языке, особенности его функционирования определяют языковыми законами. Семантика антропонима определяется общенародными культурными коннотациями. Как видно из вышерассмотренных примеров антропонимы с названиями драгоценных камней образовались двумя путями: одни в результате естественного исторического процесса, другие же были созданы искусственно.

Литература

1. Веселовский С.Б. Ономастикон: Древнерусские имена, прозвища и фамилии. М., 1974, 382 с.
2. Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира / под ред. Б. А. Серебренникова. М.: Наука, 1988. 216 с.
- 3.Отин Е. С. Материалы к словарю собственных имен, употребляемых в переносном значении // Вопросы ономастики: Собственные имена в системе языка. Свердловск, 1980, с. 3
4. Унбегаун Б. О. Русские фамилии / Пер. с англ. Общ.ред. Б. А. Успенского. М.: Прогресс, 1989, 443 с.

5.<http://cyberleninka.ru-kak-sredstvo-vyrazheniya-natsionalnoy-kultury>

6.<http://imja.name/imena/dragotsennye-imena-i-familii-izumrud.shtml>

7.http://lib.ru/PROZA/USPENSKIJ_L/you_name.txt

Xülasə

Şərqi slavyan dillərində “Qiymətli daş” konsepti və antroponimlər

Məqalədə şərqi slavyan dillərinin materialları əsasında aşağıdakı antroponimlər sistemləşdirilir və təhlil olunur: 1. qiymətli daşların adlarından əmələ gələn antroponimlər; a) -ник şəkilçisi ilə bitən sənət-peşə adlarından –ников şəkilçisi vasitəsi ilə əmələ gələn patronimik soyadlar; b) seminarist soyadları; c) ad-ləqəblərdən əmələ gələn soyadlar; 2. şəxs adlarından əmələ gələn qiymətli daşların adları. Aparılan tədqiqat göstərir ki, tərkibində qiymətli daşların adları olan antroponimlər iki yolla əmələ gəlir: tarixi prosesin nəticəsində və süni şəkildə.

Summary

The Concept «Gems» and Anthroponyms in the East Slavic Languages

The article deals with the systematization and analysis of the: 1) anthroponyms formed from the names of gems: a) patronymic surnames with the suffix -nikov formed from the names of professions with the suffix -nik; b) seminarists' surnames; c) surnames formed from the nick-names; 2. proper names that were sources for formation of the names of the gems. The research shows that anthroponyms with the names of gems were formed by two ways: some of them were formed as a result of natural historical process, the other ones were created artificially.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. S. Məhərrəmovə
BDU-nun Filologiya fakültəsi
Rus dilçiliyi kafedrasının
25.05.2017-ci il tarixli iclasının
14 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 20.06.2017

Pərvanə Ağazadə

ADU

E-mail: parvanaagazada@gmail

ABŞ PREZİDENT SEÇKİLƏRİNDƏ DONALD TRAMPIN İLK DEBAT ZAMANI OPPONENTLƏ MÜKALİMƏ TEXNOLOGİYALARI (2016)

Açar sözlər: siyasi kommunikasiya, debat, ritorik vasitələr, təkrar, emosional təsir, inandırıcı nitq

Keywords: political communication, debate, rhetorical devices, repetition, emotional impact, persuasive speech

Ключевые слова: политическая коммуникация, дебат, риторические фигуры, повторения, эмоциональная влияния, убедительный речь

Siyasi dil, siyasi kommunikasiya və onun tarixi inkişafı, siyasi arqumentasiya keçən əsrin ortalarından dilçilər tərəfindən geniş şəkildə tədqiq edilməyə başlanmışdır. Tədqiqatlar zamanı seçkiqabağı kompaniyada siyasi xadimin nitqinin tənzimlənməsinə, prezident və parlament seçkiləri debatları zamanı siyasi liderlər tərəfindən siyasi kommunikasiyanın təşkilinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, siyasi kommunikasiya üzrə elmi araşdırmalar və tədqiqatlar keçən əsrin sonlarında daha geniş vüsət almışdır. Linqvistlər (P.B Parşin, E.K.Pavlova) [4, s.23] siyasi mətnlərin inandırma və arqumentativ xarakterə malik olduğunu qeyd edir. Siyasi kommunikasiya auditoriyanı hər hansı bir siyasi fəaliyyətə cəlb etmək və ya irəli sürülən siyasi təkliflərin doğruluğuna inandırmaq məqsədilə irəli sürülən nitq fəaliyyətidir.

Siyasi kommunikasiyanın bir növü olan siyasi debatlar dəlillərə əsaslanmış mübahisə formasıdır. Bu zaman hər iki tərəf əsaslandırılmış siyasi mülahizələr irəli sürərək özünün siyasi mövqeyinin doğru olduğuna auditoriyada inam yaratmağa çalışır. Siyasi xadimlər arqumentlər irəli sürür və müxtəlif ritorik vasitələrə müraciət edərək ifadəli nitq nümayiş etdirməyə çalışırlar. Debatlar sanki maarifləndirmə rolu oynayaraq tənqidi fikrin inkişafına, tolerantlıq kimi keyfiyyətin və dialoq qurma mədəniyyətinin formalaşmasına xidmət edir. Debat orator sənətinin bir forması olaraq, həm də ritorikanın bir hissəsini təşkil edir.

Siyasi debatlarda əsas fiqur siyasi xadimin dil xüsusiyyətləridir. Siyasi xadimin dil xüsusiyyətləri əks tərəfi öz mülahizələrinin doğruluğuna inandırmaq üçün nitqi zamanı istifadə etdiyi kommunikasiya strateqiyaları ilə özünü göstərir. P.B.Parşina [4, s.30] qeyd edir ki, siyasətçilər informasiya – təfsir, arqumentativ, təşfiqat xarakterli, o cümlədən özünü sübut, özünü müdafiə, adresata emosional təsir etmə strateqiyalarına müraciət edirlər.

ABŞ prezident seçkiləri zamanı namizədlərin opponentlə mükalimə zamanı bu strateqiyalara müraciət etdiyini müşahidə edə bilərik. ABŞ prezident seçkiləri debatlarında namizədlər öz siyasi mövqeyinin daha doğru olduğunu xalqda inam yaratmaq, xalq kütləsinin böyük hissəsini onun siyasi fəaliyyətini dəstəkləməyə cəlb etmək məqsədilə, özünü sübut etmək üçün mükalimə zamanı arqumentlər, dəlillər irəli sürərək, nitqlərinin dil vasitələri ilə zəngin olmasına, aydın, dəqiq və müxtəlif

təbəqələrə aid olan insan kütləsi tərəfindən anlaşılan olmasına xüsusi diqqət yetirirlər. ABŞ prezident seçkiləri kompaniyasında iki namizəd arasında seçki tarixinə qədər üç debat təşkil olunur. Hər debat adətən hər biri 15 dəqiqə olan 6 hissədən ibarət olaraq 90 dəqiqə davam edir. Debat aparıcısı tərəfindən mövzular və mövzular üzrə suallar təqdim olunur. Hər hissə üzrə təqdim olunan sualları cavablandırmaq üçün namizədlərə iki dəqiqə vaxt verilir və sonra isə həmin mövzu üzrə ümumi müzakirə aparılır. Mövzular üzrə hər iki namizəd öz təkliflərini irəli sürür, prezident seçildiyi təqdirdə hansı nailiyyətlərə imza atacağına və xalqın xeyrinə edəcəyi dəyişikliklər haqda məlumat verir. Bu zaman namizədlər dəlillərə əsaslanan mülahizələrini irəli sürməli və opponenlə mükəllimə zamanı rəqibi üzərində liderliyi ələ keçirmək üçün qətiyyətli, inandırıcı, aydın, eyni zamanda emosional çalarlı nitq təqdim etməyə çalışmalıdır.

ABŞ 2016-cı ildə 45-ci prezidentini seçmək üçün seçkilər keçirdi. Dünya Demokrat Hillari Klinton və respublikaçı Donald Tramp arasında aylarla davam edən qızğın mübarizənin şahidi oldu. Hillari Klintonun qalib gələcəyini hər kəs gözlədiyi halda, gözlənilmədən Amerika xalqı Donald Trampı 45-ci prezidenti seçdi. Gözlənilməz nəticənin nəinki ABŞ-da, bütün dünya ölkələrində böyük müzakirələrə səbəb olduğunu müşahidə etdik. Burada maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, Donald Tramp debatlar zamanı nəinki ifadəliliyi ilə seçilən, yadda qalan nitqi ilə çıxışlar təqdim etmədi, hətta verilən suallar qarşısında aciz qalırdı. Əsaslı arqumentlərlə xalqın qarşısına çıxma bilmədiyi halda xalq tərəfindən dəstəklənməsi ABŞ tarixində görünməmiş bir hadisə oldu və bir çox siyasi və iqtisadi analitiklərin proqnozlarını alt-üst etdi. İlk dəfə olaraq Amerikanın bütün sorğu mərkəzlərinin iddiaları yalnız çıxdı. Seçkiqabağı təbliğat dövründə Donald Tramp ziddiyyətli açıqlamaları və qalmaqallı video yazıları ilə insanlarda qəzəb doğururdu. Bu səbəbdən heç kəs düşünmürdü ki, amerika xalqı qadına qarşı hörmətsizliyi ilə seçilən, gülünc vədlər verən qalmaqallı insan prezident seçilə bilər. Dünya əksini müşahidə etdi, Donald Trampın ağılasız iddiaları, əsassız arqumentləri, qalmaqallı fəaliyyəti bir çox amerikalının rəğbətini qazanmasına və ona səs verməsinə təkan verdi. Donald Tramp Hillari Klinton arasında təşkil olunan ilk seçkiqabağı debat zamanı Donald Trampın nitq xüsusiyyətlərini linqvistik təhlil etmək yerinə düşərdi.

İlk debatda əsas üç mövzu müzakirəyə qoyuldu: Amerikanın inkişafı, Amerikanın mövqeyi, Amerikanın təhlükəsizliyi. Hər iki namizəd bu üç mövzu üzrə prezident seçildikləri təqdirdə gələcək planlarını, bu istiqamətlərdə atacaqları addımları haqda iki dəqiqədə tutarlı iddialar irəli sürməli, ən əsası isə xalqı bu iddialara inandırmaq məqsədilə qətiyyətli nitq təqdim etməli idilər. Debatlar zamanı namizədlərin qarşısına qoyduğu məqsəd geniş xalq kütləsini öz siyasi mövqeyinin doğruluğuna inandırmaq və onlarda özünə qarşı etibar qazanmaqdır. Bu səbəbdən namizədlər qətiyyətli, iddialı görünmək üçün ifadəli, səlis, anlaşılan və təsirli nitq təqdim etməyə çalışırlar.

Mükəllimə müddətində Donald Trampın hər çıxışına nəzər yetirsək qısa, sadə, eyni söz və ifadələrdən təkrar-təkrar istifadə etdiyini müşahidə etmiş olarıq. O çıxışları zamanı bir mövzunu yarımçıq qoyaraq, başqa bir mövzuya keçid edərək, sanki auditoriyanın onun yerinə fikri bitirməsini istəyir. Corc Lakof [10,s.1]

qeyd edir ki, Donald Trump nitqinin bu xarakterik xussuiyyəti onun Nyu Yorklu olmasından irəli gəlir. Nyu Yorklular üçün onların nitqini onların yerinə bitirmək nəzakətlik əlamətidir. C.Lakof [10, s.1] iddia edir ki, D.Trump əmindir ki, baxmayaraq onun fikirləri natamamdır, tərəfdarları onun dediklərindən müəyyən nəticəyə gələ biləcəklər. İlk debatda aparıcının ilk sualı Amerikanın inkişafı üçün namizədlərin prezident seçildiyi təqdirdə atacağı addımlar haqda idi. D.Tramp ilk olaraq nitqə belə başladı:

Our jobs are fleeing the country. They're going to Mexico. They're going to many other countries. You look at what China is doing to our country in terms of making our product. They're devaluing their currency, and there's nobody in our government to fight them. And we have a very good fight. And we have a winning fight. Because they're using our country as a piggy bank to rebuild China, and many other countries are doing the same thing. So we're losing our good jobs, so many of them. When you look at what's happening in Mexico, a friend of mine who builds plants said it's the eighth wonder of the world. They're building some of the biggest plants anywhere in the world, some of the most sophisticated, some of the best plants. With the United States, as he said, not so much..

Göründüyü kimi Donald Trump ilk novbədə Amerikanın çiçəklənməsi üçün görə biləcək tədbirlərdən deyil, sahibkarların başqa ölkələrə axın etdiyini qeyd edir və qəfil mövzunun istiqamətini dəyişərək Çinin atdığı addımlar haqda danışmağa başlayır. Çıxışdan olan qısa bir nümunədə bir neçə dəfə mövzunun istiqamətini dəyişərək verilən sualın mövzusunə aidliyi olmayan məqamlara toxunur. Bu da Trampın fikirlərinin nə qədər dağınıq olduğunun göstəricisidir.

Donald Trump nitqində təkrarlara xüsusi yer verir. O tez-tez ifadələri və sözləri təkrar edərək auditoriyanın şüuruna koqnitiv təsir edir və öz ideyalarına doğruluq görkəmi verir. Hər hansı bir ideyanın dinləyicinin şüurunda əks olunması üçün söz formasında onu bir neçə dəfə təkrar etməklə dinləyicidə daha inandırıcı obraz yaratmaq olar. **Təkrar birbaşa emosional təsir deyil, məntiqi vurğuya yönəlir, söyləmin əsas məqamına diqqəti yönəldir.**

Başqa bir nümunəyə nəzər yetirək.

So Ford is leaving. You see that, their small car division leaving. Thousands of jobs leaving Michigan, leaving Ohio. They're all leaving. And we can't allow it to happen anymore. As far as child care is concerned and so many other things, I think Hillary and I agree on that. We probably disagree a little bit as to numbers and amounts and what we're going to do, but perhaps we'll be talking about that later.

D.Trump nitqində olan çatışmamazlıqları təkrarlar vasitəsilə doldurmağa və öz ideyasını dinləyicilərin şüuraltı mexanizminə yeritməyə çalışır. Debat iştirakçılarının ən ümdə məqsədi xalqı öz ideyasına inandırmaq olduğundan, Tramp təkrarlardan geniş şəkildə istifadə edərək bir növ öz niyyətinə çatmış olur. Göründüyü kimi, Donald Tramp nitqi ifadəli və təsirli ifadələrdən kasaddır. Bu səbəbdən nitqinin gücünü, emosionallağını artırmaq və auditoriyanın diqqətini cəlb etmək məqsədilə mütəmadi olaraq təkrarlara müraciət edir. Bununla yanaşı, Donald Trampın nitqi eyni sözlərlə zəngindir, “*very, tremendous*” sözləri demək olar ki, hər cümləsində müşahidə olunur.

*Our country's in deep trouble. We don't know what we're doing when it comes to devaluations and all of these countries all over the world, especially China. They're **the best, the best** ever at it. What they're doing to us is a **very, very** sad thing.*

Edinburq Universitetinin dilçisi Jefri Pulum [10, s.2] iddia edir ki, Donald Trampın qaydasız nitqi onun şüurunun təcəssümüdür. Bu onu göstərir ki, D.Tramp qarışıq ideyalara malik bir siyasətçidir, onun harda nə deyəcəyi gözlənilməzdir və təhlil etmə bacarığı zəifdir.

D.Tramp qarışıq ideyalar malik olmasına və zəif çıxışlarla auditoriya qarşına çıxmasına baxmayaraq Amerika xalqının rəğbətini qazana bildi. Ekspertlər bunun əsas səbəbini Amerika xalqının Donald Trampın səmimi olduğundan sadə, xalqın hər təbəqəsinin anlaya biləcəyi dildə danışdığına inanması olduğunu iddia edirlər. Təəccüblü deyil ki, Donald Trump əsas səsləri təhsilsiz təbəqənin çoxluq təşkil etdiyi ştatlardan toplamışdır.

We are in a big, fat, ugly bubble. And we better be awfully careful. And we have a Fed that's doing political things. This Janet Yellen of the Fed.

The Fed is doing political -- by keeping the interest rates at this level. And believe me: The day Obama goes off, and he leaves, and goes out to the golf course for the rest of his life to play golf, when they raise interest rates, you're going to see some very bad things happen, because the Fed is not doing their job. The Fed is being more political than Secretary Clinton.

D.Trampın ilk debat zamanı təqdim etdiyi çıxışları ittiham dolu ifadələrlə zəngin idi. Yuxarıdakı nümunə buna bariz nümunədir. Onun çıxışından olan bu hissənin ilk cümləsinə nəzər yetirsək, prezidentliyə namizədliyi irəli sürən bir siyasətçinin nitqinin nə dərəcədə danışiq üslubunda olduğunu anlamış olarıq. Sanki məktəb şagirdi tərəfindən təqdim olunmuş söhbətin bir hissəsidir. İlk cümlə siyasi kommunikasiyaya yad bir ifadədir, Tramp bununla xalqa yaxın olduğunu və hələ də xalqın bir parçası olduğunu vurğulamağa can atır.

Tramp nitqi də həmçinin başqa siyasətçilərin nitqi kimi metaforalarla zəngindir. Bu siyasətçilərin xalqı ələ almaq , birbaşa onların düşüncələrinə təsir etmək üçün istifadə etdiyi texnikadır. 2016 cı il seçkiqabağı çıxışları istifadə etdiyi metaforalar ilə yadda qalmışdır. 2016-cı il oktyabrında 7-də Donald Tramp çıxışı zamanı çox siyasətçilərin istifadə etdiyi “drain the swamp” metaforasından istifadə edərək bir növ xalqı emin etmək istəyir ki, dövlət korrupsiyasına son qoymağın vaxtı çatıb. Corcaun universitetindən olan linqvist Cenifer Sklafani [7, s.1] iddia edir ki, metaforalar siyasətçi ilə xalq arasında daha yaxın münasibət qurulmasında böyük rol oynaya biləcək vacib üslubi vasitədir. O həm də qeyd edir ki, nitqdə metaforaların istifadəsi sanki siyasətçinin xalqın nümayəndiləri ilə tək –tək ünsiyyət saxladığı təəsuratını yarada bilər.

D.Trump danışarkən jestlər və mimik hərəkətlər vasitəsilə sözlə ifadə edə bilmədiklərini kompensasiya etmiş olur .O danışarkən mütəmadi olaraq qaşlarını qaldırır və çiyinlərini hərəkət etdirir, sanki jestlər və mimiklərlə auditoriyaya müəyyən eynamlar vurur.

Ədəbiyyat

1. Galperin I.R., Stylistics, M., 1981
2. Garsten, B. (2006). Saving Persuasion: A Defense of Rhetoric and Judgment. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. Halmari, H. (2004).
3. Чудинов. А.П. Современная политическая коммуникация: Екатеринбург., 2009
4. Паршина О.Н. Российская политическая речь : теория и практика - М., Либроком 2012
5. Persuasion Across Genres. A linguistic approach (Ed.). Philadelphia, PA, USA: John Benjamins Publishing Company.

Web saytlar:

6. https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=1294396593940798&id=471005312946601
7. <http://www.forbes.com/sites/carminnegallo/2016/11/09/the-metaphors-that-played-a-role-in-trumps-victory/>
8. <http://rashadhasanov.org/2016/11/15/t%c9%99hsilsizlik-v%c9%99-tramp-effekti/>
9. <http://www.vox.com/2016/8/18/12423688/donald-trump-speech-style-explained-by-linguists>
10. <http://www.vox.com/2016/8/18/12423688/donald-trump-speech-style-explained-by-linguists>

Summary

Donald Trump's Linguistic Techniques in the First Debate During Pre-presidential Election (2016)

The article is devoted to the linguistic analysis of Donald Trump's first debate with Hillary Clinton during pre-election campaign. In this article his rhetorical skills were analyzed and rhetorical figures which he employed were investigated. Regular use of metaphors and repetitions can help him to make his speech more powerful and persuasive, having cognitive influence on his audience. Metaphors play crucial role in helping Donald Trump to make close relation with nation, moreover he uses repetitions to fill the gaps in his speech.

Резюме

Лингвистические методы Дональда Трампа в первых предвыборных дебатах (2016)

Статья посвящено лингвистическому анализу первых дебатов между Дональдом Трампом и Хиллари Клинтон во время предвыборной кампании. В статье были проанализированы риторические навыки и исследованы риторические фигуры, которые он использовал. Регулярное использование метафор и повторов может помочь ему в оказании когнитивного влияния на аудиторию и выражении своих идей. Метафоры играют решающую роль в установлении тесных отношений Дональда Трампа с нацией, и он также использует повторы, чтобы заполнить пробелы в своей речи.

*Rəyçi: fil.f.d. A. Ağazadə
ADU-nun İngilis dilinin üslubiyatı kafedrasının
01.06.2017-ci il tarixli iclasının
09 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 19.06.2017

Aydan Quliyeva
ADU

İNGİLİS DİLİNDƏ MÜRACİƏT ETİKETLƏRİ VƏ ONLARIN İSTİFADƏ İMKANLARI

Açar sözlər: müraciət etiketi, sosial münasibət, status məsafəsi

Keywords: addressing etiquette, social relationship, status distance

Ключевые слова: этикет обращения, социальные отношения, статусная дистанция

Hər bir xalqın cəmiyyət üzvləri arasındakı müraciət etiketləri həmin xalqın ümumi mədəniyyətinin bir hissəsidir. İnsanlar arasındakı ünsiyyət bir-birinə müraciətdən başlanır. Müraciət forması isə müraciət edənlə müraciət olunan arasındakı münasibətdən asılıdır. Münasibətlər müxtəlif olduğu kimi, müxtəlif mədəniyyətlərdə müraciətlər də müxtəlifdir [1, s.592].

Müraciət etiketləri ünsiyətdə vacib rol oynayır, onlar həmsöhbətlərin sosial statusu, onlar arasında qarşılıqlı münasibətin tipi: yaxınlıq dərəcəsi, sosial və status məsafəsi və s. haqqında məlumat daşıyır. Onlardan düzgün istifadə olunması münasibətlərin düzgün qurulmasına, qarşılıqlı anlaşmaya, mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə uğur qazanmağa səbəb olur. Müraciət etiketlərinin seçimi həmsöhbətlər arasındakı rol münasibətlərinin ifadə edən kommunikativ kontekstlə müəyyən olunur. Belə ki, bu etiketlər vasitəsilə tanış və ya yad şəxsə, yaşlı və ya gəncə, nüfuzlu şəxsə, rəsmi və ya qeyri-rəsmi səviyyədə müraciəti müəyyənləşdirmək olar. İngilis dilində küçə, nəqliyyat, mağaza, kitabxana, teatr kimi ictimai yerlərdə tanış olmayan insana müraciət edərkən müraciət etiketlərindən istifadə olunmur. Nominativ əsaslı formanın əvəzinə, bir qayda olaraq, diqqəti cəlb edən *“excuse me”* formulasından istifadə olunur: *Excuse me, could you tell me the time, please? Excuse me, is that seat vacant? Excuse me, you have left your umbrella.*

Qeyri-rəsmi ünsiyyət zamanı bəzən *boy, young fellow, mate, love, buddy, stranger* kimi müraciət formalarından da istifadə edilir: *Young man, would you help me with my bags, please?* (yaşlı qadın vəğzalda); *Hey, young fellow, could you help me to carry these bags?* (yaşlı kişi - gəncə müraciəti) İngilis ünsiyyətində bəzi peşə sahiblərinə (*waiter, porter, doctor, driver, nurse*) müraciət edərkən nominativ formulalar köhnəlmiş hesab olunur. Belə situasiyalarda müraciət zamanı heç bir formuladan istifadə olunmur: *Excuse me, could you stop the bus, please? / Excuse me, could I have the bill, please? / Excuse me, could I have a cup of tea, please?* Tanış olmayan şəxslə ünsiyyət zamanı *sir* və ya *madam* formulasından istifadə olunur. Onlar vasitəsilə həm həmsöhbətlər arasındakı münasibətlər formalaşır, həm də onların cəmiyyətdəki rolları müəyyən olunur. Bu müraciət formulaları danışanın statusu aşağı saldığı halda, müraciət olunanın nüfuzunun isə yuxarı olduğunu göstərir. Buna görə də həmyaşlı olan insanlar *sir/madam* müraciət etiketlərindən istifadə etmirlər. Etiketlər haqqında məşhur kitabın müəllifi olan

Emili Post qeyd edir ki, “*Centilmen və ya xanım nə qədər açıq fikirli olsa da, heç bir zaman həmyaşına sir/madam etiketi vasitəsilə müraciət etməz*” [2, s.25].

İngilis ünsiyyətində bir qrup şəxsə müraciət edərkən, cəm formasında olan etiketlərin istifadəsinə az təsadüf edilir. Bu isə ingilis mədəniyyətinin fərdiyyətçi mədəniyyətlərə aid olduğunu göstərir. Bu tip etiketlərdən istifadəyə nitqdə məhdud situasiyalarda – radio, təyyarə, aeroport, vağzal kimi yerlərdə sənişinlərə, teatrda izləyicilərə müraciət zamanı rast gəlmək olar: *Good afternoon, ladies and gentlemen. Ladies and gentlemen, please take your seats. The play will begin in 5 minutes* (teatrda elan); *Ladies and gentlemen, please ensure that your mobile phones are switched off during the performance* (teatrda tamaşadan əvvəl bildiriş). Əksər situasiyalarda birbaşa müraciətdən istifadə olunur: *Passengers are reminded that it is not permitted to use mobile phones during the flight; May I have your attention, please. Due to circumstances beyond our control the performance cannot be continued* (teatrda bildiriş). Tanış insanlarla ünsiyyət zamanı müraciət ya rəsmi, ya da qeyri-rəsmi səviyyədə ola bilər. Bu ünsiyyət iştirakçıları arasındakı münasibətdən, onların xidməti vəziyyətindən, yaşından, müraciət situasiyasından asılıdır. Müraciətin adlı və adsız formulaları fərqləndirilir. Adsız müraciət etiketi olan *sir/madam*, qeyd olunduğu kimi, müasir dövrdə demək olar ki, istifadə olunmur. Tanış şəxslərə müraciətdə, xüsusilə də, şagirdlərin müəllimə müraciətində istifadə olunur: *Sir, may I enter the classroom to take my books? ; May I ask you a question, sir?* Bu situasiyada *Mr/Mrs/Miss + soyad* ifadəsindən də istifadə oluna bilər. Müəlliməyə müraciət zamanı isə məktəbin qaydalarından asılı olaraq, ya Miss, ya da Mrs + soyad formulasından istifadə olunur. Universitetdə bu etiketlərdən istifadə olunmur. Tələbələr müəllimə ya adı ilə (*Elaine, David, John*), ya da elmi dərəcəsi + soyadı ilə müraciət edirlər (*Doctor Brown, Professor Smith*). Müraciət etiketinin seçimi müəllimin ilk tanışlığı zamanı tələbələrə hansı müraciət formasından istifadəni müəyyənləşdirməsi ilə şərtlənir: *My name is Dr Melanie Brown. You may call me either Melanie or Dr Brown*. Bu etikətdən orta yaşlı və yaşlı şəxslər tərəfindən daha çox istifadə olunur. Həkimə müraciətdə heç bir müraciət etiketindən istifadə olunmasa da, tibb bacısına adla da müraciət edilə bilər. Rəsmi ünsiyyətdə hörmət əlaməti olaraq, soyadla (*Mr/Miss/Mrs (Mr Kent/Miss Thompson/ Mrs Chandler)*) müraciətə üstünlük verilir. Müdir işçisinə ya *Mr/Mrs/Miss + soyad* ifadəsi ilə, ya da adla müraciət edə bilərlər. Seçim həmsöhbətlərin statusundan asılıdır. [3, s.208-210] **Adla müraciət.** Sosial-psixoloji məsafənin az olduğu qeyri-formal ünsiyyətdə ingilis dilində münasibətlərin səmimiyyətini ifadə edən adla müraciətdən istifadə olunur. Bu müraciət formasından istifadə müəyyən situasiyalarda (yüksək vəzifə sahiblərinə və ya peşəkar xidmət göstərən şəxslərə - həkim, hüquqşünas, prokuror və bu xidmətlərdən istifadə edən şəxslərə - alıcı, müştəri, sənişinə müraciət zamanı) qəbul olunmazdır. [2, s.12].

Tədqiqatlar göstərir ki, ingilis mədəniyyətində iki onillik bundan əvvəl həmsöhbətlər *Mr/Mrs/Miss* etiketindən istifadə olunduğu halda, sonralar yaxınlıq dərəcəsindən asılı olaraq, adla müraciətlə əvəz olunmuşdur [4, s. 68]. İngilis ünsiyyətində isə rəsmilik səviyyəsinin aşağıya salınmasına bədii üslubda daha çox rast gəlinir. S.Moemin və müasir ingilis yazıçı-dramaturqu D.Porterin iki əsərini

müqayisə edək: S. Moemin "The Kite" hekayəsində oğul anasına dostunu təqdim edir: "*This is Betty, Mum,*" he said. "**Miss Bevan,** I presume," said Mrs Sunbury. "*That's right, but call me Betty, won't you?*" "*Perhaps the acquaintance is a bit short for that,*" said Mrs Sunbury with a gracious smile. "*Won't you sit down, Miss Bevan?*" [5, s. 98]. Yaşlı qadın qızın xahişinə baxmayaraq, ona adı ilə müraciət etməkdən imtina edir və ona məsafəni göstərmək üçün *Miss Bevan* ifadəsi ilə müraciət etməyə üstünlük verir. Bunun vasitəsilə yaşlı qadın həmsöhbətlər arasında sosial-psixoloji məsafəni, tanış olmayan insanlara müraciət zamanı istifadə olan etiketi öz nitqində ifadə edir. Bu hekayədən uzun müddət sonra D. Porterin yazdığı "Cream in My Coffee" pyesdə cavan qadın yaşlı insana müraciətində: Jean: (to Butcher) *Is it the broadcast tonight, Mr Butcher?* Butcher: **Mr Butcher. Mr Butcher.** What's all this? *Has me hair suddenly gone grey, little lady?* Bernard: *My wife is simply being polite, Mr – ah – Butcher.* Jean: *Oh, Bernard. Don't sound so – pompeous* [6, s.156]. Burada əksinə, qoca kişi gənclərin ona *Mr Butcher* deyərək müraciət etməsindən narazı olduğunu bildirərək, ona adla müraciət olunmasına üstünlük verir. Mr+soyad ifadəsi nəzakətli hesab olunsa da, o məsafəni ifadə edir, amma, adla müraciət isə, əksinə, yaxın münasibət nəzakətliliyini özündə ehtiva edir. Adla müraciət etməklə kommunikantlar bu və ya digər qrupa aid olduğunu göstərərək, münasibətlərdə sosial və ya status məsafəsini inkar edir. İngilis dilində uşaqlara, dostlara, yaxın insanlara, qohumlara müraciət edərkən adların qısalmasına üstünlük verilir: *Ol (Oliver), Herb (Herbert), Phil (Philip), Sid (Sidney), Bill (William), Fred (Frederick), Ed (Edward), Bert (Albert), Lisa (Elizabeth)* və s. Adların sonuna *ie, e, y, ey* şəkilçiləri əlavə edilməklə müraciət müsbət emosional çalara malik olur: *Bessie, Charlie, Beatie, Jimmy, Andy.* İngilis dilində əzizləmə və kiçiltmə ifadə edən şəkilçilər azlıq təşkil edir. Bunun səbəbi onlardan məhdud istifadə ilə bağlıdır. İngilis ünsiyyət üslubunda özünə nəzarət, hisslərinə nəzarət əsas göstərici hesab edilir. İngilis dilində əzizləmə mənasına malik *dear, darling, dearest, honey, sweetheart, love* və s kimi isim və sifətlərdən də istifadə olunur: *That's for you, my dear* (ana-oğula); *Did you send the invitations, love?* (ər – həyat yoldaşına). **Əvəzlilərə müraciət.** Məlumdur ki, ingilis dilində müraciət zamanı yalnız *you* əvəzliyindən istifadə olunur. *You* əvəzliyi üç müraciət formasını özündə ehtiva edir: ikinci şəxsin təkisi – *sən*, ikinci şəxsin cəmi – *siz* və nəzakətli forma – *Siz*. Bu əvəzliyin hansı formada işlənməsini bilmək üçün ünsiyyət situasiyasına və həmsöhbətlər arasındakı münasibətə nəzər salmaq lazımdır. Göründüyü kimi, ingilis dilində müraciət etiketləri dilimizdə olan müraciət etiketlərindən fərqlənir. Bu mədəniyyətin yeri ilə sıx əlaqədardır. H. Hofşetede qeyd edir ki, fərdiyyətçi mədəniyyətlərin nüfuzlu nümayəndələri malik olduğu gücü göstərməməyə çalışdığı halda, kollektiv mədəniyyətlərə aid nümayəndələr öz gücünü göstərməyə cəhd edirlər [7, s.43]. Müraciət etiketlərində olan fərqlər ünsiyyət üslubu ilə şərtlənir: ingilis ünsiyyət üslubu qeyri-rəsmi, şəxsiyyət-yönümlü xarakter daşıyır [8, s.109]. Bu zaman ünsiyyət iştirakçıları arasındakı münasibət simmetrik xüsusiyyətə malik olur, onların bərabərhüquqlu olması vurğulanır.

Ədəbiyyat

1. Babayev A. M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: "Təhsil" İKM, 2005, s. 621
2. Пост Э. Этикет. Москва: 1996.
3. Татьяна Викторовна Ларина Категория вежливости и стиль коммуникации. Москва: "Рукописные памятники Древней Руси", 2009
4. Hobday P., Norbury P. Simple Guide to England: customs and etiquette. Kent: Global Books Ltd., 1999. 80 p.
5. Maugham S. Stories. Москва: Глосса, 1996. 352 с.
6. Porter D. Blue Remembered Hills and other Plays. L: Boston: Faber and Faber, 1996. 512 p.
7. Hofstede G. H. Cultures and Organizations: Software of the mind. London: McGraw-Hill Book Company (UK) Limited, 1991, 279 p.
8. Gudykunst W., Ting-Toomey S. Culture and Interpersonal Communication. Interpersonal communication. 8. Sage Publications, 1990.

Summary

Addressing Etiquettes and Their Usage in English

This article is devoted to addressing etiquettes and their usage in the English language. Addressing etiquettes have their own national and cultural features. They play an important role in communication and carry information about interlocutors' social status, types of relationship between them: closeness level, social and status distance and so on.

Резюме

Формулы обращения и их употребления в английском языке

Эта статья посвящена формулы обращения и их употребления в английском языке. Формулы обращения имеют свою национально-культурную специфику. Они играют важную роль в коммуникации, они несут информацию о социальном статусе собеседников, типе взаимоотношений между ними: степени близости, социальной и статусной дистанции и т.д.

*Rəyçi: fil.f.d. S.Cəfərova
ADU-nun İngilis dilinin üslubiyatı kafedrasının
04.05.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 20.06.2017

PASSİV KONSTRUKSIYALARIN TIPLƏRİ

Açar sözlər: aktiv, passiv, vasitəsiz passiv, vasitəli passiv, sözönülü passiv, zərflik passiv

Keywords: active, passive, indirect passive, direct passive, prepositional passive, adverbial passive

Ключевые слова: активный, пассивный, прямой пассив, косвенный пассив, предлогный пассив, обстоятельный пассив

Feilin birləşmə qabiliyyətindən asılı olaraq onun növlərinin ingilis dilçiliyində müəyyənləşdirilməsi həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Passiv növün tiplərindən danışarkən ilk növbədə cümlədə xəbər kimi işlənən feilin birləşmə qabiliyyətindən asılı olaraq onun neçə tamamlığı olduğu və tamamlığın hansı növünü qəbul etməsi nəzərdə tutulur.

Məsələyə bu baxımdan yanaşaraq müxtəlif dövrlərdə passiv növün formalarına müxtəlif adlar verilir. A.A.Vinokurova E.Kreyzinq və M.S.Şapironun tədqiqatlarına əsaslanaraq məchul növün dörd tipini qeyd edir [1, s.8].

1. **Vasitəsiz passiv** (direct passive).
2. **Vasitəli passiv** (indirect passive).
3. **Sözönülü passiv** (prepositional passive).
4. **Zərflik passiv** (adverbial passive).

Eyni təsnifata biz Y.N.Korşunovanın məqaləsində də rast gəlirik. O, da passiv formanın yuxarıda qeyd edilən növlərini göstərir [2, s.163-172].

İ.P.Krılova və Y.M.Qordon “Müasir ingilis dilinin qrammatikası” adlanan dərslikdə də eyni təsnifat göstərilir [3, s. 87-93].

I. Vasitəsiz passiv konstruksiya. Vasitəsiz passiv konstruksiya mübtədası bir qayda olaraq aktiv konstruksiya işlənən vasitəsiz tamamlıqdır. Belə passiv birləşmələrdə əsasən bir tamamlıq qəbul edən (monotransitive) feillər işlənir [1, s. 9].

Dil faktlarının təhlili göstərir ki, müasir ingilis dilində bu ən çox işlənən variantdır. Bu sahəyə dair xüsusi tədqiqat aparan A.A.Vinokurova statistik hesablamalar əsasında belə qənaətə gəlir ki, vasitəsiz passiv, passivin digər növlərinə nisbətən daha çox işlənir. Məsələn:

1. *Everything is packed, except my shirts, so you need not trouble.*
2. *The last act was played to almost empty benches.*

Qeyd etmək lazımdır ki, təqdim edilən nümunələrdə işlədilən feillərin qarşılığı kimi Azərbaycan dilində də təsirli feillər çıxış edir:

- to pack* - *qablaşdırmaq* (nə?, nəyi?)
to make - *düzəltmək* (nə?, nəyi?) və.s.

Bununla belə ingilis dilində elə feillər də var ki, onlar təsirli feillər kimi çıxış edir. Məhz buna görə də, onlar digər təsirli feillər kimi passiv növdə işlənir. Bizcə, bu ondan irəli gəlir ki, ingilis dilində ismin yönlük və təsirlik hallarını gös-

tərən heç bir morfoloji əlaməti yoxdur. Həmin qəbildən olan feillərə aşağıdakıları daxil etmək olar:

- to touch* - *toxunmaq* (*kimə? nəyə?*)
- to help* - *kömək etmək* (*kimə?*)
- to allow* - *icazə vermək* (*kimə?*)
- to agree* - *razi olmaq, bir kəslə razılaşımaq* (*nəyə?*)
- to approach* - *yaxınlaşmaq* (*kimə? nəyə?*) və s

Hər iki dildə morfoloji quruluşuna görə feilin təsnifatına nəzər salsaq, biz aşağıdakı mənzərə ilə rastlaşırıq. Azərbaycan dilində morfoloji quruluşuna görə feillər üç (sadə, düzəltmə, mürəkkəb), ingilis dilində isə dörd (sadə, düzəltmə, tərkibi, mürəkkəb) qrupa bölünür: *oxumaq, işləmək, sirdaş olmaq* – *to read, to widen, to bring up, to whitewash*.

Əsas fərq ondan ibarətdir ki, Azərbaycan dilində tərkibi feillər adlanan feil növü yoxdur. İngilis dilində isə bu qəbildən olan feillər geniş yayılmışdır. Tərkibi feil iki sözdən ibarətdir. Birinci tərəf əsas məna daşıyan feildən, ikinci tərəf isə həmin feilə yeni məna verən sözdüzəldici elementdən ibarətdir. İkinci element kimi müxtəlif sözləri və yaxud zərflər çıxış edir *to look for, to bring up, to get up, put on* və s.

Təsirli tərkibi feillərdən sonra da vasitəsiz passiv forma işlənir. Həmin feillərin işlənməsi, demək olar ki, sadə təsirli feillərin işlənməsindən fərqlənir. Məsələn:

1. *Its resident population was made up of clerks from the city.*
2. *...the lady was knocked down by the engine of the ten o'clock slow train from Kingstown.*

Vasitəsiz passiv konstruksiyalar geniş şəkildə qabaqlayıcı *it* əvəzliyi ilə başlayan cümlələrdə də işlənir. Passiv konstruksiyalarda müxtəlif leksik məna qruplarına mənsub olan aşağıdakı feillər işlənir: *to state, to remark, to say, to know, to suggest, to report, to explain, to expect, to decide, to arrange, to request* və s.

1. *It was remarked that some of them appeared after a time.*
2. *It is said that passion makes one think in a cricle.*

Nümunələrdən görüldüyü kimi bir qayda olaraq vasitəsiz passiv konstruksiyalardan sonra *that* bağlayıcılı budaq cümlə işlənir. Bu qəbildən olan cümlələr bir qayda olaraq, mübtədə budaq cümləsi hesab edilir. O. Musayev qeyd edir ki, mübtədə budaq cümləsi olan tabeli mürəkkəb cümlələr bəzən formal *it* əvəzliyi ilə başlanır. Bu halda onları baş və budaq olmaqla iki hissəyə ayırmaq olur. Belə hallarda mübtədə budaq cümləsi baş cümlədən sonra durur [5, s.424].

Bu qəbildən olan mübtədə budaq cümlələrində hər iki dildə müəyyən tipoloji oxşarlıq özünü göstərir. Ə. Abdullayev Azərbaycan dilində mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlələrində xəbərin məchul feillərlə ifadə olunmasını xüsusi olaraq nəzərə çatdırır. Baş cümlənin xəbəri məchul feillərlə ifadə olunduqda, orada mübtədanın buraxılmasına və onun əvəzində baş cümlədən sonra mübtədə budaq cümləsinin işlənməsinə şərait yaranır [6, s.179]. Məsələn,

- ...it had been decided that they would award Willy.*
- Qərara alınmışdı ki, onlar Villini mükafatlandırırlar.*

İngilis dilində elə təsirli feillər var ki, onlar iki tamamlıq götürə bilir. Bu qəbildən olan feilləri N.A.Kobrina və s. müəlliflər iki qrupa bölür [7, s. 77-79]:

- a) bir vasitəsiz və bir vasitəli tamamlıq qəbul edən təsirli feillər;
- b) iki vasitəsiz tamamlıq qəbul edən təsirli feillər.

Birinci qrup feillərə, əsasən, bu feillər daxildir: *to give, to tell, to show, to send, to promise, to pay, to offer, to lend, to leave, to grant* və s.

Həmin feillərlə işlənən cümlələrdə söz sırası əsasən aşağıdakı kimidir: mübtəda + xəbər + vasitəli tamamlıq + vasitəsiz tamamlıq.

They had given him a day off.

Bu tip cümlələrdə passiv konstruksiyanın iki forması mövcuddur:

He had been given a day off (vasitəsiz passiv konstruksiya).

A day off had been given to him (vasitəli passiv konstruksiya).

II. Vasitəli passiv konstruksiyalar. Vasitəli tamamlıq bir qayda olaraq *to* sözü ilə işlədilir. Lakin N.A.Kobrina və s. müəlliflər qeyd edirlər ki, *to* sözü ingilis dilinin amerikan variantında buraxılır [7, s.78].

Göstərilən cümlə tipləri Azərbaycan dilinə təxminən belə tərcümə edilir.

He was given a book. - Ona kitab verildi.

A book was given to him. - Kitab ona verildi.

İki tamamlıq götürən təsirli feilləri N.A.Kobrina üç qrupa bölür [7, s.79]:

a) iki tamamlıq götürən feillər: biri vasitəsiz, biri vasitəli – *to allow, to give, to grant, to lend, to offer, to pay, to promise, to teach, to tell* və s.

b) bu qəbildən olan feillər iki vasitəsiz tamamlıq qəbul edə bilir: *to ask, to answer, to envy, to forgive, to refuse* və s.

c) həmin qrupa daxil olan feillər də iki tamamlıq götürə bilir: biri vasitəsiz tamamlıq, digəri isə məsdərlə ifadə olunan tamamlıq: *to advise, to allow, to ask, to command, to invite, to make, to tell, to request* və s.

Birinci qrup feillər haqqında verilən məlumatla kifayətlənirik.

İkinci qrup feillərə dair nümunələr.

He teaches the boy English.

The boy is taught English.

English is taught.

He asked Tom a question.

Tom was asked a question.

A question was asked.

Bu qrupa daxil olan feillərin sayı o qədər də çox deyil.

Üçüncü qrupa daxil olan feillərdə nüvə cümlə aşağıdakı quruluşa olur.

The boy requested the man to help him.

The man was requested to help him.

1. *It was for him to decide whether Wegler would be made to speak.*

2. *...she was forced to raise the question of her son.*

3. *He was determined to find out Basil Hallward's mystery.*

4. *He was allowed to know where the picture was being taken to.*

5. *I was told to ask for bottles.*

6. *He was astonished to hear that.*

7. *I've been forbidden to take about it freedly.*

Nümunələrdən göründüyü kimi bu qrupa daxil olan feillər geniş şəkildə işlənir. Onlar bir mənada birləşir, yəni təhrik mənasında işlənir. Cümlənin mübtədası hər hansı bir işi görməyə təhrik edilir. Bu kimi cümlələr Azərbaycan dilinə aşağıdakı kimi tərcümə edilir:

I've been forbidden to talk about it.

Mənə o haqda danışmaq qadağan edilib.

I was not allowed to know it.

Mənə onu bilməyə icazə verilmədi.

Tom (he) was made to do it.

Tom (o) bunu etməyə məcbur edildi.

He was asked to do this.

Ondan bunu etmək xahiş edildi.

İ.P.Krılova və Y.M.Qordon qeyd edirlər ki, vasitəli passiv konstruksiyanın işlənməsi o qədər də geniş yayılmamışdır. Bu formada əsasən *to tell* feili işlənir [3, s. 90].

Dil faktlarına müraciət edək:

1. *She had been told that Freddy had come and he was nearly right.*

2. *He had been told that celery was a capical thing for the blood...*

3. *Zoder had been told that he was a drop-forge man.*

Nümunələrdən göründüyü kimi, belə hallarda vasitəsiz tamamlıq bir qayda olaraq budaq cümlə ilə ifadə olunur.

III. Sözünlü passiv konstruksiylar. İnkaredilməz bir faktdır ki, müasir ingilis dilində yalnız təsirli feillər yox, eyni zamanda təsirsiz feillər də sözünlü ilə passiv növdə işlənə bilər. Bu qəbildən olan passiv konstruksiylara sözünlü passiv deyilir. Dil faktlarına müraciət edək:

1. *Once Heinz knew that Wegler had been spoken to by the nurse, he counted him also amongst his enemies.*

2. *You think German women haven't been dealt with like that by German men?*

3. *He was shouted at to go on but he still called to her.*

4. *Then he had been sent for a term to Cambridge to see a little life.*

5. *She was always sent for when the women quarrelled over their tubs.*

6. *It is silly of you, for there is only one thing in the world worse than being talked about, and that is not being talked about.*

Dil faktlarının təhlili göstərir ki, sözünlü passiv müxtəlif mənə daşıyan feillərlə işlənir:

1. Danışmaq feilləri: *to speak about, to speak of, to speak to, to talk about, to write about, to talk of* və s.

2. *to look* feilli müxtəlif sözünlü birləşmələr: *to look at, to look for, to look after, to look through, to look to* və s.

3. Masqara, gülünc, günah, məsuliyyət bildirən feillər: *to whistle at, to swear at, to spit at, to sneer at, to shout at, to knock at, to laugh at* və s.

4. Qarışq qrupa daxil olan feillər: *to think of, to send for, to rely on, to depend on, to deal with, to ask for, to call for* və s.

IV. Zərflik passiv konstruksiylar. Passiv konstruksiyların digər bir növünü də zərflik passiv konstruksiylar təşkil edir. Bu qəbildən olan passiv konstruk-

siyalarda mübtədə yer zərfliyi ilə ifadə olunur. Belə hallarda sözünü öz yerini dəyişmir [3, s. 92].

Nobody lives in this room → This room is not lived in.

Nobody sleeps in this bed → This bed is not slept in.

Nobody sits in this arm-chair → This arm-chair is not sat in.

Həmin cümlələrin Azərbaycan dilində qarşılığına nəzər salaq:

Nobody lives in this room →

a) *Bu otaqda yaşamırlar. b) bu otaqda yaşanılmır.*

Nobody sits in this arm-chair →

a) *Bu kresloda oturmurlar. b) Bu kresloda oturulmur.*

Qeyd etmək lazımdır ki, passiv konstruksiyanın bu növü heç də əksər mənbələrdə qeyd edilmir. Passivin göstərilən forması sözünü passiv kimi təqdim edilir.

Yuxarıda verilən məlumatdan aydın olur ki, müasir ingilis dilində passiv növ geniş işlənmə imkanlarına malikdir. Onları vahid bir prinsip əsasında sistemləşdirmək belə dilçilər üçün çox çətinlik törədir. Eyni zamanda ümumi şəkildə passiv konstruksiyaların dörd əsas növü göstərilir:

1. Vasitəsiz passiv konstruksiyalar

I took the book – The book was taken.

Mən kitabı götürdüm. – Kitab götürüldü.

2. Vasitəli passiv konstruksiyalar.

Bu variantda hər iki dil arasında tipoloji oxşarlıq özünü göstərir.

He gave me a book – I was given a book – A book was given to me.

O mənə bir kitab verdi – Mənə bir kitab verildi – Kitab mənə verildi.

Mübtədanın ifadə olunmasında müəyyən fərq özünü göstərir.

3. Sözünlü passiv konstruksiyalar.

They laughed at him – He was laughed at.

Azərbaycan dilində sözünlü birləşmələr olmadığı üçün hər bir halda verilən qarşılığın mənasından çıxış etmək lazımdır.

4. Zərflik passiv konstruksiyalar.

Nobody lives in this room – This room is not lived in.

Belə hallarda yalnız passiv konstruksiyanın ifadə vasitələrindən danışmaq olar. Burada tipoloji oxşarlıqdan danışmaq olmaz. Əsasən, hər iki dildə passiv forma öz ifadəsini morfoloji kateqoriya səviyyəsində tapır.

Ədəbiyyat

- 1.Винокурова А.А. Пассивные конструкции в современном английском языке. Автореф. дис. ... канд.фил.наук. М.: 1973, 31 с.
- 2.Коршунова Е.Н. Некоторые особенности употребления английских глаголов в пассивном залоге (лингводидактический аспект). Вестник МГЛУ. Вып.441, Серия лингвистика. М.: 2004, с.163-172.
- 3.Krılova I.P., Gordon E.M. A Grammar of Present-day English. Twelfth Edition. Moscow. “Университет книжный дом”, 2006, 443 p.
- 4.Khlebnikova I.B. Essentials of English Morphology. М.: “Высшая школа”, 2004, 135 p.
- 5.Түрксөвәр (Musayev) О.İ. İngilis dilinin qrammatikası (praktik və nəzəri). Bakı: “Qismət”, 2007, 587 s.

6. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 1974, 419 s.

7. Kobrina N.A. ...An English Grammar. Morphology. M.: "Просвещение", 1985, 288 p.

Summary

The types of Passive Constructions

The category of voice is one of the main categories of the verb. As it is known there is no unity of opinions on the number of voices in English. Some scholars even distinguish five voices. Active? passive, reflexive, reciprocal, middle. But we share the viewpoint according to which there are two voices in English: active and passive. Passive voice is the strong member of the opposition. It is formed analytically: by means of «to be» and «Participle II». According to the use and meaning of the passive? generally four types of passive constructions are distinguished: 1) the direct passive; 2) the indirect passive; 3) the prepositional passive; 4) the adverbial passive.

The author pays special attention to the use of each passive construction on the bases of concrete language materials taken from different original novels. In some cases the author tries to give ways to express passive constructions in Azerbaijani. In both languages passive voice is treated as a morphological category.

Резюме

Виды категории Страдательного Залого

Категория залога является одним из основных видов категории глагола. Как известно в английском языке нет единого мнения о числе залога. Некоторые ученые, также определяют пять видов залога. Они укзывают: активный, пассивный, возвратный, средний и смежный.

Но, мы поддерживаем позицию о том, что на английском языке имеется два вида залога: активный и пассивный.

Пассивный залог образуется аналитическим путем с помощью "to be" и "Participle II". По значению и употреблению пассивный залог делится на четыре конструкции: 1) прямой пассив; 2) косвенный пассив; 3) предложный пассив; 4) пассивный залог с наречием.

Автор умело употребляет пассивные конструкции ссылаясь на художественные литературы.

В некоторых случаях автор дает примеры выражения пассивных конструкций на азербайджанском языке. В обоих языках пассивный залог представляется как морфологическая категория.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. M.Əsədova
AzMİU-nun Əcnəbi dillər kafedrasının
19.05.2017-ci il tarixli iclasının
10 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 19.06.2017

İzaura Şirinova
ADU-doktorant

ZAMAN ZƏRFLİKLİ SADƏ CÜMLƏLƏRİN SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: sintaksis, cümlə, sadə cümlə, zaman zərfliyi

Keywords: syntax, sentence, simple sentence, adverbial modifier

Ключевые слова: синтаксис, предложение, простое предложение, обстоятельством времени

Bildiyimiz kimi dilin ən başlıca funksiyası ünsiyyət vasitəsi olmaqdır . Bu funksiyada məhz sintaksis tərəfindən reallaşır. Sintaksis sözü yunanca **syntaxis** sözündən olub, tərtib etmə, birləşdirmə mənasını verir. Sintaksis qrammatikanın elə bir sahəsidir ki, məhz leksik vahidlər, morfemlər , frazemlər – bir sözlə bütün dil faktları burada reallaşır və ünsiyyət prosesinə daxil olur. Dilin quruluş ünsürləri vahid sistem təşkil edərək sadədən mürəkkəbə doğru gedir. Yəni fonemlər morfemləri, morfemlər leksemləri və frazemləri, leksemlər sintaqm və cümlələri təşkil edir. Göründüyü kimi dil sisteminin ən ali, ən mənalı vahidləri sintaktik vahidlərdir. [2, s.459] Çünki sintaktik vahidlər digər dil vahidlərindən daha çox ekspressiv əlamətə malikdir. Beləliklə, qrammatik əsas hissələrindən biri olan sintaksisin öyrəndiyi məsələlərin ən vacibini cümlə təşkil edir. Bitmiş fikri ifadə edən sözə və ya sintaktik cəhətdən formalaşmış, xəbərliyi və intonasiya olan söz birləşməsinə cümlə deyilir. Cümlə müxtəlif parametrlərə müxtəlif qruplara bölünür. Ən geniş yayılmış meyar cümlənin quruluşudur. Quruluşuna görə cümlələr sadə və mürəkkəb olaraq iki qrupa bölünür. Bir qrammatik əsası olan cümlələrə sadə cümlə deyilir. Dilin ən vahidi olaraq cümlə də müəyyən hissələrdə - üzvlərdən ibarətdir . Cümlə mürəkkəb sintaktik-qrammatik və məntiqi semantik əlaqələrin məcmusu olduğu üçün onun konstruktiv elementləri də bir-biri ilə əlaqədar olmalıdır. Cümlənin tərkibinə daxil olan bütün elementlər onun üzvü ola bilməz. Cümlə tərkibində çıxış edən dil elementlərindən yalnız elələri cümlə üzvü olur ki, onlar bu tərkibin hər hansı bir üzvü ilə qrammatik bə məntiqi əlaqəyə girmiş olsun. Cümlədə əsas amil – predikativ minimum olduğu üçün cümlədə uzlaşan - **mübtəda** və **xəbər** baş üzv hesab edilir. Baş üzvləri izah edən və cümlənin mənasını dolğunlaşdıran üzvlər isə ikinci dərəcəli üzvlər hesab edilir. İkinci dərəcəli üzvlər üçdür: **təyin, tamamlıq, zərflik**.

Zərflik cümlənin ikinci dərəcəli üzvü olub, xəbərdə ifadə edilən iş, hal və hərəkətin zamanını, yerini, tərzini, səbəbini, məqsədini, kəmiyyətini, keyfiyyətini və. s. bildirir. [2, s.477] Buna uyğun olaraq da zərfliyin 10 mənə növü vardır.

Deyə bilərik ki, zaman və tərz hərəkət zərflikləri ən çox işlənənlərdəndir. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif mənə növlərinin müxtəlif də ifadə vasitələri vardır. Məqaləmizin əsas araşdırma obyektini olan zaman zərfliklərinin də sadə cümlədəki sintaktik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən ilk növbədə onun əsas ifadə vasitələrini göstərmək vacibdir. Zaman zərfliklərinin əsas ifadə vasitələrinə aşağıdakılar aiddir:

Zərflik

He arrived **yesterday**.

İsim və ya ismi birləşmə

I halted there **a minute**.

Sözünü birləşmə və yaxud sözünü+isim

He came here **in the afternoon**.

Müstəqil feli sifət tərkibi və müstəqil nominativ feli sifət tərkibi ilə

Turning the corner , the lorry hit the tree.

His homework written , the boy went out to play.

Cerundla

On leaving house the asked me to look after the children.

Zaman bildirən bağlayıcı ilə işlənən ismi birləşmələrlə

While in Australia he learned English.

Zaman zərfliklərinin cümlədə yerinə gəldikdə isə burada mütləq bir fikrin söylənə bilmədiyini deyə bilərik. Hərəkətin baş verdiyi zamanı bildirən zərfliklər adətən həmin cümlədə hərəkətin başvermə tərzini və yerini bildirən zərfliklər işlənsə cümlənin sonunda işlənir.

He went to the cinema **last week**.

Zaman zərflikləri adətən hierarxik əlaqədədir. Zaman zərfliklərinin cümlədəki yeri onların daşdığı informasiyanın vacibliyindən asılıdır. Ancaq adətən daha geniş zaman müddətini ifadə edən zaman zərfliklərinin ən sonda gəlməsi tendensiyası sadə cümlənin əsas xüsusiyyətlərindəndir.

I see you **at nine on Monday**.

Gördüyünüz kimi **at nine** və **on Monday** zaman zərflikləridir. Ancaq **on Monday** ifadə etdiyi məna daha geniş olduğu üçün bu zaman zərfliyi ən sonda gəlir. Ancaq onların hər hansı birinin daşdığı informasiyanı daha çox vurğulamaq istəyiriksə, cümlənin əvvəlində də işlədə bilərik.

On Monday I'll see you **at nine**.

At nine I'll see you **on Monday**.

Tomorrow you'll feel much better.

Müvəqqəti ardıcılıq (temporal sequence) bildirən *afterwards*, *before*, *eventually*, *finally*, *first*, *then* kimi zaman zərflikləri cümlənin adətən ya əvvəlində ya da ortasında işlənir.

Eventually we'll take a walk.

We'll **first** play a game of tennis.

Tezlik (frequency (always, often, never, seldom)) və qeyri-müəyyən zaman (lately, recently) bildirən zaman zərflikləri cümlədə aşağıdakı mövqələrdə işləyə bilər.

Mübtədə və sadə feillə ifadə olunan xəbər arasında

He **often** took his children to the theatre.

Computers **always** perform accurate operations.

Mürəkkəb feili xəbərin birinci hissəsindən sonra

He could **never** have imagined it.

To be feilindən sonra

Good novels are **always** worth buying.

Dare need kimi modal feillər adətən bu zaman zərfliklərindən sonra işlənməlidir.

She **never** dares to open her mouth.

Əgər köməkçi və ya modal feili xüsusi vurğusu varsa, onların daha çox qüvvətlənməsi məqsədi güdülürsə qeyri-müəyyən zaman bildirən zərfliklər bu feillərdən əvvəl işlənə bilər.

I **never** shall forget the waking next morning.

Never, seldom, rarely, usually, generally kimi zaman zərflikləri daşdığı informasiyanın qüvvətlənməsi məqsədilə cümlənin əvvəlində də işlənə bilər.

Usually/generally he doesn't drink coffee.

Never in all our life have we heard such nonsense.

Hərəkətin davam etmə müddətini bildirən zaman zərflikləri (long, since, for a long/short, time, during lunch, until/summer) adətən cümlənin sonunda işlənməlidir.

They are on duty **all night long**.

You can buy fresh fruit here **the whole year round**.

Ancaq hərəkətin davam etdiyi zaman müddəti (D-duration) hərəkətin təkrarlanma tezliyi (F-frequency) və başladığı vaxtı (P-point of time) bildirən üç zaman zərfliyi növünün hamısı eyni cümlədə işlənersə, bu zaman onların işlənməsi ardıcılığını aşağıdakı kimi vermək mütləqdir. Birinci yerdə mütləq zaman müddəti, ikinci yerdə tezliyi, üçüncü yerdə isə başladığı vaxtı bildirən zaman zərflikləri işlədilməsi lazımdır.

I was there **a short while** (D) **every couple of hours** (F) **on Monday** (P).

I'm paying my rent **monthly** (D) **this year** (F).

Sonda o nəticəyə gələ bilərik ki, zaman zərflikləri cümlənin həm əvvəlində həm ortasında həm də sonunda işlənə bilər. Ancaq zaman zərfliklərinin sadə cümlənin sonunda işlədilməsi ingilis dilində daha çox yayılmış tendensiyadır. Lakin zaman zərfliklərinin cümlənin əvvəlində işlədilməsi ən çox yeni məlumat vermək məqsədi güdür.

Ədəbiyyat

1. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş, Bakı, 1992
2. Babayev A.M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, Bakı, 2008
3. Ioana Murar, Ana-Maria Trantescu, Claudia Pisoschi. English syntax The simple sentence, Craiova, 2011
4. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası, Bakı; Maarif, 1996
5. Musayev O.İ. A practical grammar of contemporary English, Bakı, 2009
6. Yunusov D, Məmmədova M. İngilis dilinin qrammatikası, Bakı, 2011

Summary

Syntactical Properties of simple Sentences with the Adverbial Modifier of Time

The aim of this article is to investigate the simple sentences with the adverbial modifier. Adverbial modifier is a secondary part of a sentence which modifies a verb, an adjective and an adverb. We can distinguish several kinds of adverbial modifier. One of them is the adverbial modifier of time. Adverbial modifier can be placed in the initial, medial and final position, Final position is the most common. Initial position is commonly used to maintain new information structure. Medial position is common for addition /restriction.

Резюме

Синтаксические особенности простого предложения с обстоятельством времени

Основная цель этой статьи заключается в исследовании синтаксических особенностей простого предложения с обстоятельством времени. По значению обстоятельства делятся на несколько видов, одним из которых является обстоятельство времени. Оно может использоваться в начале, в середине и в конце предложения. Но в английском языке использование в конце предложения наиболее распространено. При этом встречается его использование в начале предложения для передачи новой информации или для усиления смысла этой информации.

*Rəyçi: dos. V.Ərəbov
ADU-nun İngilis dilinin üslubiyatı kafedrasının
05.05.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 13.06.2017

Könül Abbasova
DTX-in AKADEMİYASI

ÇİN HEROQLİFLƏRİ VƏ ONLARIN STRUKTURU

Açar sözlər: Çin dili, heroqlif, modifikasiya, piktoqramma, assosiativ işarə, ideoqrafik yazı

Keywords: Chinese language, characters, modification, pictographic, associative sign, ideographic writing

Ключевые слова: китайский язык, иероглиф, модификация, пиктограмма, ассоциативные знаки, идеографическое письмо

Çin dili öz xüsusiyyətləri ilə fərqlənən dünyanın ən qədim dillərindən hesab olunur. Bu xüsusiyyətlərdən də biri günümüzdə qədər qorunub saxlanan Çin heroqliflərinin istifadəsidir. Çin dilinin tədrisinin metodikasında Çin heroqliflərinin öyrənilməsi və araşdırılması ən vacib və aktual sahələrindəndir. Heroqlifik yazı mürəkkəb yazı sistemidir və Çin dilini öyrənmək istəyənlər üçün heroqliflərin öyrənilməsi çətinliklər yaradır və buna da səbəb var, çünki heroqliflərin ümumi sayı 50 minə çatır. Onlardan çox istifadə olunanı 6-7 min, ən çox istifadə olunanları isə 3-5 mindir. Statistika görə əgər əcnəbi 900-1000 heroqlif bilirsə, o artıq oxuduğu mətnin 90%-ni başa düşə bilər, təlim, oxu, gündəlik həyat sahələrində ünsiyyət qura bilər [2, s.52].

Heroqlifik yazı sisteminin təhlili ancaq Xan sülaləsi dövründən başlamışdır. Buna təsdiq olaraq Çin filoloqu Suy Şenin “说文解字” adlı lüğətini nümunə gətirmək olar. Həmin lüğətdə Lu Syan, Lu Sin və digər alimlərin işlərinin nəticələrində istifadə olunmuşdur və heroqliflərin strukturu baxımından bütün heroqliflərin təhlili aparılmışdır. Təhlil nəticəsində Suy Şen Çin heroqliflərinin növlərinin ilk strukturunu təqdim etdi və onları altı kateqoriyaya böldü [4, s.135]. Çinli filoloq Suy Şen öz işlərində heroqlifləri aşağıdakı kateqoriyaya böldü:

1. Piktoqrafik (日、月、山)
2. İşarəli (上、下、木)
3. İdeoqrafik (林、明、园)
4. Fonoideoqrafik (椅、请、剪、)
5. Şekli dəyişdirilmiş (考、老、网)
6. Alınma (易、我、而)

Tsin sülaləsindən başlayaraq alimlər müxtəlif kateqoriyalar təklif edirdilər. Tan Lan, Czyu Siqyü heroqliflərin üç kateqoriyaya bölünməsinə təklif edirdilər. Lin Czin isə 23 kateqoriya təklif edirdi [1, s.67]. Suy Şen tərəfindən irəli sürülmüş heroqlifik sistemin yaranmasından artıq 2 min il keçib, lakin onun lüğətində istifadə olunmuş heroqlifik kateqoriyası hələ də istifadə olunur.

Pekin Dillər Universitetinin nəşr etdiyi “新实用汉语. 第一册” adlı dərslikdə Çin heroqliflərin çoxunun fonoideoqram olduğunu bildirilir və onların iki hissədən ibarət olduğu vurğulanır: açar və fonetik hissə [5, s.23]. Çin heroqlifləri

qədim yazılardan əmələ gəlib və bir çox heroqliflərin yazılışı çox çətin idi. Heroqlifləri tez və asan yazmaq üçün 2 min il ərzində heroqliflərin sadələşdirilməsi üstündə işlər aparılırdı. Sadələşdirilmə iki istiqamətdə aparılırdı: heroqliflərin sayının azaldılması və heroqliflərin hissələrinin yazılışının sadələşdirilməsi. Beləliklə, müasir Çin dilində sadələşdirilmiş heroqliflər dövrəyə girdi. Sadələşdirilməmiş (tam) heroqliflər isə yalnız qədim ədəbiyyatın nəşrində istifadə olunur. Sadələşdirilmiş heroqliflər tam heroqliflər ilə müqayisədə bir neçə üstünlüklərə malikdir, onları tanımaq, yazmaq və yadda saxlamaq daha asandır.

S.Əlizadə “Əski Azərbaycan yazısı” adlı kitabında heroqlif terminini belə açıqlayır: heroqlif – söz, heca yazı sistemində hərfi işarə kimi istifadə olunan şəkil. Heroqlif termininin sinonimi kimi ideogram termini də işlənir [7, s.7].

Çin heroqlifləri – xüsusi strukturu və qanunları olan yazılı işarələrdir. Çin heroqliflərinin bütün hissələri müəyyən xəttlərdən ibarətdir. Hər bir xətləri öyrənərkən onların bütün yazılış variantlarını, adlarını və yazı ardıcılığını da öyrənmək lazımdır. Çjen Penpen “常用汉字部首” adlı kitabında bütün Çin heroqliflərini öz quruluşuna görə iki qrupa bölür: sadə və mürəkkəb. O, sadə heroqlifləri piktoqrafik (şəkilli) və indikativ növlərinə bölür, mürəkkəb heroqliflər isə assosiativ və piktonoqrafik növə bölür. Sadə heroqliflər xəttlərdən ibarətdir, onlar ayrı-ayrı hissələrə bölünə bilməz [6, s.8]. Məsələn: 人、日、月. Sadə heroqliflər iki yerə bölünür: şəkilli və indikativ. S.Əlizadə “Əski Azərbaycan yazısı” adlı kitabında qeyd edirdi ki, şəkil yazısı – yazı tipləri arasında ən qədim və ibtidaisidir. Bu yazı növü canlı və cansız əşyaların şəkillərindən ibarət olub, hər hansı fakt və ya hadisə barədə məlumat verməyə xidmət etmişdir [7, s.5]. Şəkil yazısı nümunələrinə dünyanın bir çox ölkələrində rast gəlmək olar. Eləcə də Çin dilində şəkilli heroqliflər öz forması ilə əşya və ya hadisəni bildirir. Çin dilində sadə heroqliflərin çoxu şəkillidir. İndikativ heroqliflər xəttlərdən qurulur və bəzi mücərrəd fenomeni göstərir. Məsələn: 上、下、中. Mürəkkəb heroqliflər sadə heroqliflərdən və ya sadə heroqliflərin modifikasiyasından əmələ gəlirlər. Mürəkkəb heroqliflər isə iki və ya daha çox komponentlərdən ibarətdir. Məsələn: 从、休、喝. Çin heroqliflərində olan açarlar adətən sadə heroqliflərlə təmsil olunur, buna görə də açarları ən əsas komponentlər adlandırmaq olar. Bundan əlavə mürəkkəb heroqliflərdə açarlar mənadaşıyıcı açarlar və ya fonetik açarlar ola bilər. Çin heroqliflərinin ümumi sayı çoxdur, lakin onlar 20-yə yaxın əsas xəttlərdən qurulurlar. Çin heroqliflərinin yazılışında ardıcılıq da çox vacibdir. Heroqlifləri yazarkən müxtəlif xəttlərin və komponentlərin yazılışında müəyyən olunmuş qaydalar mövcuddur. Beləliklə, heroqlifləri yazdıqda sağdan sol tərəfə doğru, üst sonra alt xəttlər, daxili sonra xarici komponentlər yazılmalıdır. Lüğətdən istifadə edərkən xəttlərin sayını da bilmək lazımdır.

Açar (偏旁) – mürəkkəb heroqliflərin komponentlərindən biridir. Açar iki növə bölünür: sadə heroqlif və sadə heroqlifdən əmələ gələn işarə [6, s.10]. Məsələn: işarə 亻 insan heroqlifindən əmələ gəlib 人. Mürəkkəb heroqliflərdəki açarlar bəzən fonetik səslənməni bəzən isə mənasını bildirir.

S.Əlizadə "Əski Azərbaycan yazısı" adlı kitabında bildirir ki, assosiativ işarə - hər hansı sözə uyğun və ya sözə bərabər tutulan işarədir. Bu işarə əşyanın dəqiq şəkli yaxud onun mühüm hissəsinin şəkli ola bilər [7, s.7].

Çin dilində assosiativ heroqliflər - bir heroqlifdə iki və ya daha çox yeni məna bildirən açarlar toplaşa bilər. (6, s.10) Məsələn: 日 günəş + 月 ay = 明 işıq. Mürəkkəb heroqliflərin tərkibində olan açarların bir hissəsi tələffüsü, digəri isə mənasını bildirir. Məsələn: 女 qadın (mənasını bildirən hissə) + 马 at (fonetik hissə) = 妈 ana. Bütün Çin dili lüğətlərində cədvəl vardır, bu cədvəllərdə heroqlifin tərkibində olan açarlara görə heroqlifin özünü tapmaq olur. Beləliklə açarların öyrənilməsi Çin dili lüğətləri ilə işləməyə kömək edir.

Çjen Penpen bildirir ki, heroqliflərin strukturu ancaq mürəkkəb heroqliflərdə mövcuddur. Çjen Penpenə görə heroqlifin cəmi üç struktur növü vardır: sol və sağ hissələrin, yuxarı və aşağı hissələrin, içəri və çöl hissələrin birləşməsi nəticəsində əmələ gələn heroqliflər [6, s.8-9].

Sol və sağ hissələrin birləşməsi nəticəsində əmələ gələn heroqliflər məsələn: 明、好、林; yuxarı və aşağı hissələrin birləşməsi, məsələn: 男、忘、省; içəri və çöl hissələrin birləşməsi, məsələn: 回、国、园 və s. heroqlifləridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, heroqliflərin tədrisi zamanı asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə doğru didaktik prinsiplərə əməl olunmalıdır. Belə ki, ilkin mərhələdə sadə qrafik elementləri və açarları, sonra isə daha mürəkkəb heroqlifləri tədris etmək məqsədəuyğundur. Məhz, bu baxımdan, gələcək tədqiqatlarımızı Çin heroqliflərinin və onların strukturunun daha dərinə təhlilinə və öyrənilməsinə həsr edəcəyik.

Ədəbiyyat

1. Ван Ляои. Основы китайской грамматики. – М.: Изд-во иност. лит., 1954.
2. Горелов В.И. Теоретическая грамматика китайского языка. - М, 1989.
3. Драгунов А.А. Структурные единицы китайской речи // Вопр. корейского и китайского языкознания. – Л., 1958.
4. Люй Шусян. О "свободных" и "связанных" / ШусянЛюй // Новое в зарубежной лингвистике [Текст] : пер. с кит. Вып. 22. Языкознание в Китае / Сост., общ.ред. и вступ. ст. М. В. Софронова. - М. : Прогресс, 1989.
5. 新实用汉语. 第一册. 北京语言大学出版社. 2014年.
6. 张朋朋. 常用汉字首部. 北京- 华语教学出版史. 2007年.
7. Əlizadə S. Əski Azərbaycan yazısı. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1993.

Summary

Chinese Characters and their Structure

The article describes the history of the formation of Chinese characters and their structures. It also considers the category of characters by structure, which is analyzed in the works of Chinese scientists. According to the author it is necessary to pay main attention to the didactic principles during the teaching Chinese characters and their structure.

Резюме

Китайские иероглифы и их структура

В статье говорится об истории формирования китайских иероглифов и их структуре. Рассматривается категория иероглифов по структуре, анализ которых ведется в работах китайских ученых. Автор приходит к выводу, что в процессе преподавания китайских иероглифов и их структуры необходимо придерживаться дидактических принципов.

*Rəyçi: dos.Ə.Dadaşov
DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyasının
Xarici dillər və ölkəşünaslıq kafedrasının
31.05.2017-ci il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 13.06.2017

Aytac Həsənova

BBU

E-mail: aytac.hasanova11@gmail.com

TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ ƏN ÇOX RAST GƏLİNƏN LEKSİK-FRAZEOLÖJİ PROBLEMLƏR

Açar sözlər: tərcümə, frazeologiya, kontekst, ekvivalentlik, ekstralingvistik situasiya

Keywords: translation, phraseology, context, equivalency, extralinguistic situation

Ключевые слова: перевод, фразеология, контекст, эквивалентность, экстралингвистическая ситуация

Tərcümə - incəsənətdir, bədii yaradıcılıqdır desək yanılmırıq. Tərcümədə əsasən ekvivalentliyə riayət etmək tələb olunur, bu da o deməkdir ki, tərcümə prosesində mənanı saxlamaq şərtilə ifadə tərzii tərcümə olunan dildəki müvafiq ifadə tərzii ilə əvəz olunmalıdır. Tərcümə prosesində ekvivalentliyə riayət olunması üçün tərcüməçi verilmiş əsəri tərcümə edərkən, öz ana dilinin normaları çərçivəsində orijinalın daşdığı mənanı tərcümədə əks etdirməyə çalışır. Öz ana dilinə məhəbbət bəsləməyən tərcüməçi çətinliklərə qalib gələ bilməz. İlk öncə tərcüməçi inanmalıdır ki, onun ana dili üçün heç bir sədd yoxdur, bu dil hər hansı çətinliyə üstün gəlməyə qadirdir. Tərcüməçi yazıcının əsərini öz dilinə çevirərkən eyni bədii təsiri əldə etmək üçün bütün mövcud imkanlardan istifadə etməlidir.

Tərcümə nəzəriyyəsi ayrıca bir elm sahəsi kimi, nisbətən yaxın keçmişdə 1950-60-cı illərdə formalaşmağa başladı, halbuki tərcümə problemlərinə maraq demək olar ki, tərcümə praktikası ilə eyni vaxtda, hətə 20 əsr bundan öncə antik dövrdə artıq meydana çıxmışdı [7, s.6].

Tərcümə mətni orijinala əsaslanmaqla yaradılır, lakin bu sadəcə əsərin surətini çıxarma demək deyildir. Eynilə yazıçı kimi, tərcüməçi də ifadə etdiyi hər bir söz, hər bir ifadə, yaratdığı hər bir kitaba görə məsuliyyət daşıyır. Tərcüməçilər müəyyən formada ifadə olunmuş məzmunun, fikrin, hissələrin çatdırılmasında vasitəçi rolunu oynayırlar. Məzmun, hiss və fikir nizamı, fonetik ifadəlilik öz ilkin formalarını itirərək yeni forma kəsb edir ki, bu yeni forma başqa mədəniyyət və başqa dilin ruh və normaları ilə əlaqələndirilir.

M.Y.Semenova tərcüməni müxtəlif dil və mədəniyyətlərə mənsub insanların ünsiyyət vasitəsi, məzmun və informasiyanın ötürülməsi prosesi adlandırır [10, s.9]. Müəllif daha sonra qeyd edir ki, tərcüməçi ikili funksiya yerinə yetirir, o eyni zamanda həm qəbuledici həm də ötürücü vəzifəsini həyata keçirir [10, s.10].

Bildiyimiz kimi, tərcümə prosesində istər qrammatik cəhətdən, istər leksik-frazeoloji cəhətdən, istərsə də üslubi cəhətdən müəyyən çətinliklərə rast gəlinir. Hazırkı məqalədə isə tərcümənin leksik - frazeoloji problemlərindən bəhs edəcəyik. Tərcümə prosesində ən çox rast gəlinən və diqqət cəlb edən leksik-frazeoloji problemlər çoxmənalı sözlərin, omonimlərin, sinonimlərin, frazeologizmlərin və realilərin tərcüməsi ilə əlaqədar olur ki, bunların hər birinə məqalədə ayrı-ayrılıqda nəzər salacağıq. Tərcümə zamanı aparılan leksik transformasiya üsullarını da unutmaq olmaz. Bunlar ümumiləşdirmə və konkretləşdirmə üsullarıdır.

Y.İ.Retsker leksik transformasiyalardan bəhs edərkən onları xarici dildə olan sözün kontekst daxilində mənasının açıqlanmasına kömək edən məntiqi təffəkkür üsulları kimi qiymətləndirmişdir [8, s.38-45].

Ümumiləşdirmə hər hansı konkret məna daşıyan sözün hədəf dil daşıyıcıları üçün də anlaşılıq olan daha geniş mənalı sözlə əvəz olunmasıdır. Məsələn: “Who won the game?” I said. “It’s only the half.” “Kim qalib gəldi?” Mən sorusdum. “Oyun hələ başa çatmayıb.”

Konkretləşdirmədə isə ümumiləşdirmənin əksi olaraq geniş mənalı sözü konkret mənalı sözlə əvəz edirik. At two o’clock an excellent meal was served. Burada *meal* sözünü günün saatını nəzərə alıb məhz *nahar* kimi tərcümə etmək olar.

Sözün çoxmənalılığına gəldikdə isə, onun iki və daha artıq məna ifadə etmək qabiliyyəti nəzərdə tutulur. Çoxmənalılıq və yaxud polisemiya bir neçə mənanın eyni bir sözdə cəmləşməsidir. Bu termin “*poli*” çox və “*sema*” məna sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Polisemantik sözlərin bütün mənaları bu və ya digər dərəcədə öz ilkin mənasından asılı olur. Çoxmənalı sözlərə kontekstdən kənar rast gəldikdə onların öz ilkin mənalılarında işləndiyinin şahidi oluruq. Müxtəlif kontekstlər daxilində isə söz öz çoxmənalılığını təzahür etdirir. Əlaqəli nitqdə ünsiyyət prosesində sözlər digər sözlərin əhatəsində çıxış edir, yəni müəyyən kontekstdə. Eyni bir söz hansı kontekstdə çıxış etməsindən asılı olaraq müxtəlif cür dərk oluna bilər. Sözün bu və ya digər mənasının meydana çıxmasında mətnin həlledici rolunu J.Vandriyes belə qiymətləndirmişdir: “Sözün mənası hər dəfə mətn vasitəsilə müəyyənləşdirilir. Sözün müxtəlif mənalara malik olmasına baxmayaraq, məhz mətn onun “xüsusi” mənasını konkretləşdirir.” Beləliklə kontekst, dil vahidinin istifadə olunduğu, rast gəlinməyi mühitdir və buraya sözlər sözlər, qrammatik konstruksiyalar daxildir.

Tərcümədə ekvivalentliyə nail olmaq üçün ekstralingvistik situasiyaya da nəzər salmaq tələb olunur. Ekstralingvistik situasiya dedikdə, şərait, ünsiyyətin mövzusu və iştirakçıları, ümumilikdə mətnə təsvir edilmiş bütün faktlar nəzərdə tutulur.

Qeyd etmək lazımdır ki, söz iki tip məlumatı özündə cəmləşdirir: lingvistik və ekstralingvistik. Lingvistik məlumat söz ilə dil sisteminin digər elementləri arasında əlaqə yaranmasına xidmət edir. Ekstralingvistik məlumat isə bizi əhatə edən ətraf haqda bilik və təsəvvürlərimizi əks etdirir [10, s.49].

Çoxmənalılığın aradan qaldırılması əsasən kontekstlə əlaqədar olduğundan kontekstin növlərinə nəzər salmaq: mikrokontekst və makrokontekst. Mikrokontekst adlanan növ cümlə hüdudları çərçivəsində verilmiş sözü əhatə edən dil vahidlərindən ibarət olur. Sintaktik və leksik kontekstə gəldikdə isə, bunlar hər ikisi mikrokontekstin növləridir. Sintaktik kontekst dedikdə sözün və ya söz birləşməsinin istifadə olunduğu sintaktik konstruksiya başa düşülür. Leksik kontekst isə sözün əhatə olunduğu müəyyən leksik vahidlərin, söz və ifadələrin məcmusudur. Leksik kontekst tərcüməçiyə sözün mənasını dəqiqləşdirmək, konkretləşdirmək imkanı yaradır. Lakin bəzi hallarda bunun üçün təkcə mikrokontekstə nəzər salmaq kifayət etmir və belə olduqda tərcüməçidən makrokontekstə diqqət yetirmək tələb olunur. Eyni zamanda geniş kontekst adlanan makrokontekst isə cümlə hüdudlarının

dan kənarda olan, yəni ümumilikdə mətn kontekstidir. Makrokontekst bir neçə cümlədən, bir fəsildən və yaxud hətta bütöv bir əsərdən də ibarət ola bilər.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, cümlə ilə məhdudlaşan kontekst növləri referensial mənaların açıqlanmasına imkan yaradır. Əgər söhbət pragmatik mənadan gedirsə, bu zaman müxtəlif mənalar arasında seçim edərkən həlledici rol məhz geniş kontekstə aiddir. Bu da onunla izah olunur ki, tərcümənin obyektı ayrı-ayrılıqda götürülmüş dil vahidləri deyil, bütövlükdə mətndir.

Bildiyimiz kimi tərcümə prosesində bəzən məxəz mətndə olan bir söz hədəf dildə eyni mənə daşıyan bir neçə sözə, yəni sinonimlərə uyğun gəlir. Bu zaman münasib variantın seçimi sözlərin məzmununda olan fərqlər və üslubi xüsusiyyətlər nəzər alınmaqla həyata keçirilir. Məsələn, İngilis dilində *to try* və *to endeavour* çalışmaq sözləri eyni məntiqi anlayışı bildirir, lakin onların mənası stilistik çalarlarına görə eyni deyil, belə ki, *to try* sözü stilistik cəhətdən neytral olduğu halda *to endeavour* sözü stilistik çalara malikdir və kitab dilinə aid olan sözlər sırasındadır. Bu zaman uğurlu seçim yenə də kontekstə əsaslanır. Buradan belə qənaətə gəlirik ki, lüğət bizə yalnız ümumi istiqamət verir və onun əsasında tərcüməçi hansı variantın daha məqsədəuyğun olduğunu qərarlaşdırır.

Frazeologizmləri dilin xəzinəsi adlandırmaq olar. Belə ki, frazeoloji birləşmələrdə xalqın tarixi, özünəməxsus mədəniyyəti və məişəti öz əksini tapır. Odur ki, frazeoloji birləşmələrin tərcüməsi tərcüməşünaslıq elmində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Frazeologiya atalar sözləri və məsəllər, hamıya məlum olan deyimləri və sitatları əhatə edir.

Frazeologiya - müəyyən dildəki frazeoloji vahidlərin emosional və ekspressiv səciyyəli sabit söz birləşmələrinin məcmusu; frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik xüsusiyyətlərini müasir və tarixi baxımdan öyrənən dilçilik bəhsidir[2, s.5].

Tərcümədə bu məsələnin həlli hədəf dildə eynimənalı dil vahidlərinin olub-olmamasından asılıdır. Əksər hallarda tərcüməçi analoji mənə daşıyan frazeoloji birləşmələrə üz tutur. Bu zaman çalışmaq lazımdır ki, seçilmiş variant əsərin qəhrəmanının həm üslubuna, həm də nitq xüsusiyyətlərinə uyğun gəlsin. Frazeologizmlərin tərcüməsində onların morfoloji və sintaktik quruluşu öz əksini tapmır. Bu da əlbəttə ki, müqayisə olunan dillərin söz yaradıcılığı sistemlərində mövcud olan fərqliliklərlə əlaqədardır.

Frazeoloji birləşmələr milli səciyyəsi ilə fərqlənir və başqa dilə eyni ilə tərcümə edilə bilmir; belə hallarda bu və ya digər frazeoloji birləşmənin müqabil dildəki ekvivalentini tapmaq lazım gəlir [2, s.5].

İngilis dilində frazeologizmlər üslub və işləndiyi kontekst baxımından çoxcəhətlidir. Məsələn, *to take the floor* birləşməsi siyasi-ictimai həyatda çıxış etmək kimi tərcümə olunduğu halda səhnəyə çıxmaq mənasında işlənir. İngilis dilindən frazeoloji birləşmələrin tərcüməsi zamanı əsasən aşağıdakı tərcümə üsulları tətbiq olunur:

- Ekvivalent tərcümə – əgər hər iki dildə ifadə vasitələri üst-üstə düşürsə, məsələn, *to play with fire* – od ilə oynamaq

- Analox tərcümə - hər iki dildə qismən bənzər ifadə vasitələri olduqda. *Fine feathers make fine birds* – Gözəllik ondur, doqquzu dondur.

- Təsviri metod – bu metod frazeoloji birləşmənin mənasının sərbəst söz birləşməsilə çatdırılmasına əsaslanır: *ürəyi düşmək* – to get frightened.

- Antonimik tərcümə – təsdiq formasında olan cümlə konstruksiyasını inkar cümləylə çatdırmaq və yaxud əksinə, misal üçün *Don't count your chickens before they are hatched* – Cücəni payızda sayarlar.

- Kalka üsulu (sözbəsöz tərcümə) – tərcüməçi məxəz dildəki bədii ifadəliliyi olduğu kimi qoruyub saxlamaq istədikdə bu üsul istifadə olunur.

Hər bir dilin daşıyıcıları özünəməxsus mədəniyyətə malik olur və bu mədəniyyətin həddləri çərçivəsində milli xüsusiyyətləri özündə əks etdirən çoxsaylı sözlərə, realilər rast gəlinir. Həmin dildə danışan insanların maddi məişətindən, dinindən, ictimai həyatından, yaşadığı ərazinin təbiətindən və s. amillərdən asılı olaraq dildə müxtəlif anlayışları ifadə edən realilərə təsadüf olunur. Reali latın sözü olub ilkin mənası “real məfhumlar” deməkdir. Buraya milli geyimlərin, geyim elementlərinin, milli xörəklərin, şirniyyatların, xalq rəqslərinin adlarını, eləcə də hansısa bir ölkənin siyasi-ictimai həyatını əks etdirən söz və söz birləşmələri aid edilir. Burada söhbət hədəf dil daşıyıcıları üçün yad olan anlayışdan gedir.

Realilərin digər dil daşıyıcıları tərəfindən istifadəsi xarakterik deyil. Odur ki, onlar ekvivalentsiz leksemlər sinifinə aid edilir. Lakin, ekvivalentsiz olmaları heç də onların fərqləndirici xüsusiyyəti sayılmır [9, s.32-33].

Realilərin ilk əsaslı tədqiqi Bolqarıstanlı tərcüməşünaslar Vıaxov və Florinə aiddir. Realilərin düzgün tərcüməsi üçün bizdən həmin xalqın tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənələri və ictimai-siyasi həyatından aqah olmaq tələb olunur.

Realiləri bir neçə qrupa bölmək olar: 1) Məişət 2) Etnoqrafik və mifoloji 3) Təbii mühitə dair 4) Dövlət-inzibati quruluşa dair 5) Onomastik (xüsusi isimlərlə bağlı) 6) Assosiativ [10, s.80-83]

Realilərin tərcüməsi bir neçə üsuldən istifadə vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Bu üsullar sırasında ilk növbədə transkripsiyanın, yəni leksik vahidin fonetik formasına əsaslanan tərcümə üsulunun və transliterasiyanın, yəni qrafiki formaya əsaslanan üsulun adı çəkilir. Hər hansı realini bu üsullarla tərcümə edərkən, mətnin aşağısında izahlı tərcümə tətbiq edərək realinin şərhini verməklə oxucunu aydın şəkildə tanış etmək olar. Bu üsullardan lüğətlərdə və bədii əsərlərdə də istifadə olunur, məsələn: *борщ* – borsch, *ушу* – schi. Burada transkripsiya üsulu izahlı və ya təsviri tərcümə ilə müşayiət olunur. Digər bir üsul isə, orijinal dildə olan realini ifadə etmək üçün mövcud dil materialından istifadə etməklə mətnə onu söz birləşməsi şəklində qeyd etməkdən ibarətdir və bu üsul öz mahiyyətinə görə tərcümənin izahlı növünə əsaslanır, məsələn, *saz* – a musical instrument.

Bütün bu sadaladığımız cəhətləri nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlirik ki, orijinalın məzmununu çatdırarkən tərcüməçi onu yeni dil, mədəniyyət və həyat normalarına uyğunlaşdırmalıdır. Lakin çalışmalıdır ki, orijinalın yaratdığı bədii təsirə xələl gəlməsin. Ən əsası, tərcüməçi ana dilinin bütün zənginliklərindən istifadə edərək, ən lazımlı, ən uyğun, ən düzgün sözü asanlıqla seçərək yeni mətn yaratmağı bacarmalıdır. Tərcümə edilən dilin zəngin imkanlarından faydalanaraq dillərin semantik strukturlarında özünü biruzə verən fərqlərin öhdəsindən gəlmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Əzimov C. "Tərcümə prinsipləri" Bakı: 1955.
2. Vəliyeva N. "Azərbaycanca- İngiliscə- Rusca frazeoloji lüğət" Bakı 2006, s.5.
3. Fyodorova N.P., Varshavskaya A.I. "Advanced English for Translation" Moscow "Academia" 2004.
4. Komissarov V.N., Korolova A.L. "A Manual of Translation from English into Russian" Moscow "Vishaya shkola" 1990, s. 5, s. 20, s. 93
5. Комиссаров В.Н. «Теория перевода» Москва «Высшая школа» 1990, s. 16-18
6. Крупнов В.Н. «Курс перевода» Москва «Международное отношения» 1979, s. 31
7. Львовская З.Д. «Теоретические проблемы перевода» Москва «Высшая школа» 1985, s.6
8. Рецкер Я.И. «Теория перевода и переводческая практика» Москва «Международное отношения» 1974, s. 38-45
9. Романова С.П., Коралова А.Л. «Пособие по переводу с английского на русский» Москва 2006, s. 32 - 36
10. Семенова М.Ю. «Основы перевода текста» Ростов на Дону «Феникс» 2009, s. 9-10, s.49, s. 80-83
11. Тихонов А.А. «Английский язык. Теория и практика перевода», Москва «Проспект» 2015, s. 48
12. Федоров А.В. «Основы общей теории перевода» Москва «Высшая школа» 1983, s. 152
13. Федорова А.И. «Фразеологический словарь русского литературного языка» Новосибирск «Наука» 1991
14. www.study-english.info

Summary

Lexico-Phraseological Problems Mostly Encountered in Translation Process

The article deals with basic lexico-phraseological problems that are frequently encountered in the process of translation. These problems comprise the translation of polysemantic words, homonyms, phraseological units, realia and choice of synonyms in translation. Lexical transformation methods such as generalization and concretization are also mentioned in the article. The role of context is specially emphasized. Lexical meaning of a word is particularized within a definite context. Lexical ambiguity may be easily eliminated with due regard to context and extralinguistic situation.

Резюме

Лексико-фразеологические проблемы, часто встречающиеся в процессе перевода

Статья посвящается основным лексико-фразеологическим проблемам, с которыми часто сталкиваются в процессе перевода. Эти проблемы включают перевод полисемантических слов, омонимов, фразеологизмов, реалий и выбор синонимов в переводе. Лексические трансформации, такие как генерализация и конкретизация также упомянуты в статье. Специально подчеркнута роль контекста. Лексическое значение слов конкретизируется в определенном контексте. Лексическая неоднозначность может быть легко устранена с должным вниманием к контексту и экстралингвистической ситуации.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. S. Poladova
BBU-nun "Dillər" kafedrasının
28.04.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 09.06.2017

İNGİLİS İQTİSADI TERMINLƏRİN STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: iqtisadi terminlər, struktur, sadə, düzəltmə, mürəkkəb, söz birləşməsi

Keywords: economic terms, structure, simple, derivative, compound, word combination

Ключевые слова: экономические термины, структурные, простой, дериватный, сложный, словосочетание

İngilis iqtisadi terminlərini struktur baxımdan aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1) sadə-bir sözdən, yəni yalnız kökdən ibarət olanlar; 2) düzəltmə; 3) mürəkkəb.

Bir sözdən, yəni yalnız kökdən ibarət olan terminlər sadə terminlərdir. Məsələn, *market* (bazar), *budget* (büdcə), *climate* (iqlim, atmosfer), *file* (fayl), *advice* (məsləhət), *form* (forma), *clause* (maddə, bənd-müqavilədə) və s.

Kök və şəkilçidən ibarət olan terminlər düzəltmə terminlərdir. Düzəltmə iqtisadi terminlər kök + şəkilçi, sözünü + kök, kök + şəkilçi + şəkilçi yolu ilə əmələ gəlir. İngilis iqtisadi terminləri əmələ gətirən şəkilçilər aşağıdakılardır:

1. **-ment** şəkilçisi ilə yaranan iqtisadi terminlər: *adjustment* (uyğunlaşdırma, tənzimləmə), *annulment* (ləğv), *equipment* (təhcizat), *assignment* (təyinat, ezamiyyət), *fundament* (kök, baza), *agreement* (razılaşma, saziş), *transshipment* (daşınma), *development* (inkışaf), *endorsement* (təsdiqləmə), *abandonment* (imtina), *encashment* (inkassasiya - nağd pulla alma) *advertisement* (reklam), *achievement* (nailiyyət, uğur), *attachment* - 1) bağlılıq, əlavə 2) üzərinə həbs qoyma (əmanətin və s.) və s.

2. **-tion** şəkilçisi ilə yaranan iqtisadi terminlər: *collection* (pul vasitələrinin toplanması), *speculation* (birja oyunu), *termination* (xitam verilmə), *inspection* (rəsmi təhqiqat, ekspertiza), *segmentation* (seqmentasiya), *corruption* (korrupsiya), *nullification* (ləğv etmə), *cancellation* (imtina), *devaluation* (devalvasiya), *concentration* (konsentrasiya), *calculation* (hesablama), *cooperation* (əməkdaşlıq), *consumption* (istehlak) və s.

3. **-ance** şəkilçisi ilə yaranan iqtisadi terminlər: *acceptance* (bəyənilmə, razılıq), *allowance* (müavinət), *circumstance* (məqam, şərait) və s.

4. **-ing** şəkilçisi ilə yaranan iqtisadi terminlər: *exhausting* (tükənən), *banking* (bank işi), *accounting* (mühasibat) və s.

5. **-able(ible)** şəkilçisi ilə yaranan iqtisadi terminlər: *accountable* (məsul), *convertible* (əvəz oluna bilən), *profitable* (mənfəətli), *acceptable* (məqbul), *accessible* (mümkün), *demonstrable* (isbat olunan), *reliable* (sınaqdan çıxmış) və s.

6. **-er(or)** şəkilçisi ilə yaranan iqtisadi terminlər: *buyer* (alıcı), *consigner* (mal göndərən), *contractor* (podratçı), *creditor* (kreditor), *debtor* (borclu olan), *distributor* (tənzimləyici), *exporter* (ixracatçı), *importer* (idxalçı), *guarantor* (zamin), *lender* (borc verən), *seller* (satıcı) və s.

7. **un-** sözünü ilə yaranan iqtisadi terminlər: *unfit* (yararsız), *unfixed* (məhkəmləndirilməmiş), *unpayment* (ödənilməyən), *unlimited* (limitsiz), *unpaid* (haqqı ödənilməmiş), *unpatented* (aydın olmayan) və s.

8. **in-** sözünü ilə yaranan iqtisadi terminiər: *indebtness* (borclu olmaq), *inflation* (inflyasiya), *instability* (qeyri-sabitlik), *invalid* (etibarsız) və s.

9. **co-** sözünü ilə yaranan iqtisadi terminlər: *co-chairman* (həmsədr), *co-leaser* (icarədar) və s.

10. **en-** sözünü ilə yaranan iqtisadi terminlər: *encashment* (inkassasiya - nağd pulla alma), *encouraged* (müdəfiə edilən), *endorsed* (bəyənilən), *enrich* (zənginləşən), *ensure* (zəmanət verilən), *entrust* (etibar) və s.

11. **non-** sözünü ilə yaranan iqtisadi terminlər: *non-limited* (qeyri-məhdud), *non-acceptance* (qəbul edilməyən), *non-cash* (nağdsız), *non-economical* (qeyri-iqtisadi), *non-payment* (ödəməmələr), *non-competitive* (müsabiqədənənar) və s.

12. **sub-** sözünü ilə yaranan iqtisadi terminlər: *subagent* (ikinci dərəcəli agent), *sublicense* (sublisenziya) *subscribe* (abunə yazılmaq), *substitute* (əvəz etmək), *subvention* (dotasiya), *sub-account* (ikinci hesab), *sub-report* (hesabatın alt bölməsi), *sub-employer* (ikinci sahibkar) və s.

13. **-ty** şəkilçisi ilə yaranan iqtisadi terminlər: *activity* (iqtisadi fəallıq), *actuality* (gerçəklik), *legality* (qanunilik), *safety* (təhlükəsizlik), *profitability* (gəlirlilik), *quality* (keyfiyyət, xassə), *instability* (qeyri-sabitlik), *penalty* (cəza, cərimə), *poverty* (səfalət), *stability* (stabillik), *prosperity* (tərəqqi) və s.

14. **-ed** şəkilçisi ilə yaranan iqtisadi terminlər: *abolished* (ləğv edilmiş), *accepted* (qəbul olunan), *balanced* (tarazlaşdırılmış), *imported* (idxal olunan), *exported* (ixrac olunan), *secured* (zəmanətli), *unfixed* (qeyd olunmamış), *limited* (məhdud), *appraised* (qiymətləndirmə), *estimated* (tərtib edilmiş smeta, yəni nəzərdə tutulan xərclərin cədvəli), *audited* (haqq-hesabın yoxlanılması, təftiş), *trusted* (etibarlı), *transferred* (daşınmış) və s.

Termin yaradıcılığında iki və daha artıq sözün birləşərək ya mürəkkəb söz, ya da söz birləşməsi şəklində elmi anlayışı ifadə etməsi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Termin - söz birləşmələrinin komponentləri həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən bir-biri ilə bağlanır. Tərkibindəki sözlərin sayından asılı olmayaraq hər bir söz həm məna, həm də müəyyən qrammatik əlaqələr baxımından digəri ilə bağlı olur.

İki və daha artıq sözdən ibarət olan birləşmələr mürəkkəb olur. Mürəkkəb termin birləşmələrinin komponentləri kəmiyyətə müxtəlif ola bilər:

1) iki sözdən ibarət olanlar

2) üç sözdən ibarət olanlar

3) dörd sözdən ibarət olanlar.

İki sözdən ibarət olan mürəkkəb iqtisadi terminlər aşağıdakı formalarla düzəlidir.

1) isim + isim: *airmail* (aviapoçt), *businessman* (iş adamı), *stock capital* (səhm kapitalı), *man-hour* (iş saati), *bookkeeper* (mühasib), *shareholder* (səhmdar), *tax inspection* (vergi müfəttişliyi), *trademark* (əmtəə nişanı), *balance sheet* (balans cədvəli), *inquiry data* (sorgu məlumatları), *price list* (qiymət cədvəli), *warehouse* (anbar), *acceptance credit* (qəbul edilən kredit) və s.

2) sifət + isim: *additional charge* (əlavə qiymət), *current account* (cari hesab), *Euro check* (avro çek), *Euro currency* (avro valyuta), *half price* (iki dəfə ucuz), *joint venture* (birgə müəssisə), *long term* (uzunmüddətli), *regular payments*

(*növbəti ödəniş*), *controlled system (idarə olunan sistem)*, *selective communication (selektiv rabitə)* və s.

3) sözünü + isim: *overdraft (cari hesab üzrə kredit)*, *overstock (artıq ehtiyat)*, *overpayment (artıq ödəniş)*, *underload (artıq yükləmə)*, *underpayment (tam ödənilməmə)*, *withdrawal (hesabdan pul çıxarılma)* və s.

4) isim + cerund: *money saving (pula qənaət)*, *deposit putting (depozit qoyma)* və s.

5) feli bağlama + isim: *closed distribution (qapalı yayılma)* və s.

Üç sözdən ibarət olan mürəkkəb iqtisadi terminlər aşağıdakı formalarla düzəlir.

1) isim + sözünü + isim: *letter of credit (akkreditiv -etibarnamə)*, *bill of lading (nəqliyyat fakturası (qaiməsi))*, *capitalization of interests (maraqların kapitallaşması)*, *bill of credit (veksel, akkreditiv)*, *board of directors (direktorlar şurası)*, *system of taxes (vergi sistemi)* və s.

2) isim + isim + isim: *capital adequacy ratios (kapitalın adekvatlıq əmsalı)*, *advance decline line (avans azalma xətti)*, *consumer price index (istehlak qiymətləri indeksi)* və s.

3) sifət + isim + isim: *classic stock exchange (klassik fond birjası)*, *American Stock Exchange (Amerika Fond Birjasi)*, *competitive bid auction (rəqabətli sifariş üzrə hərrac)* və s.

4) sifət+ sifət +isim: *annual general meeting (illik ümumi yığıncaq)* və s.

5) feli bağlama + isim +isim: *closed end fund (qapalı tipli fond)*, *annualized interest rate (illik faiz dərəcəsi)*, *collateralized debt obligation (girov borc öhdəliyi)*, *consolidated financial statements (konsolidə edilmiş maliyyə hesablari)* və s.

Dörd sözdən ibarət olan mürəkkəb iqtisadi terminlər aşağıdakı formalarla düzəlir.

1) sifət + isim + sifət + isim: *aggressive growth mutual fund (aqressiv artım qarşılıqlı fondu)* və s.

2) sifət + sifət +isim +isim: *compound annual growth rate (mürəkkəb illik artım tempi)* və s.

3) isim + isim +isim +isim: *Securities Investor Protection Corporation (Qiymətli Kağızlar İnvestorların Müdafiəsi Korporasiyası)*, *Tokio Stock Price index (Tokio Fond Qiymətlərinin İndeksi)* və s.

4) sifət + isim +sözünü + isim: *total capital of bank (bankın məcmu kapitalı)* və s. (4)

Tam anlayışlar ifadə edən, söz birləşmələrindən ibarət olan terminlər müxtəlif mənə bölgüsünə malikdir. Ümumi olaraq, onlar ədəbi dildəki sərbəst birləşmələrdən daha sabit olur. Onları elə bir leksik söz birləşmələri sırasına daxil etmək olar ki, onlar tərəflərinin birinin istənilən deyil, yalnız müəyyən sayda komponentlərin birləşib müəyyən semantik qrup yaratmaq qabiliyyətinə malikdir.

Sabit birləşmələr olan terminlər mürəkkəb söz terminlərindən daha rahat tərcümə olunur, çünki onların komponentlərinin qrammatik xüsusiyyətləri mənənin asan açılmasına kömək edir.

Yeni yaradılan terminlərin sistemliliyinə böyük diqqət ayrılır. Bir çox sahələrdə müəyyən sinfə aid obyektlər və ya anlayışlar üçün terminlər yaradılmasına xüsusi qaydalar tərtib edilib. Termin söz birləşmələri bir terminə başqa bir konkretləşdirici təyinedicini qoşmaqla yaradılır. Bu cür terminlər yeni anlayışın eyni zamanda həm ümumi, həm də xüsusi əlamətlərini bildirir. Beləliklə, özünəməxsus terminoloji yuvalar yaranır ki, onlar da sözügedən hadisənin çoxsaylı növlərini əhatə edir. Məsələn, *tax* iqtisadi termini bir sıra terminlərin əsas komponentidir. Məsələn,

- income tax (gəlir vergisi)
- expenditure tax (xərclər vergisi)
- land tax (torpaq vergisi)
- value added tax (əlavə dəyər vergisi).

Mürəkkəb terminlər iki və daha artıq lüğəvi formada götürülən isimlərdən ibarətdir. Məsələn, *distributable items* (*ayrılmaz gəlir*), *book value* (*balans dəyər*) və s. Sabit terminoloji birləşmələr adətən sifətlə ismin, feli sifətlə ismin, bir neçə ismin sözlənlərlə birləşməsindən yaranır. Məsələn, *accounting convention* (*mühasibat uçotu metodu*), *building of competencies* (*keyfiyyətin yüksəldilməsi*), *utilization of losses* (*itkilərin bərpası*).

Bu qənaətə gəlmək olur ki, ingilis dilinin terminoloji leksikasının formalaşmasında və lüğət fondunun zənginləşməsində sadə iqtisadi terminlərlə yanaşı düzəltmə və mürəkkəb iqtisadi terminlərin də rolu böyükdür.

Ədəbiyyat

1. Boguraev B, Kennedy Ch. Applications of Term Identification Technology: Domain Description and Content Characterisation. Cambridge University Press, 1998.
2. Clark J., Hammelt M. Dictionary of International Trade and Finance. Cranbrook, 2001.
3. Sager J. A Practical Course in Terminology Processing. Amsterdam, 1990.
4. A Dictionary of Finance and Banking. Oxford, 2005.

Summary

Structural Features of English Economic Terms

English economic terms are divided into simple, derivative and compound forms. In the formation of economic terms those consisting of two or more words are particularly more spread, and they denote various economic notions.

Terms are largely represented in dictionaries specified on different branches of science and technology.

Резюме

Структурные особенности английских экономических терминов

Английские экономические термины разделяются в основном на три группы – простые, деривативные и сложные. В формировании экономических терминов, термины состоящие от двух и более слов сравнительно больше по численности и они выражают различные экономические понятия.

Термины широко представляются в словарях специализированные по различным отраслям науки и технологии.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. Ç.Qaraşarlı
ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının
23.05.2017-ci il tarixli iclasının
09 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 09.06.2017

Vüsalə Vəlicanova
ADU

CEYN OSTİNİN “QÜRUR VƏ QƏRƏZ” ROMANINDA SİNONİMLƏRİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: sinonimlər, ideoqrafik (nisbi), üslubi, kontekst, ümumi

Keywords: synonyms, ideographic (relative), stylistic, contextual (context-dependent), total

Ключевые слова: синонимы, идеографический, стилистический, общий

Sinonimlər linqvistikada müxtəlif cür tələffüz olunan və yazılan, ancaq eyni və ya oxşar mənalara olan sözlərdir. Sinonimlər nitq qabiliyyətini zənginləşdirməyə xidmət edir. Sinonimlər arasında oxşarlıq olsa da, onlar öz fikri ifadə zənginliyi, müəyyən üslubla bağlılığı və işlədilmə dərəcəsinə görə fərqlənirlər. Sinonimləri təşkil edən sözlər eyni nitq hissəsinə aid olur. Bədii ədəbiyyatda hər hansı bir deyimə təsir gücünü, bədiiliyini artırmaq üçün sinonim sözlərdən istifadə olunur. Sinonimlər dilin zənginliyini və ifadə qüdrətini göstərən əlamətlərdən biri sayılır. Məsələn: beautiful (adjective) – pretty, lovely, handsome, elegant, fine, delicate, glorious, etc., to begin (verb) – to start, to open, to launch, to commence, to originate, etc.

Sinonimlər sözlər arasında üstünlük təşkil edən sinonim sözə dominant sinonim deyilir. Məsələn: “face, visage, countenance” sözlərinin ümumi mənası “üz, sifət, sima” deməkdir, sinonimdir, amma aralarında dominant sinonim “face” sözüdür, ən çox istifadə olunur. “Visage” formal sözdür, əsasən bədii şəkildə işlənir, “üz, sifət, görünüş” mənalara verir [2].

Belə ki, İngilis dili sinonimlərlə zəngindir. Elementar sinonimlər lüğəti 8000 sinonimdən ibarətdir. Beləliklə, sinonimlər aşağıdakı qruplara bölünür:

1) Ideoqrafik sinonimlər – verilən keyfiyyətin müxtəlif mənə çalarlarını və dərəcələrini bildirir. Onlar bəzən nisbi (relative) sinonimlər də adlanır. Məsələn: beautiful, fine, handsome, pretty, pleasant

different, various

large, great, huge, tremendous, colossal.

2) Üslubi sinonimlər – istifadə və üslubunda fərqlənirlər. Məsələn: doctor (official) – doc. (familiar), examination (official) – exam (colloquial), to commence (official) – to begin (colloquial)

3) Kontekst (contextual/ context-dependent) sinonimlər - müəyyən kontekstdə mənə baxımından eynidir. Məsələn: to buy and to get feilləri ümumiyyətlə sinonim kimi götürülmür, lakin onlar aşağıdakı kontekstdə sinonimdir.

I'll go to the shop and buy some bread.

I'll go to the shop and get some bread.

4) Ümumi (total) sinonimlər – heç bir adi ifadə baxımdan dəyişiklik olmadan istənilən verilmiş kontekstdə bir-birini əvəz edə bilərlər. Bu növə aid misallar xüsusi ədəbiyyatda bu və ya digər elm sahəsinə məxsus terminlər

arasında ola bilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sinonimin xüsusi növüdür: nə ideoqrafik, üslubi qarşılaşdırmalar burada mümkündür. Məsələn: linqvistikada noun = substantive, functional affix, flexion mənaca eynidirlər.

Ceyn Ostinin “ Qürur və Qərər” romanı sinonimlərlə zəngindir. İlk əvvəl roman haqqında qısaca məlumat yazmaq istərdim.

Bu günə qədər “ingilis ədəbiyyatının birinci xanımı” kimi tanınan Ceyn Ostinin “Qürur və Qərər” romanı yetərincə maraqlı və son dərəcə həyatı əsərdir. Ən başlıcası odur ki, yazıçı bütün başa qələm sahiblərindən fərqli olaraq oxucusunun psixi-emosional dünyasına daxil olub, onun hiss və duyğuları ilə oynamır. Hadisələr romantik, sakit bir axarda cərəyan edir. Bu əsər ingilis ədəbiyyatında ən məşhur əsərlərdən birinə çevrilib və dilçi alimlərin böyük marağına səbəb olmuşdur. İndiki günümüzdə qədər kitabın 20 milyondan çox nüsxəsi satılmışdır.

Əsərdə əsas və baş qəhrəman Elizabet Bennet xarakteridir. Elizabet 19-cu əsrin əvvəllərində İngiltərədə mövcud olan təhsil, təlim, tərbiyə, əxlaq, ailə məsələlərini göstərən obrazdır. O, ailənin beş qızından ikincisidir və onlar London yaxınlığında Meriton adlı qəsəbədə yaşayırlar. Ağılı, qüruru, bitkin xarakteri ilə hamıda rəğbət oyadan qəhrəman Elizabet Bennet gənc qızlara ən yaxşı nümunə ola bilər.

Baxmayaraq ki, roman 19-cu əsrin əvvəllərində yazılıb, hələ də müasir oxucular tərəfindən sevilərək oxunur.

Əvvədə də qeyd etdiyim kimi “Qürur və Qərər” romanı sinonimlərlə zəngindir. Əsərdə ideoqrafik (nisbi) sinonimlərə daha çox rast gəlinir. Məsələn:

Mr. Bingley was good-looking and gentlemanlike, he had a pleasant countenance, and easy, unaffected manners. [1, p.11]

good-looking – attractive, beautiful, pretty, handsome

gentlemanlike – brave, great-hearted, heroic, polite, gallant

pleasant – enjoyable, nice, friendly, agreeable, lovely, likeable

easy – uncomplicated, calm, quiet, natural, casual

unaffected – easy, open, guideless, plain, simple, unchanged

Digər bir misal:

... but his friend Mr. Darcy soon drew the attention of the room by his fine, tall person, handsome features noble mien. [1, p.11]

Qeyd edək ki, bayaqki cümlədəki countenance sözü ikinci yazdığım cümlədəki mien sözü ilə sinonimlik təşkil edir, mənası “görünüş” deməkdir.

“Sakitləşmək, sakitləşdirmək” feillərinin sinonimləri müxtəlif cümlələrdə müxtəlif sinonim feillərlə ifadə olunub və cümlələri daha çox rəngarəng edir.

Lady Lucas quieted her fears a little by starting the idea of his being gone to London only to get a large party for the ball. The girls grieved over such a large number of ladies: but were comforted the day before the ball by hearing that, instead of twelve he had brought only six with him from London, his five sisters and a cousin[1, p. 11] .

“Gözəl, yaraşqlı” sifətləri isə müxtəlif cümlələrdə müxtəlif sinonim sözlərlə ifadə olunmuşdur.

Upon my honour I never met with so many pleasant girls in my life, aa I have this evening; and there are several of them, you see, uncommonly pretty. [1, s. 13]

“Oh! She is the most beautiful creature I ever beheld!

“She is tolerable; but not handsome enough to tempt me;”

He is so excessively handsome! And his sisters are charming women. [1, p. 14]

“Business” və “office” sinonimlərinə aşağıdakı cümlələrdə baxaq, “iş” (müərrəd mənada) mənasında işlənilir.

She could not imagine what business he could have in town so soon after his arrival in Hertfordshire. (“nə işi var idi” mənasında)

I hope you saw her petticoat, six inches deep in mud, I’m absolutely certain; and the gown which had been let down to hide it not doing its office. [1, p.35] (öz işini yerinə yetirmirdi)

“Victory” və “triumph” sözləri “qələbə” mənasını bildirir və sinonimlik təşkil edir. Əsərdə üslubi çalarlığı artırmaq üçün, təkrara yol verilmədən istifadə olunmuşdur.

Mrs. Bennet, who fancied she had gained a complete victory over him, continued her triumph.

“Matrimony” və “marriage” sinonimlərinə baxaq. Məsələn:

“That is exactly the question which I expected you to ask. A lady’s imagination is ver rapid; it jumps from admiration to love, from love to matrimony, in a moment. [1, p.28]

Happiness in marriage is entirely a matter of chance.

Miss Bingley was very deeply mortified by Darcy’s marriage. [1, p.365]

“Fayton” sözü “Qürur və Qərəz” əsərində “chaise” və “carriage” sözləri ilə ifadə olunub, təkrar işlənilib monotonluq yaratmır.

... he came down on Monday in a chaise and four to see the place, was so much delighted with it that he agreed with Mr. Morris immediately.

Mrs. Philips was always glad to see her nieces, and the two eldest, from their recent absence, were particularly welcome, and she was eagerly expressing her surprise at their sudden return home, which, as their own carriage had not fetched them.

Ceyn Ostinin “Qürur və Qərəz” əsərində müxtəlif yer, məkan adlarından istifadə etmişdir ki, həmin yer, məkan adları reallıqda mövcud deyildir, lakin əsərə canlılıq verir və üslubi cəhətdən zənginləşdirir. Məsələn: Nezerfild-park – Netherfield-park, Meriton – Meryton, Pemberli – Pemberley, Hansford – Hertfordshire, Versterhem - Westerham və s.

Ədəbiyyat

1.Jane Austen “Pride and Prejudice”, Qanun Publishing House, 2015, Copyright Jane Austen 1813.

2.Collins Gem Dictionary of Synonyms and Antonyms (Compiled by A.H.Irvine) 2000

3.The Oxford Dictionary of Synonyms and Antonyms, Oxford University Press, 2007.

Summary

The Usage of Synonyms in the Novel “Pride and Prejudice” Written by Jane Austen

The article deals with the synonyms, their types used in the mentioned above novel of Jane Austen. The author attempts to show that the usage of synonyms in the novel gives color from the stylistic point of view.

Резюме

Особенности применение синонимов в романе «Гордость и предубеждение» Джейн Остина

Эта статья исследует разновидность применение синонимов в романе «Гордость и предубеждение» Джейн Остина. Автор отмечает, что применение синонимов в романе еще больше обогащает его и по стилю дает разнообразия.

Rəyçilər: fil.f.d., dos. F.Əhmədov, dos. V.Ərəbov

Ülkər İbrahimova

AMEA, İ.NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTUNUN DİSSERTANTI

EPİQRAFİK ABİDƏLƏRDƏ ADLAR TARİXİ-MƏDƏNİ AMİL KİMİ

Açar sözlər: epigrafiq abidələrdə adlar, epigrafiqa, epigrafiq abidələr, dil, mədəniyyət, diskurs

Keywords: names of epigraphic monuments, epigraphy, epigraphic monuments, language, culture, discourse

Ключевые слова: имена эпиграфических памятников, эпиграфика, эпиграфические памятники, язык, культура, дискурс

Tarix boyu uzun inkişaf yolu keçmiş, əlyazma formasında mövcud olan və müxtəlif dövrlərdə yenidən üzü köçürüldüyü üçün yazılı mənbələrin təhrif olunma ehtimalı yüksəkdir. Bu baxımdan epigrafiq abidələrdə həkk olunmuş yazılar dəqiq informativliyi ilə əvəzsiz tarixi, mədəni, linqvistik qaynaq kimi dəyərləndirilir. Tarixən canlı formada mövcud olmuş ruhun epigrafiq abidələrdə cansız adda ifadəsinə mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi dil öz təsirini göstərir. Bu təsir iki formada dəyişikliklə müşahidə olunur.

1. Formal 2. Semantik

سرکار عمارت محمد ولد بخش علی سنه ثلث و سبعین
والف عمل استاد مراد علی بنا

Bu imarətin sərkarı Mirzə Məhəmmədin oğlu Bəxşəlidir. Min yetmiş üçüncü il. Ustad Murad Əli Bənnanın işidir [2, s.52].

Yuxarıdakı nümunədən də görüldüyü kimi formal dəyişikliklər daha çox onomların fonetik tərkibində özünü göstərir. Müasir dilimizdə "Bəxşəli" formasında mövcud olan antroponimin "Bəxşəli məscidi"nin kitabəsində "Bəxşəli" kimi işləndiyini və komponent fərqlənmənin mövcud olduğunu əsaslandırır.

[۱] هذا القبر المرحوم السعيد الشهيد المحتاج الى ر
[۲] حمت الله محمد مؤمن خليفه علي بن خليفه
قوجه علي
[۳] في تاريخ سنه ست و اربعين [و] الف الدنيا ساعة
فجعلها طاعة

Bu qəbir mərhum xoşbəxt, öldürülmüş, allahın rəhmətinə möhtac Xəlifə Qoca Əlinin oğlu Məhəmməd Möminindir [2, s.69].

Digər komponent diferensiasiya nümunəsi "Xəlifə Əli Məhəmməd Mömin türbəsi"nə aid kitabədə "xoşbəxt" sözünün "xoşbəxt" tərkibi ilə qeyd olunmasıdır. Fonetik variativlik dialektlərdə diaxronik ənənə kimi öz təsirini hələ də qoruyur.

هر که آمد بجهان اهل فنا خواهد بود انکه پاینده و با
قیست خدا خواهد بود... وفا دارد جهان سرکشیده خدامست
همه در برابر این سفره بالای خواهد بود ای مرگ هزار
خانه ویران کردی در ملک وجود غارت جان کردی هر گوهر
قیمتی که آمد بجهان بردی بزیر خاک پنهان کردی الله محمد
علی ابن امیر علی ابن؟..

Dünyaya gələn hər kəs fəna əhli olacaqdır, əbədi olan isə Allahdır,... Dünyanın vəfası var, başı uca Allahdır. Hamı bu bəla süfrəsi ilə (yəni ölüm ilə) üz – üzə duracaqdır. Ey ölüm, minlərlə ev xaraba elədin (qoydun), varlıq mülkündə can qarət elədin. Dünyaya gələn bütün qiymətli gövhərləri alıb torpaq altında gizlətdin. Allah, Məhəmməd Əli, ibni Əmir Əli [2, s.114].

"Fəna" sözü müasir Azərbaycan dili səviyyəsində işlək olmasa da türk dillərində aktiv söz qrupuna daxildir. Belə ki, "pis" mənasını ifadə edən söz semantik dəyişikliyə uğramışdır. Çünki qeyd etdiyimiz nümunədə ərəb mənşəli "fəna" sözü "yox olmaq", "fanilik" mənalarını ifadə edir.

Mürəkkəb struktura malik olan dilin özündən daha mürəkkəb, çoxşaxəli lakin ona analoji strukturları təsviretmə funksiyası epiqrafik mənbələrdə geniş şəkildə öz əksini tapır. Dillə mədəniyyətin struktur modallığı arasında paralelliyi əsaslandırmaq üçün Levi Stross üçüncü anlayışa müraciət edir: "Biz hələ özümüzə hesabat verə bilmirik ki, dil və mədəniyyət daha əsaslı fəaliyyətin iki paralel növüdür. Mən heç kimi müzakirələrimizə dəvət etməyi, aqlımıza gəlməyən, amma bununla belə həmişə yanımızda olan qonağı nəzərdə tuturam: bu insan ruhudur. Ruh ruhu yalnız struktur oxşarlığına görə deyil, həmçinin xüsusi diskursların bərpası və aramsız hərəkəti nəticəsində dərk edir" [1].

Epiqrafik abidələr xüsusi adların öyrənilməsində təsadüf olunan sual doğuran məqamların aydınlaşdırılmasında istifadə olunan təməl mənbələrdəndir. Bununla yanaşı kitabədəki adlar da abidənin tarixi və mədəni kontekstdə öyrənilməsində əsas vahiddir. Virtual şəkildə cansız ruhların bu abidələrlə tanış olan, onları yaşayan və hiss edən insanlarla təmasını təmin edir: qarşılıqlı təsir prosesində cansız ruh canlanır və müasirləşir; epiqrafik abidələr keçmiş və bugünü ruhən bağlayır və mədəniyyət zamanında aramsız hərəkəti təmin edir.

Epiqrafik abidələr diskursunun ən yüksək səviyyəsi olan ruh, iki formada özünü göstərir. Bu iki formanın ifadəsində adların rolu diqqəti cəlb edir. Bu formalardan ilki cəmiyyətdən təcrid olunmuş, özgələşən, lakin daim toplumla təmasa girib əlaqə saxlamağa cəhd edən konkret bir şəxsin canlı ruhudur. Konkret ruh danışmaqla, özünü ifadə etməklə oxucu ilə birbaşa təmasa girməklə aktuallaşır, dünyaya açılır, özü haqqında informasiya ötürür. Məsələn, yonulmuş köhnə əhəngdaşından tikilmiş "Şeyx Məhəmməd türbəsi" nin kitabəsi Şamaxı rayonunun Dədəgünəş kəndindəki köhnə qəbristanda yerləşmişdir.

هر که آمد بجهان اهل فنا خواهد بود انکه پاینده و با
قیست خدا خواهد بود... وفاذارد جهان سرکشیده خداست
همه در برابر این سفره بالای خواهد بود ای مرگ هزار
خانه ویران کردی در ملک وجود غارت جان کردی هر گوهر
قیمتی که آمد بجهان بردی بزیر خاک پنهان کردی الله محمد
علی ابن امیر علی ابن؟..

"Bu qəbir, mərhum, bağışlanmış, xoşbəxt, şəhid olmuş, əhalinin iftixarı, yüksəklərin və böyükələrin görkəmlisi, möminlərin qulu,...yol yoldaşı, həqiqəti meydana çıxaran kəramət sahiblərinin rəisi, Dədəgünəş övladlarından Şeyx Dədəqulunun oğlu Şeyx Məhəmməndir – Allah onların günahlarını bağışlasın, Allah onların dərəcələrini yüksəltsin – min on birinci il tarixdə.." [2, s.57].

Epiqrafik abidə konkret bir fərdə məxsus olsa da semantikasını çox genişdir. İkinci forma isə fərdi yox, qövmü, nəslini təmsil edir və birinci ruh formasına münasibətdə paradoksal mövqedə qərarlaşmışdır: qövmün, nəslin ruhu bir tərəfdən konkret fərdi ruhlardan təşkil olunmuşdur, digər tərəfdən keyfiyyətə, ilk növbədə sürəklilik baxımından onların məcmusundan fərqlənir. Abidələr dar mənada şəxsiyyətin, geniş mənada şəxsiyyətin yaşadığı dövrün təzahür qaynağıdır.

Epiqrafik abidə tək-cə keçmişini inikas etmir, həm də gələcəyə ünvanlanır. Bu baxımdan abidələr diaxron olmaqla yanaşı, bəxəks diaxrondur. Çünki keçmişə aid olan yazılar gələcəkdə yaşayan hər bir insana implisit şəkildə xitab edir.

Abşeronun Mərdəkan qəsəbəsində olan "Pir Həsən türbəsi"nin əsas fasadında, qapının üstündə iki sətirik ərəbcə kitabəsində qeyd olunur:

[۱] هد [۱] المرقد المبارك قدوة الكاملين پير حسن
قد بناء في
[۲] ايام الدولة الخاقان الاعظم شاه عباس خلد [الله]
ملكه درويش الحسيني
[۳] سنة احدا عشرين الف

"Bu mübarək məqbərə elm və hünər sahiblərinin qabaqcılı Pir Həsəndir, böyük xaqan Şah Abbas – Allah hökmranlığını əbədiləşdirsin - hakimiyyəti zamanında tikilmişdir" [2, s.59].

Epiqrafik abidələrdə köməkçi şəxslərin adları, hətta sənduqənin bəzəndiyi ornamentlərə əsasən belə həmin şəxslərin identifikasiyası mümkün olur.

Məsələn, kitabədə Bikə Sultanın şəxsiyyəti, yaşadığı dövr, tutduğu mövqe və s. haqqında fikir söyləmək üçün əsaslı fakt və ya nişanə olmasa da, onun incə, nəfis ornamentlər haqq edilmiş xatirə abidəsinin hazırlanması və sultan titulinin qeyd olunması göstərir ki, imkanlı ailəyə mənsub olmuşdur. Bununla yanaşı, təsa-

düf edilən “sədr”, “sədr - əl- əzəm”, “sədr əl-müəzzəm”, “sədr əl – kəbir” və.s. təqdim olunan köməkçi adlar həmin şəxsin sədr vəzifəsini tutduqlarını, böyük imtiyaza sahib olan və dövlət idarəetməsində üçüncü şəxs olduqlarına işarə edir. Başqa bir abidədə “amid əl – mülk” titulu isə orta əsrlərdə dövlətin əsas vəzifələ-rindən olan vəzirlik məqamını tutan şəxslərə verilirdi. Bu titul göstərir ki, xanım Əta Mülkün atası Rükən əd – Din XIV əsrin sonu – XV əsrin əvvəllərində Azər-baycan Dövlət aparatında böyük sədr və vəzir vəzifəsini icra etmişdir [4]. Yeri gəlmişkən, epiqrafik abidədə dünyasını dəyişmiş şəxsin ideallaşması halları da öz əksini tapır.

Əgər konkret ruhun mövcudluq müddəti konkret fərdin, nəslin, millətin ruhu uzaq keçmişlər də formalaşmışdır və intəhasız gələcəyə açıqdır. Epiqrafik abidələr bu iki tərəfli açıqlığı təmin edən mühüm vasitədir. Ekzistensialistlərin qeyd etdiyi kimi hər bir insan ayrı-ayrılıqda ölür. İki birlikdə ölən insan ola bilməz. Ölüm bö-lünməzdir. Bu həqiqəti danmaq olmaz. Lakin bu tam həqiqət deyil: fərd ölür, nəsil isə yaşayır. Bu baxımdan ayrı-ayrı fərdlərin ölümü mahiyyət etibarilə nəslin za-manda hərəkətidir. Epiqrafik abidələr hərəkətsiz və dəyişməz olsalar da, onlar paradoksal şəkildə nəslin, millətin zamanda hərəkətini təmin edirlər. Epiqraf onun təcəssümü, inikasıdır. Epiqrafik abidələr həm tamamilə o ruhu təcrid olunmuş şəkildə təqdim etməklə yanaşı həm də paradoksal şəkildə bəşəriyyət haqqında da danışıq. Bu baxımdan qeyd etmək mümkündür ki, bu mənbələr bir tərəfdən özünə qapanıqdır, immanentdir, digər tərəfdən isə tam əksdir. Qapanıqdır, ona görə ki, biz sənduqə və başdaşlarındakı hansısa adı linqvistik təhlilə cəlb edərkən o bizim üçün tamamilə qapalıdır. Sadəcə addır, leksik mənaya malik olan vahid. Tamami-lə əks mövqedən yanaşsaq həmin adın bütöv bir paradigmanı əks etdirməyə qadir olduğunu görmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Леви-Строс К. Структурная антропология / Пер. с фр. Вяч. Вс. Иванова. — Москва: Издательство Эксмо-Пресс, 2001, 512 с.
2. M.S.Nemətova “Azərbaycanın epiqrafik abidələri” Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı. Bakı -1963, 156 səh.
3. Fəxrəddin Səfərli “Adları epiqrafik abidələrdə aşkarlanmışgörməli şəxsiyyətlər”. Dövlət və Din. №3 (32) Mart 2015, səh. 104-112

Summary

Names of Epigraphic Monuments as a Historical - Cultural Factor

Names reflected in the epigraphic monuments, are is the most important source of the study of history which provides a spiritual dialogue of the past with the present. Theoretical and scientific problems of names found in epigraphic monuments are analyzed according to the objective laws of historical development. The problem of the development principles of names as the historico-cultural factors will help to the theoretical solution of the inquiry.

Резюме

Имена эпитафических памятников как историко - культурный фактор

Имена нашедшие отражение в эпитафических памятниках, являющийся важнейшим источником изучения их истории обеспечивающая духовный диалог прошлого с настоящим. Теоретические и научные проблемы названий, найденных в эпитафических памятниках, анализируются в соответствии с объективными законами исторического развития. Проблема принципов развития имен как историко-культурных факторов поможет теоретической решимости расследования.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. Q.Quliyev
AMEA İ.Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutu Müasir Azərbaycan dili şöbəsinin
19.05.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 08.06.2017

Arzu Niftəliyeva (Aydəmirova)

ADU

MÜQAYISƏLİ LİNGVOKULTUROLOGİYANIN PRİNSİPLƏRİ

Açar sözlər: *lingvokulturologiya, müqayisəli lingvistik, müqayisəli lingvokulturologiya, dillərin müqayisəli öyrənilməsi*

Keywords: *linguoculturology, comparative linguistics, comparative study of languages*

Ключевые слова: *лингвокультурология, сопоставительная лингвистика, сопоставительная лингвокультурология, сопоставительная изучение языков*

Linqvokulturologiyanın obyektı olan dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi mürəkkəb obyektədir. Linqvokulturologiyanın bir elm kimi integrativ xarakteri linqvokulturoloji tədqiqatın əsası qismində bir sıra prinsiplərin fərqləndirilməsini tələb edir. Bu prinsiplər bir tərəfdən obyektin özünün spesifikasiyasını, onun çoxcəhətliliyini (lingvistik, etnoqrafik, mədəni-antropoloji) xarakterini, digər tərəfdən isə geniş spektrdə metodların (bir-birini tamamlayan linqvistik, kulturoloji, sosioloji, eksperimental-koqnitiv) istifadə edilməsi zərurətini nəzərdə tutur.

Müqayisəli linqvokulturoloji təhlilin prinsipləri haqqında danışımdan əvvəl müqayisəli lingvistikanın prinsipləri üzərində dayanacaq.

Məlumdur ki, müqayisəli lingvistikanın dilçilik fənləri arasındakı yeri yalnız tədqiqatın spesifik predmeti ilə müəyyənləşmir, həm də məhz müqayisəli xarakterli işlər üçün tipik kimi götürülə bilən dil materiallarının təhlil priyomları və metodları ilə müəyyənləşir.

Hazırda müqayisəli lingvistikada əsasən iki istiqamət fərqləndirilir:

- 1) dillərin nəzəri məqsədlərlə müqayisəli öyrənilməsi;
- 2) dillərin linqvodidaktik məqsədlərlə müqayisəli öyrənilməsi.

Müqayisə olunan dillər arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri fərqləndirmək üçün qazax mütəxəssisi U.K.Yusupov dörd anlayış tətbiq etmişdir:

1) «iki dil arasında nitq vərdişlərinin xarici nitqə müsbət keçirilməsini stimullaşdıran metodiki relevant oxşarlıq;

2) nitq vərdişlərinin müsbət keçirilməsini stimullaşdırmayan metodiki qeyri-relevant oxşarlıq;

3) doğma və yad dillər arasında dillərarası interferensiyanın səbəbi ola biləcək metodiki relevant fərqlər;

4) dillərarası interferensiyanın səbəbi ola bilməyəcək metodiki relevant fərqlər».

Bu anlayışların tətbiqi nəticəsində o, dillərin nəzəri aspektdə müqayisəsinin aşağıdakı prinsiplərini fərqləndirmişdir:

1) «*Müqayisəlilik prinsipi*. Müqayisə edilən dillərin öyrənilmə dərəcəsinin tarazlaşdırılması, müqayisə edilən dillərdə funksional oxşar dil hadisələrinin müəyyənləşdirilməsi və dillərin müqayisəsində müxtəlif yanaşmaların rəşional birləşdirilməsi.

2) *Sistemlik prinsipi*. Paradigmatik qruplar müqayisə olunmalıdır, dilin ayrı-ayrı elementləri paradigmatik qruplar hüdudunda müqayisə olunmalıdır, yəni müvafiq paradigmatik qrupların hissələri kimi nəzərdən keçirilməlidir.

3) *Terminoloji adekvatlıq prinsipi*. Dil hadisələrinin müqayisəli tədqiqinə başlamazdan əvvəl terminləri elə müəyyənləşdirmək lazımdır ki, onlar hər iki dildə müqayisə edilən hadisələri adekvat bildirsinlər.

4) *Müqayisənin kifayət qədər dərinliyi prinsipi*. Müqayisə edilən dil hadisələrinin bütün əhəmiyyətli oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur, çünki qarşılaşdırılan faktlar nə qədər dərindən təhlil edilərsə, onların hər birinə nə qədər çox diqqət yetirilərsə, onlarda yeni, birdilli təhlildə əvvəl gözdən qalmış, açılmamış məqamları aşkarlamaq imkanı olur.

5) *Qohumluq və tipoloji yaxınlıq dərəcəsinin nəzərə alınması prinsipi*. Bu prinsip tədqiqat metodları və priyomlarının seçimini məhdudlaşdırır. Bu halda iki müxtəlif tipli dillərin müqayisəsində sahə, məntiqi və translyasiya yanaşmalarının rolu artır.

6) *Linqvistik biliklərin müsbət və mənfi köçürülmələrinin nəzərə alınması prinsipi*. Bu prinsip bir dilin əlamətlərinin digərinə aid edilməsinin inkar edir, yəni bir dilin strukturunun tədqiqi zamanı əldə olunmuş linqvistik biliklər başqa dilin öyrənilməsində faydalı olur.

7) *İkitərəfli müqayisə prinsipi*. İkitərəfli müqayisə yalnız sistemlərin müqayisəyə gəlməsi halında mümkündür. Bu zaman o, bütün dillərarası interferensiyaları öncədən görməyə, hər iki dildə əvvəl gözdən qalmış əlamətləri aşkarlamağa kömək edir.

8) *Funksional üslubların nəzərə alınması prinsipi*. Müqayisəli təhlilə cəlb edilən mətnlər eyni bir funksional üsluba aid olmalıdır. Bizim halda belə üslub qismində bədii ədəbiyyat, lüğətlər (frazeoloji, tərcümə) götürülür.

9) *Ərazi qeyri-məhdudluğu prinsipi*. Müqayisəli təhlil üçün dillərin məkanda yerləşməsinin əhəmiyyəti yoxdur, yəni dillər, onların daşayıcısı xalqlar kimi, bir-birindən uzaqda və ya bir ərazi hüdudlarında yerləşə bilər.

10) *Sinxronluq prinsipi*. Mahiyyəti dil faktlarının sinxronluq planında cəlb edilməsindədir, çünki diaxronik aspektin müqayisə edilən dillərin formalaşmasına aidiyyəti yoxdur.

11) *Sadəlik prinsipi*. Mahiyyəti qarşılaşdırılan faktların təsvirinin müqayisə edilən mədəniyyət və xalqlarının nümayəndələri üçün vahid metadilinin işlənilməsindədir.

12) *İxtisar prinsipi*. Müqayisəli təhlil zamanı müqayisə edilən dillərin və mədəniyyətlərin nümayəndələri üçün anlaşılıqlı və aydın olan dil hadisələri dillərarası müqayisəyə cəlb edilir.

13) *Doğma dilin ərazi dialektlərinin nəzərə alınması prinsipi*. Bu tədqiqatda az əhəmiyyət kəsb edir, çünki əsasən fonoloji sistemlərin müqayisəsində istifadə olunur.

14) *Fatsilitasiya və dillərarası interferensiyasının nəzərə alınması prinsipi*. Doğma dil xarici dilin öyrənilməsini asanlaşdıranda fatsilitasiyadan, əks halda interferensiyadan danışılır» [5, s.9].

Müxtəlif tipli dillərin müqayisəli öyrənilməsində doğma dilin rolu vacibdir. Məhz bu prinsipə səbəb müqayisəli linqvistika özgə dilin və müvafiq olaraq dil daşıyıcısı xalqın mədəniyyətinin öyrənilməsinin linqvistik əsası olur.

Z.K.Axmetjanova iki müxtəlif tipli dilə tətbiqən müqayisəli tədqiqatın aşağıdakı prinsiplərini təklif etmişdir:

- 1) *Müqayisəli qrammatika semantik əsaslara söykənir;*
- 2) *Dillər funksional planda müqayisə edilir;*
- 3) *Dil vahidlərinin paradiqmatik və sintaqmatik münasibətləri nəzərə alınmalıdır;*
- 4) *Anlayış və terminlər mütləq bir-birinə uyğun olmalıdır;*
- 5) *Dil vahidlərinin semantik və struktur funksiyaları dəqiq ayrılmalıdır;*
- 6) *Semantik və struktur funksiyalarının ayrılması prinsipinə müqayisəli funksional qrammatikanın eksplisitliyi prinsipi də yaxındır [1, s.31-44].*

Beləliklə, qrammatik kateqoriyaların və onların formalarının müqayisəli öyrənilməsində yalnız ayrı-ayrı dil səviyyələrinin müqayisəsi deyil, həm də onların qarşılıqlı nüfuz edə bilməsi və qarşılıqlı şərtlənməsi, onların izomorfluğu vacibdir, çünki izomorfluq müxtəlif dil səviyyələri arasındakı keyfiyyət fərqlərinin olmasını vurğulayır.

Dillərin müqayisəli öyrənilməsi üçün ifadə planı və məzmun planının fərqləndirilməsi olduqca vacibdir. Axı, müqayisə edilən dillərdə oxşar və ya yaxın formal ifadəyə malik dil hadisələrinin fərqli sistem interpretasiyası, fərqli sistem əlaqələri, fərqli distribusiyası və funksional yükü ola bilər.

Metodologiya obyektin dərkinə həm ümumi yanaşmaları, həm də elmi idrak obyektinin spesifikliyi və tədqiqatın məqsəd və vəzifələri ilə şərtlənən xüsusi elmi prinsipləri müəyyənləşdirir.

Müqayisəli linqvokulturologiyada aşağıdakı prinsiplər realizə olunur:

1) Sinxron-diaxronik yanaşma - linqvokulturemlər yalnız bir zaman dövrü çərçivəsində mövcudluqları və fəaliyyət göstərmələri mövqeyindən deyil, həm də tarixi dəyişiklikləri də nəzərə alınmaqla tədqiq olunurlar.

2) İnterlingvistik yanaşma – iki və daha çox dilin, iki və daha çox dil qrupunun linqvokulturemləri müqayisə edilir.

3) Kompleks yanaşma – tədqiqatın əsasında nitqyaratmanın, kommunikasiyanın bütün amillərinin kompleksi durur, bir sıra qonşu elmlərinin (psixolinqvistika, sosiolinqvistika, məntiq və b.) verilənləri cəlb olunurlar.

4) Müqayisəli linqvokulturologiyada həm semasioloji, həm də onomasioloji yanaşmalar tətbiq olunur ki, bu da həm linqvokulturoloji obyektlərin müxtəlifliyi, həm də nitq davranışı və aksioloji linqvokulturemlərin müəyyən qeyri-dəqiqliyi, eksplisitləşməyə çətin gəlməsi ilə bağlıdır.

5) Müqayisəli linqvokulturoloji tədqiqatlarda həm məntiqi (müşahidə, sintez, müqayisə), həm də eksperimental yanaşmadan (mətnlər, anketlər) istifadə olunur.

Dil semantikasının özü əşyaların müəyyən orta sinfi haqqında ümumi təsəvvür yaradır. Qeyri-dil semantikasi, yəni siqmatika isə – konkret realilər, əşyalar, siniflər, dərəcələr və s. xüsusi bilmək sahəsidir. Məhz siqmatika bilavasitə dil semantikasi ilə birgə və dil vasitəsilə xalqın mədəniyyətini açır. Linqvokulturoloji definisiya bildirilən predmetlər sinfini bütün milli spesifikliyində açmağa yönümlənib.

Bütün deyilənlər və linqvokulturoloji təhlillərin nəticələri bilavasitə linqvokulturoloji prinsipi formalaşdırmağa imkan verir. Bu, dildə ifadə olunmuş mədəniyyət obyektinin həm dil və qeyri-dil mahiyyətinin vəhdəti, həm də realema hüdudlarında kənara çıxmağın, ona mədəniyyət faktı kimi nüfuz etmənin nəticəsinin təhlilinin zəruriliyidir.

Müqayisəli linqvokulturologiyanın xüsusi elmi prinsiplərinə bunları da aid etmək olar:

1) **Bilavasitə linqvokulturoloji prinsip.** Bu, dildə dil və qeyri-dil mahiyyətlərin vəhdəti, realemlərin hüdudundan kənara çıxmanın nəticəsi, ona mədəniyyət faktı kimi baş vurmaq kimi ifadə olunmuş mədəniyyət obyektinin təhlilinin zəruriliyidir.

2) **Başqalılıq.** Bu, müqayisəli-kulturoloji yanaşmada, həmçinin mədəniyyətlərarası kommunikasiya üzrə tədqiqatlarda «yaxşı - pis» qiymətləndirmə oppozisiyasından qaçmaq və başqalılıq ideyasından çıxış etmək. Bu isə belə mülahizədə realizə olunur: bir etnosun dil materialı göstərir ki, anlayış başqa etnosun dilində olduğundan fərqli təqdim olunur. Müqayisəli-kulturoloji xarakterli tədqiqatlarda müsbət və ya mənfi qiymətləndirmək olmaz.

3) **Eksplanatorluq.** Müqayisəli linqvokulturoloji tədqiqata tətbiqən bu prinsipin mahiyyəti dil və kommunikativ vahidlərin semantikasında qeydə alınan mədəni fərqlərin dünyaqavrayışı, dünyaduyumu və dünyadərkində daha dərin fərqlərlə mütləq tutuşdurulmasındadır. Başqa sözlə, müqayisəli linqvistika izahedici olmalıdır ki, müqayisəli linqvokulturoloji işin dilin, mədəniyyətin, onlar vasitəsilə də xalqın mentallığını anlamağa kömək edə bilsin.

4) **Antroposentrizm.** Bu prinsip hazırda bir sıra müasir perspektivli elmi istiqamətin: koqnitiv linqvistikanın, psixolinqvistikanın, sosiolinqvistikanın, motivologiyanın və b., o cümlədən müqayisəli linqvokulturologiyanın əsasını təşkil edir.

T.A.Zotovanın qeyd etdiyi kimi, bu prinsipin mahiyyəti ondadır ki, «insan həm danışan, həm də haqqında danışdığı dünyanın əsas fəaliyyət göstərən şəxsi kimi dilin mərkəzi fiqurudur» [3, s.112].

Antroposentrik yönümlülük nəinki ayrı-ayrı dillərdə, hətta eyni bir dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində müxtəlifdir. Belə ki, antroposentrikliyin leksika, frazeologiya və sözdüzəltmə səviyyəsində təzahürünün xüsusi sübuta, görünür, ehtiyacı yoxdur, amma qrammatik kateqoriya səviyyəsində də antroposentrizm çox parlaq təzahür edir.

5) **Etnosentrizm.** Bu prinsip Y.A.Selivanova tərəfindən formalaşdırılmışdır [4, s.20-22]. Onun fikrincə etnosentrizm şüur, mədəniyyət, nominativ prinsipli adət-ənənələrin etnik xüsusiyyətlərinin qarşılıqlı təsirdə nəzərdən keçirilməsində təzahür edir.

Müqayisəli linqvokulturologiyaya tətbiqən etnosentrizm prinsipi konkret etnosların mədəniyyətinin dil, kommunikativ vahidlərlə qarşılıqlı münasibəti kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Etnosentrizm prinsipi tədqiqatın bir, ya iki və daha çox konkret etnosların linqvokulturemləri materialında aparıldığı antroposentrizmin ayrıca təzahürü kimi qiymətləndirilir.

6) **Funksionallıq.** Bu prinsiplə linqvokulturoloji kompetensiya yalnız linqvokultürelərin məcmusu kimi deyil, həm də onların səciyyəvi funksiyalarının açılması kimi dərk olunur. V.V.Vorobyov bildirir ki, «bu aspekt yalnız nəzəri interpretasiya kimi deyil, həm də linqvokulturoloji fənlərin, onun metodoloji əsaslarının öyrənilməsinin (tədrisinin) metodoloji planı kimi həyata keçirilir» [2, s.86].

Bu baxımdan belə bir konsepsiya maraqlıdır: linqvokultürema yalnız verilmiş deduktiv vahid kimi deyil, həm də mətndə yaranan və onda konkret spesifik realizasiyasını tapan vahid kimi nəzərdən keçirilə bilər. Sistem və mətn, deduksiya və induksiya burada vahid bir tamlığın sıx bağlı olan iki tərəfi kimi təzahür edir.

Bu prinsiplərin əhəmiyyəti «lingvokultürem» anlayışı ilə birləşdirilən müxtəlif hadisələrlə müəyyənləşdirilir, linqvokultürelərin bir qismi etnosun predmet dünyasının milli-mədəni spesifikasiyasını əks etdirir, ikinci linqvokultürelər isə konkret mədəniyyətin nümayəndələri-insanların nitq davranışı xüsusiyyətlərini əks etdirir, üçüncü linqvokultürelər müqayisə edilən dünyanın aksioloji mənzərəsini əks etdirirlər.

Ədəbiyyat

1. Ахметжанова З.К. Принципы сопоставительного функционального исследования казахского и русского языков: Дисс... докт. филол. наук. 10.02.06 – тюркские языки, 10.02.01 – русский язык. – Алматы, 1990.
2. Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы): Монография. – М.: Изд-во РУДН, 1997.
3. Золотова Т.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982.
4. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология. – Киев: Изд-во украинского фитосоциологического центра, 2000.
5. Юсупов У.К. Сопоставительная лингвистика как самостоятельная дисциплина // Методы сопоставительного изучения языков. – М.: Наука, 1988.

Summary

Principles of Comparative Linguoculturology

For the determination of the principles of the analysis of linguoculturology, in the article, before everything principles of comparative linguistics are considered, they are specified and the necessity of consideration of both the plan of expression and the plan of contents for the comparative study of two or more languages, are substantiated. Thanks to such an approach, the main principles of comparative linguistics are distinguished.

Резюме

Принципы сравнительной лингвокультурологии

Для определения принципов анализа сравнительной лингвокультурологии в статье прежде всего рассматриваются принципы сравнительной лингвистики, выделяются и по отдельности рассматриваются теоретические принципы, обосновывается положение о том, что для сравнительного изучения двух и более языков необходимо рассмотрение как плана выражения, так и содержательного плана. Благодаря такому подходу, выделяются основные принципы сравнительной лингвистики.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. A.Sabitova
ADU-nun Xarici dillər kafedrasının
26.05.2017-ci il tarixli iclasının
09 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 31.05.2017

Leyla Qədimova
ADU

ŞEKSPİR SONETLƏRİNDƏ EMOSİONALLIĞIN LİŊQVİSTİK ASPEKTİ

Açar sözlər: Şekspir, sonet, emosional sevgi

Keywords: Shakespeare, sonnet, emotional love

Ключевые слова: Шекспир, сонет, эмоциональная любовь

Emosional aspektdən danışarkən qeyd edək ki, bu emosional sahədə təsir qüvvəsindən söhbət gedir. Bu baxımdanda sonetlərdə bədii ifadə vasitələrinin təsir qüvvəsində danışmaq yerinə düşər.

Bədii ifadə vasitələri bədii dilin çox mühüm tərkib hissəsidir və onların işlədilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İfadə vasitələri əsərin bədii cəhətdən qüvvətlənməsinə təsvir, tərənnüm olunan hadisənin oxucuya daha qabarıq çatdırılmasına xidmət edir. Hadisəni, danışığı şirinləşdirir, onun bədii təsir gücünü artırır [2, s.135].

Bədii ifadə vasitələrindən povestlərdə, romanlarda, hekayələrdə və bir çox janrlarda geniş istifadə olunur. Yazıçı bədii əsərdə oxucuya təqdim etdiyi surətləri zəngin dil materialının köməyiylə yaradır və fərdiləşdirir. Həmin surətlərin nə dərəcədə müvəffəqiyyətli alınması yazıçının dil materialından düzgün istifadə bacarığından asılıdır. Beləliklə, sözün məcazi mənası onun bilavasitə daşdığı mənə deyil, əlavə kəsb etdiyi, şərti mənasıdır.

Şekspir sonetlərinin bu sahədə aparılan tədqiqatlarından məlum olur ki, burada münasibətlər subyektlə obyekt arasında olduğu üçün hiss və həyəcanı ekspressienser olaraq adlandırmaq olar:

*O! how thy worth with manners may I sing,
When thou art all the better part of me?
What can mine own praise to mine own self bring?
And what is't but mine own when I praise thee?
Even for this, let us divided live,
And our dear love lose name of single one,
That by this separation I may give
That due to thee which thou deserv'st alone.
O absence! what a torment wouldst thou prove,
Were it not thy sour leisure gave sweet leave,
To entertain the time with thoughts of love,
Which time and thoughts so sweetly doth deceive,
And that thou teachest how to make one twain,
By praising him here who doth hence remain [8, s.26]*

Sonet 14-cü əsrdə İtaliyada yaradılıb və Petrarx tərəfindən təkmilləşdirilib. Sonralar bu janr bütün Qərbi Avropa ölkələrinə yayılır, artıq 16-cı əsrdən etibarən İngiltərədə çox geniş istifadə olunur və kifayət qədər məşhurlaşır. Vilyam Şekspir,

sonralar isə John Milton bu janrı təkmilləşdirir və ən yüksək səviyyəyə qaldırır. Sonet janrına qədər Avropa ölkələrində adətən iri həcmli olan ballada janrı geniş yayılmışdı. Cəmi on dörd misralıq poetik nümunə olan sonetin bu və ya digər fikrə çevik münasibəti şairləri özünə cəlb edirdi ki, V.Şekspir də həmin cazibədən kənarda qala bilməmişdir. Şekspir 37 pyes (faciə, komediya və tarixi –xronoloji janrlarda) və 154 sonetin müəllifidir V.Şekspirin sonetlərinin böyük əksəriyyəti məhsur “dark lady” - “Əsmər sevgili”sinə və gənc dostuna həsr olunmuşdur.

Bədii ifadə vasitələri aşağıdakılardır: metafor, metonimiya, ironiya, hiperbola, litota, epitet və s. Bədii dildə çox geniş istifadə olunan məcaz növlərində biri metafordur. Metafor yunan sözü olub köçürmək deməkdir. Bir əşya və yaxud hadisənin müəyyən əlamətinin başqa əşya (yaxud hadisə) üzərinə köçürülməsinə metafor deyilir və bu köçürülmə gizli köçürülmədir. Metafor dilin təsir gücünün artmasında, bədii ədəbiyyatda isə sənətkarın yaratdığı obrazın xüsusiyyətlərinin ifadə olunmasında ciddi əhəmiyyət kəsb edir və Vilyam Şekspirin sonetlərində də metaforlardan geniş istifadə olunmuşdu.

For example: Thy unused beauty must be tombed with thee, Which, used, lives th'executor to be. (unused beauty must be tombed with thee)

Məs: Gələcək zamanın sürəti, gerçək,
Səninlə bərabər dəfn ediləcək. (Gələcək dəfn ediləcək)

Köçürülmüş mənanı kontekstdən çox asanlıqla müəyyənləşdirmək mümkündür. Ümumiyyətlə, yadda saxlamaq lazımdır ki, bədii ədəbiyyatda istifadə olunan bədii ifadə vasitələri dilçilikdəki ifadə vasitələrindən fərqlənir. Poetik metafora müəllifin yaradıcı təxəyyülünün məhsuludur. Məsələn: İngiltərə Şekspirin (King Richard II) əsərində belə adlandırılmışdır. “This precious stone set in the silver sea” (Bu qiymətli daş gümüş dənizdə salınıb). Bəzən poetik metaforalardan satirik məqsədlər üçün də istifadə olunur. Məsələn:

“The world is a bundle of hay”,

”Dünya bir bağlama ot tayasıdır” [3,s.37].

Bədii dildə tez-tez rast gəlinən və danışığı, mənanı qüvvətləndirən, şirinləşdirən məcaz növlərindən biri də metonimiyadır. Yunanca metonomadro sözündən olub, metonimiya ad dəyişmə mənasını bildirir. Belə məcaz növlərinə adi danışığa da tez-tez rast gəlinir [4, s.87].

Şekspirin sonetlərindən metonimiyaya aid bir nümunə göstərək. Məsələn:

And summer's green, all girded up in sheaves,

Borne on the bier with white and bristly beard. (bristly beard)

Gedər-gəlməz yollarda ölü arabasından

Çalsaqqal topa dərzlər baş eləyər bizə də. (Çalsaqqal)

Bədii dildə çox istifadə olunan ifadə vasitələrindən biri də Mübaliğədir. Hiperbola yunan sözü olub mübaliğə, şişirtmək, artırmaq mənasını bildirir. Nəzərə çatdırılacaq hadisənin, hiss-həyəcanın olduğundan daha güclü, qüvvətli, qabarıq verilməsinə, şişirdilməsinə mübaliğə deyilir. Şişirdilmiş şəkildə deyilmiş ifadələr qəhrəman haqqında müəyyən təssəvürlər yaradır.

Kinayə – Söz sənətkarının əsərdə çox tez-tez istifadə etdiyi ifadə vasitələrindən biri də Kinayədir. Kinayə yunan sözü olub tənə etmək deməkdir. Əgər hamının qorxaq kimi tanıdığı adamın şücaətindən, tənbel adamın qoçaqlığından, savad-

sız adamı alim kimi qələmə vermək və xəsis adama səxavətli deyilməsi və s. kinayə yaradır[5, s.49].

Kinayə üçün xarakterik olan cəhət ondan ibarətdir ki, fikrin ifadə tərzini onun daxili mənasına qarşı qoyulur, ifadəyə emosionallıq gətirir. Bu təsir gücü nəticəsində də kinayə olunan mənfi tip sarsılır. Kinayənin daha kəskin forması təriz, yaxud sarkazm adlanır. Şekspirin sonetlərində də kinayədən geniş istifadə olunub. Məsələn:

Then, beauteous niggard, why dost thou abuse (beauteous niggard)
The bounteous largess given thee to give?
Ey sevimli xəsis, o borcu hər vaxt (Sevimli xəsis)
Əgər mənimsənsə olmazsan heç şad.

Emosional aspekt dedikdə insanın ruhi və cismi əhvalının təzahürü nəzərdə tutulur. Şekspir sonetlərində bu hal sevgi-məhəbbət konseptlərində, eyni zamanda siyasi motivli əsərlərində görmək mümkündür. Ümumiyyətlə, İngilis poeziyasında "məhəbbət" ruhi vəziyyətə, yəni emosional duyğular "love is torment of the mind" (Samuel Daniel) fikrinə əsasən, eyni zamanda sevnən aşiqin fiziki vəziyyətinə aid olunur. Məhəbbət real insanın xəstəlik simptomlarına da malikdir. "Lips and eyelids pale", "cheek .. cold and white", "heart beating loud and fast" (P.B.Shelly) və s. Adətən bu xəstəliyin müalicəsi yoxdur.

Love is a sickness full of woes,
All remedies refusing... (Samuel Daniel)

Sevgi - xəstəlik konseptual metaforu "heart" ilə ifadə olunduqda "to cure" feli ilə işlədilir.

Love is the passion which endureth,
Which neither fairer hand than thine shall cure
That heart which thy false oaths did wound... (Thomas Carew)
But wilt thou cure thine heart:
Of love and all its smart... (Thomas Beddoes) [7, s.49]

Poeziyada sevgiyə dəlilik arasında analogiya çox təsadüf olunan hallardandır. Lakin onlar hər biri işləndikləri mətndə özünəməxsus mənə və yeniliyə malikdir.

"The mystic deliria, the madness amorous, the utter abandonment" (Wolt Whitman)

And to be wroth with one we love,
Doth work like madness in the brain. (Coleridge)
Love's madness he had known.. (John Keats)

Bəzən sevgi - xəstəlik kimi böyük paradıqmaya daxil olan kiçik paradıqma hesab olunur.

V.Şekspir isə daima öz sonetlərində qəhrəmanlarının yaşadıkları emosional anları təcəssüm etdirmək üçün sosial-siyasi leksikadan istifadə etmişdir: slave (qul), vassal (vassal, asılı), servant (qulluqçu), serving (qulluq), homage (tənzim), sovereign (monarx, kahin), lord (bəy), owner (sahib), tyrant (tiranlıq), reign (yüksək rütbəlilik), crowned (tacla mükafatlandırılmış), majesty (görməlilik), excellence (heyrtlənmək), embassy (səfirlik), kongdom (hökmdarlıq), politic (siyasi). Beləliklə, biz məhəbbət metaforunu sosial-siyasi münasibətlər olaraq aşkarlanmış oluruq [9, s.32].

Burada emosiyaların ifadəsi olaraq verilmiş metafor iki və daha artıq konkret metaforu tədqiq etməyə imkan verir. Onlardan birincisi Məhəbbət - bu nökrəlikdir, aşıq öz sahibinə tabe olaraq nökrinə çevrilir, ondan təhqi və inciklik götürür, təvazökarlıq, sədaqət və qürurluluq nümayiş etdirir. Digər obraz Məhəbbət və Müharibədir (burada biz Məhəbbəti metafor adlandırmayacağıq - bu qəhrəmanların münasibətində ierarxik xarakter daşıyan ənənəvi müharibədir) - aşıqlar müharibənin iştirakçıları kimi təqdim edilir, burada lirik qəhrəman daha çox sevən lirik qəhrəmandır və o, "gözəlliyin əsiri olaraq" çətinliyə dözür. Bu metaforanın bənzəri sevgililərin əksi general və siravilər kimi qeyd olunmuşdur. Məhz aşıq ilə obyekt arasındakı sevgini xarakterizə edən xüsusi leksika, Şekspirsayağı sonetlərdə sosial-siyasi iz qoyur.

Şekspir əsərlərində ən çox - "kölə" və "yaradan" terminləri zəminində sevgi sahəsinə aid olunur.

57- ci sonetdə Şekspir yazmışdır:

Being your slave (...)

I have no (...) services to do, till you require. [8, s.1232]

Sənin kölən olmaqla əmrini gözləyirəm,

Sənə xidmət etmək üçün.

Açıq şəkildə lirik qəhrəman öz vəziyyətinə qarşı çıxmağa çalışır. Əksinə, o öz halından və rəhbərinə qulluğundan çox razıdır və onun hər əmrini yerinə yetirməyə hazırdır.

Rus dilli tərcümələrdə A.Finkel bu soneti belə tərcümə etmişdir:

"Я - твой слуга, и вся моя мечта

Лишь в том, чтоб угадать твои желанья

Душа тобой одною занята, стремясь твои исполнить приказанья"

Tərcümədə konsept öz metaforunu saxlayır və Şekspirin çərçivəsindən kənara çıxmır.

141-ci sonetdə biz dəyişik metafora təsadüf edirik. Bu metafor bütünlükdə üçüncü katrenə sahibdir:

But my five wits nor my five senses can

Dissuade one foolish heart from serving thee,

Who leaves unway's the likeness of a man?

thy proud hearts slave and vassal wretch to be. [8, s.1242]

Ancaq mənim hisslərim, ürəyim

Ürəyimə təsir edəcək gücdə deyil.

və mən insanabənzər vaqlıq oldum.

"varlı xanımın" vassalı və nökrəi oldum. [1, s.418]

94-cü sonet insanların təzadlı növlərinə aid olunur: birincisi, onlar öz ehtiraslarına sahib olurlar və soyuq, hissiyatsız qalırlar. İkinci qrup isə, öz ehtiraslarının quludurlar, sevginin obyektini qarşısında tənzimə hazırdırlar. V.Şekspir yazır:

They are the lords and owners of their faces,
Others but stewards of their excellence. [8, s.1236]

Yalnız öz gözəlliklərinin başçısı və sahibidirlər,
digərləri yalnız onların möhtəşəmliliyinə tənzim edirlər.

Belə şəraitdə biz qeyd edə bilərik ki, sosial-siyasi metaforalar tərcümələr zamanı konkret terminlərlə dilə keçir və burada bu terminlər məhəbbət məfhumunun bildiricisi olur.

26-ci soneti V.Şekspir bu sözlərlə başlayır :

*"Lord of my love, to whom in vassalage
Thy merit hath my duty strongly knit,
To thee I send this written embassy,
To witness duty, not to show my wit" [3, s.1228]*
Mənim hökmdar sevgim, sənin vassalındır,
Tənzimə baxışlarla
Sənə bu məktubu yazmışdır
Sədaqət naminə ağılsız.

Şekspir sonetlərində "Məhəbbət" anlayışını emosional aspektdə metafora ilə ifadə olunan aşıq lirik qəhrəmanın zəifliyini, təcəlliyini və möhtəşəmliliyini ifadə edən vasitə kimi göstərilmişdir.

139-cu sonetdə Şekspir lirik qəhrəmanı üçün ilk dəfə olaraq "thy might is more than my o'er - press'd defence looks can bide" (Sənin həyatın mənim zirehimdən daha dözümlüdür) ifadəsini işlədir[6, s.1242].

Ədəbiyyat

1. Апресян Ю.Д. Интегральное описание языка и системная лексикография. Т. 2. - М.: Школа «Языки русской культуры», 2005. - 766 с.
2. Апресян Ю.Д. Любить 2 // Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. Вып. 2. - М.: Языки русской культуры, 2000. - С. 180-185.
3. Əsgərov M.B. Dilin psixolinqviistik mahiyyəti. Tədqiqatlar. Bakı, 2004, N 2, s. 364.
4. Hawkins B.W. The natural category MEDIUM: An alternative to selection restrictions and similar constructs // Rudzka-Ostyn (ed.), 1988, p. 231–270.
5. Харитоновна, Т.С. Определители в структуре предложения Текст. / Т.С. Харитоновна // Вопросы филологии. Минск, 1971. — Вып.1. - С. 213-223.
6. Janda L. The radial network of a grammatical category — its genesis and dynamic structure // Cognitive linguistics, 1-3, 1990, p. 269-288.
7. Langacker R. Foundations of cognitive grammar. Vol. 1: Theoretical prerequisites. Stanford: SUP, 1987.
8. Шестаков В. Мой Шекспир. Гуманистические темы в творчестве Шекспира. - М.: Славян. диалог, 2008 С. 402
9. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyinin əsasları. Studia Philologica, I cild, Bakı: Təhsil, 2005, 342 s.

Summary

Linguistic Aspect of Emotions in Shakespeare Sonnets

Referring to linguistic aspect of emotions, human's mental and physical affection is being intended. It is possible to observe above mentioned ideas in love concepts of Shakespeare sonnets and works of political motives. Metaphors as an linguistic aspect of emotions in Shakespeare sonnets allow us to explore two or more specific metaphors.

Резюме

Лингвистические аспекты эмоций в шекспировских сонетах

Ссылаясь на лингвистические аспекты эмоций, психическая и физическая привязанность человека предназначена. Вышеупомянутые идеи можно наблюдать в любовных концепциях Шекспировских сонет и произведений политических мотивов. Метафоры как лингвистические аспекты эмоций в Шекспировских сонетах позволяют нам исследовать две или более конкретных метафоры.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. F.Cahangirov
ADU-nun İngilis dilinin üslubiyatı kafedrasının
05.05.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 31.05.2017

TƏKRARLARIN STRUKTUR TIPLƏRİ

Açar sözlər: tamlıq, divergentlik, mürəkkəbliik

Keywords: completeness, divergeuncy, completixy

Ключевые слова: полнота, дивергентность, осложненность

1. Struktur baxımdan təkrarlar müxtəlif şəkildə təsnif edilir. Bir qrup müəlliflər onu 1) tamlıq, divergentlik və mürəkkəbliik əlamətlərinə [1, s.10-16; 14, s.165-173 və b.], digərləri 2) mürəkkəbliik, tamlıq, dəqiqlik, yaxınlıq və ya kontaktlıq, orientasiya və parçalana bilmək/bilməmək kimi diferensial əlamətlərinə görə təsnif edirlər [13, s.51-55]. Əslində ikinci təsnifat cüzi fərqlə birinci təsnifatı özündə ehtiva edir. Təsnifatlardakı fərqlər isə müəlliflərin məsələyə yanaşmaları ilə izah edilə bilər. İkinci təsnifata biz əvvəlki məqaləmizdə toxunmuşduq [19]. Ona görə də burada müxtəlif dillərin materialları əsasında təkrarları tamlıq, divergentlik və mürəkkəbliik əlamətlərinə görə araşdıracağıq.

Məlum olduğu kimi, reduplikasiya zamanı müəyyən fonem zənciri yalnız bir dəfə təkrarlanır. Təkrarlarda isə təkrar olunan element bir neçə dəfə təkrarlana bilər. Bizim şərhlərimiz məhz reduplikasiya nümunələri üzərində qurulduğundan burada *təkrar* və *reduplikasiya* terminləri eyni mənada işlənir. Onların hər ikisindən sırf üslubi məqsədlərlə istifadə olunur. Reduplikasiyanın tiplərini formullaşdırmaq üçün aşağıdakı simvollardan istifadə edilmişdir: **R** – reduplikant (reduplikasiyaya məruz qalan element), **r** – reduplikator (təkrarlanan element), **r_v** – sait dəyişikliyi ilə müşayiət olunan reduplikator, **r_c** – samit dəyişikliyi ilə müşayiət olunan reduplikator, **r_d** – parçalanmış element, **s** – təkrara əlavə olunan sait və ya samit.

2. Tamlıq əlamətinə görə təkrarları tam və natamam reduplikasiyaya bölmək olar. Öz növbəsində onlar dəqiq və qeyri-dəqiq (divergent) olmalarına görə fərqləndirilir.

2.1. Tam, dəqiq təkrarlar. İlk baxışda bu qəbildən olan reduplikasiyanı kökün və ya əsasın sadə təkrarı kimi qəbul etmək olardı. Lakin dünya dillərində təkrarların hətta səthi araşdırılması mənzərənin tamam başqa olduğunu göstərir. Onların daha geniş yayılmış formalarını ümumiləşdirməyə çalışaq. Bu tiptən olan təkrarların aşağıdakı formal növlərini göstərmək olar:

- **R-R:** sadə tam, dəqiq təkrarlar. Dünya dillərinin əksəriyyətində müşahidə edilən belə təkrarlarda reduplikant və reduplikator fonetik strukturuna görə tamamilə eyni olur: az. *yavaş* → *yavaş-yavaş*, *həzin-həzin*, bud. *лака* 'ləkə' → *лака-лака* 'ləkəli, ləkələrlə', *nyd* 'üç' → *nyd-nyd* 'üç-üç' [2], vyet. *vàng* 'sarı' → *vàng-vàng* 'sarıtəhər' [8, s.50], min. *mato* 'göz' → *mato-mato* 'casus' [11, s. 40], taq. *bahay* 'ev' → *bahay-bahay* 'evlər' [16, s.74], ing. *goody* 'riyakar, ikiüzlü' → *goody-goody* 'riyakar, ikiüzlü' [5, s.12], *dom* 'parça, tikə' → *dom-dom* 'hər parça, hər bir parça' [91, s.73];

- **R-r_v / R-r_c**. Belə təkrarlarda reduplikatorun sait və ya samit tərkibi reduplikantdakından fərqli olur: az. *qara* → *qara-qura*, *əyri* → *əyri-üyrü*, indon. *desas* ‘xışıltı’ → *desas-desus* ‘şayiə’, *sayur* ‘tərəvəz’ → *sayur-mayur* ‘(müxtəlif) tərəvəzlər’ [12, s.99], taq. *taon* ‘il’ *taun-taon* → ‘hər il’, *sino* ‘kim’ → *sinu-sino* ‘kim və kim, kimlər’, *dati* ‘adətən’ → *dati-rati* ‘adi’ [16, s.33-34], ing. *diddle* ‘kələk gəlmək’ → *diddle-daddle* ‘cəfəngiyyat, uydurma’, *humpty-dumpty* ‘alçaqboylu şişman’ [5, s.12];

- **R-r_d**. Bu tipli təkrarlarda reduplikant və ya reduplikatorun bir hissəsi atılır: malq. *serana* ‘kiminsə qarşısından keçib getmə’ → *seraserana* ‘kiminsə qarşısında irəliyə və geriye gedib-gəlmə’, *zavona* ‘duman’ → *zavozavona* ‘qaranlıq, aydın olmayan’ [4, s.24-26], mad. *abit* ‘uzun, uzunmüddətli’ → *bit-abit* ‘nəhayət’ [14, s.46], taq. *balita* ‘xəbər’ → *bali-balita* ‘xəbərlər, yeniliklər’, *maganda* ‘gözəl → *magaganda* ‘gözəllər’ [16, s.31];

- **R-s-r**. Belə təkrarlarda reduplikant və reduplikatorun sərhədinə əlavə səs(lər) artırıla bilər: az. *az* → *az-maz*, *adam* → *adam-madam*. Reduplikant və reduplikatorunun sərhədinə affiks artırılmış təkrarları da, görünür, bu qəbildən hesab etmək olar. Bu tiptən olan təkrarlar bir sıra Avstroneziya dilləri üçün xarakterikdir, mon-khmer dillərində də müşahidə edilir: min. *aso* ‘bir’ → *aso-paaso* ‘bir-bir, tək-tək’ [11, s.44], indon. *bahu* ‘çiyin’ → *bahu-membahu* ‘çiyin-çiyinə hərəkət etmək’, *ganti* ‘əvəzləmə’ → *ganti-berganti* ‘bir-birini əvəz etmək’ [15, s. 95], khs. *su:ku* ‘yavaş-yavaş, astadan’ → *su:ku-pa-su:ku* ‘yavaş-yavaş və tədricən’, *tam* ‘daha, daha çox’ → *tam-şi-tam* ‘getdikcə daha çox’ [10, s.83].

2.2. Natamam, dəqiq təkrarlar. Bu tiptən olan təkrarlar əsasən qrammatik mənaların ifadəsi üçün istifadə edilir. Daha çox qərbi İndoneziya və munda dillərində tətbiq edilən belə təkrarlar üçün reduplikantın başlangıç hissəsinin təkrarı xarakterikdir, lakin onun son hissəsinin təkrarı da müşahidə edilir: mad. *parəngə* ‘bağışlamaq’ → *papareng* ‘hədiyyə’, *bhersè* ‘təmiz’ → *sè-bhersè* ‘təmizləmək’ [14, s.46], buq. *silid* ‘otaq’ → *sil-silid* ‘otaqlar’ [17, s.226], *-ellau* ‘xahiş etmək’ → *ellau-lau* ‘acizənə xahiş etmək’, malq. *kapili* ‘saat kəfkiri’ → *kapili-pili* ‘yırğalanma, yellənmə’ [17, s. 226], taq. *dalawa* ‘iki’ → *dala-dalawa* ‘iki-iki’ [16, s.32], mund. *sab* ‘tutmaq, ələ keçirmək’ → *sa-sab* ‘tutmaq, ələ keçirmək’, *jom* ‘yemək’ → *jo-jom* ‘yemək’ [18, s. 132]. Tamil dilində reduplikasiyalarda reduplikantın ilk səsi və ya ilk hecası təkrar edilir (müəyyən səs dəyişmələri və ya epentetik samitin müşayiəti ilə): *aintu* ‘beş’ → *aiyaintu* ‘beş-beş’, *pattu* ‘on’ → *pappattu* ‘on-on’ [3, s.28 və 30].

2.3. Qeyri-dəqiq, tam təkrarlar. Bir sıra dillərdə qeyri-dəqiq təkrarların strukturu bilavasitə və ya dolayısı ilə onların sait və samit sistemləri ilə bağlı olur. Məsələn: bah. *go* ‘gözləmək’ → *go-geh* ‘boş yerə gözləmək’, pak. *cha* ‘yemək’ → *chah-ta-cha* ‘təsadüfən yemək imkanı əldə etmək’ [10, s.82]. Belə dillərdə ton və saitlərin uzunluğu kimi suprasediment fonetik amillər xüsusi yer tutur.

Mon-khmer, Vyetnam, tay və tibet dilində müşahidə edilən bir çox qeyri-dəqiq, tam təkrarlar yalançı təkrarlar adlandırılır, çünki fonetik cəhətdən iki oxşar komponentdən ibarət olan və vahid mənaya malik olan strukturlar kimi onlar əslində reduplikasiyanın deyil, söz yaradıcılığının nəticəsi hesab edilir.

Bir sıra Avstroneziya dillərində, xüsusilə İndoneziya dilində qeyri-dəqiq, tam təkrarlar reduplikatorda (kök morfemin sonunda) baş verən samit alternasiyası və eyni zamanda samitdən əvvəlki saitin alternasiyası hesabına yaranır: *colak-caling* ‘nizamsız, qarışıq’, *uncang-uncit* ‘narahat, dinclik bilməyən’ [12, s.115]. Adətən belə təkrarların nə reduplikantı, nə də reduplikatoru ayrılıqda işlənir.

2.4. *Natamam, qeyri-dəqiq təkrarlar.* Bu tipli təkrarlar geniş yayılmasa da, istifadə olunduğu dillərdə çoxlu variantlarla təmsil olunmuşdur. Variantlar isə əsasən reduplikatorda sait alternasiyası ilə müşayiət olunur. Sait alternasiyası daha çox ikihecalı sözün birinci hecasında, çoxhecalı sözlərdə isə son iki hecada müşahidə edilir. Müq. et: indon. *tangga* ‘pilləkən’ → *tetangga* ‘qonşu’ [6, s.343 və 387], yav. *wangkingan* ‘xəncər’ (*wangkéng* kök morfemindən) → *wangking-wangkingan* ‘cürbəcür xəncərlər’ [17, s.230], lakin yav. *ketarəq* ‘zorla aparılmaq’ → *ketoraq-ketarəq* ‘kiminsə arxasınca yavaş-yavaş yerimək’.

Taqaloq, buqis və malqaş dili kimi Avstroneziya dillərində bu qəbildən olan təkrarlarda reduplikator və reduplikantın qovşağında samitlər və ya onların allofonlarının alternasiyası hallarına da rast gəlmək olar. Lakin belə hallarda dəyişiklik reduplikatorda deyil, reduplikantda baş veridiyindən onları qeyri-dəqiq təkrarlar kimi xarakterizə etmək doğru olmazdı (həmçinin bax: [1, s.14]).

2.5. *Mürəkkəbləşmiş təkrarlar.* Təkrarların yuxarıda sadalanmış tipləri həm də affikslər, köməkçi sözlər, sözlərin birikməsi kimi müxtəlif qrammatik vasitələrlə çıxış edə bilir. Belə təkrarlar mürəkkəbləşmiş təkrarlar adlandırılır. Bəzi dillərdə hətta affiks özü də təkrarlanır. Belə nümunələr taqal və çjuan dillərində müşahidə edilir. Məsələn: taq. *hapon* ‘gün’ → *maghapon* ‘bütün gün’ → *magha-maghapon* ‘günlərlə’, *unti* ‘biraz’ → *kaunti* ‘bir az, azacıq’ → *kau-kaunti* ‘bir az, azacıq, azca’ [16, s. 33] (taqaloq dilində mürəkkəbləşmiş təkrarlar barədə həmçinin bax: [7, s.239-240]).

2.6. Göstərilənləri yekulaşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, təkrarlar ümumən universal hadisədir, lakin müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkillərdə təzahür edir. Bununla belə, onun bir sıra formaları, məsələn, tam təkrarlar bütün dillərə xasdır, yəni mütləq universalidir. Digər təkrar formaları isə ayrı-ayrı dillər və ya dillərin müəyyən qrupları üçün xarakterikdir. Bundan başqa, ilkin araşdırmalar göstərir ki, təkrarların bu və ya digər formasının işlənməsi dilin tipi ilə bağlı deyildir. Hətta ton və saitlərin uzunluğu kimi suprasediment fonetik amillərin xüsusi yer tutduğu dillərdə digər dil tiplərinə xas təkrar modellərinin olması da bunu təsdiq edir.

İxtisarlar

az. – Azərbaycan dili

bah. – bahnar dili

bud. – budux dili

buq. – buqis dili

indon. – İndoneziya dili

ing. – ingilis dili

khs. – khasi dili

mad. – Madura dili

malq. – malqaş dili

min. – Minanqkabau dili
mund. – mundari dili
pak. – pakoh dili
taq. – taqaloq dili
vyet. – Vyetnam dili
yav. – Yava dili

Ədəbiyyat

1. Алиева Н.Ф. Слова-повторы и их проблематика в языках Юго-Восточной Азии (вместо предисловия) // Языки Юго-Восточной Азии. Проблемы повторов. М.: “Наука”, 1980, с.3-22.
2. Алисултанов А.С. Редупликация в лезгинских языках. Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. Махачкала, 2012 // <http://cheloveknauka.com/reduplikatsiya-v-lezginskih-yazykah>
3. Андронов М.С. Тамильский язык. М., Изд-во восточной литературы, 1960.
4. Аракин В.Д. Удвоение в малагасийском языке // Языки Юго-Восточной Азии. Проблемы повторов. М.: “Наука”, 1980, с.23-32.
5. Арсентьева Е.Ф., Валиуллина Р.Б. Редупликация в современном английском и русском языках // Филология и культура. 2013, № 1 (31), с.12-16.
6. Большой индонезийско-русский словарь. В двух томах. М.: “Русский язык”, 1990.
7. Блумфилд Л. Язык. М.: “Прогресс”, 1968.
8. Глебова И.И., Ситникова А.Н. Грамматическая классификация неосложненных повторов в современном вьетнамском языке // Языки Юго-Восточной Азии. Проблемы повторов. М.: “Наука”, 1980, с.48-75.
9. Горгониев Ю.А. Кхмерский язык. М., Изд-во восточной литературы, 1961.
10. Горгониев Ю.А. Некоторые вопросы строения повторов (на материале мон-кхмерских языков) // Языки Юго-Восточной Азии. Проблемы повторов. М.: “Наука”, 1980, с.76-85.
11. Зарбалиев Х.М. Язык минангкабау. М.: “Наука”, 1987.
12. Зубкова Л.Г. Чередование фонем в повторах и фонологическая система индонезийского языка // Языки Юго-Восточной Азии. Проблемы повторов. М.: “Наука”, 1980, с.99-117.
13. Мельчук И.А. Курс общей морфологии. Том III. Пер. с фр. Под общ. ред. Н.В.Перцова и Е.Н.Саввиной. Москва – Вена: Языки русской культуры: Венский славистический альманах, 2000.
14. Оглоблин А.К. Мадурский язык и лингвистическая типология. Л., Изд-во Ленинградского ун-та, 1986.
15. Оглоблин А.К. Грамматика индонезийского литературного языка. СПб.: Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 2008.
16. Рачков Г.Е. Введение в морфологию современного тагальского языка. Л., Изд-во Ленинградского Ун-та, 1981.
17. Сирк Ю.Х. О структуре повторов в западных индонезийских языках // Языки Юго-Восточной Азии. Проблемы повторов. М.: “Наука”, 1980, с.216-239.
18. Pinnow H.J. A Comparative Study of the Verb in the Munda Languages // Studies in Comparative Austroasiatic Linguistics. The Hague, 1966.
19. Səfərova M.Q. Reduplikasiyanın diferensial əlamətləri // Dil və ədəbiyyat. 2015, № 3, s.51-54.

Summary

Structural Types of Repetitions

The article deals with the structural types of repetitions in languages of various systems. It reveals more wide spread types of repetition due to completeness, divergency and complexity in the languages of the world. Conclusion was made on the material of examined languages whether universal structural types of repetition exist and the presence these or other types of repetition in the language is not connected with the types of language.

Резюме

Структурные типы повторов

Статья посвящена структурным типам повторов в языках разных систем. В ней выявлены наиболее распространенные в языках мира типы повторов по признакам полноты, дивергентности и сложности. На материале рассмотренных языков сделан вывод о том, существуют универсальные структурные типы повторов, и что наличие в языке тех или иных типов повторов не связано с типом языка.

*Rəyçi: fül.e.d., prof. H.Zərbəliyev
ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının
24.05.2017-ci il tarixli iclasının
10 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 31.05.2017

Vüsalə İsmaylova
ADU

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ “QISALTMA” SÖZ YARADICILIĞININ YOLLARINDAN BİRİ KİMİ VƏ ONUN TƏSNİFATI

Açar sözlər: *qısaltma, söz yaradıcılığı, təsnifat, yazılı nitq, leksik qısaltma, yarımqısaltma, substantivləşmə, abbreviatura, akronimlər, aferez, blend*

Keywords: *shortening, word building, classification, written speech, lexical shortening, semishortening, substantivization, abbreviation, acronyms, apheresis, blendings*

Ключевые слова: *укорачивание, словообразование, классификация, письменная речь, лексический сокращение, полу сокращение, субстантивация, аббревиатура, афереза, языковая контаминация*

Ünsiyyət prosesində sözlər və söz qrupları qısaldıla bilər. Qısaltmanın səbəbləri linqüvistik və ekstra-linqüvistik ola bilər. Qısaltmalar bütöv sözlərin və yaxud söz birləşmələrinin kəsilməsi vasitəsilə yaranan sözlərdir. Söz yaradıcılığının tipi kimi qısaltma (*shortening*) həmçinin *clipping* və yaxud *curtailment* adlanır. Qısaldılmış sözlər davamlı olaraq dildə peyda olur. Məsələn: *demo – demonstration, telly – television, ltd – limited, biz – business, bus – omnibus* [1, s.67]. Marchand-a görə qısaltmalar dilin standart lüğətinə mənsub olan sözlər kimi yaranır. Onlar xüsusi bir qrupun terminləri kimi yaranır [2]. Sözlərin qısaldılmasının səbəbləri müxtəlifdir. Hər dəyər bu yığcamlıq və qənaət xətrinə edilir. Məsələn: qısaldılmış söz olan *ad* bütöv söz olan *advertisement* - dən daha az yer və yaxud vaxt tələb edir. Müasir ingilis dilində çoxlu alınma sözlər qısaldılmış və yeni məna əldə etmişlər. Məsələn: Fransız sözü olan *despote* əyləncə, əyləndirmə mənasını verir lakin ingilis dilində *sport* kimi qısaldılmış və *idman* mənasını əldə etmişdir.

Bir çox hallarda qısaldılmış sözlər lüğətdə törədikləri sözlərin bütöv formaları ilə birlikdə mövcud olur və adətən eyni leksik mənaları verirlər. Qısaltmalar söz yaradıcılığının ən əhəmiyyətli yollarından biridir. O təkhecalıların sayını artırır. Qısaltmalar vasitəsilə stilistik sinonimlər və kiçiltmə adlar yaradılır. Hər dəyər bir frazaların sırf ilk hərflərinə bir söz kimi rəftar olunur. Məsələn: *AD = Anno Domini; BC = before Christ*. Söz yaradıcılığının bu forması məhsuldardır.

Leksik qısaltmalar və yaxud sözlərin və frazaların qısaldılmış variantları müəyyən fonetik forma və özlərinin xüsusi semantik quruluşu ilə müstəqil leksik vahid kimi istifadə olunur. Biz bunlara həm şifahi həm də yazılı nitqdə, lakin digərlərinə isə yalnız şifahi danışiq nitqində rast gəlirik. Məsələn: *bus – omnibus, phone – telephone, mike – microphone*.

Qısaltma (*clipping*) bir və ya bir neçə hecanın kəsilməsindən ibarət olur. Bir çox hallarda vurğulu heca qorunub saxlanır. Məsələn: *sister* sözündən *sis*, *Japanese* sözündən *Jap*.

Xüsusi adların kiçiltmələrində tez-tez bu yol ilə formalaşır. Məsələn: *Al = Alfred, ED = Edward, Sam = Samuel*. [1, s.68] Ənənəvi olaraq qısaltmalar sözün kəsilmiş hissəsindən asılı olaraq bir neçə qrup formasında təsnif olunur. Qısaltma ilə formalaşan sözləri üç tipə bölə bilərik: *apheresis, apocope, syncope*. 1. Əvvəli qı-

saldılan sözlər *apheresis* adlanır. Bu Yunan mənşəli sözdür, *apo* – kənar; *roptin* – kəsmək mənasını verir. Məsələn: *phone* – *telephone*, *plane* – *aeroplane*, *story* – *history*, *car* – *motorcar*, *cycle* – *bicycle*, *bus* – *omnibus*, *versity* – *university*

2. Son hissəsi qısaldılan sözlər *apocope* adlanır. Bu söz də həmçinin Yunan sözüdür və *apo* – kənar, *hairem* – götürmək mənasını verir. Məsələn: *taxi* – *taximeter*, *col-* *college*, *piano* – *pianoforte*, *lab* – *laboratory*, *exam* – *examination*, *ad* – *advertisement*, *zoo* – *zoological garden*. 3. Əgər hərf və ya vurğusuz hecanın ixtisarı sözün ortasında baş verirsə, bu *syncope* adlanır. Məsələn: *fancy* – *fantasy*, *maths* – *mathematics*, *ma'am* – *madam*, *specs* – *spectacles*, *pants* – *pantaloons*, *ne'er-* *never*, *ma'at* – *market*. Bu yol əsasən stilistik sinonimlərdə nəticələnir, həmin sözlər orijinal variantları kimi dəqiqliklə eyni mənanı verir lakin jarqondurlar. Həm əvvəli həmdə sonu ixtisar olunan sözlər qarışıq qısaltmalar adlanır. Məsələn: *flu* – *influenza*, *tec* – *detective*, *frig* – *refrigerator* [3, s.61] Müasir ingilis dilində söz qısaltmasının səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bir çox hallarda qısaldılan isimlər olur. Çox az sayda qısaldılmış sifətlərə rast gəlinir və onlar bütünlüklə jarqonlara məxsusdur. Məsələn: *add* – *ardent* (ehtiraslı, qaynar), *dilly* – *delightful* (vələhedici). Qısaldılmış fellər isə qısaldılmış isimlərin konversiyasıdır. Məsələn: *to taxi* – *taxi*, *to phone* – *phone*, *to perm* – *perm* (a permanent wave).

Cümlədə abreviaturalar qrammatik fleksiya qəbul edir. Məsələn: *M.P.s*, *M.P.'s*

Qısaldılmış sözlər müəyyən və qeyri-müəyyən artikllar ilə istifadə oluna bilər. Məsələn: *the B.B.C.*, *a bike*, *the radar* (radio detection and ranging)Müasir ingilis dilində çoxlu yeni abreviaturalar, akronimlər, blendlər formalaşır çünki həyat tempi artır və mümkün qədər ən qısa zamanda daha və daha artıq məlumat vermək ehtiyacı yaranır. Abreviatura (Latin dilindən *brevis* - *qısa* mənasını verir) bir sözün və ya frazanın qısaldılmış formasıdır. Adətən, lakin həmişə yox, o, sözdən və ya frazadan götürülmüş bir qrup hərflərdən və yaxud bir hərfdən ibarət olur.

Qrafik abreviaturalar, şifahi nitqdə müvafiq tam formaları istifadə edilərkən yalnız yazılı nitqdə söz və söz formalarının qısaldılmasının nəticəsidir. Onlar yazıda yerə qənaət üçün istifadə edilir. Şifahi nitqdə qrafik abreviaturalar tam sözlər kimi tələffüz olunur: *Golf* – *Gentleman only*, *ladies are forbidden*; *MR* – *minister*; *Miss* – *missis*.Qrafik abreviaturaların xarakteristik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki onlar yazılı nitqdə istifadə ilə məhdudlaşırlar və yalnız müxtəlif növ mətnlər, məqalələr, kitablar, elanlar və məktublarda meydana gəlirlər. Oxuda onların çoxu, təmsil etdikləri sözlər və frazalar tərəfindən əvəz olunurlar. Məsələn: *Dr* – *doctor*, *Mr* – *mister*, *oct* – *october*.

Qrafik abreviaturalar insan fəaliyyətinin müxtəlif sferalarında istifadə olunur. Birinci dünya müharibəsi ərzində və sonra abreviaturalardan istifadə yalnız ingilis dilli ölkələrdə deyil, həmçinin dünyanın digər hissələrində də məşhurlaşdı və ölkələr, hökumət, sosial, hərbi, sənaye, ticarət təşkilatları və rəsmiləri öz bütöv adları ilə deyil, yazıdan törəyən abreviaturaları ilə çağırılmağa başladı. Məsələn: *the USA*, *UN*, *NATO*, *UNESCO*, *CIC*.

İngilis dilində qrafik abreviaturaların ən qədim qrupu Latin mənşəlidir. Yazıda Latin mənşəli sözlər qısaldılıraaq abreviaturalar yaranır lakin şifahi nitqdə tam formanın müvafiq ingilis dilli ekvivalentləri tələffüz olunur. Məsələn: *a.m.* [ei

'em] (Lat. ante meridiem – in the morning), *p.m.* [pi: 'em] (Lat. post meridiem – in the afternoon), *cf* (Lat. confere – compare), *e.g.* (Lat. exempli gratia – for example), *i.e.* (Lat. id est – that is), *No* (Lat. numero – number), *p.a.* (Lat. per annum – a year), *d* (Lat. dinarius – penny), *lb* (Lat. libra – pound).

Bəzi Latin mənşəli qrafik abreviaturaların müxtəlif kontekstlərdə müxtəlif ingilis dilli ekvivalentləri olur. Məsələn: *p. m.* ingilis dilində “in the afternoon” (post meridiem) və “after death” (post mortem) kimi tələffüz oluna bilər.

Bəzi qrafik abreviaturalar tədricən şifahi ünsiyyət sferasına nüfuz edir. Məsələn: *M.P.* – Member of Parliament, *S.O.S.* – Save our Souls. Yarım qısaltmalar adlanan hallarda mövcuddur və bu zaman ikinci söz qorunub saxlandığı halda birinci söz abreviaturalaşır və yaxud bir söz qısaldılır digəri isə buraxılır. Məsələn: *H-bomb* (hydrogen bomb), *V-day* (victory day), *E-voting* (electron voting), *pop* (popular music). Milli mənşəli sözlərin də həmçinin qrafik abreviaturaları var və onlar bir neçə semantik qruplara ayrılır:

1.Həftənin günləri: *Mon – Monday, Tue – Tuesday*

2.Ayların adları: *Apr – April, Aug – August*

3.Amerikada ştatların adları: *Ala – Alabama, Alas – Alaska*

4.Müraciət adları: *Mr., Mrs., Ms., Dr.,*

5.Hərbi rütbələr: *capt – captain, col – colonel, sgt – sergeant*

6.elmi dərəcələr: *B.A. – Bachelor of Arts, D.Ph. - Doctor of Philology*

7.Vaxt, uzunluq, çəki vahidləri: *ft. – foot/feet, sec. – second, in. – inch, mg. – milligram*

Abreviaturaların cəm formaları isimlər kimi sözün sonuna *s* əlavə olunmaqla düzəlir. Məsələn: *MPs*

Bəzi istisnalar olmasına baxmayaraq, bir qayda olaraq leksik abreviaturalara sözlənələr, artikllar kimi funksional sözlər daxil edilmir [1, s.71]. Söz qruplarının sözlərə çevrilməsi leksik qısaltmanın müxtəlif tiplərini əhatə edir. Məsələn: elipsis və yaxud substantivləşmə, ilkin hərf və ya hecanın abreviaturası və yaxud akronimlər, blendlər. Substantivləşmə tez-tez istifadə olunan təyinedici söz qrupunun son nominal üzvünün düşməsindən ibarətdir. Məsələn : *an incendiary = an incendiary* (yandırıcı) [4, s.799] *bombthe finals = the final examinationan editorial = an ediorial article* (baş məqalə) [4, s.496]. Nümunələrdən görüldüyü kimi, saxlanılan sifət ixtisar olunan ismin bütün sintaktik funksiyalarını və mənasını götürür. Substantivləşmə tez-tez məhsuldar suffikslər tərəfindən müşayiət edilir. Məsələn: *a one winger – one wing planea two decker – two deck bus / ship*

O həmçinin qısaltmavə məhsuldar suffikslə müşayiət oluna bilər. Məsələn: *flickers – flicking picturesa smoker – smoking carriage*Akronimlər və hərf abreviaturaları frazanın leksik abreviaturasıdır. Belə abreviaturaların müxtəlif tipləri var və onların hamısının müntəzəm lüğət vahidləri kimi qəbul edilməsilə bağlı alimlər arasında yekdil fikir yoxdur. Akronimlər və hərf abreviaturaları arasında fərq yaratmaq məntiqi görünür. Hərf abreviaturalar məşhur təşkilatların, agentliklərin, siyasi partiyaların, məşhur insanların və sair daxil olmaqla daha uzun frazaların sırf əvəz edilməsidir. Onlara söz kimi rəftar olunmur və hərfbəhərf tələffüz olunur. Məsələn: *CBW = chemical and biological warfare DOD = Department of Defence (of the USA) ITV = Independent Television*

Bəzi hallarda hərf abreviaturaları tələffüzün yazılışı kimi verilir. Məsələn: *dejay* = D.J. = disc jokeyemce = M.C. = master of ceremonies Və bu halda onlar həqiqi akronimlərə keçməyə meyilli olurlar. Akronimlər həqiqi lüğət vahidləridir. Onlar müxtəlif yollar ilə formallaşır:

1. Frazanın hecaları və yaxud ilkin hərflərindən, hansıki fərqli tələffüz olunur: a) sillabik model formalaşdırın qurucu hərflərə sadıq səslərin silsiləsi kimi.

Məsələn:

UNO ['ju:nou] = United Nations Organizations *NATO* ['neitou] = North Atlantic Treaty Organization *UNESCO* [ju:'neskou] *laser* ['leisə] light amplification by stimulated emission of radiation

radar ['reidə] = radio detection and ranging *BMEWS* ['bi:mju:z] = Ballistic Missile Early Warning

System

b) qurucu hərflərin alfabetik oxunuşunun silsiləsi kimi: *YCL* ['wa'si:'el] = Young Communist League *BBC* ['bi:'bi:'si:] = British Broadcasting Corporation *MP* ['em'pi:] = Member of Parliament *SOS* ['es'ou'es] = Save Our Souls

2. Akronimlər frazanın hər sözünün ilkin hecalarından formalaşa bilər. Məsələn: *interpol* = international policet *acsatcom* = Tactical Satellite Communications *capcom* = Capsule Communicator

3. Akronimlər frazanın sonuncu üzvünün qətiyyəən heç bir dəyişikliyə məruz qalmaması ilə frazanın ilk üzvünün abreviaturasının birləşməsi tərəfindən formalaşa bilər. Məsələn:

V-day = Victory Day *H-bomb* = hydrogen bomb *g-force* = gravity force

Hərf abreviaturalarından fərqli olaraq akronimlər qrammatik fleksiyaalar götürən adi sözlərin sintaktik funksiyalarını yerinə yetirir. Məsələn: *MPs*, *M.P's*. Onlar həmçinin asanlıqla sözdüzəldici suffikslərə birləşə bilər: *YCLer* = member of the *YCLMpess* = woman member of Parliament [5, s.189]. Bir neçə müəlliflərin diqqətini cəlb edən və blends, blendings və portmanteau sözlər kimi bir neçə müxtəlif formada adlandırılan xüsusi bir qrup var. Sonuncu termin “Alice in Wonderland” və “Through the Looking Glass” – in müəllifi Lewis Carrol- a görədir. O özü tərəfindən yardılan blendlərin istifadəsinin xüsusi bir texnikasını düzəldib. Məsələn:

chortle = chuckle + snort *mimsy* = miserable + flimsy *galumph* = galoop + triumph Beləliklə blendlər sözlərin hissələri kəsilməklə yaradılan yeni sözlərdir. Blendlər iki sinonim və yaxud söz qrupundan formalaşan sözlərdir. Blendlərdə söz yaradıcılığının iki yolu birləşdirilir: abreviatura və kompozisiya. Sözlərin hissələrinin kəsilməsi və onlardan yeni bir söz yaranması olan *blend* həmçinin *portmanteau* kimi tanınır. Formalaşmanın bu prosesi həmçinin *telescoping* də adlanır çünki sözlər teleskopun sekiyaları kimi birinin digər birinə sürüşməsi görünür [6, s.141]. Ən yeni olan nümunələrdən birini müqayisə edə bilərik: “*bit*” (the smallest unit of information, indicating the presence or absence of a single feature [7, s.68]) *binary digit* söz qrupunun qısaldılmış formasıdır. Blendlərin çoxu qısa ömürlüdür. Birlikdə çoxsaylı olmamalarına baxmayaraq blendlər xüsusilə terminalogiya və ticarət elanlarında qalxan nəviyyədə olduğu görünür.

Blendlərin fərqləndirilə bilən iki növü var: *additive* və *restrictive* [6, s.142]. *Additive* tipi *and* bağlayıcısı ilə birləşdirilir: *cabelgram* = cable and telegram *twirl* = twist and whirl *zebrule* = zebra and mules *swellegant* = swell and elegant *potato* = potato and tomato *glaze* = glare and gaze *galumph* = gallop and triumph *fruiice* = fruit and juice *animule* = animal and mules *smog* = smoke and fog *brunch* = breakfast and lunch *Frenglish* = French and English *flush* = flash and blush *dollarature* = dollar and literature *flurry* = flash and hurry *Restrictive* tip təyinedici frazaya çevrimlidir haradaki birinci element ikincinin təyinedicisi kimi xidmət edir: *digicam* = digital camera *medicare* = medical care *Niffles* = Niagara Falls *slanguage* = slang language *positron* = positive electron *telecast* = television broadcast *cinemadict* = cinema addict *dramedy* = drama comedy *detectification* = detective fiction *magalog* = magazine catalogue *slanguist* = slang linguist İngilis dilində çoxhecalı sözləri tələffüz etməmək üçün onlar sadələşdirilib. Məsələn:

Goodbye = God be with you [1, s.75] Nəticə olaraq deyilə bilərki, müasir dövr ingilis dilində bütün növ qısaltmalar çox məhsuldardır. Onlar xüsusilə şifahi danışq nitqində çoxsaylıdır və zaman və yer qənaəti üçün yaxşı vasitədir.

Ədəbiyyat

1. Hajiyeva A. English Lexilogy. Baku, 2011
2. <https://en.wikipedia.org>
3. Hajiyeva A., Najafli E. Contrastive Lexilogy. Baku, 2013
4. Musayev O. English-Azerbaijani Dictionary. Bakı, 2008
5. Ginzburg R.S., Khidekel S.S., Knyazeva G. Y., Sankin A.A. A course in modern English Lexicology. Moscow, 1979
6. Arnold V. The English Word. Москва “Высшая школа”, 1986
7. Collins. English Dictionary

Summary

“Shortening” as one of the Ways of Word Building and its Classification in Modern English

This article deals with the classification of shortenings. In the process of communication, words and word groups can be shortened. The reason why words are shortened are different. Sometimes it is done for the sake of economy. In most cases a shortened word exists in the vocabulary together with the longer word from which it is derived and usually has the same lexical meaning. Shortening is a very important way of word formation. Shortenings are classified into several types, depending on which part of the word is clipped. Words formed by shortening can be divided into apheresis, apocope, syncope. All kind of shortenings are very productive in modern English. They are specially numerous in colloquial speech.

Резюме

В современном английском “укорачивание” один из способов построения слов и его классификации

Данная статья рассматривает проблему классификации «сокращений». В процессе коммуникации слова и группы слов могут укорачиваться. Сокращение слов может случиться по разным причинам. Иногда это делают с целью экономии. Во многих случаях «сокращения» даются в словарях вместе с полными формами соответствующих слов и имеют одинаковый лексический смысл. Укорачивание слов яв-

ляется одним из важнейших способов словообразование. В зависимости от того какая часть слова укорачиваться, сокращения классифицируются по нескольким группам. Мы можем разделить слова, созданные на основе сокращений по трём типам: apheresis, аросоре, syncore. Они особенно многочисленны в устной речи.

*Rəyçi: f.İ.f.d., dos. A.Cəfərov
ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının
10.07.2017-ci il tarixli iclas protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 11.07.2017

Təberrük Cahangirli
QƏRB UNIVERSİTETİ

İNGİLİS DİLİNDƏ “AİLƏ” KONSEPTİNİN STRUKTUR-MƏKAN MODELİ

Açar sözlər: “ailə münasibətləri” konseptosferi, konseptosfera, konsept, konseptin strukturu, linqvomədəni konsept, kontekst

Keywords: conceptual field, concept, concept structure, linguistic cultural concept, context, family concept sphere

Ключевые слова: концептосфера «семейные отношения», концептосфера, концепт, структура концепта, лингвокультурный концепт, контекст

Müasir koqnitiv dilçilik dünyanın dil mənzərəsinin təsviri onun ayrı-ayrı fraqmentlərinin təsvir edilməsilə səciyyələnir. Dünya mənzərəsi altında insanın idrak fəaliyyəti nəticəsində yaranmış və dil vahidlərində ifadə olunan və onu əhatə edən gerçəklik haqqında təsəvvürləri başa düşülür. Dil bu prosesdə, Q.V.Kolşanskiyin də qeyd etdiyi kimi, “bu mənzərənin yaradıcısı deyil, məfhumu məzmunun yalnız ifadə formasıdır” [1, s.25]. Konsepti onun dildə obyektivləşmə vahidlərinin vasitəsilə mental vahid kimi təsvir edilməsi koqnitiv dilçiliyin əsas fərziyyələrindən biridir [2; 3; 4; 5; 6 və b.]. Z.D.Popova və İ.A.Sternin konsepti verballaşdırılan dil vahidlərinin məcmusunu nominativ sahə adlandırırırlar [2]. Koqnitiv səviyyənin vahidi olan konsept anlayış və mənanın təbiətinə aid olan hər şeyi özündə ehtiva edir. Lakin konsept həm də mədəniyyət faktıdır və o, ilkin forma, aksioloji qiymət və assosiasiyaları özündə birləşdirir. Bununla bağlı olaraq, dünyanın dil mənzərəsinin fraqmenti kimi “family” linqvokulturoloji konseptinin müxtəlif mədəniyyətlər əsasında araşdırılması xüsusi maraq kəsb edir. Bəşəriyyət və ya hər bir fərd üçün bu hadisənin vacibliyi onun cəmiyyətin istənilən cür konstruksiyalaşmasında strukturların qovuşuğunda yerləşən sosiomədəni fenomen keyfiyyətində çıxış etməsi, unikal vasitəçilik rolu ilə izah edilir. Başqa sözlə, ailə fərd üçün modeli cəmiyyət və mədəniyyət tərəfindən müəyyən edilən və formalaşan sosiomikrodünyadır. Digər tərəfdən, ailə, sosial institut kimi, mədəniyyətin tərəqqisini adekvat şəkildə əks etdirir, özünün çoxcəhətli fəaliyyəti ilə ona təsir edir.

M.A.Terpak tədqiqat işində 4 terminalı fərqləndirir: nüvə ailə (bir ailə daxilində valideyn-uşaq münasibətləri nəzərdən keçirilir), patriarxal ailə (qan qohumluğu nəzərdən keçirilir), ər-arvad qohumluğu və qəbilə (klan) (tayfa daxilində qohumluq münasibətləri araşdırılır). Terminallarda “slot” və “yarımslotlara” bölünür (7, 58). Kollektiv şüurda mövcud olan konsept bu və ya digər dil formasında predmetləşir. Məkan və hisslərin qapalılığı ingilis linqvomədəniyyətində “family” konseptinin spesifik, milli şərtlənmiş əlamətlərdir. Müəllif valideynlər və uşaqlar arasında zahirən ciddi, təmkinli münasibəti, ailə daxilində müxtəlif cinsdən olan uşaqlara münasibətdə qeyri-bərabərliyin olmasını fərqləndirir və ingilis linqvomədəniyyətində konseptin emotiv sahəsinin bütövlükdə müsbət olduğunu qeyd edir (7, 58).

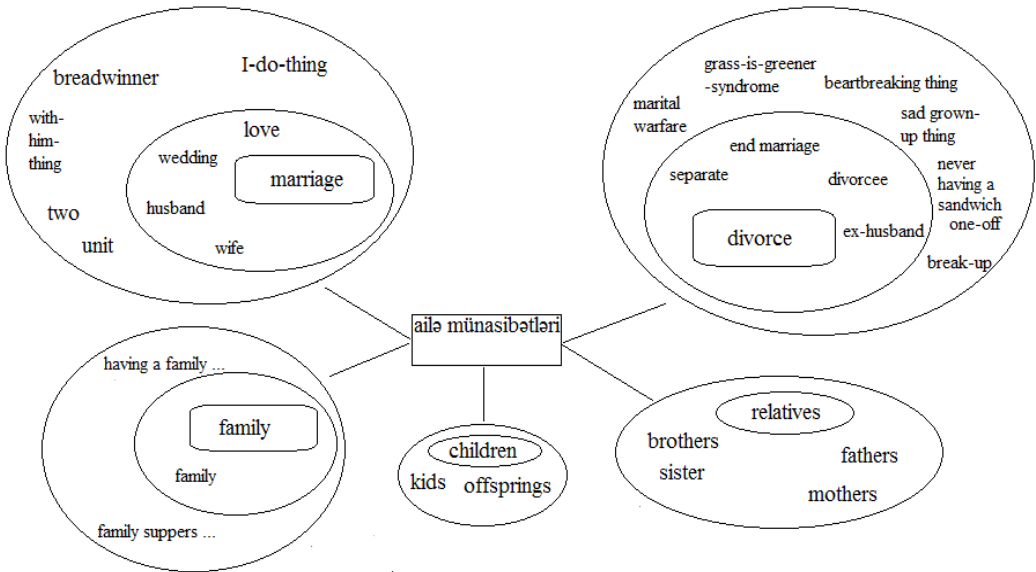
“Family” konseptini müqayisəli aspektdə təhlil edən A.Vejbitskaya “doğmalar” konseptini “dostluq” tərkibində ingilis dilindəki “relatives” ekvivalenti ilə

müqayisədə araşdırır. Müəllif sonda belə bir nəticəyə gəlir ki, “doğmalar” konsepti rus təfəkküründə mühüm kateqoriyanı təmsil edir və ilk növbədə bioloji və ya hüquqi əsasla deyil, ekzistensial və emosional əsasla müəyyən edilir (8, 136). Müəllifin qənaətinə görə, ingilis dilində “family” konsepti əsas etibarilə “ailə cütliyünün” nəslini diqqət mərkəzində saxlayır [8,s. 167].

“Family” konseptini bəşəriyyətin dünya mənzərəsində “konseptual universalini” representasiya edən çoxsəviyyəli, sabit, sosial cəhətdən şərtlənməyə malik makrokonseptdir. “Family” konsepti ümumbəşəri konseptlərdən biridir, bütün dil mədəniyyətlərində mövcuddur və dildə müntəzəm olaraq leksikallaşmaya malikdir. Milli şüurun əsas tərkib hissəsi olan “ailə” konsepti linqvososiumun üzvlərinin həmin sosiumun inkişafının tarixi, etnik, iqtisadi və digər amilləri ilə şərtlənmiş, milli-səciyyəvi xüsusiyyətdə aktuallaşan təsəvvürlərini əks etdirir. S.B.Smirnova öz araşdırmasında məntiqi təhlil metodu vasitəsilə “ailə münasibətləri” konseptosferinin semantik komponentlərini «marriage», «divorce», «children», «family», «relatives» kimi qruplaşdırır. Dördlü qruplaşdırmadan sonra müəllif leksikoqrafik araşdırma əsasında leksem-representantların leksik mənasını təhlil edərək hər bir nümunənin denotativ mənasını aşkar etmişdir [9, 2; bax: sxem 1].

Sxem 1

İngilis dilində “ailə münasibətləri” konseptosferinin struktur sxemi

Sxemdən də göründüyü kimi, “ailə münasibətləri” konseptosferi kimi təyin edilən semantik məkan təqdim edilmişdir. “Marriage” və “divorce” konseptlərinin ellipsləri antonim semantik qarşılıqlı münasibətlər əsasında konkret məkan üçün mənayaradıcı elementlərdir. Bundan başqa, “family”, “children”, “relatives” konseptləri də müəyyən edilmişdir. İnduktiv metod əsasında daxili strukturun mənayaradıcı konseptlərin - “marriage”, “«divorce”, “family” olması nəticəsinə gəlmək olar. Bu mərkəzi komponentlər də öz növbəsində dil daşıyıcılarının hamısı üçün asanlıqla eksplikasiya olunan özək konseptlərdə “wedding”, “husband”,

“separate”, “divorcee”, “family” və müəllif representantlarının təmsil olunduğu periferiya “I-do-thing”, “breadwinner”, “break-up”, “marital warfare”, “grass-is-greener-syndrome”, “family suppers”, “having a family” hissələrindən ibarətdir. “Children” və “relatives” konseptlərinə münasibətdə aşağıdakı nüvənin olmasını qeyd etmək olar: “kids”, “offsprings”, “brother”, “mother”.

A.P.Babuşkinin təsnifatına istinadən, “ailə” konseptini leksikləşməsi prosesində yaranan geniş assosiasiyalar çevrəsi səbəbindən onu kaleydoskopik konsept də adlandırmaq olar [10]. Əlavə edək ki, “ailə” konseptin ayrı-ayrı komponentləri təfəkkür mənzərələri (məsələn, ana, uşaq, nənə, baba), ssenarilər (məsələn, nigah, boşanma, ailə təntənəsi) kimi təyin edilə bilər. “Ailə” konsepti verballaşmasının müntəzəmliyinə münasibətdə sabitdir, çünki onu təcəssüm etdirən (eksponent) dil vahidlərinin ümumişləkliyi çox yüksəkdir. Çünki ingilis dilində “ailə” konsepti müxtəlif tip diskurslarda və ictimai şüurun müxtəlif sahələrində reallaşan “universal dünyagörüşünü”, yüksək səviyyəyə aid konsepti təmsil edir.

Qohumluq terminlərinin yuxarıda qeyd edilən səciiyyəsi onların predmet mənsubluğunun daimi deyil, ikili olması ilə birləşmə yaradır. O, yalnız ailənin bir üzvünün digər bir üzvünə, subyektinə münasibətdə, iki subyekt qohumluq münasibətilə bağlıdırsa, onda onlar bir-birilə əbədi bağlıdırlar anlamında dəyişməzdir. Qohumluq terminləri çıxış nöqtəsindən asılı olduğu üçün daimi deyil, çünki eyni bir subyekt digər şəxslərə münasibətdə (ailə üzvləri) müxtəlif terminlərin köməyi ilə xarakterizə edilir və bununla bərabər eyni bir qohumluq termini ailənin digər üzvlərinə münasibətdə fərqli predmet mənsubluğuna malikdir.

İngilis linqvomədəniyyətində “family” konseptinin struktur-məkan modelinin representantlarını 3 semantik sahə üzrə bölünmüş və onların çərçivəsində konseptin koqnitiv əlamətləri tədqiq edilmişdir: “qohumluq münasibətləri” semantik sahə - qohumluq münasibətlərinin növlərini və məzmununun təhlili; “nigah münasibətləri” semantik sahəsi - ər-arvad arasında determinasiya münasibətləri; və, nəhayət, üçüncü, yəni “valideyn münasibətləri” sahəsi - valideynlər və uşaqların münasibətləri representasiyası.

“Familial relations” “qohumluq münasibətləri” semantik sahəsi:

-nüvə sahəsi (Nuclear of the zone) - “affinity” (qohumluq), “relative” (man relative), (qohum (kişi), “relative” (woman relative) (qohum (qadın), “relatives” (qohumlar);

-nüvəərafı zona (Prenuclear Zone) - “relatives” (qohum-əqraba), “relatives” (yaxınlar), “affinity” (qohumluq), “relatives” (qohumlar/doğmalar/əzizlər), “make related” (with) (qohumlaşdırmaq) “relative” (qohum), “become related” (with) (qohumlaşmaq) “close” (yaxın), “relative” (qohum);

-periferiya sahəsi (Periphery Zone) - “tribe/generation” (tayfa/nəsil), “household” (ev adamları), “affinity” (yaxınlıq) “household” (evdəkilər/ev əhli), “relative” (qohum), “make related” (with), (yaxınlaşdırmaq/dostlaşdırmaq), “make related” (with), (qohumlaşdırmaq/yaxınlaşdırmaq) “native|relative” (doğma/əziz), “become related” (with), native|relative” (doğma/qohum), (qohumlaşmaq).

“Parent realtions” (Valideyn münasibətləri) semantik sahəsi:

-nüvə sahəsi - “family” (ailə), “parents” (valideynlər), “father, mother” (ana, ata), “children/kids” (uşaqlar);

-növərafi sahə - “mother” (valideyn (ana), “child/kid” (uşaq), “son, daughter” (oğul, qız), “family” (ailə), “family” (ailə/külfət), “parent” (valideyn), “family man” (ailəli) “father, mother/parent” (ata-ana/valideyn), “paternal” (atalıq), “maternal” (analıq), “for children” (uşaq üçün);

-periferiya sahəsi - “family name/surname”, “children/kids”, (famiya) (oğul-uşaq, bala/balacan), “attachment to family life”, “child, baby” (ailəlik/ailəvilik), (uşaq/bala), “attachment to family life”, “child/kid”(uşaq/bala/körpə), (evdarlıq/ailəpərəstlik), “child/kid, babies” (uşaqlar, oğul-uşaq), “family” (ailəpərəst/evdar), “children/kids” (uşaqlar), “with family” (ailəli/külfəlti), “children/kids” (uşaqlar, “paternal” (atacasına), “paternity” (ata/atalıq), “maternal” (anasının); “childish” (uşaqcasına), “childish/child like” (uşaq kimi), “child” (uşaq).

“Marriage relations” “Nigah münasibətləri” semantik sahəsi:

-növə sahəsi - “marriage/conjugal” (kəbin/nigah), “matrimonial, conjugal, married” (ər-arvad), “wedding” (toy), “marriage” (nigah), “married” (evli), “to marry” (evlənmək), “married” (ərdə), “to marry” (ərə getmək);

-növərafi zona - “marriage” (nigah), “to be in marriage” (nigahda olma), (“marriage” +verb) (nigah + feil) “marriage” (izdivac), “marriage” (evlilik), “to marry” (evləndirmək), “marriage” (ərdə olma), “marry smb off” (ərə vermək) “wedding” (toy), “marrying” (nigaha girən), “newly-married” (təzə evlənənlər), “one's wife's” (arvad tərəfdən), “one's husband's” (ər tərəfdən), “husband” (ər/həyat yoldaşı), “wife” (arvad/həyat yoldaşı), engaged” (nigahlanmış), “wife” (arvad), “for marriage” (nigah üçün), “bridegroom” (bəy) “bride” (gəlin), “of fiancé” (nişanlıya aid) “newlyweds, newly-married couple” (təzə evlənənlər);

-periferiya sahəsi - “marry” (nigah bağlamaq, nigahlamaq), “marry” (ərə vermək), “to have a wedding” (toy çaldırmaq), “to perform wedding” (toy keçirmək), “to get married” (nigah bağlama), “register one's marriage” (qeydiyyatdan keçmək), “register one's marriage at the registry office” (VVAQ-da qeydiyyatdan keçmək), “extramarital” (nigahdan kənar), “martimonial” (evlənməyə aid olan), “premarital” (nigahaqədər), “celibate” (nigahsız), “monogamous” (təkarvadlılıq), “polygamy” (çoxarvadlılıq), “trigamous” (üçarvadlılıq), “newly-married” (yeniev-lənən), “fiance” (adaxlı), “bride/fiancee” “gəlin/ər”, “wife” (arvad), “bridegroom” (təzəbəy), “husband” (ər/həyat yoldaşı), “wife” (xanım/həyat yoldaşı).

Qeyd edək ki, “marriage relations”, “parent relations” və “familial relations” konseptləri ingilis linqvomədəniyyəti strukturunda ən vacib konseptlərdir və nüvə və periferiya sahələrindən təşkil olunmuş dəqiq hierarxik struktura malikdirlər. Müstəqil və yüksək nominativ sıxlığa malik olmalarına rəğmən konseptual triada daxilində “family” konseptinə, daha dəqiqi, superkonseptinə tabedir. Bu triadada hər bir konsept yüksək nominativ tezliyə malikdir. “Marriage relations” “nigah münasibətləri” konseptin özək sahəsində 10 konsept, özəkətrafi sahədə 23 konsept, periferiya sahəsində isə 18 konsept qeydə alınmışdır.

“Parent relations” konseptin özək sahəsində 4 konsept, nüvəətrafi sahədə 15 konsept, periferiya sahəsində isə 19 konsept qeydə alınmışdır. “Familial relations” “qohumluq münasibətləri” konseptin özək sahəsində 6 konsept, özəkətrafi sahədə 9 konsept, periferiya sahəsində isə 11 konsept qeydə alınmışdır.

“Family” konseptinin üçqatlı strukturuna əsas və əlavə əlamətlər daxildir. İngilis mədəniyyətində “family” konseptinin əsas əlamətləri sırasında bütövlük, həmrəylik, ailə üzvlərinin bir-birinə məhəbbəti və hörməti, müdafiə və himayədarlıq, nəsilərarası və rəsəlik, yaşlı nəsilə hörmət, uşaqların dünyaya gətirilməsi və s. universal dəyər parametrləridir. İngilis dilinin spesifik əlaməti aşağıdakılardan ibarətdir: qohumluq əlaqələrini və bu münasibətlərə daxil olan şəxsləri adlandıran sinonimlərin çoxluğu nəticəsində nüvə və nüvəətrafi sahələrin fərqləndirilməsi. Məsələn, qohumluq əlaqələrini bildirən leksemlər - “relatives”, “kin”, “kinsfolk”, “folk”, “my folks”, “sib”, “cousinage” və bu münasibətlərə girən şəxslər - “relative”, “relation”, “cousin”, “kinsman”, “cognate”, “connection” və s.

“Nigah münasibətləri” mikrosahəsinin universal semantik əlaməti kimi linqvososiumun nigah haqqında milli təsəvvürlərinin verballaşmasını göstərmək olar. Və bu nüvə və nüvəətrafi sahələrdə dil ekvivalentlərinin olmasında öz ifadəsini tapır. Məsələn, “marriage” (ərə getmək), “to marry” və çoxsaylı nigah komponentli müxtəlif mənalı feili söz birləşmələrinin olması - “marriage”: “register marriage” (nigahı qeydə almaq); “contract a marriage” (nigah bağlamaq); “to dissolve a marriage” (nigahı pozmaq).

Azərbaycan dilində leksik vahidlərin fərqləndirici əlaməti “insanın cinsi” mənsubiyyətindən asılı olaraq onların işlənməsindəki məhdudiyyətlə bağlıdır. Məsələn, Azərbaycan dilində “evlənmək”, “ailə qurmaq”, “arvad almaq” leksemləri yalnız kişilərə xas olduğu halda, “ərə getmək”, “ərə vermək”, “ərli”, “ərli olmaq” leksemləri isə yalnız qadınlara məxsusdur. Halbuki ingilis dilindəki “marriage”, “marry”, “married” leksemlərində nigah münasibətlərində bu cür fərqləndirmə nəzərdə tutulmur. Qeyd edək ki, ingilis dilində ailə üzvlərini bildirən leksemləri adlandırmaq üçün adətən əksər hallarda mürəkkəb sözlərdən istifadə edilir. Məsələn, ingilis dilində yaxın qohumu bildirmək üçün “stepdaughter”, “grandfather”, “mother-in-law” və s. mürəkkəb sözlərdən istifadə olunur.

Ədəbiyyat

1. Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка.-М.: Наука, 1984, 175 с.
2. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. -М.: АСТ: Восток-Запад, 2010, 314 с.
3. Стернин И.А. Методика исследования структуры концепта //Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Научное издание / под ред. И.А.Стернина. - Воронеж: Воронежский гос. ун-т, 2001, с. 58-65.
4. Фрумкина Р.М., Михеев А.В. и др. Семантика и категоризация. -М.: Наука, 1991, 168 с.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология. -М.: Академия, 2001, 135 с.
6. Пименова М.В. Концептуальные исследования. -М.: Флинта, 2011,176 с.
7. Терпак М.А. Английский лингвокультурный концепт «семья» и способы отражения его коннотативного содержания в языке (на материале семантического поля «Родственные отношения»). Автореф. дисс. канд. филол. наук. -Самара: 2006, 24 с.
8. Вежбицкая А. Понимание культуры через посредство ключевых слов. -М.: Языки славянской культуры, 2001, 288 с.

9. Смирнова С.Б. О Языковой репрезентации концептосферы «семейные отношения» в романе Ника Хорнби «How to be good» dspace.bsu.edu.ru/.../Smirnova_O_yazikovoy_13.pdf

10. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. - Воронеж: Изд-во Воронеж.гос. ун-та, 1996, 103с.

Summary

Structure – Space Model of “family” concept in English

In this article representation features of sources in dictionaries of “family” concept in the English language and in consciousness of the language carriers are considered. The configuration of semantic space which represents “family” concept in the consciousness of the English language speakers is investigated. The author analyses the theoretical terms of forming “family” concept sphere. As a result of analysis of lexical units, the typical signs of “family” concept which conditioned with the cultural and historical development in the English language are revealed.

Резюме

Структурно-пространственная модель концепта “family” в английском языке

В статье автором рассматриваются особенности репрезентации концепта “family” в словарных источниках в языковом сознании носителей английского языка. В ней рассматриваются конфигурация семантического пространства, репрезентирующего концептосферу концепта “family” в языковом сознании носителей английского языка. Автором статьи проанализированы теоретические предпосылки формирования концептосферы “family” в английском языке. На основе проведенного анализа лексических единиц, репрезентирующих концепт “family”, были выявлены специфичные признаки концепта в английской культуре, обусловленные особенностями в культурно-историческом развитии.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. F.Cahangirov
ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının
25.04.2017-ci il tarixli iclasının
09 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 02.06.2017

Эльвира Гейдарова
БГУ
E-mail: elvira@rambler.ru

**ОБРЯДЫ ЖИЗНЕННОГО ЦИКЛА:
РОДИНЫ, КРЕСТИНЫ, НА ЗУБОК
(НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО ОСТРОВНОГО ГОВОРА
АЗЕРБАЙДЖАНА)**

Ключевые слова: русская лингвокультура, русские традиции, празднование рождение ребенка, крещение, русская диалектология

Açar sözlər: rus linqvomədəniyyəti, rus adətləri, uşağın anadanolma bayramı, haç suyuna salma mərasimi, rus dialektologiyası

Keywords: Russian linguoculture, Russian traditions, celebration of birth of a child, christening party, Russian dialectology

Традиции, обычаи, праздники, которые сопровождают человека на протяжении его жизненного пути, начиная с рождения, называются **обрядами жизненного цикла**. «Главной отличительной чертой обряда является массовость. Для него характерны повтор, цикличность, постоянство. Как правило, обряды сопровождают важные моменты человеческой жизни, связанные с рождением, свадьбой, вступлением в новую сферу деятельности, переходом в другую возрастную группу, смертью» [8, с.33]. Можно выделить следующие основные обряды, относящиеся к данной категории: 1) свадебный обряд; 2) родины, крестины, на зубок, т.е. все, что связано с рождением ребенка; 3) погребальный обряд, поминки.

«При рассмотрении славянских обрядов лингвистический аспект сводится к изучению обрядовой лексики» [4, с.162]. Для реконструкции духовной культуры славян необходимо «не только изучение традиций народов в прошлом и современном состоянии, но и учет лингвистических особенностей народных обрядов, так как обрядовая лексика является не только фактом языка, но и, несомненно, частью национальной культуры» [1, с.62]. Поэтому важным представляется диалектологическое исследование отдельных слов и тематических групп, связанных с бытующими на территории Азербайджана традиционными русскими обычаями и обрядами.

Материалом настоящего исследования явился русский островной говор Азербайджана. Анализ проводился на основе «Лексикона русского островного говора Азербайджана», опубликованного в 2014 году. Он составлен по материалам картотеки, включающей лексику, собранную, начиная с 50-х годов прошлого века, во время диалектологических экспедиций в русские села Азербайджана (более 20-ти сёл).

Говоря о русских традициях, обычаях и обрядах, «важно понимать, что это не просто множество укоренившихся привычек, устоев практической и общественной деятельности, это также национальное наследие, народная культура, которая передается из поколения в поколение» [10, с.1-2].

«Фольклорные источники описывают жизнь человека в трех основных измерениях: рождение, брак и смерть» [12, с.17]. Рождение ребенка считалось большим событием в жизни людей. Оно было столь важным, что «в старину верили: когда рождается ребенок, на небе зажигается новая звездочка; звезда появляется над тем местом, где он родился, и гаснет или падает в момент его кончины» [2, с.18].

Рождение ребенка всегда сопровождалось священными действиями, которые были призваны защитить малыша от злых сил. К ним, например, относится обряд крещения. «Русские спешили крестить; и чаще всего крещение совершалось в восьмой день после рождения, но иногда в сороковой, так как эти числа напоминали в младенческой жизни Иисуса Христа события Обрезания и Сретения» [5, с.220]. Необходимо пояснить смысл слова «Сретение». «Когда Иисусу исполнилось 40 дней, Мария принесла его в Иерусалимский храм, где и произошла их встреча с двухсотлетним праведником Симеоном и пророчицей Анной. Симеоноу было предсказано, что он не умрет, пока не увидит Сына Божьего, Спасителя мира. И с тех пор Церковь в этот день празднует встречу Симеона с Сыном Божиим. Древнерусское слово 'сретьенья' - как раз и означает - 'встреча'» [6, с.26]. Крещение происходит в церкви. Однако в крайних случаях, например, если новорожденный болен, обряд совершается дома. Для крещения ребенку одевают сорочку. Надо сказать, что «крестильную одежду одевают один раз и обязательно выполняют из белой ткани, белыми нитями (кружево и вышивку). Что символизирует чистоту души крестящегося человека» [11, с.220]. «В Русской Православной Церкви обряд крещения состоит в трехкратном погружении младенца в купель – специальный сосуд в виде большой чаши. Во время крещения младенцу присваивается имя» [7, с.288]. «После символического купания (в память о крещении Иисуса в реке Иордан) священник мажет младенца *миром* (*миро* – маслянистое вещество с приятным ароматом), произносит строго определенный текст и надевает на окрещенного крестик» [7, с.288]. Как известно, крест является одним из главных христианских символов и предметов культа. Необходимо отметить, что «культ креста был установлен и введен в христианское богослужение в IV веке» [7, с.284]. Крест может быть медным, серебряным или золотым.

«Особое значение имеет в христианском культе *крестное знамение* – символическое изображение креста на себе движением руки» [7, с.284]. «Крест и крестное знамение обладают для верующих особой спасительной магической силой» [7, с.284]. «Обряд крещения, а также праздник после этого обряда называют **крестины**». Таким образом, «**крестины**, в христианской традиции празднество по случаю крещения новорожденного» [9, с.652]. В русских селах после рождения ребенка принято было приглашать всех родных и близких на зубок, т.е. на угощение. В исследуемом говоре выявлены следующие слова, отражающие тематику рождения ребенка и его крещения:

РодФны – праздник по случаю рождения ребенка [3, с.361].

Зубók – угощение по поводу рождения ребёнка: *К нáшгъй снах'ё пр'ихад'íl'и фчарá нъ зубók. Мы хад'íl'и к аржсын'ицъ нъ зубók. У*

ж Vн'ш'ш'ины рад'ицъ р'иб'онък, н'ид'эл'ьчку, друуууу аддахн'от' ана, зубок д'эльйут'. Тък ы увар'ат': «Пашл'и нъ зубок». Каудá раждáицъ р'иб'онък, д'эльйут' зубок. У нас зубок д'эльйут'.

На снóсях – о женщине в конце беременности: Б'ьс хаз'áинъ им н'и мóжнъ: д'ит'ишк'и мál'ьн'к'ийъ и бáба на снóс'ьх. **На снóс'ьх**, дължнá скóръ апрастáцъ.

В тПгостях – быть беременной: Бывáйъ и д'еукъ ў т'áуьс'т'ьх, а тóл'к'и ў нас с йийó н'и см'ийуца.

Тяжéлая – о беременной женщине: Бáбъ т'ижóл'ьйъ, саус'эм бл'и-вóтъ замúчилъ. Хъи и т'ижóл'ьйъ, ўс'ó аднó ў пól'ь работáит'.

ХодФть в зачáтии – ходить беременной, быть беременной: Ф тó вр'эм'ь йа сынъм хад'илъ в зачáт'ии.

АржанФца – роженица: Мы хад'ил'и к аржын'ицъ нъ зубок. Аржáн'ицъ рьд'илá.

НародФться – родиться: Нърад'ил'ис' сын ы дóчкъ. Как йá нърад'ил'с'ь, с 1890-въ уóдъ з'д'ес' жывú. Кáк нъзав'óm м'естъ, как хтó нърад'ицъ р'иб'онък. Йá р'ьвъл'уцыан'ёр, нърад'ил'с'ь ф с'имнáицътъм уадú. Патóm мál'чик нърад'ил'с'ь, дóшк'и пашл'и.

НайтФ – родить: Ну, и наилá м'ин'á нъ пърахóд'ь. // возвр. **найтФсь** и **найтФться** – родиться: И ацц' н'и хвóрыи, а д'ит'ó какáйс' кв'óл'ьйъ: зъстужáицъ, хварáит'. С'им'и м'ес'ицъў **нашóл'с'и**, паж'ел трóшк'и и пó-м'ьр: кв'óл'ый был. Как П'эт'к'а **найт'ицъ**, м'ин'э в'ид'эн'ийъ б'ел'и. Фскóр'ь у н'ийó р'иб'онък **нашóл'с'ь**. У Иванóвъ р'иб'онък **нашóл'с'ь**.

Находка – 1. Рождение ребёнка: Мълад'ец нашóл'с'ь, вѣт **нахóтку** и **празнуйт'**. 2. Новорождённый: А тад' в уóс'т'и идúт' и **нахóтк'ь** нъ зу-бóк н'исúт'.

Дитё – ребенок: Д'ит'ó б'ьз мужькá наилáс'.

Молодéнец – младенец [3, с.247].

Увя – грудной ребёнок: Ана в з'епк'ь **ув'á** качáит'. Ах ты, **ув'á** - **ув'á**. // уменьш.-ласкат. **увПшка**: **Ув'áшкъ** ты майá харóш'ьйъ.

Пéстыть – пестовать, нянчить // сов. **попéстыть**: **Пап'эст'ий** мла-д'эицъ.

Годовщины – именины; день рождения.

ЗубкФ и **зубки** – крестины: А у нас **зупк'и** д'эльйут'. А т'ип'ёр' сьб'и-ра́йуцъ срóдн'и, д'эльйут' **зубк'и**.

КстФны – крестины: Н'экът'ьрийъ д'эльйут' **кст'и́ны**. Н'экът'ьрийъ памól'уцъ, аб'эд д'эльйут'. Так рán'ь б'ел'и **кст'и́ны**.

Кститъ – крестить: Пап' **кст'ил'и**.

Таким образом, в русском островном говоре Азербайджана выявлено 22 лексические формы, связанные с рождением ребенка.

Литература

1. Белугина О.В. Языковая специфика календарно-обрядовых фольклорных текстов, зафиксированных на территории юго-западных районов Брянской области. // Известия российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена, 2014, № 166, с. 62-68.
2. Бронштейн М.М., Жуковская Н.Л., Каракетов М.Д. и др. Народы России. М.: РОСМЭН, 2015, 96 с.
3. Гулиева Л.Г., Гейдарова Э.А. Лексикон русского островного говора Азербайджана. Баку: Авропа, 2014, 498 с.
4. Дуличенко А.Д. Введение в славянскую филологию: М., 2015, 720 с.
5. Костомаров Н.И. Быт и нравы русского народа. М., 2016, 400 с.
6. Межиева Марина. Праздники на Руси. М.: Белый город, s.d., 48 с.
7. Россия. Большой лингвострановедческий словарь. / Под общей редакцией Ю.Е.Прохорова. М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2007, 736 с.
8. Сафонова Н.А. Традиционный русский свадебно-обрядовый комплекс Южного Урала: структура и сущность. // Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств, 2013, № 3, с. 33-39.
9. Советский энциклопедический словарь. / Главный редактор А.М. Прохоров. М.: Сов. энциклопедия, 1988, 1600 с.
10. Тетерина Е.А., Питерова А.Ю. Исследования русских традиций, обычаев, обрядов. Историографический обзор. // Электронный научный журнал «Наука. Общество. Государство». 2016. Т. 4, № 2 (14), с. 1-7 <http://esj.pnzgu.ru>
11. Улахович С.Н. Основные функции рубахи, как элемента народного костюма, в обычаях и обрядах. // Международный научный журнал «Инновационная наука», 2015, № 5, с. 219-221.
12. Чумакова Т.В. Образ человека в культуре древней Руси: Опыт философско-антропологического анализа: Диссертация... доктора философских наук. СПб., 2002, 409 с.

Xülasə

Ömrü ayinlər: uşağın anadanolma bayramı, xaç suyuna salma mərasimi, «na zubok» (Azərbaycandakı rus şivələrinin materialı əsasında)

Məqalə ömrü ayinlərin birinə, dəqiq desək uşağın anadanolma bauramı və xaç suyuna salma mərasiminə həsr olunub. Hal-hazırda təqvim-mərasim folkloruna maraq artıb. Tədqiqatçıları maraqlandırır ki, ayrı-ayrı ərazilərdə hansı adət-ənənələr olmuşdur. Elmi iş Azərbaycandakı rus şivələrinin materialı əsasında aparılıb. Təhlilə səbəb 2014-cü ildə həsr olmuş «Azərbaycandakı rus şivələrinin leksikonu» adlı lüğəti olmuşdur. Kitab, keçmiş əsrin 50-ci illərindən başlayaraq, rus kəndlərinə aparılan dialektoloji ekspedisiyaların nəticəsində yaranıb. Uşağın anadanolması ilə bağlı adətlərinə diqqət yetirilir. İlk dəfədir ki tədqiqat bu çərçivədə aparılır. Təqdim olunan məqalədə 22 misal göstərilir.

Summary

Ceremonies of Life Cycle: Celebration of Birth of a Child, Christening Party (on Material of the Russian Dialect of Azerbaijan)

In the article one of ceremonies of life cycle connected with a child's birth is considered. Today interest in calendar folklore ceremony has increased. Scientists seek to find out what traditions existed in one or another locality. The Russian island dialect of Azerbaijan has served as material of the real research. The analysis is carried out on the basis of "A lexicon of the Russian dialect of Azerbaijan" published in 2014. The

dictionary is made on materials of the card file including lexicon, collected, since the beginning of the 50th years of the last century during the dialectological expeditions to the Russian villages of Azerbaijan. In the work the traditions accompanying the birth and the child's baptism are considered. In similar aspect the research is conducted for the first time. Within this article 22 examples are given.

*Rəyçi: prof. L. Quliyeva
BDU-nun Filologiya fakültəsi
Rus dilçiliyi kafedrasının
15.05.2017-ci il tarixli iclasının
13 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 05.06.2017

UOT 801(091)

Xatirə Əliyeva

SDU

E-mail: sabishka555@mail.ru

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ

Açar sözlər: milli müstəqillik, dövlətçilik ənənələri, referendum, dil siyasəti, dövlət dili

Keywords: national independence, state traditions, referendum, language policy, official language

Ключевые слова: национальная независимость, государственные традиции, референдум, языковая политика, государственный язык

Məqalə ulu öndər H.Əliyevin Azərbaycan dilinə münasibətini əks etdirir. Müəllif 60-cı illərin sonundan başlayaraq günümüzdə qədər Azərbaycan dilinin inkişaf tarixini araşdırıb. Müəllif görkəmli dilçi alimlərin tədqiqatlarını ümumiləşdirərək Azərbaycan dilinin təşəkkülü, təkamülü və müasir durumu barədə ətraflı məlumat vermişdir. Bütövlükdə məqalə dahi şəxsiyyət H.Əliyevin Azərbaycan dilinə hörmət və ehtiramının bariz nümunəsidir.

Azərbaycan dilinin inkişafında müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu ulu öndər Heydər Əliyevin müstəsna rolu olmuşdur. Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, gündəlik həyatda ümumişlək dilə, eləcə də dövlət dili səviyyəsinə qalxması, beynəlxalq münasibətlər sistemində diplomatiya dilinə çevrilməsi və dünyanın beynəlxalq kürsülərindən əşidilməsi ulu öndərimiz H.Əliyevin yorulmaq bilməyən fəaliyyəti və yürütdüyü müdrik, uzaqgörən dil siyasəti ilə bağlıdır. H.Əliyevin 60-cı illərin sonu və 70-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq bu günə kimi Azərbaycan dilinin dövlət dili olması, xalqımızın mənəvi varlığının əsas amillərindən biri olaraq dilimizin inkişafı və yüksəlişi uğrunda apardığı mübarizə, gördüyü böyük işlər, onun ana dili, ümumən dil quruculuğu haqqındakı elmi-nəzəri fikirləri, təəssüf ki, hələ indiyə qədər kifayət qədər araşdırılmamış, bu böyük böyük mütəfəkkirin zəngin nitq təcrübəsi, natiqlik məharəti barədə əsaslı bir söz deyilməmişdir. Müasir dünyanın siyasi xadimləri, dövlət qurucuları, yaxud ölkə başçıları arasında çox az şəxsiyyətlər tapmaq mümkündür ki, mənsub olduğu xalqın elmi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı ilə bu qədər ardıcıl, məhsuldar və səriştəli bir şəkildə məşğul olsun. H.Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında, elm və incəsənət xadimlərinin yaradıcılığının çiçəklənməsində əvəzsiz rol oynamaqla yanaşı, heç zaman elmi dəyərini, fəlsəfi məzmununu itirməyəcək fikirlər söyləmişdir.

Müşahidələr, araşdırmalar göstərir ki, H.Əliyevin Azərbaycan dili üzərində çalışmalarını bir neçə mərhələdə (70-ci illər, 80-ci illər və 90-cı illər), həm də müxtəlif sahələr (dil siyasəti, dil quruculuğu, dil mədəniyyəti və s.) nəzərdən keçirib ümumiləşdirmək mümkündür.

Əlbəttə, H.Əliyev dilçi-filoloq deyildi, lakin ictimai-siyasi fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi dil məsələlərinə, cəsarətlə demək olar ki, yalnız siyasi xadim kimi

deyil, həm də bir dilçi-filoloq peşəkarlığı ilə yanaşmışdır. H.Əliyev Azərbaycan dilinə yalnız adı ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həmçinin qədim tarixi, zəngin mədəniyyəti, müasir dünyada müəyyən ictimai-mədəni mövqeyi olan bir xalqın milli sərəvəti kimibaxırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, 70-ci illərdə, Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın müxtəlif ali məktəblərində “Ana dili və ədəbiyyat” ixtisası üzrə tələbə qəbulunun həcmi xeyli artırıldı və qəbul imtahanlarında ana dilindən müxtəlif ixtisaslar üzrə yazılı imtahan verilməsi məcburi hesab edildi.

Əlbəttə, dövrün ictimai-siyasi, xüsusən, ideoloji reallığı belə idi ki, Azərbaycan ziyalisindən rus dilini yaxşı bilməyi tələb edirdi (bu ehtiyac XIX əsrin ortalarından meydana çıxmışdı), lakin bu, o demək deyildi ki, öz ana dilini lazımsız bir dil kimi unudasan... Manqurtlaşasan...

L.Tolstoy hələ gənclik illərində rus dilində əcnəbi sözlərin işlədilməsinin əleyhinə olmuş, buna qarşı mənfur münasibətini bildirmişdi.

Rus yazıçısı L.Tolstoy demişdir: hərə öz ana dilində danışmalı, öz dilini sevməli və bu dildə mütaliə etməlidir [1, s.4-7].

H.Əliyevin respublikaya rəhbərliyi dövründə yüksək fəxri adlara, mükafatlara layiq görülməsi maarif – mədəniyyətə, elmə xüsusi diqqət verilməsi (elə buradaca qeyd edək ki, görkəmli dilçilər Ə.Dəmirçizadə, S.Cəfərov, M.Hüseynzadə, Y.Seyidov, Ə.Abdullayev və A.Həsənovun yazdıqları “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyi ali məktəblər üçün H.Əliyevin bilavasitə köməyi ilə Azərbaycanın dövlət mükafatına layiq görülmüşdü), H.Əliyev müxtəlif səviyyəli məclislərdə Azərbaycan dilində danışmaqla, zəngin, səlis, məntiqli və təsirli nitqi ilə Azərbaycanca danışmağın gözəl nümunəsini nümayiş etdirirdi. H.Əliyev Azərbaycana qayıdışı zaman çox maraqlı olan aşağıdakı sözləri demişdir: “Mən Moskvada işləyərkən Azərbaycanda çıxan bütün qəzetləri alırdım. Onların hamısını oxumağa, şübhəsiz, vaxtım olmurdu. Ancaq “Ədəbiyyat” qəzetini əvvəldən axıra kimi oxuyurdum...” [3]

Dilimizin sovet dövründə inkişafı, hətta demək olar ki, yenidən formalaşması bir həqiqətdir və bunu konkret faktlar da sübut edir. Dünyada gözəl nitqi, yüksək natiqlik məharəti, möhkəm məntiqi ilə seçilən çox görkəmli şəxsiyyətlər olmuşdur. Natiqlik sənəti, ritorika, üslubiyyat və s. kimi elmlər məhz belə şəxsiyyətlərin təcrübəsini öyrənmək, ümumiləşdirmək sayəsində təşəkkül tapıb formalaşmışdır.

H.Əliyevin parlaq nitqi, natiqlik məharəti, gözəl danışq qabiliyyəti, fikrimizcə, əsasən aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlirdi:

1. Bir insan kimi şəxsi, fərdi-təbii istedadı;
2. Daim öz üzərində işləməsi, ətrafında, dünyada baş verən hadisələrə, onların səbəblərinə, nəticələrinə maraq göstərməsi, diqqətçilliyi;
3. Dərindən ziyələndiyi ana dilinə məhəbbəti, bu dildən mənəvi zövq və böyük ilham alması;
4. Mənsub olduğu xalqı ürəkdən sevməsi, onun tarixini, mentalitetini, mədəniyyətini və s. dərindən bilməsi və bütün bunların ən mükəmməl səviyyədə daşıyıcısı olması;
5. Mürəkkəb tarixi dövrdə, Azərbaycan xalqının müstəqil dövlət quruculuğu mərhələsində millət, xalq, milli dövlətçilik üçün hamıdan artıq məsuliyyət daşması və s. bu kimi amillər mühüm rol oynamışdır.

“Dil böyük sənətkarların şahanə yürüşündən ehtizaza gəlir” [4, s.156].

Dil hər bir fərdin, ümumilikdə isə xalqın mövcudluğunu şərtləndirir, onu bəşər mədəniyyətinə qovuşdurur. Məhz dil xalqın indiyədək fəth etdiyi və gələcəkdə də fəth edəcəyi mənəvi sərvətlərinin ilki, başlanğıcı və çıxış nöqtəsidir. Bu mənada dili bəşər cəmiyyətinin klassikası, ilk “klassik əsəri” adlandırmaq da olar. Mədəniyyətin elə bir sahəsi yoxdur ki, onun inkişaf amillərini dil qədər dəqiq təyin edə bilsin. Xalqın tarixini, onun dilinin tarixini öyrənmək, tədqiq etmək üçün də dil faktını əvəz edə biləcək bir amil təsəvvür etmək çətinidir. Xalqın tarixi ilə onun dilinin tarixi ilə üzvi şəkildə bağlıdır.

Dil məsələsi H.Əliyevin xüsusi qayğı göstərdiyi sahələrdən biri olmuşdur. Onun Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin təkmilləşməsi ilə bağlı gördüyü işlər danılmazdır. H.Əliyev təcrübəli bir siyasi xadim kimi çox yaxşı bilirdi ki, bizi dil, din, mədəniyyət və s. dəyərlər birləşdirir. Dillə bağlı XX əsrin 70-ci illərində baş vermiş bir hadisəni xatırlamaq yerinə düşər: Bakı şəhərində “Dostluq” parkında iməcilik keçirilmiş. Şairlər, yazıçılar da burada iştirak edirmişlər. H.Əliyev şair və yazıçılarla doğma ana dilində - Azərbaycan dilində apardığı söhbət, şair Qabildə böyük ruh yüksəkliyi yaradır (çünki o dövrdə Azərbaycan dilinin meydanı zəif idi). Şair öz hissini gizlətməyərək deyir ki, yoldaş Əliyev, siz Azərbaycan dilində nə gözəl danışırırsınız. H.Əliyev isə deyir ki, Qabil, sən niyə mənim rus dilində yaxşı danışmağımıza təəccüb etmirsən. Azərbaycan dili mənim ana dilimdir, mən bu dili gözəl bilməliyəm, hamımız bilməliyik [7, s.17].

Azərbaycan dövləti, onun tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, dili, fəlsəfəsi, psixologiyası və s. H.Əliyevə borcludur. Doğrudan da H.Əliyev milli-mənəvi dəyərlərə sadıq idi. Onun sadıqlığı bir insani keyfiyyət kimi məhəbbətdə də, dostluqda da, el-obaya, ailəyə, övlada, Azərbaycan xalqına bağlılıqda da hiss olunurdu. Bu dünya durduqca Heydər Əliyevin həyat yolunu poetik dillə vərəqləyir, eyni zamanda prezidentimiz İ.Əliyevin siyasi, iqtisadi, mədəni, sosial həyatımızda uğurlar əldə etmək üçün yorulmadan çalışdığını bədii lövhələrlə göstərir.

Azərbaycan dilinin gözəlliyi, zənginliyi, daim alimlərin, yazıçıların, ictimai xadimlərin, səyyahların və başqalarının diqqətini cəlb etmişdir. Onların çoxu Azərbaycan dilini öyrənməklə, bu dildə danışmağa səy göstərmişlər. Böyük rus şairi M.Y.Lermontov 1837-ci ildə məktublarının birində dostu S.X.Rayevskiyə yazırdı: “...dağlar aşdım, Şuşa, Quba və Şamaxıda oldum, Azərbaycan dilini öyrənməyə başladım. Bu dil burada, ümumiyyətlə, Asiyada fransız dilinin Avropada olduğu qədər zəruridir” [1, s.5].

Müstəqil Azərbaycanın 1995-ci ildə ümumxalq referendumunda qəbul edilmiş yeni konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi öz layiqli statusunu aldı. “Bizim birinci nailiyyətimiz o olmalıdır ki, öz dilimizi Azərbaycanda hakim dil etməliyik. Hər bir Azərbaycanlı öz ana dilini bilməlidir, bu dildə səlis danışmalı və bu dili sevməlidir” [1, s.10].

Görkəmli yazığımız Y.V.Çəmənəminli “Dil məsələsi” adlı məqaləsində yazırdı: “Dil çirklik sevməz, zor və güc də qəbul etməz. Dil öz kökü üstə bitər, qalxar, qol-qanad açar və bu asudəlik təbiilik sayəsində də böylə gözəl, zərif və geniş bir halə gələr ki, hamını heyran qoyar” [1, s.24]. Dərin zəka sahibləri, görkəmli şəxsiyyətlər heç vaxt öz ana dilinə laqeyd olmamış, etinasızlıq göstərməmişlər.

Onlar hər vasitə ilə ana dilinin saflığı, təmizliyi, varlığının bütün əzəməti ilə qorunub saxlanılması üçün əllərindən gələni etmişlər. H.Əliyev Azərbaycan dilini çox sevirdi və bu dildə danışmağı ilə fəxr edirdi. O, xalqla onun öz dilində danışdı. İnsanlar onun nitqinin gözəlliyinə, zənginliyinə, axıcılığına, səlisliyinə, məntiqliyinə heyran qalır, onu dinləməkdən məmnun olurdular.

Dil cəmiyyətin varlığı, onun təşəkkülü və inkişafı üçün çox zəruri olan bir vasitədir. Cəmiyyətdə dilin başlıca rolu onun əsas ünsiyyət vasitəsi olmasındadır. İnsanlar düşündükləri və dərk etdiklərini dil vasitəsi ilə ifadə edirlər. Dilin başlıca səciyyəvi əlaməti ondan ibarətdir ki, o, bir neçə ilin, yaxud müəyyən bir dövrün məhsulu olmayıb, əsrlər boyu yaranır və inkişaf prosesi keçirərək get-gedə formalaşır, zənginləşir. Buna görə dil ictimai xarakterə malikdir.

Dil xalqın tarixi ilə üzvi surətdə əlaqədar olur, çünki dil ancaq cəmiyyət daxilində təşəkkül tapır. Dili yaradan xalqdır. Elə buna görə də dili onu yaradan xalqın taleyi ilə bağlı olur. Hər bir xalq ünsiyyət üçün öz dilini yaratdıqdan sonra onu tarix boyu qoruyur və inkişaf etdirir. Azərbaycan xalqı da hələ uzaq keçmişdə öz ana dilini yaratmışdır [2, s.8].

Xalqımızın yaratdığı həmin dilə hal-hazırda Azərbaycan dili deyilir. Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının milli ana dilidir. Eyni zamanda, bu dil Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət dilidir. Azərbaycan dili öz mahiyyətinə görə indi dünyanın ən zəngin milli dillərindən biri sayılır. Məşhur şəxsiyyətlərdən Bestujev-Marlinski və başqaları da Azərbaycan dilinin əhəmiyyətindən bəhs etmişlər. Görkəmli ictimai xadim olan Sultanməcid Qənizadə Azərbaycan dili haqqında yazırdı: “Həqiqətən bu dil (Azərbaycan dili) öz təbiətinə görə çox elastikdir və asanlıqla zərif üslubi formalara düşmə bacarığına malik olmaqla öz xüsusiyyətləri ilə fəxr edə bilər. Bu xüsusiyyətlər öz mahiyyətinə görə çox maraqlıdır... buradakı xüsusiyyətlərə, bənzər hadisələrə hər hansı bir başqa dildə az təsadüf etmək olar.

Azərbaycan dili mənşəcə müasir türk dillərinə məxsusdur [6, s.10].

Azərbaycan dili – dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan azərbaycanlıların sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil, Azərbaycan elminin, mədəniyyətinin dilidir.

Hər bir azərbaycanlının harada yaşamasından, həyatda hansı mövqə tutmasından asılı olmayaraq, ən böyük vəzifəsi ana dilini – Azərbaycan dilini bilməkdən, onunla fəxr etməkdən ibarətdir.

Elmi yeniliyi. Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, onun tək-cə sözdə deyil, gündəlik ümumişlək dilə və dövlət dilinə çevrilməsi, beynəlxalq münasibətlər sisteminə – diplomatiya aləminə yol açması, zaman-zaman, zənginləşə-zənginləşə nüfuz qazanması və dünyanın mötəbər kürsülərindən eşidilməsi Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin yorulmaq bilməyən fəaliyyəti və yürütdüyü müdrik, uzaqgörən dil siyasəti ilə bağlıdır.

Praktik əhəmiyyəti. Bu dil Azərbaycan xalqının milli dilidir. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət dilidir. Azərbaycan dili öz mahiyyətinə görə dünyanın ən zəngin dillərindən biri sayılır. Hər kəs dilini sevməli, dilə hörmətlə yanaşmalı və bu dildə mütaliə etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. B.: “Elm və təhsil”, 2013, 288 s.
2. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığın əsasları. B.: “Pedaqogika”, 2005, 256 s.
3. “Ədəbiyyat” qəzeti, 19 iyul 1996-cı il.
4. Xudiyev N. H. Əliyev və Azərbaycan dili. B.: “Təhsil”, 1997, 288 s.
5. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. Ankara, 1997, 491 s.
6. Qurbanov H. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. B.: “Nurlan”, 2003, 450 s.
7. Novruzov T. H. Əliyev və ədəbiyyat məsələləri. B., 2007, 400 s.

Summary

Heydar Aliyev and the Azerbaijani language

Summarizing the prominent linguists' researches the author carefully analyzes the intensive development and the present state of the Azerbaijani Language. The article completely is an obvious example of Heydar Aliyev's respect and esteem for the Azerbaijani Language.

The article reflects the attitude of Heydar Aliyev towards the Azerbaijani language. The author investigates the growing process of the Azerbaijani language since the end of the 60th to the present day.

Резюме

Гейдар Алиев и Азербайджанский язык

В статье отражаются вопросы отношения общенационального лидера Г. Алиева к азербайджанскому языку. Автором исследуется история изучения азербайджанского языка с конца 60-х годов до нашего времени. Приводятся примеры из работ известных языковедов о становлении и динамическом развитии, а также современном состоянии языка.

В целом в статье отражено почтительное, уважительное отношение к родному языку такой гениальной личности как Гейдар Алиев.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. M. Mustafayeva
SDU-nun Azərbaycan dili
və onun tədrisi metodikası kafedrasının
26.05.2017-ci il tarixli iclasının
13 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 02.06.2017

Aygün Mahmudova

BSU

E-mail: aygunmahmudova777@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ “MÜDRİKLİK” KONSEPTİNİ METAFORİK ŞƏKİLDƏ İFADƏ EDƏN TƏBİƏT, MADDƏ, QIDA, MƏŞĞULİYYƏT VƏ TEMPORAL XÜSUSİYYƏTLƏR

Açar sözlər: konsept, “müdrüklük”, təbiət xüsusiyyətləri, maddə xüsusiyyətləri, qida xüsusiyyətləri, məşğuliyyət xüsusiyyətləri, temporal xüsusiyyətlər

Keywords: concept, “wisdom”, nature features, material features, food features, occupation features, temporal features

Ключевые слова: концепт, «мудрость», особенности природы, свойства вещества, особенности пищевых продуктов, профессиональные характеристики, временные характеристики

İngilis dilində “müdrüklük” konseptinin cansız təbiətin xüsusiyyətlərini əks etdirən konseptual metaforalar dörd tipoloji qrupa ayrılır: ünsürlərin xüsusiyyətləri (bütün təbii hadisələrin əsasını təşkil edən dörd ünsürdən (su, od, torpaq, hava) birinin xüsusiyyəti); maddənin xüsusiyyətləri; yeyinti/qida xüsusiyyətləri və əşya-vi xüsusiyyətlər.

İnsanın daxili dünyasının konseptual sistemini təşkil edən bir çox xüsusiyyətlər ətraf aləmin təsvirindən götürülmüşdür. “Müdrüklük” konseptinin quruluşunda ünsür xüsusiyyətlərinin olması təsadüfi deyil. Hətta bununla bağlı D.S.Qusman qeyd edir: “Bütün qədim mədəniyyətlərin ekzoterik ənənələrinə görə təbiət ünsürləri sadə, əzəli substansiyalardır ki, həm kainatın, həm də insanın əsasında durur” [9, s.86]. Başqa sözlə desək, təbiət ünsürləri – bütün dünyanın ilk əsasını təşkil edən ünsürlərdir. Bu cür əsas ünsürlərə torpaq, su, hava və od aiddir.

Ünsür xüsusiyyətləri vasitəsilə müdrüklüyün məcazlaşması daha çox ingilis konseptual sisteminə məxsusdur. İngilis dünya dil mənzərəsində göstərilən xüsusiyyətlərin işlənməsi çox aşağıdır. Bundan başqa, ingilis dilində “müdrüklük” konseptinin quruluşuna yalnız bir ünsürün – “su”yun xüsusiyyəti daxildir.

İngilis dünya dil mənzərəsində “müdrüklük → su” koqnitiv modelinin məcazi ifadəsi bilavasitə müdrüklüyün su ilə əlaqələndirilməsi və ya müqayisəsi ilə həyata keçir. Məsələn: ...which represent the “pure **water of wisdom**”... [1, s.237]. İngilis dünya dil mənzərəsində “müdrüklük” məhz saf su kimi dərk edilir. Məsələn: ...which represent the **pure water of wisdom**... [1, s.239]

Maddənin xüsusiyyətləri: Maddə bütün maddi aləmin ilk əsasıdır. Bu səbəbdən mücərrəd konseptlərin maddi konseptual metaforalar vasitəsilə təsviri təbiidir.

İngilis xalqı tərəfindən müdrüklüyün duru maddə kimi dərk edilməsi səciyyəvidir. Dildə “müdrüklük → maye” koqnitiv modeli yüksək işlənmə tezliyi ilə fərqlənir və müdrüklük hərəkətin subyektivi və obyektivi qismində çıxış edərəkən müxtəlif feili məcazlarla ifadə olunur.

“Müdrüklük-maye” modelini bildirən obyekt feili məcazlar ingilis dili üçün də səciyyəvidir. Məsələn: müdrüklüyü özünə hopdurur, canına çəkir – **..I am soaking up the wisdom...** [1, s.287].

İngilis dilində maddə xüsusiyyətləri, həmçinin mayenin xüsusi əlamətlərini bildirən məcazlar ilə təsvir oluna bilər: müdrüklük, maye kimi, distillə prosesinə məruz qala bilər. Məsələn: ... **“distillation of the authors” experience and wisdom...** [1, s.285].

Ümumiyyətlə, ingilis dilində “müdrüklük” konseptinin quruluşunda olan maddə xüsusiyyətləri çoxvariantlılıq ilə fərqlənir. Nəzərdən keçirdiyimiz “müdrüklük” konseptinin maye xüsusiyyətlərindən başqa tək-tək təsadüf edilən xüsusiyyətlər də aşkarlanmışdır, lakin onlar tək hal olduğu üçün onların müvafiq dünya dil mənzərələrində geniş təmsil olmalarından demək olmaz. Belə ki, ingilis dilində “müdrüklük” konseptində tək hal kimi “qaz halında olan maddə” xüsusiyyəti aşkar olunmuşdur. Məsələn: Müdrüklük duman kimi təsvir olunur – ...in the fog of **received wisdom...** [5, s.192].

İngilis dilinin konseptual sistemində müdrüklüyün maddə kimi dərk olunması, əsasən, maye xüsusiyyətləri ilə təqdim olunmuşdur. “Müdrüklük” konseptinin quruluşunda müvafiq koqnitiv model ümumi sayılır, həmin modelin işlənmə tezliyi bu dildə yüksəkdir. Qeyd etdiyimiz kimi ingilis dilində “müdrüklük” konseptinin quruluşunda bu xüsusiyyət çox işləkdir. Su – mayedir. Müdrüklüyü duru maddə ilə əlaqələndirərək, ingilis dilli daşıyıcılar, eyni zamanda onu su ilə də əlaqələndirirlər. Məhz bu səbəbdən ingilis konseptual sistemində “müdrüklük” *süzülür, axır* və s.

Qida xüsusiyyətləri: İngilis dillərində “müdrüklük” konseptinin quruluşunda cansız təbiət xüsusiyyətlərinin ifadəsi, həm də yeyinti/qida xüsusiyyətlərinin vasitəsilə baş verə bilər. Bu qida xüsusiyyətləri qarşı-qarşıya qoyula bilər: “şirin/acı, “yemək/içki” və s.

“Ac” dad xüsusiyyəti vasitəsilə müdrüklüyün təsviri ingilis konseptual sistemində qeyd olunub. Məsələn: ...For Edmonds’s **bitter wisdom...** (Hopkins Adams Success).

Müdrüklüyü içki kimi içmək olar. Məsələn: **...drink the wisdom** learned of experience [7, s.186].

İngilis dilində “müdrüklük” konseptinin quruluşunda işlək xüsusiyyətlərdən biri də “acı” xüsusiyyətidir. Belə ki, ingilis xalqının şüurunda “müdrüklük” həm acılıq, həm də şirinliklə assosiasiya edilir. Bu, onunla izah olunur ki, “müdrüklük” hər zaman insanın əsl istəklərinə uyğun gəlmir. Belə ki, bəzi məqamlarda istəklər bir şeyi nəzərdə tutur, müdrüklük isə başqa bir şey deyir. Müdrüklüyün səsinə əməl edərkən, insan sağlam düşüncəyə əməl edir, bununla da düzgün hərəkət edir və ola bilsin ki, o, istədiyi kimi hərəkət etmir.

Temporal xüsusiyyətlər: İnsanın həyatı həmişə zamanla ölçülür. Təsadüfi deyil ki, müxtəlif konseptlər də temporallıq nöqtəyi-nəzərindən təsvir olunur. İngilis dilində “müdrüklük” konseptinin quruluşunda temporal xüsusiyyətlər bir o qədər çox aşkarlanmamışdır.

İngilis dilində “müdrüklük” konseptində aşağıdakı zaman anlayışları qeydə alınıb:

“gün”. Məsələn: ...though the **wisdom of the day** advised it [4, s.267];

“an / məqam”. Məsələn: ...he hath his *moments of wisdom...* [2, s.325]; ... who look for *instant wisdom...* [3, s.290].

İngilis dilində “müdrüklük” konseptinin quruluşunda ümumi xüsusiyyətlər aşkarlanmamışdır. İngilis dünya dil mənzərəsində “müdrüklük” “an/məqam” kimi zaman kateqoriyası vasitəsilə dərk olunur. Bu da ona işarə edir ki, müdrüklük insana məxsus bir keyfiyyət kimi məhz müəyyən hallarda, sağlam düşüncə və mühakiməliliyi göstərmək lazım olan zaman özünü büruzə verir.

Məşğuliyyət xüsusiyyətləri: “Müdrüklük” konseptində insana xas olan məşğuliyyətə işarə edən bir neçə xüsusiyyət aşkar olunmuşdur. İngilis dilində “oyun”, “əmək/iş” xüsusiyyətləri metaforik şəkildə müdrüklüyü ifadə edir.

“Oyun” xüsusiyyəti: wisdom playing before the face of God... [3, s.264].

“Əmək/iş” xüsusiyyəti: insan kimi müdrüklük də işləməyə qadirdir (...wisdom has had to work in secret...) [6, s.459].

Ədəbiyyat

- 1.Clive Barker. Imajica. UK, Harper Collins, 1991, 824 p
- 2.Jeffery Farnol. The Geste of Duke Jocelyn. USA, Johnson Press 2010, 338 p
- 3.Marion Glasscoe. English medieval mystics: games of faith. London, Longman, 1993, 359 p
- 4.Michael Ondaatje. The English Patient. Canada, McClelland and Stewart, 1992, 320 p
- 5.Paul Bryers. The adultery department. UK, Bloomsbury Publishing PLC, 1996, 210 p
- 6.Philip Pullman. Amber Spyglass. UK, Scholastic/David Fickling Books 2000, 518 p
- 7.Robert Barnard. Posthumous papers. USA, Collins,1979, 192 p
- 8.Samuel Hopkins Adams. Success. USA, Wildside Press, 2008, 564 p
- 9.Гусман Д. С. Четыре стихии в космосе и в человеке // Сокровенный смысл жизни. М.: Культурный центр «Новый Акрополь», 2003. С. 86-94.

Summary

The Nature, Substance, Food, Employment and Temporal Features in the Metaphorical Expression Concept of “Wisdom” in the English language

The nature, substance, food, employment and temporal features are investigated in the metaphorical expression concept of “wisdom” in the English language in the article. In general, material properties in the structure of the concept of “wisdom” are not different with plurality in the English language. In addition to the fluid features of the concept we consider features that run into one by one. Understanding wisdom as substance in conceptual sistem of english language, basically, fluid features are presented. In the article about association with bitterness and the sweetness in the mind of english people are spoken.

Резюме

Метафорическая концепция «мудрость» в английском языке с особенностями природы, вещества, продуктов питания, занятости и времени

В статье рассматривается метафорическая концепция «мудрость» в английском языке с особенностями природы, вещества, продуктов питания, занятости и времени. В общем, свойство вещества в структуре концепта «мудрость» в английском языке не отличается от многовариантности. При рассмотрении концептов кроме особенностей жидкости были также выявлены индивидуальные особенности. Понимание мудрости как вещество в концептуальной системе во основном было

представлено со свойствами жидкости. В статье также анализируется тот факт, что мудрость в сознании британского народа ассоциируется со словами «горечь», «сладость», а также в концепте «мудрость» были выявлены особенности, присущие профессии человека.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. A.Məmmədli
BSU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının
15.05.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 23.05.2017

Фаиг Керим
АУЯ

АНГЛИЙСКИЕ СЛОВА АРАБСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ, ИСТОРИЯ И ПРИЧИНЫ ПЕРЕХОДА ЭТИХ СЛОВ В АНГЛИЙСКИХ ЯЗЫК

Ключевые слова: *взаимствованные слова, происхождение, носитель языка, исходный язык*

Açar sözlər: *alınma sözlər, mənşə, dilin daşıyıcısı, məxəz dil*

Keywords: *borrowings, background, native speaker, source language*

Ныне в мире существует много языков. Но невозможно найти какого-либо языка состоящий только из слов этого языка. Ещё в древности, в то время как разные части мира подерживали связи друг с другом, в то время как торговля развивалась и в то время имела место соприкосновение разных языков, эти языки взаимодействовали слова друг от друга. И таким образом в языках появлялись взаимствованные слова, которые по истечению времени оказывались родными словами для носителей этих языков. Английским язык тоже не является исключением. Он тоже принимал слова из других языков, поскольку англичане вели оживлённую торговлю со многими странами мира и соприкосновение с другими языками была неизбежна. Один из таких слов является слова «admiral». В наше время мало кто знает, что вышеуказанное слово является арабского происхождения и когда-то была взаимодействована английским языком. Например: «A general confessed, in my presence, "that he got a victory purely by the force of cowardice and ill conduct;" and an admiral, "that, for want of proper intelligence, he beat the enemy, to whom he intended to betray the fleet.» [1] «Один генерал сознался в моем присутствии, что он одержал победу единственно благодаря своей трусости и дурному командованию, а один адмирал открыл, что он победил неприятеля вследствие плохой осведомленности, тогда как собирался сдать ему свой флот[1]. Следует знать что слово «admiral» не перешёл на английский язык прямо с арабского, а посредством итальянского языка. Как известно до X века остров Сицилия находился по властью арабов. Затем перешёл в руки итальянцев. Однако после захвата острова итальянцы сохранили систему управления, которая существовала при арабах. Тогда островом правил амир, назначенный халифатом. Таким образом итальянцы начали пользоваться этим словом в форме «амиратус». Позже это слово приобрела форму «адмиратус» и перешла во многие европейские языки, включая английский. Иное слово для которого арабский служит исходным языком является слово “assassin”. Например: «That young monk would probably be gone by now; I could be alone in the reredorter save for the man outside. I confess the thought that Singleton's assassin might be waiting for me as he had waited for him unnerved me» [2]. «Молодой монах, страдающий от желудочных коликов, надо полагать, уже ушел, и я на-

хожусь в уборной один на один с неизвестным, быть может, с убийцей Синглтона. Признаюсь, мысль об этом привела меня в смятение. »[2]. Выше указанное слово само появилось в средние века на Ближнем Востоке. Дело в том что, тогда на территории Ирана и Ближнего Востока действовала террористическая организация, которая в основном преследовала в качестве жертвы политических деятелей. Члены этой организации перед какой-либо военной операцией и сражения часто пользовались наркотическим веществом гашишом, чтобы предотвратить якобы чувство страха. Поэтому среди простолюдинов их называли гашишин. Так как эта организация также была известна в Европе и наводила страхи ужас на европейцев которые торговали с востоком, данное слово проникла в европейские страны, была заимствована на английском языке и преобрела форму «assassin». Позже в английском языке также появился и глагол этого слова в форме «assassinate». В данное время слово о котором идёт речь употребляется, когда речь идёт об убийстве политических деятелей. Например: «For example, this type of measure has recently been taken against an extremist movement, a member of which attempted to assassinate the President of the French Republic using a firearm on 14 July 2002.» «Меры такого вида, например, недавно были приняты в отношении экстремистского движения, один из членов которого 14 июля 2002 года совершил покушение на убийство президента Французской Республики с использованием огнестрельного оружия». Слово “alcohol” ныне является очень популярным по всему миру. В наше время невозможно найти какого-либо человека, который не был бы знаком с этим словом. Например: “If the reaction between trialkylboranes and carbon monoxide (18-23) is carried out in the presence of water followed by addition of NaOH, the product is a secondary alcohol.” [3] “Если реакцию между триалкилбораном и монооксидом углерода (реакция 18-26) провести в присутствии воды, а затем добавить NaOH, образуется вторичный спирт.” [3]. Однако многие носители европейских языков даже не подозревают, что арабский был исходным языком для этого слова и это слова перешло в европейский языки оттуда. В арабском языке выше указанное слово означало вещество, которое получали в результате испарения, а затем переохладения. Данное слово перешло в английский язык в XVI веке. Ещё одно слово, которое было заимствовано английским языком с арабского это “arsenal”. Например: “The latest tool in this arsenal is ultrasound: less invasive than electromagnetics, more precise than charismatic revival, it can be used to boot up brain activity without any of those pesky electrodes or magnetic hairnets” [4]. “Последнее орудие в этом арсенале — ультразвук: менее инвазивный, чем ЭМ-поля, более точный, чем "харизматическое возрождение", он может усиливать мозговую активность (39) без этих неудобных электродов или магнитных сеток для волос” [4]. Данное слово в арабском языке означало место для производства оружия. В особенности для военно-морского флота. Это слово можно найти во всех европейских языках. Оно проникло в Европу в Средневековье. Посредником служил итальянский язык. Мы можем продолжать наш список словом “albatross”. “Nor herring, nor albatross, nor flying-fish?” Continued Cap, who kept his eye

fastened on the guide, in order to see how far he might venture“ [5] – Ни сельдей, ни альбатросов, ни летающих рыб? — продолжал Кэп, испытующе поглядывая на Следопыта, словно боясь хватить через край” [5]. Выше упомянутое слово имело ввиду птицы, ныряющая в вниз. Оно обобщало всех птиц такого рода, которые в основном искали добычу, ныряя в воду.

В этой статье мы рассмотрели некоторые английские слова арабского происхождения. Было приведено достаточно примеров из разных литературных источников. Полагаем, что данная статья привлечёт внимание читателей, поскольку здесь исследуются широко употребляемые слова английского языка, которые по происхождению не являются английскими, а перешли в него с арабского. Повседневно употребляя это слова, возможно даже сами носители английского языка не подозревают, что эти слова когда-то были взаимствованы их родным языком из другого языка. Таким образом в заключении мы можем надеяться на то, что вышеуказанная статья понравится читателям.

Литература

1. Swift Jonathan -Gulliver's travels into several remote nations of the world, 1726, London
2. Sansom Christopher John – Dissolution, 1537, England
3. March Jerry, Smith, Michael B - March's advanced organic chemistry: reactions, mechanisms, and structure, 1987, North America
4. Watts Peter - Blind sight, 2006, Canada
5. Cooper, James Fennimore - the Pathfinder, or, the Inland Sea, 1849, North America

Xülasə

İngilis dilində ərəb mənşəli sözlər, onların ingilis dilinə keçməsinin tarixi və səbəbləri

Bu məqalə ingilis dilində olan ərəb mənşəli sözləri nəzərdən keçirir. O, həmin sözlərin ingilis dilinə keçmə səbəblərini və tarixini araşdırır. Bu məqalədə ingilis ədəbiyyatın klassiklərdə daxil olmaqla, müxtəlif ədəbi mənbələrdən, kifayət qədər nümunələr gətirilib. Düşünürük ki, bu məqalə oxucuların diqqətini maraqlı bir material kimi cəlb edəcək.

Summary

English Words of Arabic Origin, the History and the Reason of their Emergence in English

This article examines English words of Arabic origin. It explores the history and reasons of their appearance in English. In this article, there are enough examples from different literary sources, including classics of English literature. We believe that this article will attract readers' attention as an interesting material.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. T.Əmirova
ADU-nun İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasının
21.06.2017-ci il tarixli iclasının
11 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 29.06.2017

Könül Qurbanova
ADU

TƏRCÜMƏDƏ OBRAZLILIĞIN ÖTÜRÜLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: tərcümə, üslubi vasitələr, emosionallıq, tərcüməçi, sonet

Keywords: translation, stylistic devices, emotionality, interpreter, sonnet

Ключевые слова: перевод, стилистические устройства, эмоциональность, переводчик, сонет

Aydındır ki, tərcümə bir ünsiyyət vasitəsi kimi fərqli dillərdə danışan insanların bir araya gəldiyi vaxtdan formalaşan və günümüzə qədər daimi inkişafda olan mürəkkəb və çoxşaxəli bir prosesdir. Müxtəlif dillərdə danışan insanlar arasında mənəvi əlaqənin yaradılması və inkişafı prosesində tərcümə olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir.

Tərcümə zamanı əsərin bədii xüsusiyyətlərinin, müəllifin fərdi dəsti-xəttinin olduğu kimi və yaxud orijinala ən yaxın formada verilməsi olduqca vacib məsələdir. Bu zaman demək olar ki, bütün ağırlıq tərcüməçinin üzərinə düşür. Tərcümə bir sənətdir, ona yiyələnmək üçün ilk öncə dilin bütün bacarıqlarına yiyələnmək zəruri şərtidir. Tərcümənin uğurlu alınması üçün hər iki dilin dil səviyyələrini əla bilməklə yanaşı, tərcüməçi istedadına, yaxşı yazılı və şifahi nitq qabiliyyətinə və eyni zamanda yaradıcı təfəkkürünə malik olmaq lazımdır. Tərcümənin müvəfəqiyətli, təsirli olması üçün ilk növbədə orijinalın obrazlar sisteminin tərcümə edilən dilə düzgün formada ötürülməsi vacibdir. Hər şeydən əvvəl, bədii mətnlərdə obrazlılığı təmin edən məcazlar sisteminin əhəmiyyətini qəbul etmək və ona dərindən bələd olmaq vacib bir məsələdir. Aydındır ki, obrazlılığın əsas mahiyyətini hər hansı bir dilin məcazlar (troplar) sistemi formalaşdırır və bu məcazlar hər bir dilin linqvistik bazasının imkan verdiyi səviyyədə olur. Bədii ifadə və təsvir vasitələri bədii dildə estetik funksiya yaratmağa xidmət edir. Məhz bədii ifadə və təsvir vasitələrindən istifadə etməklə oxucuya təqdim edilən surətlər zəngin dil materialının köməyi ilə yaradıb fərdiləşdirilir. Həmin surətlərin nə dərəcədə müvəfəqiyətli alınması yazıçının dil materialından istifadə bacarığından aslıdır. Məcazlardan, çoxmənalı sözlərdən, fonetik, leksik və sintaktik üslubi kateqoriyalardan - düzgün və zəruri qrammatik səlisliklə istifadə etmək poetik dilin, bədiiliyin ilkin və vacib şərtlərindəndir. Çünki, “məcaz” sözün semantikasından irəli gələn bir hadisədir. Məcaz daima obrazlılığa meyil göstərən insan təfəkkürün malıdır, dilin kateqoriyalarından biridir”. [2, s.75]

Məqələmizdə klassik ingilis poeziyasına aid olan nümunələr əsasında bu məsləyə aydınlıq gətirməyə çalışmışıq.

Tərcümə mətnlərinin və orijinal mətnlərin müqayisəli şəkildə verilməsi zamanı mətnin obrazlar sisteminin saxlanması, bəzən isə pozulması hallarına rast gəlirik. Məsələn;

*Thou art thy mother's glass and she in thee
Calls back the lovely April of her prime:
So thou through windows of thine age shall see
Despite of wrinkles this golden time.
But if thou live, remember'd not to be,
Die single, and thine image dies with thee. [5]*

Sabir Mustafa 3-cü soneti aşağıdakı kimi tərcümə etmişdir:

*Ömür güzgüsən öz anan üçün,
Ona baharından bir yadigarsan.
Belə bir güzgüdə özün də bir gün
Ötən gəncliyinə baxar, baxarsan.
Vaxtını qayğısız keçirsən, yəqin,
Öləndə özünlə ölən surətin. [4]*

Sonetdə verilmiş “the lovely April” metaforası S.Mustafanın tərcüməsində “aprel” sözü əvəzinə düzgün olaraq onun aid olduğu fəslə yəni “bahar” sözünü işlətməmişdir. Bu isə fikrin daha obrazlı ifadə edilməsinə səbəb olmuşdur. Ümumiyyətlə, belə qənaətə gələ bilərik ki, bu tərcümədə orijinaldakı metafora düzgün və yerində tərcümə edilərək, digər dilə ötürülmüş və heç bir məna çalarlığı azalmamışdır. Hər iki variantda metafora bahar çağlarına, yəni gənclik illərinə işarədir.

Digər bir nümunəyə nəzər salaq:

*Sometime too hot the eye of heaven shines,
And often is his gold complexion dimm'd;
And every fair from fair sometime declines,
By chance or nature's changing course untrimm'd. [5]*

S.Mustafa bu sonetin tərcüməsini aşağıdakı formada vermişdir:

*Bəzən göyün gözü odlanır, yanır,
Bəzən də gizlənir duman içində.
Gözəllik də sona çatıb dayanır-
Təbiət yox edir bir an içində. [4]*

Sonətləri qarşılaşdırdığımız zaman aydın olur ki, V.Şekspir tərəfindən istifadə edilən “the eye of heaven” S.Mustafa tərəfindən sətiri tərcümə edilərək “göyün gözü” kimi verilmişdir. Hər iki dildə bu ifadələr “günəş” sözünü bildirmək üçün istifadə edildiyi üçün, orijinalda verilmiş metonimiya tərcümədə də saxlanılmışdır.

1-ci sonətdən verilmiş nümunəyə diqqət yetirək:

*But thou, contracted to thine own bright eyes,
Feed'st thy light'st flame with self-substantial fuel,
Making a famine where abundance lies,
Thyself thy foe, to thy sweet self too cruel. [5]*

Tərcümə variantına nəzər salaq:

*Fəqət sən vurulub öz gül hüsnünə,
Onu xərcləyirsən, boş yerə, əbəs
Ən qəddar düşmənsən özün özünə,
Varını yoxluqla edirsən əvəz. [4]*

S.Mustafa orijinalda verilən “bright eyes” epiteti əvəzinə tərcümədə “gül hüsn” epitetini işlətmişdir. Halbuki, ingilis dilinin izahlı lüğətinə müraciət etdikdə “bright” sözünün parlaq, dərəkəli, ağıllı və s. mənalarını müəyyənləşdirmiş oluruq. Deməli “bright eyes” epiteti daha çox “parlayan gözləri” nəzərdə tutaraq işlədilmiş obrazdır. S. Mustafa tərəfindən istifadə edilmiş “gül hüsn” mənə etibarı ilə orijinalda verilmiş epitetdən fərqlənsə də forma etibarı etibarı ilə eynidirlər.

2-ci sonətdən bir paçaya nəzər salaq:

*When I do count the clock that tells the time,
And see the brave day sunk in hideous night;
When I behold the violet past prime,
And sable curls all silver'd o'er with white; [5]*

Tərcümə variantına diqqət yetirək:

*Ömründən saatlar ötdükə bir-bir,
Al gündüz əriyir zülmət gecədə.
Bənövşədən qalmır tərəvət, atir
Qara saç gümüşə dönür necədə! [4]*

S.Mustafa öz tərcüməsində orijinalda verilmiş antitezanı (day and night) olduğu kimi saxlamış və bu yolla da emosionallığı ötürə bilmişdir. Mənə etibarı ilə ilə bir - birinə zidd olan “al gündüz” və “zülmət gecə” ifadələri S.Mustafanın tərcüməsinin nə qədər uğurlu olduğunu bir daha təsdiq edir.

Apardığımız araşdırmalar və təhlillər nəticəsində belə qənaətə gəlirik ki, tərcümə zamanı bir sıra məsələlər tərcümənin uğurlu alınmasının qarşısını alır. Hər şeydən əvvəl, Azərbaycan və İngilis dillərində şeirə qoyulan tələblərin müxtəlif olması bədii ifadə və təsvir vasitələrinin düzgün tərcümə edilməsində çətinlik yaradır. Bəzən tərcümə zamanı sözlərin yalnız lüğəvi ekvivalenti verilir ki, bu zaman orijinaldakı obrazlılıq tərcümədə öz əksini tapmır. Bəzi hallarda isə obrazlılıq yaradan bədii ifadə vasitələrinin quruluşu tərcümə zamanı dəyişdirilir. Bu hal daha çox bənəzmələrin tərcüməsi zamanı özünü göstərir. Bəzən isə sözün ekvivalentini tapmaq mümkün olmayanda onun əvəzinə başqa bir söz verilir və yaxud da, həmin söz tərcümədə ümumiyyətlə verilmir.

Ümumiyyətlə, tərcümə mətnlərində obrazlılığın başlıca ifadə vasitəsi olan məcazlar sisteminin bir dildən digər bir dilə düzgün ötürülməsi olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir. Çünki sırf obrazlılığın olduğu kimi və ya orijinala ən yaxın formada verilməsi birbaşa həmin tərcüməyə rəy vermək üçün meyar hesab edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Q.H. Tərcümə sənəti. Bakı, 2008.
2. Əfəndiyeva T.Ə Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı, 1980.
3. Oxford Advanced Learner's dictionary. Oxford University Press, 2007.
4. V.Şekspir Seçilmiş əsərləri, I cild (Tərcüməçi S. Mustafa). Bakı, 2004.
5. www.poetry.eserver.org

Summary

The Problems of Transformation of Emotionality

This article deals with the transformation principles of stylistic devices in translation. A special attention has been paid to the translation of English lexical stylistic devices into Azerbaijani based on the examples of Shakespeare's sonnets. Explanations and comparative analyses of the original and translated variants of the sonnets are also given in order to clarify the slight difference between stylistic devices in two different languages.

Резюме

Проблемы трансформации эмоциональности

В этой статье рассматриваются принципы трансформации стилистических устройств в переводе. Особое внимание было уделено переводу английских лексических стилистических устройств на азербайджанский язык на примерах Шекспировских сонетов. Объяснения и сравнительный анализ исходного и переведенного вариантов сонетов также даны для того, чтобы прояснить небольшую разницу между стилистическими устройствами на двух разных языках.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. V.Babayeva
ADU-nun Xarici dillər kafedrasının
29.06.2017-ci il tarixli iclasının
10 saylı iclas protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 04.07.2017

Nəzakət Məmmədli
ATMU, DISSERTANT

DİLÇİLİKDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ ANLAYIŞI

Açar sözlər: sintaktik vahidlər, predikativ vahidlər, mürəkkəb cümlə

Keywords: syntactic units, predicative units, complex sentence

Ключевые слова: синтаксический единицы, предикативные единицы, сложное предложение

Məlum olduğu kimi, ənənəvi sintaksisin əsas vahidi cümlədir. Düşüncə və ünsiyyətin tələbatı dildə bir neçə cümlənin birləşməsindən ibarət olan əsas sintaktik vahidi yaratmışdır. Bu sintaktik vahid mürəkkəb cümlələr adlanır. "Mürəkkəb cümlə" anlayışını anlamaq üçün mürəkkəb strukturun sadə vahidlərdən ibarət olduğunu nəzərə almaq lazım deyil. Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin daxili əlaqəsi çox müxtəlifdir və sxemdə uyğun deyil: "Mürəkkəb cümlə sadə cümlələrdən ibarətdir".

Qarşıya belə bir sual ortaya çıxır: əgər mürəkkəb cümlə "cümlə" hesab olunursa, onda onun tərkib hissələri də "cümlədirmi? Növbəti nöqtəyi-nəzər bu məsələni müəyyən dərəcədə açıqlaya bilər. "mürəkkəb cümlənin istənilən növünün tərkibi mürəkkəb cümlədə tamlığa daxil olan sadə cümlə mövcud olan cümlə əlamətlərini itirə bilməz, əks təqdirdə o, cümlədən fərqli olan başqa bir vahidə çevrilə bilər" [3]

Başqa bir mülahizə belədir ki, mürəkkəb cümlə "cümlə" deyil [5]. Bir qədər ziddiyyətli bir fikir vardır ki, buna əsasən mürəkkəb cümlə komponentləri sadə cümlə ilə "müəyyən dərəcədə oxşardır" [4, s.45].

İngilis dili qrammatikasında tam vahidi (sentence) və bu vahidin tərkib hissələrini "clause" adlandırmaq qəbul olunubsa, bu da danılmaz faktdır ki, xarici dilçilikdə cümlənin ikimənalılığına da müraciət olunmuşdur. Belə ki, V.Q.Admoni "tam cümlə" (tam vahidlər üçün) və elementar cümlə (mürəkkəb cümlənin hissələri üçün) istifadə etmişdir[1].

Sintaksisin inkişafı tarixində "mürəkkəb cümlə" termini müxtəlif yollarla başa düşülür, və ya başqa biri ilə əvəz olunur. Belə ki, A.M. Peşkovski "mürəkkəb cümlə" terminini rədd edir. "Mürəkkəb cümlə" termini əvəzinə dilçilikdə "mürəkkəb tamlıq" termini istifadə olunur və bu termin altında "iki və ya bir neçə cümlədən ibarət olan belə sözbirləşmələri" ifadə edir [5, s.123-125].

Başqa bir məqama toxunmaq lazımdır ki, sadə və mürəkkəb cümlə arasındakı əsas fərq onları təşkil edən ünsürlərdə özünü göstərir. Sadə cümlə söz, söz birləşmələri, sözlərlər, artikldan ibarət olduğu halda, mürəkkəb cümlə bir neçə predikativ mərkəzli, nisbətən cümləyə bənzər sintaktik konstruksiyalardan təşkil olunur [3].

A.A. Şaxmatov xüsusi mənada "mürəkkəb cümlə" terminindən istifadə edir: "Sadə cümlənin əksi olan mürəkkəb cümlənin iki xəbəri yaxud ikinci dərəcəli və ya tamamlıq ikinci dərəcəli xəbəri ola bilər" [1]. A.N.Qvozdevin fikrincə, "Mü-

rəkkəb cümlə birmiş bir fikir ifadə edərək qrammatik tamlıqda sintaktik vasitənin köməyi ilə bir neçə cümlənin birləşməsinə təqdim edir. Başqa cümlələr kimi, bütövlükdə mürəkkəb cümlə intonasiya sonluğunu xarakterizə edir. Mürəkkəb cümlənin tərkibinə daxil olan ayrı cümlələr müstəqilliyi olmur və mürəkkəb cümlənin elementlərinin bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsini ifadə edir” [4, s.172].

M.N.Peterson “mürəkkəb cümlə” anlayışını ifadə etmək üçün “söz ifadələrinin birləşməsi” termini isitfadə edir[2, s. 28-34].

Mürəkkəb cümlənin dərin öyrənilməsi 20-ci əsrin ikinci yarısında hər şeydən əvvəl V.V.Vinoqradov, N.S.Pospelovun işlərində, daha sonra L.Y.Maksimov, V.A.Beloşapkov, M.İ.Çeremisinskiy və başqalarının tədqiqatlarında başlamışdır. “Mürəkkəb cümlə” terminini saxlayaraq və bu termin anlayışını sistemləşdirərək mürəkkəb cümlə adı altında tərkibində iki və daha çox predikativ vahidləri olan dilin daha yüksək səviyyəsi kimi sintaktik vahid başa düşülür. Mürəkkəb cümlənin tərkibinə daxil olan ayrı cümlələr bir tərəfdən sadə cümlələrə bənzəyir, digər tərəfdən onlardan fərqlənir. Mürəkkəb cümlənin elementləri olan ayrı cümlələrin sadə cümlələrə oxşarlığı onların qrammatik quruluşlarındadır: hər birinin predikativlik ifadə edən baş üzvləri yəni, iki tərkibli cümlələrdə mübtəda və xəbər yaxud tək tərkibli cümlələrdə baş üzvləri var və sadə cümlələrdəki kimi, hər bir budaq tərkib başqa cümlələrin budaq tərkibindən asılı deyil. Mürəkkəb tərkibdə nə qədər ayrı cümlə varsa, bir o qədər də baş üzvləri olan vahidləri vardır. Beləliklə, mürəkkəb cümlə sintaktik quruluşca və qrammatik cəhətdən sadə cümlənin əksi ola bilər. Sadə cümlənin ən vacib cəhəti preikativlikdir, amma mürəkkəb cümlə iki yaxud daha çox predikativ vahiddən ibarətdir. Nəticədə, mürəkkəb cümlə mono-predikativ vahidin poliperidikativ vahidi kimi, sadə cümləyə qarşı-qarşı durur. Buna görə də, mürəkkəb cümlə tərkibi predikativ vahidlərdən ibarət olan və sintaktik əlaqəni sintaktik münasibətlə birləşdirən sintaktik vahiddir.

Tədqiqatçılar mürəkkəb sintaktik vahidlər sadə cümlə üzvləri kimi eyni funksiyaları yerinə yetirirlər. Başqa sözlə desək, burada sintaktik vahidlərin funksional sinonimliyindən söhbət gedir. Bununla yanaşı, bir cəhəti qeyd etmək yerinə düşər ki, bu tip sadə cümlə üzvləri arasında budaq cümlələrə uyğun gələn funksional sinonimlik tapmaq mümkündür. Bu səbəbdən də baş və budaq cümlə komponentlərinin arasındakı əlaqədən bəhs edən E.V.Quliyeva budaq cümləli mürəkkəb sintaktik vahidlərlə sadə cümlə üzvləri arasında üç növ əlaqənin mövcud olduğunu qeyd edir. Onlardan ikisi funksional sinonimlik təşkil edir, biri isə sinonimlik təşkil etmir.

Birinci növ, mürəkkəb sintaktik vahidlərin o tipinə aiddir ki, onlar sadə cümlənin üzvlərini əvəz edə bilərlər. İkinci növ funksional sinonimlik təşkil edən mürəkkəb sintaktik vahidlərə E.V.Quliyeva, o, komponentləri daxil edir ki, onlar sadə cümlə üzvlərinin funksiyalarını yerinə yetirir, lakin bəzi səbəblərə görə sadə cümlə üzvlərini əvəz edə bilmirlər. Nəhayət, üçüncü növə o komponentlər şamil edilir ki, mürəkkəb sintaktik vahidlərin sadə cümlə üzvləri arasında funksional sinonimləri vardır [1, s.1120-1174]. B.A.İlyiş də mürəkkəb sintaktik vahidləri araşdıraraq sadə cümlə üzvləri ilə budaq cümlələrin funksional oxşarlığı barədə buna bənzər fikir söyləyir [2, s.95-121]. O, hesab edir ki, tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifatının əsasını, budaq cümlələrlə sadə cümlə üzvlərinin sıx əlaqəsi prinsipi təşkil etməlidir.

Son zamanlar isə “predikativ vahid” termini bir sıra tədqiqatlarda “mürəkkəb cümlənin hissələrini ifadə etmək üçün istifadə olunub[1].

Əvvəlki araşdırmalara nəticə kimi demək olar ki, bir tərəfdən “sadə və mürəkkəb” cümlələr, digər tərəfdən isə mürəkkəb cümlənin tərkibi kimi, predikativ vahid fəqləndirilir.

Sadə cümlənin konstruktiv əsası struktur sxemlə təqdim olunan predikativ özəkdir. Mürəkkəb cümlənin komponentləri predikativ vahidlərdir. Əslində isə iki və ya daha çox predikativ vahidin əsası ona dəlalət etmir ki, bu, mürəkkəb cümlədir. Mürəkkəb cümlənin yaranması üçün xüsusi göstəricilər yaxud formal göstəricilərin birləşimi olan sintaktik əlaqə lazımdır.

Mürəkkəb budaq cümlələr hissələrinin münasibətinə görə və bu münasibətlərin formal münasibətlərinə görə fərqlənir. Mürəkkəb cümlə ilə bağlı məsələ mahiyyətcə, tabeli budaq cümlələrin hissələrinin təsnifatına azaldılırdı. Təsnifatların biri “tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib və asılı hissələrinin sintaktik funksiyalarının ümumiliyi”nə əsaslanan məntiqi-qrammatik təsnifat idi [5, s.8]. Başqa sözlə desək, məntiqi-qrammatik təsnifat budaq cümlənin rolunun başa düşülməsinə əsaslanıb yaradılıb. Adı çəkilən təsnifat P.Basistov və İ.İ.Davidov, F.İ.Buslayevin tədqiqat işlərində öz əksini tapmışdır [6, s.1875]. Tabeli budaq cümlələrini mübtəda, tamamlıq, təyin və yer, zaman, tərz-i-hərəkət, səbəb, məqsəd, şərt, güzəşt, müqayisə kimi növlərinə bölünür. Məntiqi-qrammatik təsnifat uzun müddət mövcud olub və ənənəvi olub. Bu öz əksini “Rus dilinin qrammatikası” (1954) tapmışdır. Lakin bu təsnifatda da əksikliklər var. S.E.Kryuçkov və L.Y.Maksimovun qeyd etdiyi kimi, bu, spesifik məzmun və formal xüsusiyyətləri ilə mürəkkəb tamlıq kimi, mürəkkəb cümlənin anlanmasını büruzə vermir [4, s.54].

Bundan başqa, məntiqi-qrammatik təsnifat çərçivəsində müxtəlif quruluşlu və mənalı cümlələr bir qrupa daxildirsə, mənacə və quruluşca yaxın cümlələr müxtəlif qrupa daxildir.

Növbəti dövrün sintaksitləri mürəkkəb budaq cümlə tipologiyası ilə bağlı məsələyə başqa mövqeyədən yanaşırlar. Budaq cümlə təsnifatı əvəzinə, alimlərə tabeli bağlayıcılar və bağlıca sözlərin mənalının müvafiq təhlili verilir.

Beləliklə, sintaktik aspektə mürəkkəb cümlə monopredikativ vahid kimi sadə cümlə ilə ziddiyyət təşkil edən polipreditiv vahiddir. Ümumiyyətlə, sadə cümlə monopozitivdir: onun tərkibi söz birləşmələrinin predikativ tərkibi və ya bir söz formasında olan propozisiyadan ibarətdir.

Ədəbiyyat

- 1.<http://сложные предложения с подчинением в английском языке.pdf>.
- 2.Hüseynov A. İngilis dilinin nəzəri qrammatikası üzrə mülahizələr toplusu. Bakı-Mütərcim, 2015
- 3.Musayev O., Naciyev A. A practical Grammar of Contemporary English. Bakı-Qismət, 2009
- 4.Гвоздев А.С. Численная модель узлов, М., 2010
- 5.Пешковский А.М Сложноподчиненные предложения. М., 1990
- 6.Федеров Сложноподчиненные предложения. М., 2002

Summary

The Concept of Complex Sentences in Linguistics

In the article it is pointed out that subordinate clauses and in general, complex sentences are interpreted from various approaches. The article mainly deals with Russian linguistics' interpretation.

Резюме

Понятие сложное предложение в лингвистике

В статье указывается, что подчиненные предложения и вообще сложные предложения интерпретируются из разных подходов. В основном речь идет о интерпретации русской лингвистики.

*Rəyçi: fil.f.d. dos. A.Qazıbəyova
ATMU-nun "İngilis dili" kafedrasının
12.04.2017-ci il tarixli iclasının
08 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 19.06.2017

Hüsniyyə Tanrıverdiyeva
BSU

MƏCAZLAR SİSTEMİNİN DİL SİSTEMİNDƏ YERİ

Açar sözlər: sistem, məcaz, oxşar, köçürmə, fərq

Keywords: system of metaphor, simillaz, transference, distinction

Ключевые слова: система, метафора, схожий, передача, различие

Publisistik mətnin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də onun məcazlarla bəzədilməsidir. Onlar ritorikada sistem xüsusiyyətinə malikdir. Sistem ierarxaik asılılığa əsaslanan bütöv mövcudluqdur. Məsələ ondadır ki, məcazların ritorik sistemi di səviyyələrinin sistemindən səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Çünki dil səviyyələrində ümumi, qlobal əlaqələnmə var; həmin sistem aşağıdan yuxarıya tabelilik və asılılıq münasibətlərini özündə ifadə edir. Nitq zamanı həmin sistem qurulmuş mexanizmi xatırladır; biri digərini hərəkətə gətirir. Lakin ritorok sistem təbiəti etibarı ilə nitqin obrazlılığına xidmət edən məcazi vahidlərin birliyi; burada dil səviyyələrində ki kimi, biri digərini şərtləndirmir, lakin müxtəlif prinsiplər əsasında formalaşan məcazlar məcaz konsepti ətrafında sistemli bir düzüm meydana gətirir. Nəticə etibarı ilə o, dil sistemindəki kimi möhkəm bir sistem olmasa da, dilin ifadə planında meydana çıxan bir sistemdir. Deməli, dilin sistemi struktur-semantik mahiyyətdədirsə, ritorik sistem didə obrazlılıq ifadə edən vasitələrin sistemidir. Ontoloji baxımdan o, dilin özündə sonradan yaranan funksional səciyyəli sistemdir. Mahiyyətə onlar arasında olan bu fərq ümumi dil sistemində məcazların yerini müəyyənləşdirir.

Məcazlar sisteminə daxil olan metafora, metonimiya, hiperbola və meyozis, eləcə də ironiyanın bir sistemə girməsi onların oxşar fikri əməliyyat olması ilə bağlıdır. Çünki onlar oxşar fikri əməliyyatların ritorik baxımdan müxtəlif tərəflərini özündə əks etdirir. Ritorik əməliyyat əqli yaradıcılıqdır; fikrin ifadəsinin xüsusi formasının qurulması deməkdir. Deməli, ritorik əməliyyat fərdi intellektual əməliyyatdır; mövcud varlığın yeni estetik və rəsonal duyumda ifadəsidir. Rəsonal duyum məntiqi – psixoloji fəaliyyətdir. Ritorik aspektdə rəsonal duyum ətraf aləmdə mövcud olan predmet və hadisələr arasında assosiasiyaların müəyyənləşməsi ilə bağlıdır. Bu məsələnin fəlsəfi tərəfidir, müəyyənləşmiş assosiasiyalara müvafiq olaraq dilin leksik balansından sözlərin seçilməsi isə problemin linqvistik tərəfi ilə bağlıdır. Deməli, ritorik assosiasiyalara uyğun olaraq leksik seçim dilin səviyyələrarası sistemi ilə ritorik sistemi birləşdirir, məcazların sisteminin qlobal dil sistemi ilə əlaqəsini ortaya qoyur. Misallara müraciət edək:

“Diqqətə çatdırılıb ki, yerli icra hakimiyyətinin rəhbərləri və bələdiyyələr həm dövlət fonduna daxil olan, həm də bəzi özəl torpaqlardan istifadə ilə bağlı təhlil aparmalı və sahibkarlara, investora boş ərazilər barədə məlumat verməlidirlər. İş adamları da həmin ərazilərdən səmərəli istifadə etməlidirlər. Şahin Musayev deyib ki, Prezident İlham Əliyev rayonlarda sənaye məhəllələrinin yaradılması ilə bağlı çox ciddi vəzifələr qoyub. Pilot layihə olaraq Neftçalada sə-

naye məhəlləsinin yaradılmasına başlanılıb və xeyli iş görülüb. Artıq orada sahibkarların kreditləşdirilməsi məsələsini həll edirik, ümumi dəyəri 20 milyon manat olan 7 layihə reallaşdırılacaq. Zənnimcə, bu, Neftçala rayonu üçün az məbləğ deyil. Artıq Ağdamda, Mingəçevirdə, Şəmkirdə də bu istiqamətdə iş aparılır. Hər bir icra strukturu, sahibkar bu məsələyə daha çox önəm verməlidir. Yaxşı olar ki, rayonlarda infrastrukturulara müvafiq yerlər seçilsin və orada **sənaye məhəllələri** yaradılsın. İşığı, qazı, suyu və digər kommunal infrastrukturuları olan yerin seçilməsi sahibkarların xərcini həmçinin oraya yatırılacaq investisiyanın miqdarını 30-40% azaldıla bilər. Sahibkar bu xərcdən azad olsa, onlar həmin vasitələri avadanlıqların alınmasına və digər işlərə yönəldə bilərlər. Sənaye məhəllələrinə ümumi yol çəkilə bilər ki, həmin yoldan da hər bir sahibkarlar istifadə edə bilər. İş adamları bir yerdə cəmləşərsə, orada bank, vergi, notarial və digər xidmətlər təşkil etmək olar ki, iş daha da asanlaşsın. Sonra isə **biznes inkubatorlarının** yaradılması məsələsinə baxıla bilər” [5]. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində “məhəllə” və “inkubator” sözləri vardır. Onların həqiqi mənada anlamı hər bir Azərbaycanlı dil daşıyıcısı üçün çətinlik yaratmır. Dilin leksik sistemində yer alan bu dil vahidləri yeni anlamda işlənilməsi dilin səviyyələr arası vahidinin yeni kontekstə gətirilməsi deməkdir. “Sənaye məhəlləsi” və “inkubatorları”nın yeni anlamı konseptual xarakter daşıyır, nominativ səciyyəlidir. Bu kontekstdə dil səviyyəsi vahidi ritorik anlam üçün material verir, ritorik anlam isə onu yeni düşüncə ilə işləyir və nitq prosesində yeni effektdə təqdim edir.

İngilis dilində nümunələrə müraciət edək:

*“Representative democracy has never come easily for Turkey. Founded in 1923, the Turkish republic did not hold its first multiparty elections until 1946. Few Turkish governments since have run the country effectively; none has truly adhered to the rule of law. The military has contributed to Turkey’s **democratic deficit**. In stepping in – in 1960, 1971, 1980 and 1997 – to “restore order” to faltering governments, Turkey’s generals reinforced top-down rule.”*[10].

Və ya:

“Even now, no woman who worked through a recruiter would speak for attribution for fear of losing her job. Investigators faced the same challenge.

*“When we started interviewing Ms. Clemente’s colleagues, we faced **a wall of silence**,” said Nicola Altiero, provincial commander in Bari for Italy’s financial police. “We see this system as exploitation, but workers see it as a chance, an opportunity that they dread losing.”*[9].

Bu mətn parçalarında işlədilmiş “democratic deficit” (demokratik qıtlıq) və “a wall of silence” (sükut divarı) məcazları yalnız nominativ və ya konseptual səciyyə daşımır, ayrı-ayrı diskursiv situasiyalarda təzahür edərək yeni-yeni ritorik kontekstlərin yaranmasına səbəb olurlar.

Metonimiyaları bu kontekstdə nəzərdən keçirək:

*“Bəli, buradan **Türkiyə** də itirəcək. Ancaq bu, Rusiyanın itirdikləri ilə müqayisədə elə də böyük olmayacaq. Çünki Rusiyadan fərqli olaraq, Türkiyə iqtisadiyyatı real sektora əsaslanır. Enerji daşıyıcılarının ucuzlaşması Türkiyə iqtisadiyyatının xeyrinədir* [4]. Bildiyimiz kimi, Türkiyə dövlət adıdır. O, xalqın-Türkiyə xalqının metonimik ifadəsidir. Verilən mətnə Türkiyə leksemi Azərbaycan di-

linin lüğət tərkibində mövcuddur. Həmin leksik vahidin metonimik anlamı, metaforalarda olduğu kimi həmin leksemin ritorik aspektdə işlənməsi ilə bağlıdır.

İngilisdilli publisistik mətndən götürülmüş növbəti nümunədə ingilis dilinin lüğət fonduna aid olan “The White House” (Ağ Ev) lekseminin metonimik səciyyə əldə etməsinin ritorik kontekstin tələbi olduğunu müşahidə edirik:

*“Mr. Trump’s reticence can be attributed to any number of factors: **the White House’s** reluctance to inject itself further in a foreign election; the fact that Mr. Trump is more focused on trumpeting his achievements after 100 days in office; or simply that Mr. Trump likes winners, and Ms. Le Pen looks likely to lose the runoff in two weeks.*

But there is a more fundamental reason the president would do well to keep his enthusiasm for Ms. Le Pen in check. Her victory would be an acute headache for Mr. Trump, especially since he has adopted more conventional positions on NATO, the European Union and the Middle East.” [8].

İstər metafora, istərsə də metonimiyalar köçürməyə əsaslanır, lakin məzmunca onlar fərqlənir. Əsas fərq hiperbolik köçürmələrin fikirlər üzərində qurulması ilə bağlıdır. Bu məqamda metonimiya və metaforalarda olan leksik-semantik işlənmədən fərqli olaraq, hiperbolik işlənmə daha mürəkkəb mexanizm üzərində qurulur; bu vaxt müvafiq məzmunun qurulması üçün söz və söz birləşmələri də mühüm rol oynayır. Ona görə də hiperbolaların, eləcə də ironiyanın dilin leksik və sintaktik səviyyəsi ilə sıx bağlılığı üzə çıxır. Məsələn:

*“Aqramuntun daha bir maraqlı açıqlaması isə Avropanın yürütdüyü siyasət-dəki səhv konturlarla bağlı olub. :” Avropa təkəbbürlü olmamağa və Qərb sayaqı demokratiyanı zorla ölkələrə diktə etməməyə çağırırım. Biz belə hallardan çəkinməliyik. Hər ölkənin öz tarixi və inkişaf yolu olduğundan **Qərbsayağı demokratiya** modeli hansısa ölkəyə zorla tətbiq etdirməməliyik. Bu təkəbbürlülüyn göstəricisidir. Və çox təhlükəlidir. Çünki biz bu cür siyasətimizlə bir çox ölkələri özümüzdən uzaqlaşdırı bilərik” [3]. Verilmiş mətnə “**qərbsayağı model**” ironik mahiyyətə malikdir və söz birləşməsi olaraq sintaktik səviyyə vahididir. Bu məqamda sintaksislə ritorika bir nöqtədə kəsişir.*

İngilis dilində nümunələrə nəzər salaq:

*“The Kremlin’s top priority then is not purging corrupt elites, but nationalizing them. **Russian elites have the right to be corrupt, but only if they have proved their loyalty.** Paradoxically, the West’s sanctions against business figures closest to the Russian president helped **whitewash some of the most notoriously corrupt Russian oligarchs** and allow Russian propaganda to present them as **selfless defenders of the motherland.**” [7].*

Və ya:

*“In one jail here, 91 men share a cell so small they take turns sitting down. It’s **dizzilyngly** hot, and there are only two buckets for personal hygiene. And not one of the detainees has been convicted of a crime.” [6]. Birinci nümunədə “Russian elites have the right to be corrupt, but only if they have proved their loyalty” (Rus elitası yalnız öz loyallığını (qanun dairəsində işə vicdanla yanaşma) sübut etdiyi təqdirdə korrupsiya haqqına malikdir) cümləsi bütövlükdə və “whitewash some of the most notoriously corrupt Russian oligarchs” (ən tanınmış korrupsioner Rus oliqarxlarını tə-*

mizə çıxarmaq) birləşməsi və “selfless defenders of the motherland” (vətəninin fədakar müdafiəçiləri) birləşməsi ironik səciyyə daşıyır. İkinci nümunədə isə “dizzyingly hot” (başgicəlləndirici isti) birləşməsi mübaliğə ifadə edilir. Göründüyü kimi, daha yuxarıda verilən nümunələrdən fərqli olaraq, bu məcazların yaranmasında yalnız leksik səviyyə deyil, eyni zamanda, sintaktik səviyyə aparıcı rol oynayır. Bu kimi nümunələr müasir ingilisdilli publisistik mətnlərdə də məcazların lazımi effekt yaratması üçün sintaktik asılılığını sübuta yetirir.

Göründüyü kimi, məcazların ritorik sistemi mahiyyətə müstəqil sistemdir, onun öz spesifik xüsusiyyətləri vardır. Eləcə də dilin qlobal sistemində ümumi sistemə daxil olur. Lakin dilin səviyyələriarası sistemi daxili bağlılığı ilə daha konkretir və aparıcıdır, məcazlar sistemi isə həmin sistemin üzərində qurulur, daşdığı praqmatik dəyəri qiymətləndirməyə tam əsas vermir, çünki onun elə parametrləri vardır ki, nəinki mikromətnlə, eləcə də makromətnlə əlaqələnilir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov A. Məmmədov M., Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, 91 s.

2. Щелкунова Е.С. публицистический текст в системе массовой коммуникации: специфика и функционирование. Воронеж: Родная речь. 2014. 189с

İstifadə olunmuş mənbələr:

3. Bakı xəbər. “Putin Türkiyəyə qarşı əlavə sanksiyalara əl atmasının tək səbəbi...” 27 yanvar 2016

4. Bakı xəbər. “Azərbaycan yerli demokratik modelinin beynəlxalq tanınmasına başlanıldı” 27 yanvar 2016.

5. İki Sahil. “Regional sosial-iqtisadi inkişafın aktual problemləri sahibkarların iştirakı ilə müzakirə olunub.” 27 yanvar 2016).

6. The New York Times, The injustice system in the Philippines, April 27, 2017, p.10

7. The New York Times, Why Putin tolerates corruption, May 16, 2016, p.6.

8. The New York Times, A nod from Trump, but not a win-win, April 27, 2017, p.5

9. The New York Times, A woman’s death sorting grapes exposes Italy’s slavery, April 13, 2017 p.1

10. The New York Times, Is it too late for Turkey’s democracy?, April 13, 2017 p.1

Summary

Place of Metaphor in the Language System

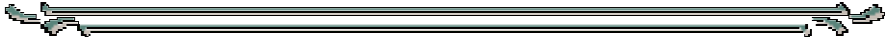
In the article language system and system of metaphor are analyzed on the newspaper materials in the English and Azerbaijani languages. The distinctions between system of metaphor and language system, their overlapping conditions are determined. Out of the analyses of these two conceptions we can come to the conclusion that the language and the system of languages both possess similar features.

Резюме

Место метафоры в языковой системе

В статье система языка и система метафоры анализируются на основе газетных материалах на английском и азербайджанском языках. Идентифицированы различия между системой шкал, языковой системой и их моментами пересечения. Из анализа этих двух концепций мы можем прийти к выводу, что оба языка имеют сходные черты.

ƏDƏBİYYAT BÖLMƏSİ

fil.f.d., dos. Gülşən Ağabəy
ADPU

XX ƏSRİN 20-Cİ İLLƏR SATİRİK ŞEİRİNDƏ QƏHRƏMAN PROBLEMI

Açar sözlər: 20-ci illər, satirik şeir, qəhrəman, problem

Keywords: 20-s, satirical poem, hero, problem

Ключевые слова: 20-ых годов, сатирической поэзии проблема герой

XX əsrin əvvəllərində yüksələn xətlə inkişaf edən satirik poeziya respublikada kommunist rejiminin qurulması ilə yeni bir mərhələyə daxil olmuşdur. Bu mərhələ onunla səciyyələnir ki, satirik jurnallar öz ömrünü başa vurur. Demək olar ki, satirik jurnalların varlığına son qoyulur. Bu isə satiranın tənəzzülü demək idi. Doğrudur, bir neçə il sonra C.Məmmədquluzadənin "Molla Nəsrəddin" jurnalının çapı ilə yeganə satirik jurnal ədəbi mühitdə bu boşluğu bir qədər doldurdu. Ancaq bunun özü də kifayət deyildi, mühitin özündə satiranın inkişafı üçün münbit şərait belə yox idi. Bu isə o demək idi ki, satira daha əvvəlki kimi aktual deyil. Hər halda mövcud ideologiya satiranın ictimai quruluşu kökündən dəyişmə funksiyasını əsas götürərək onun çap orqanlarının məhdudlaşdırmış və minimuma endirmişdi. Yeni yaranan "Tənqid-təbliğ" teatrının tənqid qəhrəmanları da dəyişmişdi. Ümumiyyətlə, bu dövrdə satirik şeirlər cəmi bir neçə mətbuatda işıq üzü görürdü. Bunlardan ən əsası "Molla Nəsrəddin" jurnalı və "Kommunist" qəzeti idi. Böyük bir ənənəyə malik "Molla Nəsrəddin" əvvəlki mahiyyət və kəsərliliklə olmasa da, satirik yolunu davam etdirirdi. Ə.Nəzmi, Ə.Razi, S.Mənsur, Ə.Vahid, M.S.Ordubadi və b. satiriklər bu mərhələdə "Molla Nəsrəddin"də çıxış edirdilər. Tribuna həmin tribuna olsa da, ictimai quruluş və mövcud vəziyyət həminki deyildi. İkinci mətbuat orqanı isə "Kommunist" qəzeti idi. Aydınır ki, bütün mətbuat orqanları sərt senzura altında nəşr edilirdi. "Kommunist" qəzeti isə birbaşa partiyanın orqanı olduğundan burada ictimai motivli şeirlərin çap olunması son dərəcə problemli idi. Ona görə də bu qəzetdəki satirik şeirlər məzmunca ictimai mahiyyət daşıyırdı. "Tənqid-təbliğ" teatrında oxunan satirik kupletlər də mövzu və problematika baxımından ictimai yüklü deyildi. Adından da məlum olduğu kimi, yeni yaranan bu teatr daha çox köhnəni tənqid, yenini təbliğ etməklə məşğul idi. Bütün bu amillər 20-ci illərdə satirik şeirin mövzu və problematika, eləcə də obrazlar aləminin dəyişilməsinə gətirib çıxardı.

20-ci illərdə dərc edilən şeirlərin mövzu və problematikası əvvəlki kimi, ictimai-siyasi məzmunlu deyildi, daha çox felyetonvari olurdu. Yəni yeni dövr satirik şeirlərin qəhrəmanları da ictimai məzmun, mahiyyət və xarakter baxımından əvvəlkilərdən seçilirdi. Əgər Sabirin qəhrəmanları daha çox, kütlə, xalq. ziya-

lilar, intellidentlər, fəhlələr, kəndlilər, bir sözlə cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri olurdusa, bu illərdə yazılan şeirlərin qəhrəmanları daha çox kütləni deyil, bir şəxsi ehtiva edirdi. Bu şeirlərin çoxuna felyeton adı verilir, ünvanını göstərməklə həmin obyekt tənqid edilirdi. Əlbəttə, onların içində əvvəlki mövzunun davamı olaraq dinin tənqidi, gerilik kimi məsələlər də başlıca yer tuturdu. Bu dövrdə tənqid edilən qəhrəmanları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Mollalar, mərsiyəxanlar, ruhanilər;
2. İctimai proseslərdən kənar qalanlar;
3. Gerilik tərəfdarları;
4. Qadın azadlığına qarşı çıxanlar;
5. Şəhərdə, kənddə ayrı-ayrı tiplər, qolçomaqlar və s.

"Moll Nəsrəddin" jurnalının ilk saylarında ictimai mahiyyətli satirik şeirlər çap olunsada, getdikcə bu məzmun öz yerini gündəlik hadisələrə verməyə başlayır. Nəzərə alsaq ki, jurnalın səhifələrində əvvəlki satirik şairlərdən Ə.Nəzmi və S.Mənsur da ara-sıra çıxış edirdi, qalan satiriklər isə daha çox yeni müəlliflər idi. Onlar Sabirin müasiri olmasalar da, onun satira qoxusunu müəyyən mənada almışdılar. Bununla belə, dövr, zaman da dəyişdiyi kimi, onun qəhrəmanları da dəyişmiş, yeni zaman və məkan kontekstində yaşayırdılar.

"Molla Nəsrəddin" jurnalının sonrakı saylarında "Kefsiz", "Mücərrəd", "Nofəl", "Hərdəmxəyal", "Köhnə əyyar", "Əliverdizadə Rəcəb", "Təngəgəlmiş", "Kefli şair", "Öyrədici", "Bildirçin", "Cinni şair", "Qazi cahani", "Ac", "H.X." (bu imza ilə əsasən taziyanələr çap olunurdu), "Saqqal", "Qarasaqqal", "Pompuşalı", "Mirzə Müştük", "Molla Dəmdəmli-mühacir", "İki əlif", "İşçi", "Saqit", "Süt yanığı", "Dabanı çatdağ xala", "Laməzhəb", "Səfeh şair", "Tənbəl", "Təngəgəlmiş", "Haqq sevən", "Bayramçı", "Mürtəd", "Kəbinsiz şair", "Şəbədəçi", "Mühəqiq", "Nasırlı", "Şeyxin dostu Hərdəmxəyal", "Dinsiz", "Dəstançı", "İran fəhləsi və s. yüzə yaxın gizli imza işlənmişdir. Burada dərc edilən şeirlər sənətkarlıq etibarilə də müxtəlif olduğu kimi, satirik qəhrəmanları da cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini əks etdirirdi.

Ə.Nəzminin satirik şeirləri jurnalın səhifələrində nəinki sıx-sıx dərc edilirdi. Bu da onu göstərir ki, "Molla Nəsrəddin"-nin sovet mərhələsində də Ə.Nəzmi jurnalın əsas müəlliflərindən biri olmaqla yanaşı, həm də redaksiyanın ağırlığını çəkənlərdən biridir. Lakin onu da demək lazımdır ki, bu şeirlər 20-ci ildən əvvəlki kəsərliliyini qoruyub saxlaya bilmirdi. Şairin "Cəza" şeiri ümumi ictimai məzmun-dan daha çox bir şəxsə yönəlmiş felyeton məzmunu ilə diqqəti çəkir. Şair özünü şeirin başlanğıcına "balaca felyeton" adı verib. Orada deyilir: "Qarğabazar (Qaryagin) kəndində yapon Eyvazov adlı bir köhnə qoçu arvadları və qızları kənddə açılmış savad kursuna qoymayı və hökumət bizdən nə istəyir? Arvad bizimdir, oxutmurduq" deyir" [1, s.3]. Şairin "Cəza" şeirində isə "bu qəhrəman"ın "qəhrəmanlığı" tənqid edilir. Şeir M.Ə.Sabirin "Oxutmuram, əl çəkin!" məşhur şeirinin təsiri altında yazılsa da, qəhrəman yeni dövrün qəhrəmanıdır:

*Arvadlar elmlənsin, olmam buna razı mən,
Kim kursa getsə verrəm, vallah ona cəza mən.*

*Məktəb üzü görübdür hankı zaman bizim kənd?
Şura gələndən oldu zəhr ağzımızdakı qənd.
Keçmir işə təqəllüb, təhdid, hiylələr, fənd,
Arvadı öldürərdim, etdikdə iqtiza mən,
Arvadlar elmlənsin, olmam buna razı mən [1, s.3].*

Satirik şeirlərin əsas tənqid hədəflərindən biri də mərsiyəxanlar idi. "Nofəl" in "Cəbrayılı mərsiyəxana" şeirində qarnını piy basmış, kələyə dönmüş, qadınlara söz atanmaqdan qalmayan mərsiyəxan obrazı təsvir edilir [2, s.3]. "Mülhid" in "Hamam" şeirində isə Voronsovski küçəsindəki Ermitaj hamamı göstərilir. Şeirdə hamamdakı çirillik, şraitsizlik tənqid və ifşa olunur:

*Düşmüş əcəb nizamə,
Əhsən belə həmamə.
Mümkün deyil soyunmaq,
İsti suda yuyunmaq,
Kimsə dilərsə donmaq,
Gəlsin bu buzlu damə,
Əhsən belə həmamə [3, s.5].*

Məlum olur ki, bu hamam "yırtıq, yamaqlı" vannalardan, "paslı turbalar" dan ibarətdir, lampa işığı yoxdur, "hər guşəsi" dumanlıdır, bir sözlə, hamam deyil, samanlıqdır. Əslində bu da bir felyeton mövzudur, lakin şair satirik ifadə vasitələri ilə hamamın obrazını yaratmağa nail olmuşdur.

"Kefsiz" in "Qabil həkim (Yaxud Mirzə məmməd həsən)" satirik şeirində də ümumi, ictimai tənqid hədəfi yoxdur. Şeirdə on il Rəştdə Dürülfünün qurtarıb gələn Qabil həkim tənqid edilir. Məlum olur ki, bu həkim hər cür xəstəlikləri müalicə etməyə "qabil" bir "həkim" dir. O, hamıdan seçilir, xüsusilə indiki "şapkalı doktorlar" a oxşamır, "şəhərdə bir danədir", onun sən deyən elə aləti də yoxdur, hətta bərkə düşəndə dua da yazır:

*Bərkə düşəndə yazır-xəstəyə bir də dua,
Həsən gəlsin fəqət-hər nə isə müddəə,
Etsə də qatilliyin-bəzi rəqib iddia,
Kimdir əlində ölən-bu hamı əfsanədir,
Mirzə Məhəmməd həsən-şəhrdə bir danədir.*

*Xəstələr ölməz deyir-gəlməmiş isə əcəl,
ya ona məcun yedirt-ya ağı ver filməsəl,
Ağlını yığ başına-hikmətə sən vurma əl,
Qarşı çıxan xalqun-əmrinə divanədir,
İştə bu qabil həkim-elmilimi, ya nədir?*

Mirzə Məhəmməd həsən-şəhrdə bir danədir [4, s.3].

"Mülhid-tənbəlin" "İnşallah" ("M.N.", 1927, N 19), "Nofəlin" "Yağdı yağışlar" ("M.N.", 1927, N20), "Əlqiyas" ("M.N.", 1927, N23), "Kefsiz" in "İsmə ifhəm" ("M.N.", 1927, N21), "Ağcaqanad" in "Bir tərəfdə" ("M.N.", 1927, N23) və s. şeirlərində ictimai mahiyyətli deyil, gündəlik həyatda rast gəlinən hadisə və obrazlar tənqid hədəfi olurdu. Bu şeirlər içərisində dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini əks etdirən şeirlərə də ara-sıra rast gəlmək olurdu. Bu şeirlərdən Molla Dəmdəmli "Mühacir" in "Bir nəfər "burjuv" un sevinclə qarışıq arzuları" özünün siyasi kəsərliliyi və ifşa hədəfinin ictimailiyi ilə seçilir. Şeir M.Ə.Sabirin "Düşdü bütün qəzetlər qiymətdən, ay can, ay can!" misrası ilə başlayan satirik şeirin "ya can, ay can" naqəratı üzərində qurulub. Ancaq burada bir burjuaziyanın arzuları ifadə olunub. Şeir 20-ci illər siyasi hadisələrinin iqtisadi nəticələrindən doğan vəziyyəti aydın göstərir. Belə ki, 20-ci illərdə hər şeyin milliləşməsi nəticəsində varlı əhəlinin əlinən hər şeyi alınmışdı. C.Məmmədquluzadə özünün "Bəlkə də qaytardılar" hekayəsində bütün var-dövləti əlindən alınmış insanların onu qaytarmaq uğrunda arzularını təsvir edirdi. Şeirdə hələlik işlərinin yaxşı getdiyini "burjuv" un bolşeviklərdən bir az da rəhm diləməsi təsvir edilirdi. Şairin burjuv adını dırnaqda verməsi də maraqlıdır; bununla sanki şair bir mağazası olan insanın rejim tərəfindən "burjuv" adlanmasına da münasibət bildirmiş olur. Burada satirik qəhrəmanın ola-qa-lan hər şeyini əlindən alıblar, əlində tək bir mağaza qalıbdır, işi hələ ki, yaxşı gedir, mağazası mal ilə doludur. Ancaq "qəhrəman" əlindən çıxan malların geri gəlməsini də istəyir, keçmiş əyyamları xatırlayaraq arzularını bildirir:

*Nə olaydı bolşeviklər-mənə azca rəhm edəydi,
Buruğum, bağım nə varsa-genə qaytarıb verəydi,
Bu da mülkün ay hacı al!-nə olaydı bir deyəydi!
Sevinəydi qovm qardaş,-yığışıb kefə gedəydi
Onlara baxıb deyərdim:-nə gözəldi, ay can, ay can
Qohumum, malım yerində-nə düzəldi, ay can, ay can! [4,s. 4].*

Qeyd edək ki, 1923-cü ilin 26-cı sayından başlayaraq "Molla Dəmdəmli" "Mühacir" in imzası ilə "Ucuzluq" (N26), "Get" tramvay kağızı al" (N27), "Çörəkçi ilə müştərinin xırda pul barəsində mübarizəsi" (N27), "Pilik yandır" (N28), "Mərsiyəxanın arzuları", "Kasadlıqdır" (N30), "Molla Məhəmməd Həsən ilə Molla Əbdüləlinin mübahisəsi" (N31) və s. şeirlər dərc edilib. Az bir vaxtda "Mühacir" in ona qədər satirik şeiri çap olunmuşdur ki, bu şeirlərində günün sosial, ictimai-siyasi problemləri tənqid hədəfi edilmişdir. "Ucuzluq" şeiri də həm mövzu və problematikasına, həm də şeirin daxili strukturuna görə "Mühacir" in "Bir nəfər "burjuv" un sevinclə qarışıq arzuları" şeiri ilə səsləşir. Hər iki şeirin misra düzümü, daxili bölgüsü bir-birilə uyğun gəlməklə yanaşı, tamamilə yeni və orijinaldır.

"Ucuzluq" şeirində Bakıda son zamanlar çörəyin, ətin ucuzlaşması, yaşayışın, güzəranın asan olması tənqid hədəfi edilir. Ancaq şeiri oxuduqca kasıb insanların güzəranının heç də yaxşı olmadığı aydın görünür. "Bakıda bu son zamanlar güzəran olub çox asan, Çörək ət ilə ucuzdu, Sevinir alanda insan" beyti ilə tamamlanan bəndlərin hər birinin özünəməxsus ictimai yükü vardır:

*Dükənində baqqalın var: badam ilə xurma kişmiş,
Lobu, duz, qurud, noxud, bal Peniri ayağa düşmüş!
Düyü, qeysi, alça, vişni Hələ bəlkə alma bişmiş,
Daha bilmirəm nələr var Kisələr xülasə şişmiş
Hacının budur ha boynu Gəzinib yeyir firavan
Bakıda bu son zamanlar Güzəran olub çox asan [5, s.3].*

Bu illərdə intensiv satirik şeirlər yazan M.S.Ordubadinin satirik obrazları daxili aləmdə dindarlar, mollalar və ruhanilər, xarici aləmdə isə imperialist qüvvələr idi. Beynəlxalq mövzuya həsr etdiyi şeirlərin əsas məzmunu burjua (dövrün epitetidir) dövlət başçılarının ikiüzlülüüyü, kapitalizm dünyasının ictimai-siyasi böhrana düşməsinə, bu dövlətlərin diplomatiyadakı riyakarlığı və Sovetləri tərk edən mühacirlərin xaricdəki "böhtan" və "yalan"larına cavab verməkdən ibarət idi. Ordubadinin bu şeirləri, əsasən, "Yeni fikir" və "Kommunist" qəzetlərində dərc edilirdi. Bu şeirlər sanki dövrün siyasi icmalının satirik ifadəsi idi. Bu cür felyeton-şeirlərdə şair gündəlik hadisələrə uyğun olaraq yazırdı. Bu şeirlər, hər şeydən əvvəl, sovet dövlətini xarici rüporuna çevrilir və satirik tribun rolunu oynayır. Bu şeirlərin böyük əksəriyyəti "Hərdəmxəyal" təxəllüsü ilə "Kommunist" qəzetində dərc edilirdi. Eyni təxəllüslə şair "Molla Nəsrəddin" jurnalında da çıxış edirdi. Lakin buradakı şeirləri siyasi məzmunlu deyildi. Görünür ki, şair "Kommunist" qəzetinin ruhuna uyğun olaraq yazır və gündəlik mövzulara uyğun olaraq qəzetin həmin səhifəsində nəşr edilirdi. Təkcə bunu demək lazımdır ki, 1923-cü ildə şairin noyabrında 6, 1924-cü ilin noyabrında 2, oktyabrında 5, 1925-ci ilin yanvar-fevral aylarında isə otuza qədər satirik şeirləri çap olunmuşdur. "Yeni fikir" qəzetində isə "Məca" təxəllüsü ilə şeirləri dərc edilmişdir. Bu şeirlərin sayı yüzə yaxındır. Lakin bu şeirlərin əksəriyyəti gündəlik hadisələrə həsr olunduğundan və bu gün həmin mövzular köhnəliyindən bu gün aktuallığını o qədər də qoruyub saxlaya bilmir. Ən əsası isə bu satirik şeirlərdə şair orijinal obrazlar yarada bilmir.

Beləliklə, 20-ci illərdə satirik mətbuatın az olması və ideoloji basqıların olması səbəbindən satirik obraz və tiplərin əvvəlki kimi ictimai mahiyyətli olmadığını aydın görmək olar. "Molla Nəsrəddin" jurnalında sovet dövründə çap olunan satirik şeirlərin hamısının əvvəlki ənənənin bütün kəskinliyi ilə davam etdirdiyini söyləmək çətindir. Ona görə ki, sovet ideologiyasının özünün satiraya münasibətində bir çox çətinliklər var idi. Bunlardan biri də satiradan öz məqsədləri üçün istifadə etməkdən ibarət idi. Lakin bu prosesin özü belə çox davam etmədi və jurnal 1932-ci ildə qapandı. Ədəbiyyatşünas B.Əhmədov Qlavlit əməkdaşlarının bir məlumatını əldə edərək "Molla Nəsrəddin niyə bağlandı?" məqaləsindən də görmək olur ki, jurnalın fəaliyyəti açıq şəkildə rəsmi orqanları narahat etmiş və bu üzəndən də jurnalı bağlamağa məcbur olmuşdur [7].

Ədəbiyyat

1. "Molla Nəsrəddin", 1927, N 6
2. "Molla Nəsrəddin", 1927, N 7
3. "Molla Nəsrəddin", 1927, N 8
4. "Molla Nəsrəddin", 1927, N 19
5. "Molla Nəsrəddin", 1923, N 26
6. Əhmədov B. "Molla Nəsrəddin" niyə bağlandı?. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1991, 1 fevral

Summary

Problem of hero in XX century satirical poem

The problem of a hero in XX century satirical poem is analyzed in the article. It is noted that the satire which experienced regression in the 20s has weakened not only from the point of problem but also character, hero and type, equally.

One of the main causes of this is not allotting value to satire in the new era and lack of satirical publications (with the exception of "Molla Nasreddin").

During this time it was impossible to come across the heroes or types of social content. These heroes represented more likely different individuals (mollas, believers, etc.) than any social layer.

In some poems social processes happening in the world and international arena and individuals are the targets of criticism. This shows that during that period there were few original types and heroes like in the early XX century.

Резюме

Проблема героя в сатирической поэзии 20-ых годов XX века

В данной статье расследуется проблема героя в сатирической поэзии 20-ых годов XX века. Отмечается, что в 20-ые XX века сатира почти потеряла своё значение не только с точки зрения темы и проблематики, но и с точки зрения образов, героев и типов.

Главной причиной этого спада являлась то, что сатира отстранилась, не было сатирического издательства (исключение «Молла Насреддин»). В это время в литературе сатирические образы не описывались как общественные герои. В центре сатирической поэзии стояли отдельные персонажи, например: моллы, религиозные люди. В сатирических стихах, в основном, описывались международные политические процессы и отдельные личности. Значит, в литературе 20-ых годов XX века, можно сказать, не было оригинальных типов и литературных героев.

*Rəyçi: f.ü.e.d., prof. B. Əhmədov
ADPU, Quba filialının Ədəbiyyat
və dillər kafedrasının
12.06.2017-ci il tarixli iclasının
15 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 22.06.2017

İlahə Kazımova
ADU

MƏNƏVİ-ƏXLAQİ PROBLEMLƏRİN İSİ MƏLİKZADƏ YARADICILIĞINDA TƏCƏSSÜMÜ

Açar sözlər: cəmiyyət, insan, povest, əxlaq

Keywords: society, human, narrative, morals

Ключевые слова: общество, человек, повесть, мораль

Azərbaycan ədəbiyyatında öz dəsti-xətti, mövzu dairəsi, əsərlərinin bədii siqləti ilə oxucu kütləsinin rəğbətini qazanmış görkəmli yazıçımız İsi Məlikzadə bu gündə özünü sənətkar qüdrəti, təkrrarsızlığı ilə xatırladır. 60-cı illərdə ədəbiyyata gəlmiş sənətkar bir-birindən maraqlı hekayələri, povestləri, romanları ilə tez bir zamanda məşhurlaşmışdı.

Yazıçının yaradıcılığında ən maraqlı məqam ondadır ki, ən kiçik hekayəsində belə İ.Məlikzadə bir romanın hüdudlarına sığacaq problemlər qaldırır və mükəmməl şəkildə bu problemlərin bədii həllinə çalışır. Lakin yazıçı çox ustalıqla insan talelərini, dərin mətləbləri lakonik şəkildə hekayət edir. “Ögey ana”, “Günəşli payız”, “Şehli çəmənlərin sarı işığı”, “Talisman”, “Qatarda”, “İki günün qonağı” və s. hekayələri yazarın iri həcmli əsərləri qədər dəyərlidir. Ən maraqlısı ondadır ki, bu hekayələri bir məqam birləşdirir: insan nisgili.

“Ögey ana” əsərində ətrafındakı insanların qayğısı, isti münasibətilə süslənən ana doğma oğlunun həsrəti ilə yaşayır, övlad nisgili ananı səməndər quşu kimi yandırır yaxır. Övlad nisgili yaşlı ananın qəlbində sağalmaz yaraya çevrilib rahat, asudə yaşamağa qoymur. “Özgə anası” əsərində İsi Məlikzadə yaradıcılıq prinsiplərinə sadıq qalaraq, ananı real bir insan, nəslin ağbırçəyi, övlad tərbiyəçisi olmaqdan daha əlavə, daha şox hissi, düşüncəsi, duyğuları, arzu və istəkləri ilə pak, kəsərli, iti yaddaşı, güclü idrakı ilə insanlığa nümunə olan varlıq kimi vermək istəmişdir” [3, s.100].

“Şehli çəmənlərin sarı işığı” adın hekayədə gəncikən Rusiyada rastlaşdığı Ninaya vurulan Mirzə ailədə yeganə oğul övladı olmağına baxmayaraq, bir qızın eşqilə qürbətdə qalmağa məcbur olur. Lakin, illər sonra Ninanın ölümündən sonra tənhaləşən, artıq heç kimə lazım olmadığını düşünən təqaüdcü vətənə qayıtmağı qərara alır. Öz doğma vətəninə - kəndinə qayıdan Mirzənin doğmaları istiqanlıqla qarşılayırlar. Vətənə ölməyə gələn Mirzə kənddəki insanların ona qarşı hörmətini görüb özünə qarşı inamı çoxalır. Başa düşür ki, o hələ ayaqları üstə dura bilir, o hələ insanlara, cəmiyyətə gərəklidir. Zamanında bir qızın eşqilə vətəni qürbətə dəyişən Mirzə ahıl yaşında bir həqiqəti anlayır: “Qürbətdə xan olunca, Vətəmində dilən gəz”....

Azərbaycan ədəbiyyatının ən məhsuldar dövründə sənət meydanına atılan İ.Məlikzadə qələmini povest janrında da sınaqaraq dəyərlı bədii nümunələr yaratmışdır. Yaşadığı dövrdə “ağa ağ, qaraya qara” deməyi bacaran yazıçı zamanın deyil, içindən gələn hisslərin diqtəsi ilə həqiqəti deməkdən heç zaman çəkinməmiş-

dir. Bu baxımdan səntkarın “Dədə palıd”, “Quyu”, “Evin kişisi”, “Yaşıl gecə” kimi povestləri bu baxımdan səciyyəvidir.

“Quyu” povestində kolxoz sədri Xalıq xudbin, mənfiyyətini güdən, vicdanı ayaqğı altında olan bir tiptir. Və bu tip əsər boyu İsi Məlikzadənin tənqid atəşindən qurtula bilmir. Xalıqın qızına aşiq olan Umud onların həyatında işlədiyi müddətdə “çölü bəzək, içi təzək” olan ailənin çirkab yuvası olduğunu görür. Xalıqın qurduğu xoş gün-güzəran, pulla yazdırdığı dissertasiya, ər və arvadın qarşılıqlı xəyanəti bir sözlə bu evdə hər şey Umudu dəhşətə gətirir, onda ikrah hissi oyadır. “İsi Məlikzadə elə sədrleri tənqid edir ki, onlar cəmiyyətimizin ədalət normalarına kəm baxır, xalq malını mənimsəyib harınlaşır, əxlaqsızlığa qurşanır və bütün bu çürük həyat tərzii ilə öz ailəsinə dərin quyu qazırlar” [4,123]. Sovet dövründə bu tipli sədr obrazı yaratmaqla bir ailənin simasında ittifaqın binadan çürük olduğuna işarə edən yazıçı bu quruluşun idarəçilik sisteminə etirazını bildirirdi.

Təbiətə bağlı olan mütəmadi olaraq nun qorunması kimi məsələlərə toxunan İsi Məlikzadə “Dədə palıd”, “Yaşıl gecə” kimi povestləri vasitəsilə “təbiət təhlükədədir” məramı ilə həyəcan təbili çalır.

Ümiddən fərqli olaraq “Yaşıl gecə” povestinin qəhrəmanı Qərib ətrafında baş baş verən haqsızlıqlara qarşı daha aqressiv münasibət nümayiş etdirir. Bu mübarizədə daha ardıcıl və inadkardır. Fiziki cəhətdən xəstə olan Qərib ətrafındakı müftəxorlardan çox-çox təmiz mənəviyyətə malikdir. Elə bu səbəbdən də Qərib yaşadığı mühitdə insanların yalanı, ikiüzlülüüyü, öz xeyirləri üçün mənəviyyətini da satan insanları görməmək üçün qaçmaqdan, yoxa çıxmaqdan başqa çarə görmür. Daha dəqiq desək yaşadığı cəmiyyətdə qəribliyini dərk edib, təbiətin yaşillığına bürünüb yoxa çıxır.

İ.Məlikzadə “Dədə palıd” povestində də əsas qəhrəmanı təbiətin düşmənlərinə qarşı qoyur. Bağır yaşı təbiətin özü qədər “qədim” olan palıdın, ana vətənin, elin, obanın simvolu kimi içi çürük insanlardan qorumaq istəsə də, nəticədə gücsüz olduğunu qəbul etməli olur. Həyatının çox hissəsini ağacların içərisində keçirən Bağır palıda qarşı olan məkrli münasibəti- insanın təbiətə qarşı çıxması, yoldan azması kimi dərk edir. Yəni, insan o qədər nanəcibləşib ki, qopduğu təbiətə belə xor baxır. “Dədə palıd”ın qurumağa başlaması Bağır bərk sarsıdır. Bağıra görə qurumağa başlayan Dədə palıd deyil, onun özüdür, ümidləri, varlığı və həyat eşqidir” [3, s.101].

Ümumiyyətlə, İsi Məlikzadənin yaradıcılığında təbiət və insan münasibətləri qarşılıqda, vəhdətdə təsvir olunur. Yazıçı insanın təbiətin bir parçası olması həqiqətini bir daha bədii dillə ifadə etməyə çalışır.

N.G.Gey yazır ki: “Müsbət qəhrəman sadəcə olaraq yaxşı insan, yaxud “təkmilləşdirilmiş” insanın süni obrazı, mənfi qəhrəman isə hər cür məziyyətlərdən məhrum olmuş bir şəxs deyildir. Realist yazıçı mürəkkəb, çoxcəhətli insan xarakterini dərk edir”. İ.Məlikzadə məhz o yazıçılardandır ki, onun yaratdığı qəhrəmanlar nümunəvi müsbət “heykəllər” deyil. Bu sovet nəsrini üçün xarakterik olan konveyrdən çıxmış ütülü əsərlər deyildi. Yazıçı hər bir əsərində canlı insan xarakterləri yaradırdı. L.Leonov bildirirdi ki, “Sənətkar öz fikrini istədiyi kimi ifadə edə bilər, təkni ortaya yaxşı əsər çıxsın. Böyük əsər çox şey tələb eləyir; ilk növbədə həyat materialına dərinləndirilməyi, bir də ciddi zəhmət və mədəniyyət” [2,

s.56]. Düşünür ki, Leonovun söylədiyi yaradıcı keyfiyyətlər İ.Məlikzadənin hər bir əsərində özünü göstərir. Psixoloji təsvir ustalığı, hadisələrin və adamlararası münasibətlərin dərinliyinə enmək bacarığı sənətkarın əsərlərinin səciyyəvi xüsusiyyətləridir.

Yazıcının əsərlərini ümumi bir xətt birləşdirsə də, bədii nümunələrin hər biri mövzusuna, məzmununa, daşdığı ideyaya görə təkrarolunmazdır. Bu məqam isə yazıcının yaradıcılığının çoxşaxəliliyini təmin edir.

“Dolaşaların Novruz bayramı” povestində ata-ana himayəsindən, qayğısından uzaq olan yetim, kimsəli və kimsəsiz uşaqların dərqli, nisgilli həyat tərzinə bələdçilik edən yazıçı təsvir etdikləri ilə sanki dərddin şəklini çizir. Gündüzlər dərs oxuyub başı qarışan, gecələr ev, ata-ana həsrətilə ürəkləri qubar bağlayan yetimlərin çarəsiz dərdlərinə acımamaq olmur. Ağrı, acıyla süslənmiş bu əsəri oxuduqca

*Şirin-şirin yuxudaydıq.
Bir zalım oyatdı bizi.
Anamızın qucağından
Bu dünyaya atdı bizi*

*Düşdük yolların ağına,
Baxtımızın sorağına,
Qatdı bizi qabağına
Əlində oynatdı bizi.*

*Biz ki, yol nədi bilməzdik,
Biz ki, öl nədi bilməzdik,
Bilsəydik dünyaya gəlməzdik,
Analar aldatdı bizi.*

-deyən şair (R.Rövşən) sanki, bu misraları sözügedən kimsəsiz qəhrəmanlar üçün yaradıb. Sahibsiz qızların, ürəyi nanə yarpağı kimi əsən uşaqların acınacaqlı durumuna biganə qalmamaq olmur. “Müasir nəsr ənənəvi əxlaqi problemlərin (və “əxlaqi qəhrəmanın”) əhəmiyyətini azaltmaqla bərabər, elə adamlar barədə də yazmağa başlayır ki, onlar əvvəllər nəsrin diqqətini çox məşğul edirdi. Qəribə, uğursuz, təzadlı, mürəkkəb taleli adamlar, həyatda bəxti gətirməyənlər, ütüsüz, rəndələnməmiş, nahamvar düşüncələr, xasiyyətlər və xarakterlər də nəsrə axınla daxil olmağa başladı” [2, s.127]. Məhz bu axının nəticəsi idi ki, Sovet hökumətində hər şey- bütün müəssələr “qüsursuz” olduğu halda “Uşaq evin”in çirkab dolu bir məkan kimi göstərilməsi hər halda sənət adamından böyük cəsarət tələb edirdi.

Tərbiyəçilərin uşaqlarla kobud rəftarı, yeniyetmə qızların düzgün olmayan yollara sürüklənməsi, oğlanların döyülüb, təhqir edilməsi yetimxananın iç üzünü kimi təsvir olunur.

Y.Trifonov yazır ki, “Məişət böyük sınaqdır. Onun haqqında ağız büzrək danışmaq, onu həyatın lazımsız tərəfi hesab etmək doğru deyil. Axı, məişət insan mənəviyyatının sınaq yeridir” [6, s.33]. Görünür, İ.Məlikzadənin yazıçı olaraq qələmini məişət mövzularında sınaması təsadüfi deyil. İnsan hissələrinin mahir təsvirçisi olan yazıçı “Gümüşgöl əfsanəsi” povesti də maraqlı brazları ilə diqqət

çəkir. Orxan, Səfa, Bənövşə üçlüyü adları ilə belə öz xarakterlərini ifadə edirlər. Yazıçı ziddiyyətli təbiətə malik olan Orxanı Bakıdan uzaq Çarıqqayaya qədər yol qət etdirir ki, qəhrəmanı ilə oxucularını yaxından etsin.

Orxan təbiət etibarilə çox xudbin, istədiyini bilməyən bir qızla tanış edir. Şəhərdə meşşan gənclərin əhatəsində olan Orxan Bənövşənin təmizliyi qarşısında özünün onun dünyasından nə qədər uzaq olduğunu dərk edir. Və çıxılmaz hisslər burulğanında labirintə düşən Orxan Səfanı, ya da Bənövşəni seçəcəyinə qərar verə bilmir. Daha doğrusu qərar verməyə iradəsi çatmır. Qədim Gümüşgöl haqqında əfsanədən istifadə edən İ.Məlikzadə qəhrəmanın iç dünyasını açmaq üçün bədii keçid edir. Bu əfsanənin vasitəsilə yazıçı ən çətin, mürəkkəb vəziyyətdə belə həqiqətin, düzlüyün qələbə çaldığına inam nümayiş etdirir. “Povestin baş, ideal qəhrəmanı “Gümüşgöldür”. İnsanın dünənini, bu gününü, sabahını təyin eləyən təmizlik, paklıq, daxili böyüklük və bir də “hər şeyi məhv edən, lakin özünə gücü çatmayan Məhəbbətdir”. İsi Məlikzadə müasir insanı paklığa, təmizliyə çağırır, gölün əfsanəvi suyu ilə cəmiyyəti yumaq, təmizləmək istəyir...” [3,s.104].

“Küçələrə su səpmişəm” povestində yazıçı tam fərqli bir mövzuya müraciət edərək, bizi yeni obrazlar qalereyası ilə tanış edir. Xəlil, Bəhmən, Tubu, Cəfər əmi... Və bu obrazların hər biri bir dünya, bir aləmdir. Yazıçı əsərin iki şəxsin-Xəlil və Bəhmən adlı əmioğullarının başına gələn qəzavü-qədər üstündə qurur. Bəhmənin uşaqkən atası öləndən sonra əmisi onu və anasını himayəyə götürür. Uzun illərin əziyyətinin bəhrəsi olaraq Bəhmən yaxşı oxuyub Tibb universitetinə qəbul olmuş, Xəlil isə elə ilk imtahandan kəsilmədi. Qərribə təsadüf gənclərin həyatını fərqli məcraya aparır.

Bəhmən qış tətildə kəndə gəlir. Üç dost meşəyə gedib ov ovlamağı planlaşdırırlar. Qəflətən Bəhmənin tufəngindən açılan güllə dəyir. Özünü itirmiş Bəhmən Xəlilə yalvararaq cinayəti boynuna götürməyi xahiş edir. Bildirir ki, onun cinayəti üzə çıxsın universitetdən xaric edərlər və bütün gələcəyi məhv olar. Çağqın vəziyyətdə olan Xəlilin Bəhmənə yazdığı gəlidiyi üçün cinayəti öz üzərinə götürür. Xəlil həbsxanada olduğu müddətdə bir-iki dəfə gəlib-getsə də, sonralar onu itirib-axtarmır, bütün vədlər də yaddan çıxır. Uzun müddət həbsxanada yatan Xəlil doğma kəndinə yox, başqa bir rayona gedir, elə orda da məskunlaşır. Rayonda hamama ocaqçı kimi iş düzəlir. Xoşbəxtlikdən hamamın müdiri Cəfər əmi yaxşı insan olduğu üçün bu kimsəsiz, qərrib adama acıyır, ata məhəbbəti ilə ona qayğı göstərir. Tanışları Tubu adlı ağıllı bir qızla onu evləndirib ailə, uşaq sahibi edir. İllər keçdikcə keçmişin ağrı-acısını qəlbinin dərinliklərinə gömən Xəlil yeni bir görüş nəticəsində unudulmuş xatirələri bir daha vərəqləməyə məcbur qalır.

Bir gün rayona xəbər yayılır ki, xəstəxanaya ağır əməliyyat aparmaq üçün Cəfərzadə adlı cərrah gəlib. Həkimin Bəhmən olduğunu təxmin edən Xəlil onu görəndə zənnində yanılmadığını görür. Uzun illərin ayrılığından sonra Xəlil əmi-sioğlunu evinə gətirir ki, ailəsi ilə tanış etsin. Xəlilin ailəsi ilə tanış olandan sonra onları özü ilə Bakıya aparacağını bildirir. Xəlil əvvəl elə güman edir ki, illər əmi-sioğlunu dəyişib, o səhvindən nəticə çıxarıb. Lakin, səhərisi gün rayonun mötəbər adamı ilə ova getməsi Bəhmənə görə illərini, arzularını qurban vermiş Xəlili dəhşətə gətirir. Bəhmən kimi miskin, xeyrini güdən biri üçün insandan ötrü xərclədiklərinin mənasız olduğunu dərk edir.

Ədəbiyyat

1. Abasova S. İsi Məlikzadənin yaradıcılığı. Bakı, Nurlan, 2001
2. Ədəbi proses-78. Bakı, 1989
3. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı (Ali məktəblər üçün dərslik). II cildə, II cild, Bakı, Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 2007
4. Məmmədli C. Çağdaş Azərbaycan nəsrinin inkişaf meylləri. Bakı, 1998
5. Qarayev Y. Meyer-şəxsiyyətdir. Bakı, Yazıçı, 1988
6. Трифонов Ю. Быть-это великое испытание. «Вопросы литературы», N:4, 1978

Summary

Reflection of Moral and Ethical Problems in the Works of İsi Melikzadeh

In the article the analysis of features of creativity of the known Azerbaijan writer İsi Melikzade is given. The subject of interaction and interference of man and society, man and nature, which occupies a large place in the writer's work, is involved in the research. The fate of close to each other and at the same time quite different people and different human destinies are portrayed by the writer in such works as "Old Oak", "Green Night" and "Legend of the Silver Lake".

Резюме

Отражение морально этических проблем в произведениях Иси Меликзаде

В статье дается анализ особенностей творчества известного Азербайджанского писателя Иси Меликзаде. К исследованию привлечена тема взаимодействия и взаимовлияния человека и общества, человека и природы, которая занимает большое место в творчестве писателя. Судьба близких друг к другу и в то же самое время совсем разных людей и разных человеческих судеб изображена писателем в таких произведениях как "Старый дуб", "Зеленая ночь" и " Легенда Серебрянного озера".

*Rəyçi: fil.e.d., prof. F.Səfiyeva
ADU-nun Azərbaycan dili və
ədəbiyyatı kafedrasının
06.02.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 31.05.2017

Ülviyyə Əliyeva
ADU

CONATAN EDWARDSIN MİSTİK TƏLİMİ

Açar sözlər: dini təlim, konsepsiya, fəlsəfi sistem, kamilləşmə

Keywords: religion doctrine, treatises, philosophical system, maturity

Ключевые слова: религиозное обучение, трактат, философская система, совершенствоваться

Conatan Edvards Konnektikut ştatının İst-Vindzor qəsəbəsində keşiş ailəsində dünyaya gəlmişdir. Onun atası Timoti özünün yeganə oğlunu hələ kiçik yaşlarından maksimum diqqət tələb edən işlərə alıxdırmışdı və həqiqətən də Conatanın zəkası və təxəyyülü sərt nizama tabe idi. Uşaq qəsəbədə keşişdən daha artıq müəllim kimi ad çıxartmış, bu yerlərdə yaşayan gəncləri Harvard və Yel universitetlərinə daxil olmağa hazırlamaqda böyük uğurlar əldə etmiş atasının köməyi ilə biliyin müxtəlif sahələrinə yiyələnə bildi. Sonralar görkəmli filosof Uilyam Ceyms Edvardsın “Dini hisslər haqqında traktat”ında “son dərəcə zəngin və incədən incə təsvirlər”in mövcud olduğunu qeyd edirdi. O bu keyfiyyətlərə doğma qəsəbəsində təbiət hadisələrini, həşəratları, göy qurşaqlarını müşahidə etmək prosesində nail olmuşdu. Atasının və sistemli mütaliənin köməyi ilə əldə etdiyi biliklər ona 1716-cı ildə məşhur Yel universitetinə daxil olmağa imkan verdi.

Edvards bakalavr dərəcəsi aldıqdan sonra iki il ərzində ilahiyyəti öyrənmişdir və bu təlimin təsiri altında düşüncələrini daha çox mücərrəd şəkildə ifadə etməyə üstünlük vermişdir. İngilis filosofu idealist Corc Berkli Edvardsın bir mütəfəkkir kimi formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Edvardsın Yel universitetində oxuduğu illər xristian dünyasında kainat haqqında yeni-yeni teoloji nəxəriyyələrin meydana gəlməsi ilə xarakterizə olunur, Bir çox ilahiyyatçı alimlər belə hesab edirdilər ki, insan hissləri ilahi ideyaların birbaşa ifadəsidir; bir növ Platonun müddəalarını davam edərək göstərirdilər ki, şüur və ruh özlərinin maddi gerçəkləşmələrindən daha böyük əhəmiyyət kəsb edirlər. Edvards bu konsepsiyalar ətrafında gərgin şəkildə düşünürdü, çünki onlarda onun özünün düşündükləri öz əksini tapmışdı.

Edvardsın babası Stoddard vaxtı ilə Northemptonunda keşiş kimi fəaliyyət göstərəndə kilsəyə daha çox dindar cəlb etmək üçün günahın hər bir mərhələsində allahın baxışlaması müddəasını ortaya qoymuşdu. Öz gündəlik həyatında son dərəcə sərt mənəvi-əxlaqi prinsiplərdən çıxış edən Edvards isə babasından fərqli olaraq dindarlardan da bunu tələb edirdi; o belə hesab edirdi ki, qiyamət günündə çox azsaylı insanlar, allahın müəyyən etdiyi yoldan bircə dəfə də sapmayanlar, mənəviyyat və əxlaq qanunlarına dönmədən riayət edənlər xilas olacaqlar. Digərləri isə əbədi olaraq cəhənnəm odunda yanmağa məhkumdurlar. Bəşər nəslinin başdan-başa günaha batmasını bir həqiqət kimi qəbul edən Edvards dünyanı ancaq faciəvilik prizmasından müşahidə edə bilirdi. Babasının əleyhinə getməkdən çəkinməyən Edvards gözdən-könüldən uzaq Stokbricə çəkilməklə boş vaxt əldə etmək və düşüncələrini traktatlarda ifadə etmək məqsədini güdürdü. O dövrdə

müasirləri onu hamı tərəfindən tərk olunmuş, insanlarla dil tapmaq qabiliyyətində olmayan dikbaş mühafizəkar hesab edirdilər. Kilsə və din necə olmalıdırlar. Kilsə insanlardan yalnız allah evinə gedib-gəlməyi, müəyyən ayinlərə riayət etməyi tələb etməlidir yaxud dindar insan başqa keyfiyyətlərə də malik olmalıdır? Bu suala Edvrs bir sərə əsərlərində cavab verməyə çalışmışdır ki, bu əsərlər Amerikanın ruhi-mənəvi mədəniyyətinin inkişafının əsas istiqamətlərindən birini müəyyən etmişdir.

Edvards özünün prinsiplərini yalnız 1850-ci ildən sonra, bir din xadimi kimi karyerası faktiki olaraq iflasa uğradıqdan, Northemtonu tərk etməyə qərar verdikdən sonra yazdığı əsərlərdə ifadə etmişdir. Bu qəsəbədə o yalnız “Dini hisslər” kitabını yazmış və son dərəcə ümumi şəkildə öz mövqeyini bürüzə vermişdir. Bütün qalan əsərlərini o, Stokbricdə işləyərkən yazmışdır: “İradə azadlığının diqqətli və ətraflı tədqiqi” 1754-cü ildə, “İlkin günah haqqında böyük xristian təliminin müdafiəsi üçün” 1758-ci ildə, “Əsl ləyaqətin təbiəti haqqında” və “Allah tərəfindən kainatın yaranmasının məqsədləri haqqında” əsərləri mütəfəkkirin ölümündən sonra 1765-ci ildə çap olunmuşlar. Edvards İst-Vindzorda yaşayarkən və Yel universitetində təhsil alarkən kalvinizmin ortodoksal ehkamları əsasında tərbiyə almışdır. Lakin bu son dərəcə sərt təlim onun düşüncələrini buxovlaya bilməmişdir. Edvards bəşər cəmiyyətinin mənəvi tarixinin bütün təcrübəsini ehtiva etməyə cəhd göstərmişdir, Belə bir məqsəd isə onu bütün ehkamları kənara atmağa vadar etmişdir. Bu baxımdan kalvinizmi Edvardsın düşüncələrinin qaynağı hesab etmək düzgün olar.

Öz xələfi Emerson kimi Edvards da sözün tam mənasında fəlsəfi sistem yaratmamışdır. Lakin artıq onun erkən “Qeydlər”ində insanın həyatda apardığı mübarizə mövzusu öz əksini tapmış, onun sonrakı əsərlərində isə inkişaf etdirilmiş, özünün hərtərəfli təcəssümünü tapmışdır. Edvards belə hesab edirdi ki, biliklər inanca əsaslanır, insan düşüncələri isə hissi təsəvvürlərə söykənirlər. O bu fəlsəfi müddəaları ingilis filosofu Lokkdan əxz etmişdir. Lakin Lokkdan fərqli olaraq Edvardsın fikrincə idrakın üzə çıxarmağa nail olduğu dəyərlər məhdudurlar. Dünyanın dərki intuisiyaya əsaslanmalıdır: insan öz iradəsinin və şüurunun gücü ilə mənən kamilləşə bilməz. Nyutonun əsərlərindən çıxış edən Edvards belə bir nəticəyə gəlirdi ki, saysız-hesabsız təbiət qanunları özlərinin harmonik strukturunda Allahın, dahi həndəsə aliminin obrazını yaradırlar. Edvards insan zəkasının məhdudluğu və onun kamilləşmək yolunda mütləq məğlubiyyətə uğrayacağı haqqında konsepsiyanı qəbil etmədi və öz düşüncələrini ifadə etmək üçün kalvinizmi anlayışlarından və deyim tərzindən geniş istifadə etmişdir.

Kalvinizm puritanizmə son dərəcə yaxın olmasına və bəzi əsərlərdə puritanizmin İngiltərə şəraitində kalvinizmin mövcudluq forması olması ilə bağlı fikirlər əslində həqiqətə uyğun deyillər. Edvards Amerikanın din xadimlərinə nisbətən kalvinizmi daha çox praktiki fəlsəfənin özünüifadə formasına çevirdi. Edvards XVII əsr puritan liderlərindən fərqli olaraq guya Allahla insanlar arasında bağlanmış və hər iki tərəfin dünyda baş verənlərdən ötrü məsuliyyət daşması ilə bağlı müqavilənin əhəmiyyətini vurğulamırdı. Edvardsın dini-fəlsəfi sistemində allah daha çox müstəqilliyə malik idi və insanlardan ona daha çox sitayiş etməyi tələb edirdi. Onun baxışlarına görə insan nəslinin təbiətinə xas olan bir keyfiyyətdir və

hər bir fərdin xislətinin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir. Kalvin belə hesab edirdi ki, allahın təbiətinin sonsuzluğu və ruhunun möhtəşəmliyi insan tərəfindən dərk oluna bilməz; buna idrakın səyi və hansı isə müqavilənin köməyi ilə nail olmaq mümkün deyil.

Edwards göstərirdi ki, dünyada şər mövcuddur, nicat isə heç də hamını yox, yalnız “say-seçmələr”i gözləyir. Nicata layiq görünənlər ruhən yenidən dünyaya gəlirlər: onlar buna kənardan göstərilmiş fəvqəltəbii şəfqət nəticəsində nail olmuşlar; sadəcə olaraq buna can atmaq heç bir müsbət nəticəyə gətirib çıxara bilməz. Allahın şəfqəti ilə insanlarda yeni hiss yaranır və bu hiss ruhən dirilməyə təkan verir. Heç bir insan say-seçmələrin sırasına düşəcəyinə iddia edə bilməz, lakin bununla bağlı ümidi qırmaq, məyus olmaq lazım deyil; hər bir kəs ürəyini açıq saxlamalı və allahın şəfqətini səbirlə gözləməlidir. Allah hər yerdədir – biz onu göy qurşağında da, gül qönçəsində də görməyi bacarmalıyıq [2, s.215]. Bu isə Edwardsa imkan verirdi ki, onun panteizmi və mistisizmi kalvinizmin ehkamları çərçivəsində harmoniya kəsb etsin.

Puritan təliminə uyğun olaraq Edwards allahın əməllərini iki yerə bölürdü. Bu bölgü onun Stokbridə yazdığı, lakin ölümündən sonra nəşr olunmuş “Nemət haqqında traktat” əsərində öz əksini tapmışdır. Bir tərəfdən bu, allahdan gələn “ümumi nemət”dir və özünü ikinci dərəcəli şeylərdə bürüzə verir; bu ümumi nemət gündəlik həyatda, Əhdi-ətiqdə və Əhdi-cədidə öz ifadəsini tapır. Digər tərəfdən “xariqüladə” nemət mövcuddur; bu nemət insanla allah arasındakı bütün kanalların yanından keçərək birbaşa ayrı-ayrı insanlara nəql olunur. Bu ali nemət yalnız say-seçmələrə verilir; bu dəfolunmaz, əvvəlki durumlardan asılı olmayan, heç bir şeylə hazırlanmayan qüvvədir. Ali nemət birdən-birə gəlir və kainatın qanunlarının ədalətindən xəbər verir. Bibliyanı oxuyan hər bir kəs Allahın iradəsindən xəbərdar olduğuna görə moizəçi yalnız hərdənbir insanlar yollarını azmasınlar deyəcəhənnəm odu ilə qorxutmalıdır. Edwards özü çox nadir hallarda insanları təhdid edən moizələr oxuyurdu. Onun son dərəcə nadir hallarda dindarları cəhənnəm əzabı ilə qorxutması onun kalvinizmin prinsiplərindən çıxış etməsi ilə bağlı idi. Məhz buna görə də onun moizələri böyük təsir qüvvəsinə malik idilər. Edwardsın allahın böyüklüyünə və insanın alçaqlığına həsr olunmuş “Günahkarlar qəzəbli allahın əllərində” (1741) moizəsində ona birinci dəfə qulaq asanları olduğu kimi, sonralar onu oxuyanları da dəhşətə gətirirdi. Çox zaman Edwardsın allahın qəzəblənməsi və günahkarları cəzalandırması ilə bağlı dedikləri moizənin ümumi kontekstindən təcrid olunur və oxucularda belə bir təsəvvür yaranır ki, mütəfəkkirin özü insanlara nifrət edirmiş. Lakin əslində o insanları öz qardaşları kimi çox sevirdi və onları Allahın yolundan sapmamağa çağırırdı.

Edwardsın baxışları puritan ilahiyatına xas olan dildə ifadə olunurdu. Lakin əgər onları praktiki fəlsəfənin komponentləri kimi nəzərdən keçirtsək, məlum olur ki, onlar universal dəyərlərin daşıyıcılarıdır. Edwardsı hər bir insanda daimi günahın mövcudluğu ardıcıl şəkildə təsdiq etdiyinə görə kalvinist hesab etmək olar. O belə hesab edirdi ki, günahın mövcudluğu labüddür və onun qarşısını heç bir qüvvə ala bilməz. İnsan bir tərəfdən azad varlıq kimi xəlq olunur və o seçim hüququna malikdir. Lakin bununla belə o öncədən müəyyən olunmuş bir məhdudiyyətlə üzləşməli olur: insan qismində o özü üçün əvvəlcədən müəyyən olunmuş

hüdüdləri aşmaq iqtidarında deyil. O, Allaha bənzəməyə can atmamalıdır. Bilik ağacındakı alma onun üçün əlçatmazdır. Edwards Adamin günaha batmasında ikili mənə axtarırdı. Lakin günaha batmanın bütün faciəviliyinə baxmayaraq onun hər iki mənasında ruhi qüvvənin mövcudluğunu üzə çıxarırdı. Əməli və onun nəticəsini bir-birindən ayırmaq mümkün deyil. Adəmin yanlış hərəkətinə uyğun nəticəyə gətirib çıxarır və insanlar onları ədalət adlandırırdılar. Lakin insanlar ondan da xəbərdardırlar ki, korluq və cahillik bəşər varlıqlarına mütləq şəkildə xasdır. Məhz buna görə də ədalətin təntənəsi naminə nicat baxımından allahın qüdrətinə şübhə ilə baxmaq olmaz. Edwards “Özüm haqqında hekayə” əsəsində göstərir ki, “Dini təlim çox zaman hər bir şeyi cəlbədici, parlaq, xoşagələm şəkildə təqdim edir. Mən isə Allahda intəhasız qüdrət görürəm” [2, s.216].

Edwardsın Adəmin günaha batmasında üzə çıxartdığı mənə daha dərinidir. Əgər Adəmə yer üzərindəki cənnətdə əbədi qalmağa imkan yaradılsaydı və o heç bir çətinlik çəkmədən ağacdən yetişmiş meyvələri dərib yeyə bilsəydi, əgər heç bir cismani meyl onu yoldan çıxarmasaydı görəsən onun xələflərinin taleyi necə olacaqdı? Şübhəsiz ki, onlar vaxtını boş-boşuna keçirən avaralara çevriləcəkdilər və mənasız həyat keçirməyə məhkum olacaqdılar. Edwardsa görə məhz bu məqamda şəfqət və günahların yuyulması konsepsiyası bəşər nəsli üçün həyati zərurilik kəsb edir., çünki əgər insan ədalət uğrunda mübarizə aparmasa onun həyatı tamamilə mənasını itirir. Yeri gəlmişkən, Edwardsdan əvvəl bu problemi Şekspir “Hamlet” faciəsində və Milton “İtirilmiş cənnət” poemasında bədii obrazlar vasitəsilə təcəssüm etmişlər. Din xadimi Edwards isə kalvinist anlayışlardan və düşüncə tərzindən istifadə edərək fərqli vasitələrlə işıqlandırmış, lakin faktiki olaraq sələfləri ilə eyni mənəvi-ruhi nəticələrə gəlmişdir [1, s.23].

Edwardsın əsərində insanla kosmik düzüm arasındakı münasibətlər sisteminin mahiyyətini dərk etmək üçün müəllifin zəka ilə hislər arasında səbəb-nəticə əlaqələrinin mövcudluğunu vurğulamasını nəzərə almaq lazımdır. Mütəfəkkir belə hesab edirdi ki, şəfqət ilə ədalət arasında ziddiyəti həll etmədən bəşər cəmiyyətinin problemlərini həll etmək mümkün deyil. Bu məsələyə müəllif ölümündən bir qədər əvvəl başa çatdırdığı “İlkin günah haqqında” əsəsində müraciət etmişdir. Bu əsərdə müəllif bir sıra ilk baxışdan sırf metafiziki səciyyə daşıyan, lakin mahiyyət etibarilə real insanın real dünyada mövcudluğu üçün böyük önəm kəsb edən sual ortaya qoyur və ona cavab verməyə çalışır: dünyada hökm sürən şərin səbəbi nədir və onun köklərini harada axtarmaq lazımdır? Məntiqi baxımdan Edwardsın sualını belə cavablandırmaq olar: əgər insanın mənəvi-əxlaqi mahiyyəti allah tərəfindən müəyyən olunmuşdursa, onda ilkin günahın özü də allah tərəfindən planlaşdırılmışdır. Edwards göstərir ki, günah yalnız ona görə ilkindir ki, allah onu bəşər nəsli üçün mümkün hesab edirdi və buna görə də günah labüd şəkildə meydana gəlməli idi. Lakin bununla belə günah allahın deyil, insanın fəaliyyətinin nəticəsidir və buna görə də ondan ötrü cəza ədalətlidir. Kosmik xeyirin daşıyıcısı olan allahın yaratdığı sistem məqsədəuyğundur: yalnız məşəqqətlərə məruz qalaraq allahın qanunlarını dərk etmək və onlara əməl etmək olar. Edwards göstərir ki, həyatdan razı qalan adamlar allahın bütün məqamlarda xeyirxah olmasına təkid edirlər. Lakin onlar səhv edirlər, çünki insan həyatının təcrübəsi göstərir ki, belə bir nəticəyə gəlmək üçün heç bir əsas yoxdur. Günah kainat miqyaslı

məşəqqətdir və bütün bəşəriyyətə xas olan bir xüsusiyyətdir. İnsan onun yükünü dünyaya gələndən dünyadan köçənə kimi daşımağa məhkumdur. Bu bizim yeganə metafiziki xəstəliyimizdir. İlk günahın daşıyıcısı qismində insan yer üzündə təkdir və onu heç bir digər canlı ilə müqayisə etmək olmaz. Edvardsa görə insanın anadangəlmə xüsusiyyəti olan şər in meydana gəlməsi həm gözəl, həm də məşumdur. Lakin günahın dəhşətli olması insanın onu inkar etməsinə gətirib çıxarmamalıdır. Günahın gözəlliyi isə onda ifadə olunur ki, insan ilahi nizamın dərk edilməsi qeyri-mümkün olan mahiyyətini dərk etməyə can atır. Günahın reallığını etiraf etmək böyük cürət tələb edir. Bu isə allahın böyüklüyü qarşısında qorxu hiss etmək və insanın allahdan tam asılılığını dərk etmək deməkdir.

Uzun müddət “Dini hislər haqqında traktat” dinin psixologiyasının tədqiqi qismində nəzərdən keçirilirdi. Bu əsər Edvardsin insanın taleyi ilə bağlı düşüncələrinin yekunu kimi meydana gəlmişdir. Eyni zamanda burada müəllif yevangelistləri dəstəkləyirdi və o dövrdə əsəri məhz bu nəzər nöqtəsindən dəyərləndirirdilər. Lakin traktatın əsl dəyəri çap olunandan bir çox illər keçdikdən sonra məlum oldu. Edwards belə hesab edirdi ki, təcrübə rəsonal yox, emosional təbiətə malikdir: məhz emosional ləyaqətli həyatın təməlini təşkil edir. O, problemin digər moizəçilərin nəzərindən qaçan fəlsəfi mənasını dərk etməyə cəhd göstərirdi. “Hər bir əsl dinin əsasını müqəddəs məhəbbət təşkil edir; bu ilahi hiss və onun gündəlik ifadəsi dinin təməlini təşkil edir” [5, s.13]. Edwards varlığın obrazını məhz bu şəkildə təsvir edirdi və düşünürdü ki, insanın və allahın gizli ittifaqı insan qəlbinin dərinliklərində gizlənmişdir və onun bu ittifaqın mahiyyəti ilə həyata keçirdiyi araşdırmalar ona mistisizmin psixologiyasının bilicisi kimi şöhrət qazandırdı. O bütün insanlara xas olan sadə intuisiyanı allahın səsi ilə eyniləşdirməyin, allahı və təbiəti transsedental təxəyyülün vahid substansiyasında birləşdirməyin əleyhinə idi. Bu baxımdan Edvardsin bu essesi amerikan humanitar fikrinin və bir çox cəhətdən bədii ədəbiyyatının təşəkkülündə mühüm rol oynamış və Emerson tərəfindən nəql olunaraq bizim günlərə qədər davam edən mədəni ənənənin əsasını təşkil edir.

“Əsl xeyirxahlıq təbiəti” əsəri “Dini hislər”in davamı kimi dəyərləndirilə bilər. Bu traktatda Edwards mistikanı ehkama tabe etməyə çalışır və bu və ya digər əməli doğuran səbəbini ona mənəvi-əxlaqi məzmun şamil etdiyini iddia edirdi. Əsl ləyaqət insanın varlığa və deməli bütün varlıqların cəmi olan allaha məhəbbətdən yaranır. Mütəfəkkirin fikrincə, əgər insan ancaq möcüzə qismində insana bəxş edilən bu məhəbbətə malik deyilsə, o əsl xeyirxahlığa can ata bilməz. Bu məhəbbət son dərəcə güdrətli ola bilər. İnsan başqalarını özündən çox sevmək vadsəviyyəsinə nail olanda onun təvazökarlığı öz kamilliyinin ən yüksək səviyyəsinə qalxır. Pak hislər xeyirxah insanın əməllərini idarə edirlər. Özü də bu hislər başqasından fayda umulduğuna görə deyil, mənəvi dəyərlərinə görə gözəldirlər. Edwards “Allahın dünyanı yaratmasının məqsədləri” əsərində göstərir ki, Allah Ali Sənətkar yaxud düha qismində təmiz yaradıcılıq sevinci naminə dünyanı yaratmışdır. “Heç bi şübhə yoxdur ki, dünyanı yaradarkən Allah xeyirxahlığa can atıb. Xeyirxahlıq yaradılışın, bütün bu rəngarəngliyin yaradılışının nəticəsi olmalı idi. O insanın özü ilə intəhasız harmoniyasına nail olmağa cəhd edirdi, özünün bütün məziyyətlərini və səxavətini nümayiş etdirirdi” [5, s.27].

Edwards göstərdi ki kainatı yaratmaqla Allah özünü bütünlüklə ifadə etməyə səy edirdi, çünki gözəllik, xeyirxahlıq və mövcudluq eyni prinsipin təcəssüm formalarıdır. İnsan topluma öz iradəsinin gücü ilə deyil, passiv şəkildə toplumun dəyərlərini qəbul etməklə qovuşur.

Edwardsın iri həcmli traktatlarından hər biri ikinci dərəcəli publisistlərlə polemika nəticəsində meydana gəlmişdir. Amma əslində mütəfəkkiri opponentlərinin mövqeyi yox, toxunduqları mövzular maraqlandırır. Qlobal miqyasda bəşər övladının üz-üzə gəldiyi problemləri konkret obrazlarla təcəssüm edən nasirlər və şairlər kimi Edwards da dünyanın qeyri-kamil olması fikrində idi. O, özünün vida moizəsində dindarlara müraciət edərək söyləyirdi: “Əziz balalarım, mən sizi şər dünyasında, tələrlə dolu, nəfsin hökm sürdüyü dünyada qoyub gedirəm. Bircə Allah bilir ki, sizin aqibətiniz necə olacaq” [5, s.29]. Edwardsın traktatlarında qaldırıldığı problemlər fəvqəlzaman və fəvqəlməkandirlər və bəşər övladı həyatının çətin və gərgin məqamlarında onlara müraciət etməklə öz suallarına cavab axtarıcaqlar. O öz ösörlərinin əksəriyyətini sərhəddə yerləşən kiçik bir kənddə yazmışdır; o bir tərəfdən hinli balalarına dərs deyir və eyni zamanda Amerikanın gələcək taleyi ilə bağlı müddəalar irəli sürürdü.

XIX əsrdə Edwardsın mistik təlimi onun əsərlərində özünü büruzə verən dəhşətli faciəvi qərginlik, qarşılaşılmaz və qüdrətli günahın labüdlüyü, onun parlaq və obrazlı deyim tərzii və simvolizmi pragmatik dəyərləri üstün tutan gənc nəsilə tərəfindən müxtəlif yönümlü köklü dəyişikliklərə məruz qalırdı. Çoxları Edwardsın dünyagörüş mövqüyini qəbul etmək istəmirdilər, lakin onun həqiqətən böyük mütəfəkkir olduğunu dərk edənlər də vardı.

Ədəbiyyat

1. Q. Quliyev. Amerika ədəbiyyatı: tarixi oçerklər. Elm və təhsil nəşriyyatı. Bakı 2016 səh.395
2. Покровский Н. Е. Ранняя американская философия. Пуританизм: Учеб. пособие для гуманитар. фак. ун-тов. – М.: Высш. шк., 1989. – С. 209-229. (Глава V «Джонатан Эдвардс»)
3. Пьянзин Э. П. Истоки профессиональной философской мысли в США: взгляды Джонатана Эдвардса. – Социально-гуманитарные исследования: Теорет. и практ. аспекты. – Саранск, 2004. – Вып. 4. – С. 40-42.
4. Miller P. Jonathan Edwards. Cleveland, 1963.
5. Cherry, Conrad. The theology of Jonathan Edwards: a reappraisal. Indiana University Press, 1990. p.50

Summary

Mystical Wire of Jonathan Edwards

This article examines the religious views of Jonathan Edwards' views expressed in the language of typical Puritan theology. But if we consider them as components in practical philosophy, it becomes clear that they are bearers of universal values. Because of the statement the existence of sin in the order, Edwards can be considered as a Calvinist.

Резюме

Мистическая проволока Джонатана Эдвардса

В данной статье рассматриваются религиозные взгляды Джонатана Эдвардса. Взгляды Эдвардса выражены языком типичной пуританской теологии. Но если рассматривать их в качестве компонентов в практической философии, становится ясно, что они являются носителями универсальных ценностей. Из-за утверждения существования греха в согласованном порядке Эдвардса можно считать кальвинистом.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. Ş.Xəlilli
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
22.05.2017-ci il tarixli iclasının
11 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 25.05.2017

Vəfa Tahirova

ADU

Email:bonanzbonanza7@gmail.com

AFROAMERİKAN ƏDƏBİYYATININ MULTİKULTRALİZM NÖQTEYİ NƏZƏRDƏN TƏHLİLİ

Açar sözlər: multikulturalizm, afroamerikan ədəbiyyatı, kimlik axtarışı, özünüdərk, mədəni kimlik

Keywords: multiculturalism, African American literature, search of identity, self discovery, cultural identity

Ключевые слова: мультикультурализм, afroамериканская литература, поиск идентичности, познание себя, культурная личность

XX əsrin ortalarında milli ənənələrin çoxalması xüsusi aktual problemə çevrildi və bunun nəticəsində də ədəbiyyata “multikulturalizm” termini daxil oldu. Bu termin daha geniş mənada siyasi sferaya da daxil oldu və hansı ki, bir amal olaraq fərqli mədəniyyətlərin qorunub saxlanılması və inkişaf etdirilməsi prinsipinə, eləcə də müxtəlif irqlərin, etnik və mədəni qrupların hüquqlarının tanınmasına xidmət etməyə başladı. “Multikulturalizm” ideyası bütün mədəniyyətlərin bir yerə toplanması, “melting pot” yəni, mədəniyyətlərin qovuşması konsepsiyasına zidd oldu. Amerika əhalisinin etnik tərkibinin çox şaxəliliyi həmişə amerikan ədəbiyyatına ciddi təsir göstərən faktorlardan biri olub. Amerika ədəbiyyatını digər milli ədəbiyyatlardan fərqləndirən məhs onun etnik və irqi tərkibinin müxtəlifliyidir. Birləşmiş Ştatlar Avropa, Afrika, Asiya, Latın Amerikasını mənşəli insanların yaşadığı çoxmədəniyyətli cəmiyyətdir. XX əsrin son onilliklərində Amerikanın yerli sakinləri – hindlilərin ingilis dilində yazılan ədəbiyyatı, Latın Amerika azlıqlarının – çikanoslara ədəbiyyatı, həmçinin Asiya-Amerika ədəbiyyatı formalaşır və geniş yayılır. Və nəhayət, ədəbiyyatın ən zəngin təbəqəsini afroamerika ədəbiyyatı təşkil edir. Məhs buna görə də, XX əsrin ikinci yarısı, amerikan ədəbiyyatını multikulturalizm prizması aspektindən incələmək, afroamerikan ədəbiyyatını isə onun orqanik tərkibi olaraq oyrənmək lazımdı.

Toni Morrisonun əsərləri müasir ABŞ cəmiyyətində multikulturalizmi əsl mənada əks etdirir. Onun bütün romanlarında Amerika xalqının keçmiş, ənənələri və əsatirləri bu və ya digər dərəcədə yer alır. İrqi mövzu Toni Morrisonun yaradıcılığına yaxındır, baxmayaraq ki, yaradıcılığı boyu onun bu mövzuya münasibəti dəyişir. Toni Morrison irqçilik problemindən tədricən afroamerikalıların öz mühtində yaranan problemlərə keçir.

Afroamerikan ədəbiyyatı fərqli, qarışıq irq, sinif çeşidinə malik olmasına baxmayaraq, özünün köklərini, janr və stilini qoruyub saxlamağı bacardı və özünün orijinal nəsr paradigmasını inkişaf etdirdi. Bunu nəticəsində də afroamerikan ədəbiyyatı bu gün özünün unikal estetik dəyəri ilə seçilir. Afroamerikan ədəbiyyatının dünya məsələsində statusu, ən son olaraq, Toni Morrisonun 1993 cü ildə Nobel mükafatına layiq görülməsi ilə öz təsdiqini tapdı. Toni Morrisonun əsərlərində etnik özünüdərk ideyası öz əksini tapmışdır. O bu mövzuya ona görə müraciət etməmiş-

dir ki, Amerikanın ağ əhalisi ilə qara əhalisini qarşı-qarşıya qoysun. Onun məqsədi xalqına özünün varlığını dərk etməkdə və qoruyub saxlamaqda kömək etmək idi. Morrison qəhrəmanları öz yaddaşlarında silinməyən iz buraxan köləlik acısını aşmaq və yeni mədəni bir cəmiyyətə daxil olmaq arzusu ilə yaşayırlar.

Morrison romanlarının əksəriyyətində onların bir şəxsiyyət kimi tanınmasının əhəmiyyətinə, "kimlik" anlayışının formalaşmasına, bu prosesə ətraf mühitin və cəmiyyətin təsiri kimi mövzulara geniş yer vermişdi. Ron Eyerman "Mədəni travma: Quldarlıq və afroamerikalılarda şəxsiyyətin formalaşması" adlı kitabında qeyd etmişdir ki, mədəni travma nəticəsində şəxsiyyət və onun mahiyyəti faciəli şəkildə yox olacaq, ictimai struktur parçalanacaq və bütün bunlar da müəyyən dərəcədə həmrəyliyə nail olmuş insanlara təsir göstərəcək. Afrikalı qullar öz ətraflarından və cəmiyyətdən irqi təzyiqli gördükərinə görə birləşmişdilər. Toni Morrisonun əsərlərindəki xarakterlərə gəldikdə isə, quldarlıq mövzusunun obyektivi olan travma hər hansı bir quruluş və ya bir təcrübə kimi yox, insanların şəxsiyyət anlayışının formalaşmasının əsasını qoymuş kollektiv xatirə, bir yaddaş növüdür. Afroamerikalıların özləri ilə bağlı şəxsiyyət anlayışını formalaşdırmaq uğrunda göstərdikləri səylər zamanı qarşılaşdıqları əsas problem ağdərillilərin onların mövcudluğu ilə bağlı məsələləri müəyyənləşdirmələri idi. Nilin fikrincə, isə hər hansı afroamerikalını onun daşdığı ad cox narahat edirdi. Bunun səbəbi isə amerikalıların Afrika əsilli əhaliyə verdikləri "zənci" adı idi ki, bu da onları fiziki baxımdan təsvir etməklə bərabər, onların mədəni kimliklərini də əllərindən alırdı, onları qaradərili və ya qul kimi müəyyənləşdirən bir söz idi. Bu sinifləndirmə isə quldarlığın və diasporanın acı tərəflərini xatırlatmağa xidmət edirdi.

Sula kimlik axtarışında Əsərdəki baş qəhrəman Sula, Bottomdakı qaradərili cəmiyyətə mənsub idi. Sula bilirdi ki, qaradərillərə aşağı səviyyəli həyat tərzini keçirən insan kimi baxırlar. O, yeniyetmə yaşlarında başa düşürdü ki, yalnız öz iradəsinə uyğun həyat tərzini keçirdiyi vaxt həyatdan zövq alacaqdır. Sula mənsub olduğu cəmiyyətdə yaşamaqda deyil, əksinə bu cəmiyyətə qarşı üsyan etməkdə özünə güc tapırdı. Bir dəfə o nənəsi Evayla söhbət edərkən nənəsinə öz həyatını qurmaq istədiyini dedi. (Sula 92) Sulanın niyyəti irqi ayrıseçkilik sisteminə qarşı çıxmaq idi. O, bu vaxta qədər yaşadığı rayonu tərk edib uzağa getmək, keçirdiyi həyat tərzindən fərqli bir şeyə nail olmağı arzulayırdı. – O, bir kollecə qaçaraq özünü şəhər həyatına atır. Sula öz üzərinə çətin bir tapşırıq götürür. O həm afrikalı, həm amerikalı olmaq və həm də bir dünyadan başqa dünyaya keçid etmək istəyir. Buna baxmayaraq, Sula əsl arzularını həyata keçirmək üçün özünə münasib yer tapa bilmir. Beləliklə də, on il sonra Sula Bottoma qayıdır.

Görünür, o, ağdərillilərin dünyasına qəbul olunmadığını anlayır və yenidən öz ana vətəninə qayıdır. Ancaq qayıtdıqdan sonra çox şey dəyişir. O öz ailə köklərinə qayıtdığı zaman üsyançı, masqaraçı, kişiləri başdan çıxaran əxlaqsız qadın kimi qəbul edilir.

Qətran müqəvva əsərində Jadinin özünüdərk etmək cəhdi

Toni Morrisonun "Qətran müqəvva" romanında toxunduğu müasir afroamerikalı cəmiyyəti problemlərindən biri müasir afroamerikalının reallıqları dərk etməsində ifratçılıq məsələsidir. Afroamerikalıların əmin-amanlıq içində yaşaması üçün bu ifratçılıq məhv edilməlidir. Belə ki, romanın əsas qəhrəmanı üçün iki cür

imkan var: ya saxtakarlıq edib ağ adamlar dünyasına qoşulmaq (Jadinin etdiyi kimi), ya da “kilsə zirzəmisində piroq bişirmək”, yəni mədəni mərkəzlərdən uzaq yerdə yaşamaq, təhsil almamaq və həyatda öz məqsədlərinə çatmamaq. Əslində o, nə amerikalı, nə də qara dərilili olmaq yox, yalnız öz içindəki “mən” olmaq istəyirdi. Öz romanı ilə Toni Morrison afroamerikalılara bildirmək istəyir ki, bütünlüklə Amerika mədəniyyətinin bir hissəsi olmaq və ya yalnız əcdadlarının afrikalı keçmişi ilə yaşamaq mümkün deyil. Toni Morrisona görə, Afroamerika millətinin orijinallığı ondan ibarətdir ki, onun tarixində, mədəniyyətində və həyat tərzində Afrika və Amerika mədəniyyəti bir-birinə nüfuz edir və bir-birindən ayrılır.

Mərhəmət əsərinin multikultural aspekti. Mədəni kimlik anlayışı

Toni Morrisonun "Mərhəmət" əsəri (2008) XVII əsrdə yeni kəşf edilmiş Amerikada baş verən hadisələri əks etdirən tarixi romandır. Bütün roman boyunca Toni Morrison hal-hazırda Amerika Birləşmiş Ştatları adı verdiyimiz yerin tarixi mərhələlərini burada formalaşan erkən quldarlıq dövrünə diqqət çəkməklə nəzərə çatdırır. Hekayə afrikalı, doğma amerikalı, holland, portuqal, ingilis və qarışıq millətlərdən olan personajlar ətrafında cərəyan etdiyindən, Toni Morrison amerikalı etnik qrupları birinci planda, ağdərilili ağalarla qaradərilili qulların tipik və ümumi əlaqələrini isə ikinci planda göstərir. Multikulturalizm və Amerika cəmiyyətinin formalaşması kimi məsələlərə "Mərhəmət" əsərində xüsusi olaraq yer verilməsi "Toni Morrisonun "Mərhəmət" əsərindəki multikulturalizm anlayışı "Öz məni, mədəni kimlik və Amerikan xalqının yaranmasına dair tədqiqat" başlıqlı məqalədə də göstərilmişdir. İrqi düşmənçiliyin hökm sürdüyü, irqi və etnik assimilasianın hələ də davam etdiyi Amerika Birləşmiş Ştatları da daxil olmaqla bəzi xalqlarda multikulturalizm ictimai və siyasi gərginliklərin başlıca mənbəyi olsa da, o, cəmiyyətdəki mədəni fərqliliyə qarşı bərabər hörmət hissələrini təbliğ etməklə yanaşı, başqaları ilə olan fərdi münasibətləri asanlaşdırır, insanı sosial qruplarda yer almağa cəsarətləndirir. Bu nöqtəyi nəzərdən yanaşdıqda, fərdi kimliklər multikultural cəmiyyətlərin qurulmasında əsasən dinamik rol oynayırlar.

"Mərhəmət" əsərində personajların özlərini tanıtmaları onların afrikalı, yerli amerikalı, avropalı və ya qarışıq irqlərin nümayəndələri kimi fəqrlənməsinə səbəb olur. Eyni zamanda bu personajların öz kimlik ifadəsi afrikalı, amerikalı, avropalı və qarışıq irqlərdən olan şəxslərin kimlikləri qismində öz əksini tapır. Öz kimlik anlayışı isə fərdin duyğu, düşüncə və inanclarını əks etdirən özünüdərk etmə anlayışı ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Eyerman, Ron. Cultural Trauma: Slavery and the Formation of African American Eds. Jeffrey C. Alexander and Steven Seidman. New York: Cambridge University Press, 2001. Print.
2. Neal, Anthony. The naming: A conceptualization of an African American Connotative Struggle. Journal of Black Studies September 2001 vol. 32 no. 1. Print. P 50-65.
3. Toni Morrison Sula USA 1973
4. Toni Morrison Tar Baby USA 1981
5. Toni Morrison A Mercy USA 2008

6. White, J. (2009). Bakhtinian Dialogism: A Philosophical and Methodological Route to Dialogue and Difference? [Online]. Available: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.359.7435&rep=rep1&type=pdf>
7. Kelman HC. The Place of Ethnic Identity in the Development of Personal Identity: A Challenge for the Jewish Family. In: In P.Y. Medding (Ed.), – Coping with Life and Death: Jewish families in the twentieth century. Vol. XIV. New York and Oxford: Oxford University Press; 1998. Print. P 3- (Toni Morrisonun Sula, Qətran müqəvva, Mərhəmət əsərləri əsasında)

Summary

The analysis of African American Literature from the Multiculturalist Point of View (on the basis of novels Sula, Tar baby, a Mercy)

In the early decades of the 20th century, there were continuing racial injustice and widespread lynching and other types of violence against the Afro-Americans. In the context of the colonial era, slavery and immigration are to be regarded as the essential factors of American multiculturalism. In a growing multicultural world, the connections and interactions between individuals become more and more complex. This idea is present throughout Toni Morrison's novels, but especially Sula, Tar baby and A Mercy. In the search of African American identity, the author comes to conclusion that the survival of black people in a white society depends upon their emphasis on loving their own race, their own culture and loving themselves and not to get trapped in white superiority or white standards of beauty.

Резюме

Анализ афроамериканской литературы с точки зрения мультикультурализма (на основе романах «Сула», «Смоляное чучело» и «Милосердие» Тони Моррисона)

В начале XX века все еще продолжались расовая дискриминация, несправедливость, широко распространенное насилие. Основными факторами американского мультикультурализма считались колониальный период, рабство и эмиграция. В период развития мультикультурализма усложнились взаимосвязь и общение индивидуумов. Эта идея продемонстрируется на протяжении всех романов, особенно в произведениях «Сула», «Смоляное чучело» и «Милосердие». Выступая со своей позиции поиска идентичности, писатель приходит к такому выводу, что только благодаря любви к своей расе, культуре и друг другу, чернокожие выживут в обществе белых и не станут жертвами стандартов красоты белого общества.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. N.Sadıxova
ADU-nun Xarici dillər kafedrasının
26.04.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 31.05.2017

Əzizə Salamova
ADU

M.DREBBL YARADICILIĞINDA “JERUSALEM IN GOLDEN” ROMANIN YERİ (FEMİNİZM PROBLEMLƏRİ KONTEKSTİNDƏ)

Açar sözlər: Marqaret Drebbel, “Qızıl Qüds”, feminizm problemi, roman

Keywords: Margaret Drabble, “Jerusalem in Golden”, the problem of feminism, novel

Ключевые слова: Маргарет Дрэббл, «Мой золотой Иерусалим», проблема феминизма, роман

*Jerusalem the golden, with milk and honey blest,
Beneath thy contemplation sink heart and voice oppressed.
I know not, O I know not, what joys await us there,
What radiancy of glory, what bliss beyond compare.¹*

M.Drebbel yaradıcılığında ən önəmli yerlərdən birini tutan “Jerusalem the Golden” romanı 1967-ci ildə işiq üzü örmüş və elə həmin ildə də nüfuzlu James Tait Black Memorial Prize mükafatı ilə ödülləndirilmişdir [1]. Əsərin ən ilk resenziyalarından birində – ABŞ yazarı və ədəbi tənqidiçisi Frank Littlerin “A Modern Bluestocking” adlı dəyərləndirməsində müəllif əsərin “müasir “göy corablı”nın (yəni “kitab qurdu”nun) metamorfozlarından bəhs etdiyini, “ən repressiv valideynlərdən olan” anasının himayəsindən qurtulduqdan sonra, öz fiziki cazibəsinin fərqi varan və bundan yararlanmaq ustalığını qazanan Klara Moemin tarixçəsi kimi maraq doğurduğunu bildirmişdir [2]. Əsərin baş qəhrəman Klaranın şəxsiyyət metamorfozlarından, onun mənəvi-etik prioritetlərindəki dəyişimlərdən bəhs etməklə bərabər, ümumilikdə qadının sositumdakı rolu və mövqeyi kimi nəhayətsiz problemin bəzi aspektlərinə də geniş şəkildə nəzər salır. Bu baxımdan Klaranın rəfiqəsilə, sevgilisiylə, doğma anasıyla münasibətləri onun şəxsiyyət dəyişimlərinin izlənilməsi baxımından maraqlı süjet xəttini təşkil edir.

Əsərin adı eynilə “The Millston” romanının adı kimi allyuziv mahiyyət kəsb edir. Belə ki, “Jerusalem the Golden” adı əslində ilk olaraq, XII əsrdə yaşadığı ehtimal edilən fransız Benedikt Ordeni rahibi Bernard Kluniliyə (Bernard of Cluny) məxsus eyniadlı himninə istinad edilir. Əslində həmin himnin mətni təxminən 1140-cı ildə yazıldığı ehtimal edilən De Contemptu Mundi adlı şeirlər toplusundan bir parçadır [4]. Üç monoteist din üçün müqəddəs sayılan və “arzuların şəhəri” kimi dəyərləndirilən Yerusəlimin (Qüdsün) vəsfilə başlayan həmin şeirə allyuziyanı izah edən Marqaret Drebbel burada “Qızıl Qüds”ün baş qəhrəman üçün arzulanan kəhkəşanlı, azad, sərbəst, xoşbəxt həyat simvolu olduğunu vurğulayır.

¹ Orijinal mətnin müəllifi Klunili Bernard (Bernard of Cluny), latın dilindən ingiliscəyə tərcümə edəni: John M. Neale, Himnin musiqisi isə 1853-cü ildə Alexander C. Ewing tərəfindən bəstələnməmişdir. [3]. Qeyd edək ki, Drebbel əsərində yanlış olaraq, müəlliflik tərcüməçi C. Nilə (John M. Neale) aid edilmişdir.

Belə ki, müsahibələrin birində Klara Moemin Şimali İngiltərədə “sakit və darıxdırgıcı” əyalət həyatından bezərək paytaxtın parıltılı işıqlarının cazibəsinə qapıldığını qeyd edən müəllif qəhrəmanının arzuladığı həyata mütləq şəkildə Londonda qovuşacağı inamı ilə “arzularının şəhəri”nə yollandığına diqqət çəkir. Maraqlıdır ki, özü də Şimali İngiltərə yetirməsi olan müəllif özü ilə qəhrəmanı Klara Moem arasında müqayisə apararaq qeyd edir ki, o da ekzotikaya, romantizmə meyilli olsa da, aldığı tərbiyə onda müəyyən balans yaratmağa imkan vermişdir və bu səbəbdən də, o (M.Drebblin özü) daim öz köklərinə qayıtmaq problemilə üzləşməmişdir. Bundan fərqli olaraq, Drebbli qəhrəmanının – Klara Moemin belə bir problem yaşadığını etiraf edərək romanın adı ilə bağlı açıqlamasını ortaya qoyur: “To Clara, who's a girl from the North, from a rather boring home, she sees London as Jerusalem the Golden, she sees the streets of London as paved with gold, like Dick Whittington in the fairy story. For her it was not money but glamour and the excitement of getting out of her miserable background and coming to this wonderful golden, social place. The title is an ironic comment that her vision was very worldly, it was not a very spiritual vision” [5].

Drebbli Klaranın hələ Londona üz tutmadığı, sadəcə əyalət həyatından qurtulmağının xəyallarını qurduğu uzaq məktəb illərində həmin himnin musiqisinin sədaları altında təxəyyülünün ənginliklərinə baş vurur, özünü fərqli aləmdəymiş kimi təsəvvür edirdi. Drebbli himnin sözləri və musiqisinin Klaraya ecazkar təsirini təsvir edərkən yazır: “Bu sətirələr musiqilə səsləşərək hər dəfə Klaranı onun arzu və məqsədlərinin ağılagəlməz, başgicəlləndirici yüksəkliklərinə ucaldırdı. Hələ uşaq ikən bu psalomun oxunuşu zamanı onun gözləri önünə səmalarda qərar tutan mirvari qapılı, billur divarlı, qızıl qülləli şəhər deyil, cənnətin yer üzündəki ən real təcəssümü olan şəhər gəlirdi, harda ki, gözəl evlərdə gözəl insanlar yaşayırdı və bir-birlərilə gözəl şeylər haqqında söhbət edirdilər” [6].

M.Drebblin “Jerusalem the Golden” romanı – “əslində yazıçılar çox vaxt öz həyatlarının bu və ya digər formatlı interpretasiyasını qələmə alır” – gerçəkliyini əyani şəkildə təsdiqləmiş olur. Belə ki, M.Drebblin bir çox əsərlərində səsləşən məqamlar – Şimali İngiltərə mühiti, despotik xasiyyətli ana və asi övlad qarşıdurması, iki qadının rəqabəti və s. bu kimi məqamlar Drebbli yaradıcılığının müxtəlif mərhələlərində təsadüf edilir. Konkret olaraq, “The Reppered Moth” romanında eynilə Şimali İngiltərədə yaşayan, yerli cəmiyyətin kübar təbəqəsi sayılan təhsilli ailədəki ana-övlad münasibətlərinin gərginliyinin bir çox aspektləri təhlil edilir. Drebbli eynilə “Jerusalem the Golden” romanında olduğu kimi, həmin əsərində də feminist ideyalarının eyni bir ailə daxilindəki münasibətlər zəminində ortaya qoymağa çalışır və buna uğurla müvəffəq olur. Maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, Drebbli 2001-ci ildə qələmə aldığı “The Reppered Moth” romanı onun anasının həyat tarixçəsini əhatə edirdisə, daha öncə - 1967-ci ildə yazmış olduğu “Jerusalem the Golden” əsəri isə onun özünün etirafına görə ana nənəsinin xasiyyəti, ailədə və övladları ilə münasibətlərdəki despotik, avtoritar, əzici ruhunun təsvirinə istinad edir. Ana ilə övlad arasındakı tam anlaşılmazlıq şəraiti, ananın cəmiyyətdəki mövqeyilə bəzi münasibətlərinin davamı kimi ətrafındakılara qarşı aqressiya, təkəbbür və hətta ikrahlı münasibət ifadə etməsi son nəticədə ailədaxili münasibətlərin psixoloji “intoksikasiyası”nı qaçılmaz etmişdir.

Hər yeni romanında bir daha “pis” ana obrazını fərqli aspektdə canlandırıdığını və demək olar ki, dolğun “yaxşı ana” obrazını yaratmağa müvəffəq olmadığını tam səmimi şəkildə etiraf edən M.Drebbl özünün ən geniş müsahibələrindən birində “Jerusalem the Golden” romanındakı missis Moem obrazının onun yaradıcılığındakı ən pis ana obrazı olduğunu vurğulayır. Həmin obrazın prototipinin anasının anası olduğunu bildirən M.Drebbl “Missis Moem”lə, yəni ana nənəsilə müqayisədə öz anasının “kifayət qədər yaxşı” ana olduğunu etiraf etmişdir. Yazıçı həm də məhz nənəsinin onun anasının, yəni öz doğma qızının həyatını zəhərlədiyini və anasının belə ana-qız münasibətlərinin gərginliyindən ömrü boyu psixoloji sarsıntılar yaşayıb əziyyət çəkdiyini də vurğulamışdır. “O, mənim anamın həyatını cəhənnəmə çevirmişdir” – deyər yazıçı açıq şəkildə etiraf edirdi. (The worst mother in my novels is the one in Jerusalem the Golden who was modeled on my grandmother who made my mother's life a misery. My mother is what I call a “good-enough” mother) [7]. M.Drebblin illər uzunu yetərincə gərgin münasibətlərdə olduğu anası ilə müqayisədə missis Moem obrazının prototipi olmuş nənəsi və eləcə də obraz haqqında belə etirafı səsləndirməsi, həmin obrazın bütün despotik mahiyyətini, eləcə də ətrafdakılarına, xüsusən də yaxınlarına qarşı münasibətdəki acımasızlığını tam əyaniliklə dərk etməyə imkan verir. Drebblin Missis Moemi qızı Klaranın müşahidələrinə əsasən soyuq, quru, ifrat tələbkar, inadkar, mərhəmət hissindən məhrum və insanlara açıq ikrahını ifadə etməkdən çəkinməyən biridir. Ən paradoksal cəhətlərdən biri də odur ki, Klaranın da haqlı təəccübünə səbəb olduğu kimi, Missis Moemin ikrahı əks təsir oyatmırdı. “Ətraf insanlar Klaranın anasına hörmət edirdilər. Onlar Missis Moemin özü üçün qoyduğu qanun və imtiyazları qəbul edirdilər”, bu isə “Klaranı olduqca təəccübləndirib əziyyət verirdi”. “Klara anlamırdı ki, niyə heç kəs ikraha ikrahla cavab vermir”, “insanlarla yaxın münasibətləri təhqir kimi başa düşən anasının dostları olmasa da, onun nüfuzu var idi və o, hamını ... acımasızcasına əzirdi” [6]. Klara özü-özünə etiraf edirdi ki, hörmət etməyi halda, o, özü də anasının qarşısında çaşqınlığa düşür, özünü itirir, bu və ya digər məsələdə haqlı olub-olmamasına baxmayaraq özünə bəraət axtarmaq məcburiyyətində qalırdı. Bu isə ilk növbədə Missis Moemin özünün qüsursuzluğuna, tamamilə günahsızlığına olan sarsılmaz inamının insanlara, o cümlədən öz qızına göstərdiyi heyrətamiz təsiri idi. Ehtimal ki, məhz bu sehr, cazibə ana-qız arasındakı əlaqənin güclü olmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, Klara öz arzusuna müvəffəq olub öz “Qızıl Qüds”ünə, yəni Londona yollandıqdan sonra da uzun müddət anasının mənəvi diktatından kənarlaşa bilmir. Onun içində anasının amiranə səsi “əşidilir”, həmin səs Klaranı yönləndirir, Klara isə həmin səsin qınaq tonundan şüuraltı şəkildə çəkinirdi. Maraqlıdır ki, M.Drebblin özü də ana-qız münasibətlərinin müəyyən dərəcədə “ötürücülüüyü” məqamına toxunaraq, etiraf edirdi ki, hərdən özündə də çoxdan vəfat etmiş nənəsinin – “Missis Moemin” səsini eşitdiyini etiraf edirdi (We have our problems, but then who doesn't with her mother. We get on well, better than we used to. But it's as though there's an ancestral ghost haunting the family. I hear myself saying things that my grandmother used to say) [7]. Məhz, nəsilən-nəsilə ötürülən ana-qız probleminin aktuallığı daha sonra Drebblə bu problemin fərqli aspektlərinə nəzər salmaq zərurətini yaratmışdır. Bu kontekstdə “The Reppered Moth” əsəri meydana gəl-

mişdir. Məhz bu məqam bizə “The Reppered Moth” əsərindəki eqoist, depressiv, xoşbəxt olmağı bacarmayan Bessi obrazının psixoloji portretini tam dolğunluğu ilə dərk etməyə imkan verir: Klaranın anası Missis Moem əslində “The Reppered Moth” romanındakı “əbədi depressiv” Bessini “törədən monst” kimi ortaya çıxır.

Əsərin maraqlı cəhətlərindən biri də burada iki gənc qadının münasibətləri – dostluq və gizli rəqabətdir. Belə ki, müsahibələrindən birində M.Drebbin özünün də etiraf etdiyi kimi, onun anlamında dostluq münasibətləri şüurlu və ya qeyri-şüurlu şəkildə bir şəxsin digərinə bənzəmək, onda olan heyranedicici xüsusiyyətləri özündə tərbiyə etmək arzusu əsasında nəşət tapan münasibətlər sistemidir. Yazıçı həmçinin də onu qeyd etmişdir ki, onun əsərləri üçün xarakterik olan iki qadın qarşılaşdırmasında həmin “bənzədilmək istəmə” və ya “nümünə götürülmək istəmə” real qadın obrazları, yəni əsərlərindəki qadın personajlarının az və ya çox dərəcədə prototipləri müəllifin özünün böyük bacısı A.S.Bayett və yaxın rəfiqəsidir [8]. Analoji vəziyyəti, yəni bir obrazın digərinə heyranlıq duymaqla ona bənzəmək istəməsini “Jerusalem the Golden” romanının əsas qəhrəmanlarından – Klara Moem və Kleliya Denem obrazlarının münasibətlərində izləmək olar. Maraqlıdır ki, elə romanın giriş hissəsində də Klaranın Kleliya ilə görüşünün taleyüklü məqamına toxunan müəllif, birincinin (Klaranın) həmin qarşılaşmanı sanki “özünün yeganə sevigisinə rast gəlmiş” insan kimi detallarınadək xatırlayaraq, bu görüşün təsadüfi ola bilməsini aqlının ucuna belə gətirməkdən imtina etdiyini, bu görüşün baş tuta bilməyəcəyi ehtimalından belə dərəcəyə gələ biləcəyini qeyd edir [6, s.198]. Klaranın Kleliya qarşı sonsuz heyranlığı özünü onun yerində görmək istəməsindən, onun ailəsində olan və heç vaxt Klaranın yaşamadığı isti ailəvi (ailədaxili) münasibətlərə malik olmaq təşnəsindən qaynaqlanır. Bu heyranlıq heç şübhəsiz ki, Denemlərin oğlu – üç uşaq atası olan, beşillik uğursuz nikahda mənəvi sıxıntılar yaşayan Qabriellə sevgi məcərasına baş vurmasında da heç də sonuncu rol oynamır. Qeyd edək ki, əsəri təhlil edən Lisa Allardise Klara – Kleliya münasibətlərində müəllifin özünün gəncliyində məşhur aktrisa Vanessa Redqreyvlə münasibətlərindən ilhamlanaraq yaratdığını önə sürmüşdür. Belə ki, ilk gənclik dönəmlərində atrisa kimi öz gücünü səhnədə sınayan Drebb Redqreyvin dublyoru kimi fəaliyyət göstərmişdir [8]. Qeyd edək ki, Kleliya bohem həyatı sürən kübar Donemlər ailəsinin üzvüdür və uşaqlıqdan ailəsinin cəmiyyətdəki üstün mövqeyi ona müəyyən imtiyazlar qazandırmış və Klaradan fərqli olaraq, Kleliyanın üzünə, sadəcə olaraq, “doğuluş hüququ”na görə kübar salonların qapıları daim açıq olurdu. Başqa sözlə desək, Klaranın arzuladığı “Qızıl Qüds” həyatı Kleliya üçün gündəlik yaşam tərzidir, adi həyat şəraiti idi. Xatırladaq ki, 1937-ci il doğumlu Vanessa Redqreyv müasir Britaniya teatr və kino sənətinin canlı korifeylərindən sayılmaq-la bərabər, cəmiyyətdə aktiv vətəndaş mövqeyilə seçilən sənət adamlarındandır. Vanessa Redqreyv böyük aktyor nəslinin (Redgrave acting dynasty) nümayəndəsidir: onun atası – Ser tituluna layiq görülmüş Maykl Redqreyv kimi, anası Rachel Kempson da dövrünün məşhur oyunçularından sayılırdı, eyni zamanda baba və nənəsi də (Roy Redgrave və Margaret Scudamore) XX əsr Britaniya kino-teatr sənətinin önəmli simalarından sayılırdı. Vanessa Redqreyvin həm bacısı, həm də qardaşı da məşhur aktyorlar idi [9]. Vanessa Redqreyvin bioqrafik məlumatları ilə Kleliya Moem obrazının tərcümeyi-halı arasında müəyyən aşkar paralelliklər Lisa

Allardice ehtimalının həqiqətdən heç də uzaq olmadığını söyləməyə əsas verir. Kleliya Klaradan az yaş fərqlə böyük olduğu kimi, V.Redqreyv (1937) də M.Drebbdən (1939) böyük idi. M.Drebb eynilə Klara kimi Şimali İngiltərə əyalətindən Londona gəlmiş orta sinif ailənin övladıdır. Klara üçün Kleliyanın mühiti, çevrəsi, ailə ortamı çox cazibədar gəldiyi kimi, Yorkşir əyalətindən Londona üz tutmuş M.Drebb üçün də V.Redqreyvin həyat tərzi, bulunduğu ortam çox maraqlı gəlir. V.Redqreyv isə doğuşdan etibarən Biritaniyanın mədəni elitası sırasında yer alır və Kleliya kimi onun da ailə üzvləri sənətə yaxın adamlardır. M.Drebb də erkən gənclik dövründə dubler aktrisa kimi teatrda əvəzləyici mövqedə olduğu V.Redqreyvdən nümunə götürmüşdür. Bu məqamla bağlı Drebbin sonrakı möhtəşəm yazıçılıq karyerasını diqqətə alan tənqidçilərdən bir incə yumorla “Əgər 1960-da teatrdakı çıxışını buraxmış olsaydı, çox güman ki, Marqaret Drebb romanist olmazdı” – fikrini səsləndirmişdir. Belə ki, M.Drebb dublyorluğun qaydasına əsasən əsas aktrisanı gözlədiyi müddətdə teatr qarderoblarında ilk yazıçılıq “təcrübələr”inə başlamağa imkan tapmışdır [10].

Klara kimi Drebbin də uşaqlığı həddindən ziyadə tələbkar ananın nəzarəti altında keçmişdir. Yazıçının 1973-cü ildəki müsahibəsində etiraf etdiyi kimi, onun uşaqlıq pəltəkliyi də məhz psixoloji əsaslı idi və bilavasitə anasının onun təhsili ilə bağlı qarşı olduğu güclü nəzarətindən qaynaqlanırdı [11].

Drebb özünün incəsənətə, xüsusilə də teatra olan heyranlığını hər fürsətdə dilə gətirir və gənclik illərini xatırlayarkən tam səmimiyyətlə etiraf edir ki, o, Kembric Həvəskar Klubundakı fəaliyyətə aktiv şəkildə qatılırdı və bu, onun Kembridcdəki təhsili dövründəki sosial həyatının başlıca hissəsini təşkil edirdi. Kembridcdəki təhsilini çox sevsə də, teatra ondan da artıq vurğun idi. (My social life centred on the Amateur Dramatic Club. I was in love with Cambridge theatre. I loved my studies, but I loved the theatre more [12].

M.Drebbin özü də verdiyi müsahibələrindən birində səsləndirdiyi fikirlə həmin ehtimalı dolayısı ilə təsdiqləmiş olur. Belə ki, Şekspir Kral Teatrın da Vanessa Redqreyvin dublyoru kimi aktrisalığ fəaliyyətinə başlamış M.Drebb həmişə yazıçı olmağı arzulamış bacısından (A.S.Bayettdən) fərqli olaraq, heç vaxt yazarlığa maraq göstərmədiyini və demək olar ki, təsadüf nəticəsində yazarlığa baş vurduğunu dilə gətirmişdir. Belə ki, 20 yaşında ikən aktyor həmkarı Klayv Sviftlə ailə quran və birinci övladına hamilə qalan M.Drebb, özünün sözlərilə desək, “başqa məşğuliyyət tapmadığından” ilk romanını qələmə almağa başlamışdır [13]. Onu da qeyd edək ki, sonrakı illərdə əlaqəni itirməyən və müəyyən məsələlərdə siyasi baxışları üst-üstə düşən Vanessa Redqreyvlə Marqaret Drebbin öz ictimai fəaliyyətində də yetərincə bağlı olduqları məlumdur [14].

Ədəbiyyat

- 1.Jerusalem the Golden https://en.wikipedia.org/wiki/Jerusalem_the_Golden#cite_note-rs-1
- 2.Frank Littler A Modern Bluestocking // The New York Times, August 31, 1967 <https://www.nytimes.com/books/97/10/19/home/drabble-jerusalem.html>
- 3.Jerusalem the Golden <http://www.hymntime.com/tch/htm/j/e/r/jerugold.htm>
- 4.Bernard of Cluny https://en.wikipedia.org/wiki/Bernard_of_Cluny
- 5.Drabble's work: Jerusalem the Golden http://www.bbc.co.uk/worldservice/arts/features/womenwriters/drabble_work.shtml

- 6.Маргарет Дрэббл. Камень на шее. Мой золотой Иерусалим (перевод: Н. Лебедева, Ирина Александровна Разумовская, Светлана Петровна Самострелова-Смирницкая, М. Мурина) <http://coollib.com/b/241933>
- 7.Margaret Drabble, The Art of Fiction No. 70 Interviewed by Barbara Milton // Paris Review <http://www.theparisreview.org/interviews/3440/the-art-of-fiction-no-70-margaret-drabble>
- 8.Lisa Allardice. Rereading: Jerusalem the Golden // The Guardian, 2 December, 2011, <https://www.theguardian.com/books/2011/dec/02/jerusalem-golden-margaret-drabble>
- 9.Vanessa Redgrave https://en.wikipedia.org/wiki/Vanessa_Redgrave
- 10.Michael F. Harper Margaret Drabble and the Resurrection of the English Novel // Contemporary Literature, Vol. 23, No. 2 (Spring, 1982), pp. 145-168. https://www.jstor.org/stable/1208257?seq=1#page_scan_tab_contents
- 11.McClellan Ann K. Mind over mother : gender, education, and culture in twentieth century British women's fiction. PhD, University of Cincinnati, Arts and Sciences : English and Comparative Literature. 2001, 267 pp. https://etd.ohiolink.edu/pg_10?0::NO:10:P10_ETD_SUBID:85002
- 12.Margaret Drabble. Once upon a life: Margaret Drabble // The Guardian, 05 December, 2010, <https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2010/dec/05/once-upon-a-life-margaret-drabble>
- 13.Katy Waldman. "A Narrative of Jealousy and Bafflement and Resentment" // Slate, 19 Aug., 2013, http://www.slate.com/articles/arts/rivalries/2013/08/literary_grudge_match_a_s_byatt_margaret_drabble_their_mother_and_their.html
- 14.Margaret Drabble Art thou contented, Jew? // April 20, Tablet, 2010, <http://www.tabletmag.com/jewish-news-and-politics/31246/art-thou-contented-jew>

Резюме

Место романа «Мой золотой Иерусалим» в творчестве М. Дрэббл (в контексте проблем феминизма)

В статье анализируются время написания и система прообразов романа «Мой золотой Иерусалим» (1967), относящегося к раннему творчеству одной из ярких представительниц современной британской литературы М.Дрэббл. По признанию самой М.Дрэббл выясняется, что образ Миссис Моэм взят писательницей с бабушки по матери. Во взаимоотношениях же Клэры и Клелии чувствуется отголосок отношений М.Дрэббл с ее бывшей коллегой – актрисой В. Редгрейв.

Summary

The Place of "Jerusalem the Golden" in M. Drabble's Creativity (In the Context of Issues of Feminism)

The paper analysis the time of writing and prototypes' sistem of the novel "Jerusalem the Golden" (1967) relating to the early creativity of one of the brightest representatives of the modern British literature – M.Drabble. On M.Drabble's own admission it turns out that the figure of Mrs.Maugham took from her maternal grandmother. In the relationships between Clara and Clelia it feels the echoe of relations M.Drabble with her former colleague – actress V.Redgrave.

*Rəyçi: fil.f.d., dos.H.Əliyeva
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
02.06.2017-ci il tarixli iclasının
12 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 23.06.2017

Gülzar Mehtiyeva
BDU

MÜASİR ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞIN TƏHLİLİ METODOLOGİYASINA BİR BAXIŞ

Açar sözlər: sosrealizm, ədəbiyyatşünaslıq, metodoloji baxış, təhlil

Keywords: sosrealism, literary criticism, methodological view, analysis

Ключевые слова: соцреализм, литературоведение, методологическое обозрение, анализ

80-ci illərin sonları 90-cı illərin əvvəllərindən ədəbi bədii düşüncə kimi, ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqid də yeni bir sferaya daxil olur. Sovet elmi-nəzəri fikri üçün xarakterik olan yanaşma və yeni yaradıcılıq metodu süquta uğramış, birpartiyalı sistem ləğv olunmuşdu. Məlumdur ki, sosialist realizminin əsas məzmunu ədəbiyyatı təbliğat vasitəsinə çevrilməsi ilə yanaşı, onu sosializm cəmiyyətinin inkişafında "təkcərik" və "vintcik" funksiyasına artırmaqdan ibarət olmuşdur. Dünyadan təcrid olunmuş fəvqəlcəmiyyətdə ədəbi metod da fəvqəl olmalı idi. 1 Buna görə də ədəbi gedişatın özündən doğmayan, hakim ideologiyanın mətbəxində hazırlanaraq ədəbi siyasətin aparıcı metoduna çevrilən sosialist realizminin ömrü o qədər də uzun olmur.

Ötən yüzilin 60-cı illərindən zəifləməyə başlayan sosrealizmin dayaqları o artıq 80-ci illərdə yalnız deklorativ xarakter daşıyırdı. 80-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq sosialist realizminin bir metod kimi artıq sosialist realizminin öz mövcudluğunu sürdürməsi sual altına alınır: "...Sosialist realizmi söz sənəti qanunlarının başı üzərindən, onun əzəli prinsiplərinə təcavüz edərək, sırf siyasi məqsədlərlə yeni cəmiyyətə uyğunlaşdırılmış, yalnız ideoloji dayaqlar üzərində duran süni və qurama bir metoddur. Bu, əslində dünya bədii təcrübəsində realizmdən imtina etməyin klassik forması idi: realizm həm prinsip etibarilə, həm də bir bədii inikas üsulu kimi tərksilah olunur, onun maarifçillikdən başlanan və tənqiddən keçən yolu qapanır, yeni ədəbiyyat isə klassik poetik irsdən və dünya ədəbi prosesindən təcrid olunurdu".

Müasir nəzəri estetik fikir və elmi metodologiyanın formalaşması prosesi, əslində elə sosrealizmin süquta uğramasından başlayır. Burada 60-cı illərdə gedən ədəbi prosesi və 60-cıların yaradıcılığını kənara qoymaq olmaz. Belə ki, nəzəri fikrin də bədii düşüncənin üzərində tədqiqatlar apardığını nəzərə alaraq, onda sosrealizmin sərhədlərinin məhz bədii düşüncə vasitəsilə pozulduğunu görmək mümkündür.

Doğrudur, 50-ci illərdə siyasi düşüncədə gedən yumşalmanın da rolu burada az olmamışdır; N.Xruşşov "yumşalma" siyasətindən sonra ədəbiyyatın inkişafı perspektivinin artması yeni düşüncənin imkanlarını artırdığı kimi, ədəbitənqidi təfəkkürün də təşəkkülünə rəvac vermişdir. Ehkamçı və hakim ədəbi-estetik fikrin vurduğu zərbə onillər boyu ədəbi, ictimai fikrimizdə davam etmişdir. Lakin

bu illərdə də mövcud sosial model qaldığından, Sovetlər birliyi öz mövcudluğunu qoruyub saxladığından köklü dəyişikliyin baş verməsi mümkünsüz olmuşdur.

Bu isə o demək idi ki, sosrealizmin zərərləri hələ davam edir. 80-ci illərin ortalarından ədəbi, ictimai-siyasi təfəkkürdə yeniləşmə meyilləri güclənir. Demək lazımdır ki, müstəqillik dövrü Azərbaycan ictimai-siyasi düşüncəsinin formalaşması da bu mərhələyə təsadüf edir. Millilik və beynəlmiləçilik ideologiyasının mövcud şəraitdə bir-birilə uzlaşmaması ölkədə gedən siyasi proseslərdə üzə çıxır. Yeni təfəkkür və yeniləşmə ideologiyası ədəbi siyasətin başlıca parametrlərini təşkil edir.

Dövrün, zamanın tələbi olaraq yeniləşmə ideologiyası, yaxud yeni ictimai-siyasi, estetik fikir folklorumuzdan tutmuş çağdaş ədəbiyyatımıza kimi bütün ədəbi həyat faktlarına yeni münasibət tələb edirdi. Yeni düşüncə tərzini ədəbi yeni əsərlərlə meydana gələn kimi, özündən əvvəlki ədəbi prosesə də münasibət bildirməyi tələb edirdi. Əgər 60-cı illər ədəbiyyatını 40-50-ci illər ədəbi tənqidi qiymətini verə bilmirdisə və bunun müqabilində 60-cıların öz tənqidçisi formalaşırdısa, 90-cı illər ədəbiyyatında ədəbi tənqidin üzərinə daha ağır vəzifə düşürdü. Bu vəzifəni vaxtında dərk edən tənqidçi Nizami Cəfərov həyəcan təbili çalaraq yazırdı: "Ədəbi-tənqidi təfəkkürün inkişafı üçün, heç şübhəsiz, ədəbiyyat tarixinin qarşısında duran bir sıra problemlər həll olunmalıdır; buraya birinci növbədə, ədəbi-bədii fikrin inkişaf məntiqinin aşkarlanması daxildir, -indiyə qədər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini əsasən Firudin bəy Köçərlinin təqdim etdiyi məzmununda qavrayırıq. Nəzəri fikir ədəbiyyat tarixinə demək olar ki, yerimir..." [3].

Mövcud nəzəri fikrin ədəbiyyat tarixinə yeriməməsi o demək idi ki, hələ də ədəbi mühitdə sovet ədəbi-estetik düşüncəsi qalmaqdadır. Çünki mövcud vəziyyətdə ədəbi-tənqidi fikrin inkişafı iki tipoloji meylin-sosioloji tənqidlə estetik tənqidin dialektikasına münasibətdə müəyyən olunur. Bu iki meylin ədəbi-tənqidi, nəzəri fikrə inteqrasiyası prosesi isə olduqca ləng və ağırlı keçir. Bunun bir çox obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır ki, onun üzərində bir qədər geniş dayanmaq lazım gəlir. Diqqət edilirsə, 90-cı illərin sonuna qədər Azərbaycan ədəbi tənqidi, nəzəri fikri hələ də öz yolunu müəyyənləşdirməmiş qalırdı.

XX yüzilin sonlarında dünyanın ictimai-siyasi mənzərəsi dəyişdiyi kimi, humanitar düşüncə də dəyişikliyə məruz qaldı. Humanitar təfəkkürdə qlobal dəyişiklik baş verdi. Yabancı ideologiyanın təsiri altında formalaşan ədəbiyyatşünaslıq elmimiz çətin və mürəkkəb bir mərhələyə daxil oldu. Mərhələnin mürəkkəbliyinin şərtləndirən yalnız ədəbiyyatşünaslıq elminin bir sistemdən digərinə keçidi ağırlı keçirməsində deyildi, həm də ümumən humanitar təfəkkürdəki boşluğu doldurmaq, yeni humanitar təfəkkürün formalaşmasını təmin etməkdən ibarət idi. Elmdə baş verən yeni texnologiyalar onun məzmununu da dəyişdi; kompyüter və ingilis dili məkanının artması onun dünyaya inteqrasiyasına rəvac verdi. Bu mərhələdə ideoloji meyillərin ədəbiyyatşünaslığa və bədii düşüncəyə təsir imkanları azalır. Humanitar təfəkkür partiya liderlərinə deyil, saf, təmiz elmin nəzəriyyəçilərin əsərlərinə üstünlük verir. K.Marks, F.Engels, V.İ.Lenin əsərləri öz funksionallığını itirdiyindən ona istinadlar da azalır. Bunun əvəzində nəzəri ədəbiyyatşünaslıqda Z.Freydin, R.Bartın, M.Baxtinin, Y.Lotmanın, Proppun və başqalarının əsərlərinə etibarlı mənbə kimi müraciətlər çoxalır [2]. Bir əsrə yaxın bir dövrdə ədə-

biyyatın marksist-leninçi metodologiyasının birdən-birə ədəbi prosesdən çəkilməsi ədəbi mühitdə bir vakuum yaratmış oldu.

Doğrudan da bu mərhələdə siyasi proseslərin sürətlə inkişafı 20-30-cu illərdəki ədəbi prosesə bənzəyən bir inkişaf yolunu şərtləndirdi. Bu dəfə folologiya elmləri doktoru, prof. Şirindil Alışanlının qeyd etdiyi kimi "qloballaşma və milli mədəniyyətlər problemi" ortaya çıxdı. Mövcud qəliblərin dağılması prosesinin sürətlə getməsi nəticəsində yaranan boşluq bir müddət doldurulmadı. Bundan başqa, əvvəlki dövrün ədəbi-tarixi prosesinə, ayrı-ayrı yazıçıların yaradıcılığına qiymət verməkdə də əvvəlki dövrlərə uyğun səhvlər buraxıldı. Hətta sovet dövrü ədəbiyyatının üstündən bütünlüklə xətt çəkmək tendensiyası bir müddət ədəbi prosesi məşğuk etdi. Ədəbiyyatşünas Ş. Alışanlının qeyd etdiyi kimi: "XX əsr ədəbiyyatını qiymətləndirməkdə belə ədəbi-estetik təsəvvürlərin inersiya ilə davamı, ədəbiyyatşünaslığın şüuraltı qənaətinə çevrilməsi prosesi davam edir. Çünki yanlış təsəvvür yaradan tarixi proseslər cari ədəbi prosesdə də mövcuddur. Halbuki, bu dövrün bir çox nümayəndələrinə, konkret əsərlərə verilən qiymətləridəyişməyə, daha doğrusu, yenidən dəyərləndirməyə ədəbiyyatşünaslığın şüuraltı qənaətləri, vərdisləri mane olur".

Yeni mərhələdə ədəbi tarixi proses özünəməxsus bir yol keçir; bu yol ictimai-siyasi epoxanın təzühürü olaraq meydana çıxan milli müstəqilliyin, azadlığın və bununla yanaşı Qarabağ işğalının ağırları altında davam edən bir prosesdir. Tənqidçinin ədəbi prosesdə tənqidin rolunu düzgün müəyyən edir.

Doğrudan da 90-cı illər ədəbi prosesində tənqidin zəifləməsi kimi görünən nəsnə, əslində tənqidin öz yerini tapması kimi müəyyənleşir. Bundan bəzi tənqidçilər narahat olmağa başlaması isə tənqidin köhnə nüfuzunu qaytarmaq məqsədi güdür. Yeni ədəbi tarixi prosesdə tənqidin bu durumunu "tənqidin ölümü" (C. Yusifli) olaraq müəyyənleşdirənlər özləri də bilmədən tənqidin "prokuror ədası"nı qaytarmaq üçün çalışırlar.

Burası etiraf edilməlidir ki, 90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq ta sonuna yaxın ədəbi prosesin özündə bir süstlük vardı; lakin bu süstlüyü yalnızca tənqidin ayağına yazmaq doğru olmazdı; çünki bütün siyasi təlatümlər dövründə siyasi publisistika önə çıxdığımda ədəbi proses bir qədər geri çəkilməli olur. Nəinki ədəbi tənqid, elə bədii düşüncənin özündə də yeni yol arayışları bir müddət ədəbi mühitdə boşluq yaradır. Ancaq bunu tənqidin və onun hələ tam formalaşmamış metodologiyasının ayağına yazmaq doğru olmazdı.

Tənqidçi E. Akimovanın 90-cı illərin əvvəllərində ədəbi tənqidin tənəzzülə doğru getməsi fikrində [4, s. 185-187] müəyyən həqiqət vardır; tənqidçinin o iddiası da yerinə düşür ki, tənqidin tənəzzül prosesi 80-ci illərin sonlarından özünü göstərmişdir. O, 1985-ci ildə "Azərbaycan" jurnalında təşkil edilən "Gəlin tənqidi unutmayaq" adlı toplantıda ədəbi tənqidin həlli ilə bağlı heç bir tədbirlərin görülməməsinə diqqət çəkir. Tənqidçilər bu toplantıda "tənqidin bugünkü ədəbiyyatın problemləri ilə ciddi maraqlanmamalarını" irad tutmuşdular. E. Akimovanın fikrincə "...bir qədər sonra tənqidin ixtiyarına verilən ədəbi tribunalar, demək olar ki, sahibsiz qalır"[4].

Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi tənqidin 90-cı illərin əvvəllərindən zəifləməsi ilə bağlı fikirlər hər zaman olmuşdur, ancaq bu dəfə doğrudan da ədəbi tən-

qid özünün ən zəif günlərini yaşayırdı. Əslində isə ədəbi tənqidin bu dəfəki zəifliyini, dişsizliyini şərtləndirən amillər olmuşdur. Bu amillər içərisində ədəbi tənqidin digər mərhələsi ilə üst-üstə düşən faktorlar da vardır. Lakin başlıca faktor ədəbiyyatın, ədəbi prosesin özünün siyasi hadisələr fonunda görünməməsi, yaxud bilərəkdən geri çəkilməsi olmuşdur. Silahlar açılarda, toplar, mərmilər partlayan da, torpaqlar işğal olunanda ədəbi prosesin durumu bütün reallığı ilə aydın olur. Qarabağ müharibəsində hər atılan top, mərmə, güllə bir vətəndaşa, onun evinə, ailəsinə tuşlananda ədəbi tənqid ona nə ilə cavab verməli idi?! Tənqidçi T.Əlişanoğlu da 90-cı illərin ədəbi tənqidinin metodoloji arayışlarını önə çəkərək ədəbi tənqidin nəzəri və funksional imkanlarının daraldığını, tədricən tükənməyə doğru getdiyini iddia edirdi. Tənqidçi doğru olaraq çağdaş ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqidin metodoloji baza və dəyərlər sistemini hansı milli irsin müəyyən etməsi sualına cavab axtarır.

İntensivlik baxımından həqiqətən də belədir; elmi məqalələr, monoqrafiyalar, kitablar əvvəlkindən bəlkə də çox yazılır, dissertasiyalar müdafiə olunur, amma bu heç bir yeni metodoloji səviyyəyə, sıçrayışa gətirib çıxarmamışdır; bu-özünü məxsusən ədəbi tənqidin təcrübəsində, yeni platforma yoxluğu və zəminsizliyində hiss elətdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəlki nəzəri-metodoloji bazanın öz əhəmiyyətini itirməsindən sonra onun yerini nəyin dolduracağı ilə bağlı tənqidçi və ədəbiyyatşünaslardan B.Nəbiyev, Ş.Salmanov, Ş.Alişanlı da müxtəlif məqalə və çıxışlarında vurğulamışlar. Nəzəri-metodoloji düşüncə hər zaman dəyişməyə məhkum olmadığı kimi, onu süni yolla da dəyişdirmək mümkün deyil. Tarixi şəraitə uyğun olaraq formalaşan nəzəri-metodoloji aspektlərin ömrü çox zaman elə həmin sistemin ömrü qədər olur. Tənqidçilərin narahatlığı da başadüşüləndir; marksizm-leninizm nəzəri metodologiyasə öz ömrünü başa vurduqdan sonra yaranmış boşluq öz yerini nəyin hesabına doldurmalıdır?

Bir şey aydındır ki, hələ bu nəzəri-metodoloji baza formalaşmamış, necə dəyərlər bütünlüklə ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq elminin sütununa çevrilə bilməmişdir. Tənqidçi Ş.Alişanlı ədəbiyyatşünaslığın öz nəzəri-metodoloji "meyarlarını, dəyərlərini və prinsiplərini müəyyənləşdirməsi" ilə bağlı narahatlıqları ümumən ədəbi mühitə də aid etmək olar [5]. O, marksizm-leninizm metodologiyasının öz ömrünü başa vurmasından sonra hansı nəzəri metodologiyaya sahib olmanın və hansı istiqamətdə inkişaf etmənin qayğılarını paylaşaraq "müasir ədəbi-nəzəri fikir yeni metodoloji məktəblər istiqamətində inkişafa tarixi təcrübənin nailiyyətləri zəminində hazırlanmalıdır" qənaətinə gəlirdi.

Ədəbiyyat

1. İsmayılov T. Əlvida, sosialist realizmi. "Azərbaycan jurnalı, 1994, N1-3, s.167-170
2. Yeni təfəkkür və nəzəri estetik irsimiz. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1988, 29 iyul
3. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2006, 428 s.
4. Akimova E. 90-cı illər ədəbi prosesində tənqidin yeri. "Azərbaycan" jurnalı, 2005, N3, s. 185-187
5. Əlişanoğlu T. Ədəbi tənqidin nəzəri problemlərinə dair. "Ədəbiyyat qəzeti, 2000, 27 oktyabr

Summary

A look at the Methodology Analysis of Contemporary Literature

Finally, we see that the idea of Azerbaijani literary criticism passed a contradictory path during the XXI century; It collects a great literary-theoretical accumulation, even though it passes through such complex periods. The quest for a new theoretical methodology, it seems, that is not just to fill a place with a methodology which has completed its life with someone else. Methodology does not always occur in schools, or every people are not also based on a methodology. This needs some time. I think this is the time, and not only in human reflection, but in all areas of modernism and postmodernism which have opened a theoretical-methodological direction such as artistic thought, scientific researches must gradually build their own business in this direction.

Резюме

Взгляд на методологию анализа современной литературы

Таким образом, мы видим, что идея азербайджанской литературной критики проходила противоречивым путем в XXI веке; Он собирает большое литературно-теоретическое накопление, хотя и проходит через такие сложные периоды. Поиски новой теоретической методологии, как нам кажется, состоят не только в том, чтобы заполнить место методологией, которая завершила свою жизнь с кем-то другим. Методология не всегда встречается в школах, или каждый язык не основан на методологии. Это требует некоторого времени. Я думаю, что это время, и не только в человеческих размышлениях, но во всех областях модернизм и постмодернизм открыли теоретико-методологическое направление в новом направлении, например художественную мысль, научные исследования должны постепенно строить свой бизнес в этом направлении.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. B.Hacıyev
BDU-nun Filologiya fakültəsi ingilis dili
(təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının
02.05.2017-ci il tarixli iclasının
09 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 19.05.2017

Nigar Haqverdiyeva
ADU

UYDURULMUŞ MƏKAN FOLKNER TRILOGİYASINDA ZAMAN VƏ MƏKAN ANLAYIŞLARININ TƏZAHÜRÜ KİMİ

Açar sözlər: Yoknapatafa, sublimasiya, apokrif

Keywords: Yoknapatawpha, sublimating, apocryphal

Ключавые слова: Йокнапатавафа, сублимация, апокрифия

Üç silsilə romandan ibarət Snoupslar trilogiyası U.Folkner tərəfindən yazılmış Missisipi ştatının uydurma Yoknapatafa ölkəsindən olan Snoupslar ailəsinə əsaslanır (aidir). (The Snopes trilogy) Trilogiya Kiçik kənd (The Hamlet), Şəhər (The Town), və Malikanə (The Mansion) əsərlərindən ibarətdir. Adı çəkilən üçlük 1940-cı illərdə başlanıb və 1959-cu ildə tamamlanıb [1, s.36].

Snoupslar Folkner ədəbiyyatında, xüsusilə Snoupslar trilogiyasında Folkner ailələrinin arasında ən məş'um, talesiz, iflasa uğrayan olaraq sonu görünməyən saya gəlməyən bir ailə kimi öz əksini tapır.

Müəllifin yaratdığı, özünün də “mənim uydurma əyalətim” adlandırdığı Yoknapatava məkanı U.Folknerin məşhur Snoupslar ailəsi də daxil olmaqla çoxlu sayda ən seçilən romanlarının və hekayələrinin evi olmuşdur. Folknerin uydurma əyaləti mübarizə və konfliktlə dolu panorama, avara və sərgərdanlar, səfillər, mənəvi-əxlaqi cəhətdən laqeyd və etinasızlar və sosial-iqtisadi hüquqlarından məhrumların məkanıdır. Bu, olduqca böyük irqi gərginliyin və qeyri- bərabərliyin, köləlik, qulluq, əsarət süjeti ilə dolu, irsən ötürülən, ağların ABŞın cənubunda fəaliyyət göstərən KKK irqçi terrorist təşkilatının, Jim Kroununun qanunlarının və irqi ayrı- seçkiliyin hökm sürdüyü regiondur.

Hansı ki, ola bilsin, nə üçünsə məhz Folkner əsərlərinin çoxunu bu icad olunmuş lakin büsbütün reallığı əks edən şəraitdə tərtib etməsi, xüsusilə onun Snoupslar ailəsindən bəhs edən romanları tam, mükəmməl bir mənə kəsb edir. Ancaq Snoupslar üçün Yoknapatavanın bir məkan kimi seçimini doğru başa düşməyə, həmin məkanın necə mövcud olduğunu və Folknerin hansı yollarla tarixdən əxz etdiyi və ustəgəl onun öz həyatı da daxil olmaqla müəllifin beynindən çıxmayan, fikirlərini daim məşğul edən, mifik bir ərazini yaratmasını hər bir kəs daha aydın anlamalıdır.

Ədəbiyyatçılar uzun müddət Folknerin heç də az zaman keçirmədiyi, Missisipinin iki qonşu kənd əraziləri sayılan Lafayet və Oksford qəzalarının birləşməsi, kombinasiyası olan Yoknapatafa qraflığını üzərində dayanmışlar. Artıq çoxlarına məlumdur ki, qraflığın adı Çikaso hindularının dilindən yaranmışdır, belə ki, tərcümədə Çikasoluların gəlmələr, mühacirlər tərəfindən öz torpaqlarından necə qovulduqları və onillərlə intensiv davam edən quldarlıqla, qaytarılma və seqreqasiya ilə müşayiət olan konfliktlərin, Folknerin də nəzərə alaraq qiymətləndirdiyi, ironiyaların çoxluq təşkil etdiyi “parçalanmış, viran qalmış torpaq” mənasını verir.

Folkner Yoknapatafanı təşkil edən personajları üçün, xüsusilə, Snoupslar ailəsi - Ab (patriarxı), onun arvadı, qızı, və onun yeganə oğlu Flemi yaradarkən, hər iki qraflığın real sakinlərinə olduqca çox əsaslanmışdır. "The Paris Review" a olan müsahibəsində də deyildiyi kimi, Folkner, əsasında uydurma məkan və orada yaşayanların tamamilə, cansıxıcı, bir neçə ümitsiz obrazların ifadə etdiyi Yoknapatafa yaratdığı ərazilərlə mübahisəli münasibətləri olmuşdur. Folkner demişdir:

"...Mən aşkar etdim ki, kiçik poçt markası olan doğma torpağımla bağlı yazmağa dəyər və mən o qədər də çox uzun yaşamayacam ki, gerçək olanı sublimasiya edərək apokrifə çevirəm, bütün qabiliyyət və istedadımı işlədib, mütləq zirvəsinə çatmaqla tam bir azadlığa malik olaraq, həmin mövzunu başa çatdıram."

"...I discovered that my own little postage stamp of native soil was worth writing about and that I would never live long enough to exhaust it, and that by sublimating the actual into the apocryphal I would have complete liberty to use whatever talent I might have to its absolute top."

Eləcə də:

As well as:

" Bu başqaları üçün qızıl mədəni açdı, buna görə də mən öz məxsusi kosmosumu yaratdım. Mən ,Allah kimi, bu adamları yalnız kosmosda deyil, öz vaxtında məqamında yerini dəyişə, başqa yerə köçürdə bilərəm. "

"It opened up a gold mine of other people, so I created a cosmos of my own. I can move these people around like God, not only in space but in time too." [2, s.93]

Bəs Yoknapatafanı Snoupslar ailəsi üçün mükəmməl, ideal fırtına istiqaməti, mexanizmi edən nədir?

Birincisi, Folkner qraflığı tez-tez cəmiyyətə qatılmaq istəyənlərin keçmişlə hər-hansı bağlılıqları olan, problemləri olanların məkanı kimi xatırladırdı. Biz həqiqətən bilmirik Snoupslar ailəsi necə olub "Hamlet"də fransız şəhəri "Bend"ə yerləşiblər; Folkner Snoupslar ailəsinin bütün trilogiya boyu yığıldığı, ailənin keçmişi və onun ətrafında şübhəli və sirlili aura yaradaraq Snoupsların orada necə və nə üçün məskunlaşmalarıyla bağlı çox az tarixi məlumat verir. Snouplar həmçinin mübarizə aparırlar ki, qalan şəhərlərdən onları uzaqlaşdıran fransız "Bend" in sosial strukturuna yazılınsınlar, hansı ki, məhz bu faktor ardınca gələn sonrakı romanların gərginlik və konfliktinin əsasını təşkil edir.

Oğurluq, zorakılıq və seksual ədəbsizlik, həyasızlıq kimi hərəkətlər və hadisələr ikinci roman olan, Snoupslar ailəsinin, bəzilərinin bir-biriylə hətta dəqiq nəql etmədə rəqabətə gətirən bir neçə nöqtəyi-nəzərdən gördüyümüz "Şəhər" i demək olar ki, doldurmaqdadır və bu hallar ailə daxilində zərər, ziyan yaratmağa xidmət edir, iştirakçıların tərəflər seçiminə və tərəflərini tutduqlarına qarşı nifaq yaratması üçün işləməsinə gətirib çıxarır.

Sonuncu əsər "Malikanə" hər şeydən çox Snoupslar ailəsinin ən son gedişatına və nəticəsinə aiddir, belə ki, əsər Folknerin də təsdiq etdiyi, Yoknapatafanın ayrılmaz bir hissəsini təşkil edən yalanlarla, aldatmalarla, hiylələrlə və emosional və fiziki qəm, qüssə, kədər, sıxıntıyla sınılanmış mövzularla inkişaf edir.

Ümumi şəkildə, qraflıq Folknerin 17 romanının və hekayə toplusunun yaradılmasında istifadə olunmuşdur və Yoknapatafa bir nüvə olaraq bu əsərlərin mənə yükünü istiqamətləndirməkdə mühüm və başlıca rol oynamışdır. Folkner Yoknapata-

tafanı Snoupslar romanını başlamamışdan hələ lap əvvəl, özünün 1938-ci ildə qələmə aldığı "Məğlubolmazlar" romanında təqdim edərək onu kəşf etmiş və yaratmışdır. Ancaq Snoupslar romanlarının əsas səhnəsini təşkil edən hərc-mərcliyi nəzərə alsaq, Folknerin niyə amerika tarixinin qızgın nöqtəsi kimi coşqun ailə dramının öyrənilməsi üçün Yoknapatafanı bir məkan olaraq seçməsinə asan başa düşmək olar.

Ədəbiyyat

- 1.А.К.Савуренок. Романы У.Фолкнера 1920-1930-х годов. стр.139
- 2.Wainwright, Michael. "Coordination Problems in the Work of William Faulkner." Papers on Language and Literature, Winter 2007
- 3.M.Landor. XX century American Literature.Progress Publishers Moscow.1976,528 p.
- 4.Ритм пространство и время в литературе и искусстве. Л.,1974, стр.290
- 5.<http://www.enotes.com/topics/william-faulkner/critical-essays>
- 6.<http://www.penguinrandomhouse.com/books/48417/snopes-by-william-faulkner/9780679600923/>

Summary

Fictitious Place as a Manifestation of Time and Place in the Faulkner's Trilogy

The article is about great XX century American writer W.Faulkner's trilogy. The main attention was focused on Faulkner's unusual writing style and analyzing his method in his late works and comparing them with each other. Though Faulkner's books deal with the most diverse themes, but there is also an internal coherence within them. According to scholars Faulkner's late works are considered to be more realistic than his early ones.

One of the principal esthetic feature of the novels is the conception of time and place. According to W.Faulkner time and place play great role in the progress of processes and characters in the written works.

According to the problem in this article is also analyzed the conception of place as an essential purpose of creation of complex style and its functional role in the formation of characteristic features of the author's novels of trilogy.

Place as one of the essential literary element not only contributes, affects to formation of characters but also it can influence of the process itself.

Резюме

Вымышленное пространство как отображение времени и пространства в трилогии У.Фолкнера

Статья посвящена великой трилогии XX века американского писателя У.Фолкнера. Основное внимание сосредоточено на необычном стиле Фолкнера, анализу его методов в поздних работах, сравнивая их друг с другом. Хотя в книгах Фолкнера рассматриваются самые разнообразные темы, в них также присутствует внутренняя согласованность. Поэтому в данной статье проанализирована концепция пространства как основной цели создания сложных стилей и ее функциональная роль в различных работах автора.

Анализ пространственно-временных моделей фолкнеровских персонажей позволяет не только выявить особенности того или иного типа сознания, но и глубже проникнуть в проблематику произведения.

*Rəyçi: fil.e.d. S.Zeynalova
ADU-nun Xarici dillər kafedrasının
29.06.2017-ci il tarixli iclasının
10 saylı iclas protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 04.07.2017

DİGƏR SAHƏLƏR

ped.f.d. Jalə Mehrəliyeva (Seyidzadə)

ADU

İXTİSAS DİLİNDƏ SƏRBƏST SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏDRİSİNİN METODİKİ ƏSASLARI

Açar sözlər: sərbəst söz birləşmələri, xarici dil, linqvistik vahidlər, şifahi nitq

Keywords: collocation, target language, linguistic units, oral speech

Ключевые слова: свободные словосочетание, иностранный язык, лингвистические единицы, устная речь

Ali ixtisas məktəblərində xarici dillərin tədrisinin kommunikativ məqsədini həyata keçirmək üçün xarici dillərdə leksik vahidlərin, söz birləşmələrinin yaradıcı şəkildə kombinə edilməsi və onlardan yazılı və şifahi nitq prosesində düzgün istifadə edilməsi dilöyrənmə praktikasında vacib sayılan problemlərdəndir.

Xarici dillərin tədris olunduğu ali təhsil müəssisələrində tədrisin ilkin mərhələsində tələbələrdə nitq fəaliyyətinin yaranması, xüsusilə də, xarici dildəki sözlərin düzgün şəkildə kombinə edilməsi üçün zəruri olan bacarıqlar formalaşmamış şəkildə olur. Elə bu səbəbdən, müxtəlif kurs tələbələri sözlərin birləşmə imkanlarını, xüsusiyyətlərini, onların məna çalarlarını tam mənimsəyə bilmirlər. Leksik vahidlərin və söz birləşmələrinin təcrid edilmiş şəkildə mətndənkənar mənimsənilməsi cəhdi tələbələrdə şifahi və yazılı nitq prosesində onlardan düzgün istifadə imkanını yarada bilmir.

Tələbələrin ana dilində və tədris edilən dildə leksik vahidlərin və söz birləşmələrinin cümlə daxilində istifadə edilməsi normalarının və qaydalarının üst-üstə düşməməsi semantik səviyyədə interferensiyaya gətirib çıxarır. Leksik vahidlərin düzgün secilməməsi, yerində işlədilməməsi də çox hallarda dil normalarının pozulmasına səbəb olur. Təlimdə şüurlu və praktik yanaşma prinsipləri gözlənilmədiyindən ana dilinin təsiri aşkar hiss olunur. Məhz bu baxımdan, növbəti pillədə təqdim olunan yeni söz birləşmələri tələbələrin canlı nitq prosesinə daxil ola bilmir və ümumilikdə mərhələli və sistemli təlim strategiyası həyata keçirilmir.

Aparılan araşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, bəzi tələbələr yalnız yaddaşın sayəsində mətnlərin ayrı-ayrı hissələrini heç bir dəyişiklik etmədən nitq prosesinə köçürməyə çalışırlar. Bu zaman buraxılmış leksik və qrammatik səhvlər tələbələrdə nitqin linqvistik cəhətdən düzgün təşkil edilməsi bacarığının formalaşmaması ilə izah edilə bilər. Yaradıcı nitqdə edilən səhvlərin sayının artımı, şübhəsiz diqqətin dil normalarına deyil, mətnin məzmununa yönəldilməsinin nəticəsidir.

Sözlərin axtarışı, seçimi və onların kombinə edilməsi üçün xüsusi və məqsədyönlü əməliyyatların formalaşdırılması zəruridir. Sözlərin seçilmə və kombinə edilmə əməliyyatları yalnız o zaman formalaşa bilər ki, söz assosiativ və subyek-

tiv-ehtimalılıq xüsusiyyətlərinə malik olmuş olsun. Bununla əlaqədar isə, öyrənilən sözü tələbələrin nitq fəaliyyətinə mümkün qədər tez daxil etmək lazımdır. Zənnimizcə, sözləri düzgün seçmək bacarıqlarının formalaşdırılmasına tamamilə qanunauyğun yanaşma tərzü bu və ya digər sözün seçilməsini müəyyənləşdirən əsas semantik əlamətlərin üzvlənməsindən ibarətdir. Bu cür əsas müəyyənləşdirici əlamətlər kimi ümumiləşmənin müxtəlif səviyyələrində diferensial əlamətlərə malik sözlərdən ibarət leksik-semantik qruplar çıxış edə bilər. Bu, bütöv bir söz qrupunun semantizasiyasının dərk olunmasına, eləcə də xarici dildə söz seçməyə dair daha dəqiq bacarıqların formalaşdırılmasına imkan verir.

Söz seçimi ilə bağlı olan əməliyyatların formalaşdırılması ilə yanaşı nitq fəaliyyətinin yaranması zamanı xarici dildəki sözləri bir-biri ilə düzgün şəkildə birləşdirmə və kombinə etmə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Söz birləşməsi probleminə dair yanaşma tərzinin əsas vəzifəsi xarici dildəki sözləri onların xarakterik xüsusiyyətləri olan kateqorial davranışla təmin etməkdir.

Fikrimizcə, sözün kateqorial davranışı, onun digər sözlərlə əlaqəsi, digər sözlərlə birləşmə imkanları xarici dildə planlı və ardıcıl iş sayəsində mümkündür. Sözlərin kateqorial davranışı sözün hər bir pozisiyası üçün mümkün qədər daha çox cümlə nəzərdə tutan çalışmalar, eləcə də, cümlələrin tamamlanmasını və nöqtələrin yerinə müvafiq sözlərin seçilib yazılmasını tələb edən çalışmaların yerinə yetirilməsi yolu ilə əldə olunur.

Sözlərin birləşmə imkanlarının araşdırılmasına nitq fəaliyyətinin yaranması mövqeyindən yanaşma və kombinə etmə məfhumunun psixofizioloji təbiətinin açılması təkcə sözlərin düzgün şəkildə birləşdirilməsinə dair bacarıqların formalaşdırılmasına yönəlmiş çalışmaların yerinə yetirilməsini zəruri etmir, həm də, sözlərin birləşmə imkanlarının məqsədyönlü şəkildə araşdırılmasını, eləcə də, bu cür araşdırmanın mümkünlüyünü sübuta yetirir.

Sözlərin birləşmə imkanlarının araşdırılmasına dair digər mövcud yanaşma sözlərin birləşmə imkanları və söz birləşməsi məfhumunun linqvistik təbiətini nəzərə alan çətinlik kateqoriyaları əsasında söz birləşmələrini araşdırmaqdan ibarətdir.

Ümumiyyətlə, leksikanın tədrisi, o cümlədən də frazeoloji vahid və sərbəst söz birləşmələrinin tədrisi müasir dilçiliyin ən mürəkkəb sahələrindən hesab olunur. Sərbəst söz birləşmələri ilə məşğul olmuş tədqiqatçılar sözü gedən problemin həllinə müxtəlif cür yanaşmış, müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Nitq fəaliyyətinin yaranması, kombinatorika məfhumunun psixoloji təbiətinin açılması, eləcə də, sözlərin digər sözlərlə birləşərək nitq prosesində sərbəst söz birləşmələri yaratmasını təmin edən şərtlərin müəyyən edilməsi və söz birləşmələrinin linqvistik təbiətini göstərən çətinlik kateqoriyalarını nəzərə almaq mövqeyindən bir neçə yanaşma tərzinin mövcud olduğunu qeyd etmək lazımdır.

Belə ki, L.Z.Yakuşina hesab edirdi ki, leksikanın mənimsənilməsi üçün əsas tələblərdən birinin sözlərin kombinə edilməsidir. O, alman dilində sözlərin sözün semantik xüsusiyyətlərinə, digər sözlərlə məna münasibətlərinə, sözün morfoloji və sintaktik formasına əsaslanmaqla söz birləşməsi vasitəsilə cümlə tərkibinə daxil olduğundan, sözlərin leksik, morfoloji və sintaktik birləşmələrini qeyd edir. Bununla əlaqədar sözlərin mənimsənilməsinə dair çətinliklər 2 kateqoriyaya bölünür. Birinci kateqoriyaya aid olan çətinliklər sözün mənsub olduğu nitq hissəsinin

xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. İkinci kateqoriyaya dair çətinliklər isə sözün mənası və onun müəyyən sözlərlə birləşə bilmək imkanları ilə əlaqədardır.

M.P.Mamiçeva isə söz birləşmələrinin metodiki tipologiyasını bir qədər fərqli mövqedən təqdim edir. Sintaktik konstruksiyalarda müxtəlif pozisiyalardan şərh edilən L.Tenyerin konsepsiyasına əsaslanan müəllif, leksikanı mövqe əlamətlərinə və rus dilində isimlərin strukturu və fellər (valentliliyinə və birləşmə imkanlarında mövcud fərqlərə və uyğunluq əlamətlərinə əsasən), eləcə də, sifətlərlə birləşmə imkanlarına istinad etməklə təklif edir. Müəllif üçün əsas maraq kəsb edən məsələ xarici dildəki sözlərin öyrəncilərin doğma dilindəki ekvivalentləri ilə müqayisə etməklə, eləcə də, onların digər sözlərlə işlənməsini və xarakterik xüsusiyyətlərini nəzərə alan təsnifatın verilməsidir[4].

Söz birləşməsi probleminə dair daha geniş yayılmış yanaşma xarici və doğma dillərdəki müvafiq sözlərin məna həcmünün müqayisə olunmasından ibarətdir. Öyrəncilərə doğma dildəki müvafiq sözdən fərqli olaraq xarici dildəki sözə mənsub olan məna həcmi barədə məlumat verilir. Bu zaman, hər bir sözün onun üçün spesifik olan digər sözlərlə birləşmələri verilir, başqa sözlə, sözlərin həmin dillərdə işlənmə xüsusiyyətləri nümayiş etdirilir.

Q.İ.Boqin söz birləşmələrinin olduqca geniş tipologiyasını vermişdir. Müəllif söz birləşmələrini söz, forma seçimi, söz əlaqələri (1-ci qrup) və nitq prosesində hazır material kimi işlədilən sözlərin işlənməsi ilə bağlı (2-ci qrup) çətinliklərdən asılı olaraq müxtəlif qruplara bölür. Hər iki qrupa semantik sıralanma (1-ci qrup üçün lazımı sözün seçilməsi, misal üçün, little-big) və ya 2-ci qrup üçün sözlərin söz birləşmələri tərkibində idiomatik işlənməsi (məsələn, for the first time in his time) eləcə də, strukturla bağlı çətinliklərlə bağlı, 1-ci qrup üçün strukturun seçilməsi (my sister and I) əlaqəli olan, ekvivalenti rus dilində ayrı-ayrı sözlərlə ifadə olunan ingilis dili birləşmələrinin (məsələn, to take a look) işlənməsinə görə iki yarımqrupa bölünür [2].

Xarici dil fakültələrində sərbəst söz birləşmələrinin tədrisi üçün söz birləşmələrinin metodiki tipologiyası T.N.Lyapina və E.F.İvanova tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Söz birləşmələrinin dildaxili və dillərarası interferensiyasını nəzərə almaqla yaradılmış metodiki tipologiyası E.F.İvanova tərəfindən həyata keçirilmişdir. Hər iki müəllif daxili interferensiyanı nəzərə almaqda sözləri və söz birləşmələrini 2 qrupa ayırırlar [3].

T.N.Lyapina xarici dil fakültəsinin 4-cü kursunda mənimsənilməsi nəzərdə tutulan leksikanı A və B yarımqruplarına bölür. A yarımqrupuna tələbə tərəfindən doğma dildəki sözlərlə tələffüz və ya ingilis və rus dillərində sözlərin yazılışı istiqamətində uyğunluğuna əsasən qavranılan xarici dil sözləri aiddir (məsələn “radical”). B yarımqrupuna isə ingilis dilinin əvvəllər öyrənilmiş sözləri ilə uyğunluq əsasında anlaşılan sözlər aiddir (misal üçün, “attack”).

Müəllif qeyd edir ki, sözü gedən yarımqruplarda söz birləşmələri doğma dildəki sözlərin birləşmə imkanlarının xarici dildəki birləşmə imkanları ilə üst-üstə düşməməsi səbəbindən çətinlik törədən sözlər toplana bilər. Burada, əsas diqqət “konstruktiv” birləşmə imkanlarına yönəldilir. Sərbəst söz birləşmələrini isə müəllif nəzərə almır. Misal olaraq, A yarımqrupunu nəzərdən keçirmək olar. Sözlərin birləşmə imkanlarının üst-üstə düşməməsini aşağıdakı misalda göstərmək olar:

İngilis dilində “comment” “on” sözünü ilə işlənən təsirsiz feldir. Rus dilində isə “комментировать” feli təsirli feldir. Azərbaycan dilinə gəldikdə, burada da “şərh etmək sözü” təsirli fellər siyahısına daxildir. B yarımqrupuna daxil olan bir çox sözlər üçün, müəllifin fikrincə, “konstruktiv” birləşmə cəhətdən çətinliklər də mövcuddur. Məsələn üçün “to agree to, with” birləşməsi “razılmaq” mənasında deyil, “kiməsə faydalı olmaq” mənasında işlənir (The climate agreed with me). Söz birləşmələrinin sözü gedən təsnifatı və onlarla iş metodları, heç şübhəsiz ki, xarici dil müəllimlərinə sözlərin birləşmə imkanlarının tədrisi üçün çoxlu sayda rəngarəng çalışmaları təqdim etdiyindən böyük maraq doğurur.

B.V.Belyayev isə söz birləşmələrini tədris edərkən söz birləşmələrindən anlayışlara deyil, anlayışlardan söz birləşmələrinə keçməyi təklif edir [1]. Çünki, söz birləşmələrinin əsasında həmişə sözlərin ifadə etdikləri anlayışların uyğunluğu dayanır. Əgər anlayışlar qavranılırsa, hansı anlayışların bir-biri ilə birləşə bildiyi, hansıların isə birləşmədiyi tamamilə aydın olur. Əgər öyrəncilərə ingilis dilində “heavy” sözünün birbaşa mənası (fiziki cəhətdən ağır) aydınsa, onda ona tamamilə aydın olacaq ki, “heavy load” (“ağır yük”) birləşməsi tamamilə düzgündür, lakin, “heavy work” (“ağır iş”) və ya “heavy problem” (“ağır problem”) birləşmələri düzgün deyil.

Söz birləşmə imkanlarına anlayışların açılması mövqeyindən yanaşan müəllimlərə S.K.Folomkina da aiddir. O, belə hesab edir ki, “heavy rain” və “сильный дождь” birləşmələrini müqayisə edərkən danışanda müxtəlif anlayışlar formalaşır: ruslar yağışı gücünə, ingilislər isə ağırlığına və intensivliyinə görə qiymətləndirirlər [5]. Azərbaycan dilində “heavy rain” söz birləşməsinin ekvivalenti olan “şiddətli yağış” birləşməsində yağışın gücü və intensivliyi vurğulanır. Gördüyümüz kimi, burada ingilis dilindən çox, rus dili ilə daha çox oxşarlıq mövcuddur.

Sərbəst söz birləşmələri leksik vahidlərin dildə işlədilməsinin əsasını təşkil etdiyindən onların öyrənilməsinin vacibliyini vurğulayan S.K.Folomkina isə sərbəst söz birləşmələrinin, leksik vahidlərin dərk olunması, yadda saxlanması və yada salınması ilə bağlı 3 mərhələdə öyrənilməsini məqsədəuyğun hesab etmişdi.

Sərbəst söz birləşmələrinə Belyayevin, Tsvetkovanın və Folomkinanın yanaşma tərzini həmin sərbəst söz birləşmələri məfhumunun linqvistik və psixoloji təbiətinə istinad üzərində qurulmuşdur, çünki, sözlərin bir-biri ilə birləşmə imkanları əsasən onların ifadə etdikləri denotatların xüsusiyyətləri ilə bağlıdır [1;5;6]. “Yuxu” sözü “dərini” sözü ilə birləşdiyi halda, “mavi” sözü ilə ona görə birləşmir ki, “yuxu” sözü “mavi” sözü vasitəsilə təsvir oluna biləcək xüsusiyyətə malik deyil.

Zənnimizcə, sərbəst söz birləşmələrinin tədrisi yolları nəzərdən keçirilərkən bir-biri ilə birləşən sözlərin ifadə etdikləri anlayışların açılmasına əsaslanan yanaşma tərzini əsas götürülməlidir.

Hesab edirik ki, dil fakültələrində ixtisas dilinin tədrisi zamanı qarşıya qoyulan əsas məqsəd tələbələrdə ixtisas dilində kommunikativ səriştənin inkişaf etdirilməsidir. Kommunikativ bacarıqların inkişaf etdirilməsi prosesi aşağıdakı şərtlərə riayət etməklə daha müvəffəqiyyətli ola bilər: tələbələrin kommunikativ bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş xüsusi tapşırıqlar kompleksi işlənməlidir. Həmin tapşırıqlar bir sıra amilləri nəzərə almaq şərti ilə hazırlanmalıdır. Bura konkret tədris şəraiti, müvafiq nitq vərdişi və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinin psixoloji qanunauyğunluqları, bu və ya digər dil vahidlərinin yaradıcı nitq

prosesində işlədilməsi bacarığına yiyələnmə zamanı rast gələn çətinliklər və nəhayət, kommunikativ bacarıqların inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş nitq yönümlü tapşırıqlar sistemini daxil etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Беляев Б.В. Психологические основы усвоения лексики иностранного языка. М.: Просвещение, 1964, 128 с.
2. Богин Г.И. О трудностях употребления иноязычной лексики и их преодолении// Психология в обучении иностранному языку. М., 1967, с.122-136
3. Ляпина Т.Н. Обучение лексики английского языка на факультетах иностранных языков пединститутов(на четвертом курсе): Автореф.дис. ... канд.филол.наук. М., 1967, 16с.
4. Мамичева В.Т. Обучение лексики французского языка в техническом вузе: Автореф.дис. ...канд.филол.наук. М., 1969, 16 с.
5. Фоломкина С.К. К вопросу о методике работы над лексикой, подлежащей продуктивному усвоению на 1 и 2 курсах институтов иностранных языков// Учен.зап. МГПИИЯ. М., 1959, т. XXII, с. 81 -110
6. Цветкова З.М. О преподавании иностранных языков в школе. М.: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1949, 198с.

Summary

Methodological Principles of Teaching Collocations on the Language of Specialty

The article is devoted to the methodological principles of teaching collocations. It gives the analysis of difficulties which students meet in the process of their assimilation.

Our graduates will have to be able to communicate effectively in the target language. To be able to facilitate communication without committing errors, they need to acquire the ability that will enable them to combine the words in the process of communication. It should be said that this problem is considered to be of paramount importance, while developing language students' skills. Many well-known linguists point out the complexity of teaching collocations to speakers of other languages.

Резюме

Методические основы обучения свободным словосочетаниям на языке специальности

Данная статья посвящено методические основы обучения свободным словосочетаниям. В статье анализируются трудности, проблемы обучения свободным словосочетаниям изучаемого иностранного языка в аудитории специального вуза.

Проблема обучения и изучения свободных словосочетаний относится к числу основных проблем формирования речевой умения на изучаемом иностранном языке. Это объясняется тем, что именно комбинаторика ограничивает возможность сочетания слов друг с другом в процессе речевого общения на том или ином языке. По этому вполне естественен интерес к решению данной проблемы прежде всего в лингвистическом аспекте. В статье предпринята попытка рассмотрения словосочетаний и сочетаемости, грамматического и семантического подхода к проблеме свободных словосочетаний.

*Rəyçi: ped.f.d.,dos. Ə.Səfiyev
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
12.06.2017-ci il tarixli iclasının
20 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 04.07.2017

ped.f.d. Sədaqət Mustafayeva
ATMU

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ DƏRSLƏRİNDƏ MÜASİR TƏLİM TEKNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ

Açar sözlər: nitq mədəniyyəti, təlim texnologiyaları, təlim prosesi, əməkdaşlıq, sözün düzgün seçilməsi, tələffüz qaydaları, vurğu, müəllimin pedaqoji ustalığı

Keywords: speech, learning technology, learning process, cooperation and choosing the correct word pronunciation rules, emphasis on the teacher's pedagogical skills

Ключевые слова: культура речи, технологии обучения, процесс обучения, сотрудничество, правильный подбор слов, правила произношения, ударение, педагогическое мастерство учителя

Müasir Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi, milli xəzinəmiz olmaqla yanaşı, həm də Vətənimizdə yaşayan çoxsaylı millətləri birləşdirən qüdrətli ünsiyyət vasitəsi, milli dəyərimizdir.

Respublikamızın Prezidenti İlham Əliyevin 2012-çi il mayın 23-də imzaladığı “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” sərəncamı ana dilimizin inkişafına göstərilən qayğı və diqqətin bariz təcəssümüdür.

Məhz bu sərəncamdan sonra ali məktəblərdə “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənni tədris olunmağa başladı. Fənnin məqsədi tələbələrin ədəbi dilimizə aid biliklərini sistemləşdirmək, onun istifadəsi zamanı ədəbi dilimizin normalarına əməl etmək, həmçinin şifahi və yazılı nitqlərini düzgün qurmaq bacarıqlarına yiyələndirilməsidir. Müasir dövrdə bu və ya digər fənnin tədrisi zamanı zəruri bilik bacarıq və vərdişlərin öyrənməyə ötürülməsinə yönəlmiş ənənəvi təlim texnologiyaları tələbələrin təhsil fəaliyyətinin fərdi inkişaf prosesi olduğunu qəbul etməklə, inkişafetdirici təlim texnologiyaları ilə təlimin subyektinə çevrilməsi prosesi gedir.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında Qanununda deyilir:

“Təhsilin keyfiyyət səviyyəsi ölkədə qəbul olunan dövlət təhsil standartları əsasında beynəlxalq və ümumavropa təhsil sisteminin prinsiplərinə uyğunlaşdırılaraq təhsil pillələri üzrə müvafiq keyfiyyət göstəriciləri sisteminə (təhsil proqramları, abituriyentlərin hazırlıq səviyyəsi, maddi-texniki baza, infrastruktur, informasiya resursları, təhsil verənlərin peşəkarlığı və elmi-pedaqoji səviyyəsi, mütərəqqi tədris texnologiyaları və s.) uyğun olaraq müəyyən edilir” [6, s.4].

Bu məqsədlərə çatmağın vasitələrindən biri də müasir təlim texnologiyalarından istifadədir. Müasir təlim texnologiyaları müəllim və tələbələrin ən yaxşı nəticələrə nail olunması məqsədilə birgə fəaliyyətini nəzərdə tutur. Həm də bu fəaliyyət tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla mümkün bütün texniki və dialoji imkanlardan istifadə edilməsi prinsipləri üzərində qurulur.

Müasir təlim texnologiyalarının elementləri bir tərəfdən hər müəllim üçün əlçatan olmaqla yanaşı, digər tərəfdən də nəzərdə tutulan nəticələrin bütün tələbələrə aid olmasını nəzərdə tutur.

Müasir təlim texnologiyalarının əsasında fəaliyyətin nəticələrini müəyyən-
ləşdirmək üçün olan göstəricilərin hazırlanması durur.

Bütün təlim texnologiyalarının əsasında isə konkret müəllimin pedaqoji us-
talığı dayanır. Əgər müəllim təlim texnologiyalarına dərindən yiyələnibsə, onlar-
dan ustalıqla istifadə etməyi bacarırsa, bu pedaqoji ustalıqdır. həm də bu ustalıq
son dərəcə fərdi məsələdir. Ona görə də hər bir müəllimin pedaqoji ustalığı onun
şəxsi xüsusiyyətləri ilə sıx surətdə əlaqədardır. hər bir müəllim mövcud texnolo-
giyalara dərindən titələnlər bilər, amma hər müəllim bu texnologiyalardan öz peşə-
karlığı və pedaqoji ustalığı əsasında istifadə edəcəkdir.

Pedaqoji məqsədlərdən asılı olaraq texnologiyaları ümumi və xüsusi olaraq,
iki qrupa ayırmaq mümkündür. Ümumi texnologiyalara təlim prosesinin qurulma-
sı və həyata keçirilməsini təmin edən texnologiyaları, xüsusi texnologiyalara isə
tələblərin təlim fəaliyyətini stimullaşdırmağa, bu prosesə nəzarətə və əldə olunan
nəticələri qiymətləndirməyə yönələn, həmçinin daha konkret, məsələn, təlim
vəziyyətinin təhlili, dərslin mərhələlərinin təşkili və s. kimi məsələlər aid edilir.

Təlim texnologiyaları tədris işinin metodikasından fərqli olaraq tələblərin
təlim fəaliyyətinin təşkilinin məzmun və üsullarını işləyib hazırlamağı nəzərdə tu-
tur və bununla bağlı düzgün məqsədin qoyulmasını, tələblərin bir şəxsiyyət kimi
formalaşmasına yönəlmiş pedaqoji prosesin keyfiyyətinə nəzarəti tələb edir.

Müasir təlim prosesi tələblərin biliyi müəllimlə dialoq vasitəsilə mənimsə-
məsini təmin edir. Onun məqsədi tələblərin tərakkürünün və yaradıcı qabiliyyətlə-
rinin inkişaf etdirilməsidir.

Bəs tələblərlə əməkdaşlıq şəraitində onların biliklərini necə fəallaşdırmaq
mümkündür?

“Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənninin tədrisi zamanı öyrənilən
məsələlərdən bəzilərini nəzərdən keçirək.

“Müasir Azərbaycan dilində leksik məfhumların tələffüzü ilə bağlı
məsələlər”.

Müəllim tələblərə vurğusu dəyişməklə mənası dəyişən bir neçə sözü xatır-
lamağı və onların leksik mənasını izah etməyi tapşırır.

Tələbə A.: -ma-mə inkar şəkilçisi və -ma-mə feildən isim və sifət düzəldən
şəkilçi asma, qazma, kəsmə, döymə, bağlama

Bu şəkli divardan **asma**; Semiramidanın **asma** bağları dünyanın möcüzəli
yerlərindən hesab edilir.

Divarın dibini **qazma**; Neftli ərazidə **qazma** işləri başladı.

Saçlarını **kəsmə**! Gəlin **kəsmə** yolla gedək.

Özündən kiçikləri incitmə, **döymə**! Metal üzərində **döymə** üsulu ilə
işlənmiş bu şəkil çox gözəldir.

Pəncərəni **bağlama**! Poçtdan sənə bir **bağlama** gəlib.

Tələbə C. -in(4) II şəxsin cəminin əmr şəkilçisi və -in(4) yiyəlik və
mənsubiyyət şəkilçisi.

atın, qazın, yazın, köçün, ovun

Zibilləri qazdığımız çuxura **atın**; **Atın** cilovundan tutub arxasınca apardı

Evin özülü üçün bu ərazini **qazın**! **Qazın** tükəndən qaxışı yastıq olur.

Həminiz mənim dediklərimi **yazın**! **Yazın** ilk günləri idi.

Əlinizlə parçanın ləkə düşmüş hissəsini **ovun**. Payız günü **ovun** başqa ləzzəti var.

Müəllim: çox yaxşı, Siz tapşırığın öhdəsindən gəldiniz. Deməli hər biriniz tələffüzdə vurğunun əhəmiyyətini başa düşdünüz.

İndi intonasiyanın, tələffüzün əhəmiyyətini, nitqimizdəki tüfeyli sözlərin gözəl , şirin dilimizi necə korladığını birlikdə nəzərdən keçirək.

Müdrük və xoş söz insanın ruhunu oxşadığı kimi, düşünülməmiş söylənən kobud ifadə gərçinlik və inciklik gətirir.

Düzgün olmayan, rabitəsiz, kobud nitq, söyüş və qarğışlar artıq gündəlik həyatımızın adi təzahürünə çevrilib. İnsanlar bir növ buna adət edib. Əvvəllər “Arvad-uşaq var, ayıbdır”- deyib danışığına fikir verən cəmiyyət indi ağına-bozuna baxmadan hər cür söz-söhbəti edir, ictimai yerlərdə söyüş söyür.

Sonra müəllim gözəl danışmağın vacibliyi haqqında əvvəlcədən hazırlamış olduğu müdrük kəlamları proyektor vasitəsilə noutbukdan ekrana ötürür:

Şərqi hələ 1082-1083-cü illərdə yazıldığı güman edilən ən məşhur didaktik əsəri “Qabusnamə”də insanın nitqinə böyük əhəmiyyət verilmiş, bu məsələyə “Natiqlik məharətini artırmaq haqqında” adlı xüsusi fəsil həsr edilmişdir. Əsərdə deyilir:

“Ey oğul, insan söz anlamağı və söz deməyi bacarmalı, pis adamlardan isə dilini saxlamalıdır. Ey oğul, sən doğru danışan ol, özünü doğru danışan tanı.”

“İstəyirsən ürəyinə heç bir məlhəmlə sağalmayan yaralar vurulmasın, nadan adamla höccətə girişmə”.

XIX əsrdə böyük Aşıq Ələsgər isə

“Can” deməklə candan can əskik olmaz,

Məhəbbət artırır, mehriban eylər.

“Çor” deməyin nəfi nədir dünyada?

Abad könülləri pərişan eylər –

deyərək şirin danışmağı, xoş sözlər söyləməyi məsləhət görürdü.

A.A.Bakıxanov ”Təhzibül əxlaq” əsərinin sonradan “Nəsihətnamə” adlandırılmış hissəsində gənclərə belə məsləhət verirdi:

“Danışiq vaxtı fürsəti özgələrə ver, əgər sən çox danışsan, xəta və nöqsan sənəin tərəfindən olar.

Pəs öz dilivi saxla o sözdən ki, deməli deyildir.

Bilmədiyin şeyi söyləmə.

Sözün qiymətini deyənəin halıyla müqayisə etmə, bəzən nadan adam söz deyər, ağıllı ona heyran qalır, bəzən də ağıllı adam elə bir iş görür ki, anlamaz adam da onu etməz.”

Bundan sonra müəllim tələbələrə müraciət edir:

-Həm yazılı, həm də şifahi ədəbiyyatımızda söz, onun dəyəri haqqında çoxlu deyimlər, aforizmlər mövcuddur. Siz bunlardan bəzilərini xatırlaya bilərsinizmi?

Tələbə E.:

Söz var ki, kəsdirər başı,

Söz də var, kəsər savaşı

Söz də var, ağılu aş

Yağ ilən bal edər bir söz.

Tələbə S.: Şirin dil ilanı yuvasından çıxarar; Doğru söz acı olar; “Oho” var-dağa qaldırar, “oho” var dağdan endirər; Qılınc yarası sağalar, söz yarası sağalmaz. Yalan üz qızardar, Yalançının evi yandı, heç kəs inanmadı”, “Ağızdan çıxmış söz, yayından çıxmış ox kimidir”.

Tələbə B. Sözün də su kimi lətafəti var,

Hər sözü az demək daha xoş olar.

...İnci tək sözlər seç, az danış, az din,

Qoy az sözlərlə dünya bəzənsin (N.Gəncəvi).

Müəllim: Doğrudur. Bəs bu nəsihətlərə, vəsiyyətlərə necə əməl etməliyik?

Tələbə: -Düzgün gözəl danışmaqla, mədəni davranışla, dilimizə və ətrafımızdakı insanlara hörmət etməklə.

Biz doğma dilimizə qayqı ilə yanaşmalı, onu tüfeyli sözlərdən, yad dillərin təsirindən qorunmalıyıq. B.Vahabzadənin dediyi kimi:

Bu dil əcdadımızın bizə qoyub getdiyi

Ən qiymətli mirasdır, onu gözlərimiz tək

Qoruyub , nəsillərə biz də hədiyyə verək.

Müəllim: Dərsimizi nitq mədəniyyətinə aid əsas qaydaları ümumiləşdirməklə başa vuracağıq:

1. Kəbud ifadələrdən istifadə etmədən düzgün danışmağa çalışın.
2. Yalnız yaxşı bildiyiniz məsələlərdən danışmağa çalışın.
3. Fikirlərinizi söyləmək istəyərkən tələsməyin, yadda saxlayın ki, düşünülməmiş söylənən söz nişan almadan atılan güllə kimidir.
4. Çox uzun danışmayın. Danışarkən fikrinizi daha yaxşı ifadə edəcək sözləri seçin.
5. Danışarkən əl-qol atmayın
6. Çox sürətlə danışsın sözlərin sonunu “yeməyin”
7. Əgər həmsöhbətiniz çox ucadan danışsın, siz səsinizi yüksəltməyin, o da yavaş danışmağa başlayacaq.
8. Özünüzdən kiçiklərlə danışarkən mehriban olun
9. Yoldaşlarınıza ayama və ləqəb qoşmayın
10. Bu qaydaları yadınızda saxlayın və onlara əməl etməyə çalışın!

Yəni, Sizin də bildiyiniz kimi nitq mədəniyyəti – çoxmənalı anlayış olub , düzgün nitqi, yəni ədəbi dilin yazılı və şifahi nitqə aid bütün normalara əməl edilməsini (tələffüz qaydaları, vurğu, sözlərin düzgün və yerində istifadəsi, leksika, qrammatika) və natiqlik qabiliyyəti, yəni yerinə görə ən düzgün ifadələrin seçilib işlədilməsi qabiliyyəti, ifadəlilik kimi məsələləri əhatə etməklə yanaşı, həm də hər bir insanın yüksək davranış mədəniyyətinə malik olmasını tələb edir.

Ədəbiyyat

1. A.Babayev, Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, Bakı, 2011
2. N.Abdullayev, Nitq mədəniyyətinin əsasları, Bakı, 2015
3. Qabusnamə, Bakı,1963
4. Atalar sözü, toplayanı Ə.Hüseynzadə, Bakı, 1949
5. A.A.Bakıxanov, Bədii əsərlər, Bakı, 1964
6. Azərbaycan Respublikasının təhsil haqqında Qanunu. Bakı, 2009

Summary

Modern Teaching Technology Classes of Speech

The article gives a brief information about modern teaching technologies, examines their significance and the influence they exert on the learning process, and also emphasizes that the application of these technologies is directly related to the pedagogical skill of the teacher. In addition, through examples from the lessons of the culture of speech, the author considers the possibilities of increasing students' interest in learning using modern teaching technologies

Резюме

Использование современных технологий обучения на уроках культуры речи

В статье дается краткая информация о современных технологиях обучения, рассматривается их значение и влияние, оказываемое ими на процесс обучения, также подчеркивается, что применение данных технологий напрямую связано с педагогическим мастерством учителя.

Кроме этого, посредством примеров из уроков культуры речи, автор рассматривает возможности увеличения интереса студентов к обучению с применением современных технологий обучения.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. K.Kərimova
ATMU-nun "Dillər" kafedrasını
25.05.2017-ci il tarixli iclasının
09 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.06.2017

Наиля Агаева
АУЯ

СОВРЕМЕННАЯ РУСИСТИКА И ПРОБЛЕМЫ ПОДГОТОВКИ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ-РУСИСТОВ

Ключевые слова: адекватное описание, функциональная специфика, интерпретация, минимизация, компрессия языка, субъективизм

Açar sözlər: uyğun təsvir, funksional cəhət, şərh, minimizasiya, dilin kompressiyası, subyektivizm

Keywords: adequate description, functional specification, interpretation, minimization, compression of the language, subjectivism

История языкознания относит русский язык к числу тех языков, у которых имеется своеобразная, исторически сложившаяся лингвистическая теория, свое лингвистическое прошлое и настоящее. Создалась также оригинальная традиция лингвистического описания языка, оказывающая действенное влияние на развитие лингвистического мышления вообще.

В последнее время значительно возрос интерес к науке о русском языке в связи с широким распространением обучения русскому языку во всём мире. Это обусловлено тем, что он стал одним из самых распространенных мировых языков.

Такое международное положение русского языка закономерно вызывает и повышенный интерес к нему как феномену человеческой способности, и вместе с тем повышенный интерес к его лингвистическому, психологическому, философскому и другим познаниям, связанным с научным исследованием. На основании этого за последние годы возрос и интерес к русистике как науке, в следствие чего активизируются и на высокий уровень познания восходят результаты современного изучения русского языка вообще. Русистика в последнее время начинает выходить за рамки славистики как наиболее авторитетная из всех наук о славянских языках и можно поэтому говорить о мировой русистике как науке, которая существует и которой предстоит большое будущее, связанное в основном с прагматическими целями описания языка. Влияние прагматического аспекта в истории лингвистики считается закономерным, о чём свидетельствует и тот факт, что языкознание как наука или, точнее, как сумма некоторых знаний о языке, возникло в различных странах и в разное время под давлением примерно одних и тех же практических обстоятельств, важнейшим из которых была необходимость обучать языку – иностранному (изучение буддийских памятников в древнем Китае), или архаической форме родного (ведийский санскрит в Индии), или, наконец, литературному варианту, или койнэ, объединяющему носителей различных территориальных диалектов» [1].

В современной русистике, также как и во всех других науках о конкретных языках, все усилия возлагаются на адекватное описание языка в плане раскрытия сущности его внутренних и внешних закономерностей, обращая

при этом внимание на теоретические или прагматические цели. Поэтому можно говорить о теоретических и прагматических моделях современного лингвистического описания языков. Однако в настоящее время под сильным воздействием практических педагогических нужд идут поиски лингвистического описания языков, которые находятся где-то на стыке теоретических и прагматических моделей языка – т.е. создаются модели языка, предназначенные для обучения. Такие описания языка отличаются в первую очередь от научного описания (академические грамматики) от описания языка для потребности его изучения в условиях учебных заведений и от описаний с чисто прагматическими целями (модель языка для машинного перевода).

Потребность особого описания языка для изучения его как иностранного вытекает из положения о том, что речь не является простой манифестацией языка, что она имеет собственную структуру и функциональную специфику [2].

Если рассматривать современное состояние науки о русском языке с приведенных аспектов, то можно проиллюстрировать большое достижение во всех формах и видах его описания. Его фонетический строй, грамматика, словарный состав, стилевые и иные разновидности нашли отражение в целом ряде специальных исследований, грамматик, словарей и учебных пособий. Каждый год во всем мире выходят сотни книг и тысячи статей, научно-исследовательских и учебных, в которых описываются разные стороны и отдельные явления русского языка в его современном состоянии. Этот огромный поток информации о русском языке настолько велик, что следить за ним чрезвычайно трудно.

Неоднократно ставились принципиально важные вопросы об использовании существующих методов описания языка, например, трансформационного, сопоставительного, статистического, функционального и других, при обучении русскому языку.

К одним из главных поставленных вопросов можно отнести мысль о том, что при конфронтации нужно отличать точку зрения системную от функциональной, о том, что схождение и расхождение проявляются по-разному в плане системы языка и в плане функционирования языковых средств. Для учебных целей более важны функциональные эквиваленты. Иностраный язык должен быть описан через призму родного языка и т.п.

Эти доводы, многократно подтвержденные практикой преподавания языка, свидетельствуют о необходимости специального целенаправленного описания русского языка с учётом специфических задач обучения различных категорий обучающихся. Описание русского языка как иностранного, предпринимаемое в учебных целях, т.е. для обучения языку отличается от описания его как родного. К этим особенностям принадлежат в основном: 1) минимизация языка в учебных целях; 2) специфическая интерпретация фактов иностранного языка; 3) двуплановость описания (активный и пассивный аспекты); 4) функциональность описания основных единиц языка; 5) учёт родного языка обучающихся.

Реализация этих принципов позволит решить важнейшую практическую задачу – получить такое целенаправленное ясное и последовательное, учитывающее все аспекты обучения, функциональное и ориентированное на определенную национальность описание русского языка, при котором были бы наглядно представлены и те факты, которыми носитель родного языка владеет на основе развитого «языкового чутья».

Такое описание языка пригодно для его обучения как иностранного. Оно дает картину «учебного языка», базисной формы языка, основанной на минимизации и компрессии языка, причём в смысле интерпретации учебного языка будут сделаны: описание базисного минимума (с точки зрения исходных единиц); описание с аспекта активного и пассивного; описание с точки зрения функционирования языковых единиц и описание с точки зрения сопоставления с родным языком обучающегося.

Описание учебного языка это не какое-то искусственное упрощение языка, его грамматики и словаря, это на основании научных критериев отобранный язык, результат минимизации и компрессии обычного языка, который избавлен от малосущественных и второстепенных для данных целей обучения черт. Это необходимая адекватность учебного языка обычному.

В отдельных странах проделана большая работа по комплексному описанию русского языка для учебных целей и получены хорошие результаты в области сопоставления русского языка с родным.

Самым большим достижением в этой области можно считать учебник «Русский язык для всех» [3]. Он рассчитан на пособие инвариантного характера, поэтому не выполняет критерия сопоставления с родным языком. Он действителен в условиях национального варианта и в такой форме может дать максимально положительные результаты.

Этот факт явно отражается в педагогической практике, главным образом при сопоставлении учебников и учебных пособий, где имеет место определенный волюнтаризм, субъективизм, часто не обоснованный ни научно, ни эмпирически. Создаются не соответствующие современным, теоретическим познаниям учебники, обучение при помощи таких пособий не соответствует общественным целям, в конечном итоге предполагаемые цели в учебной практике не достигаются.

Проблемы описания русского языка в учебных целях находят свое отражение и в процессе подготовки преподавателей – русистов, в том числе и при повышении их квалификации. Практический курс методики преподавания русского языка как иностранного должен опираться на тот языковой материал, который входит в рамки учебного языка. Преподаватель – русист должен в первую очередь усваивать все формы, методы, приемы практической педагогической деятельности посредством которых адекватно осваивается учебный, базисный язык. Такое понимание и характеристика функции учебного языка в процессе подготовки преподавателя-русиста ни в коем случае не снимает важности освоения отдельных языковых дисциплин, связанных с лингвистической подготовкой преподавателя, наоборот, мы пол-

ностью разделяем мнения В.Г.Гака, высказанные им в статье «Проблемы преподавания русского языка как иностранного филологам-русистам» [4].

Преподаватель-русист обязан знать систему русского языка и функционирование языка. В настоящее время научно-методическая мысль в разных странах все больше приходит к выводу, что одно лишь знание системы языка (лексики, грамматики) не обеспечивает аутентичность владения языком. Поэтому необходимо, чтобы преподаватель-русист знал, какие языковые элементы отбираются при построении высказывания в зависимости от ситуаций в контекстах, потому что в одних и тех же условиях люди, говорящие на разных языках, могут использовать различные средства, при наличии тех же средств в общих языках. В этом проявляется характер иноязычной нормы речи, её идиоматичность. Функционированию языковых средств следует уделять большое внимание в речевой практике.

В процессе подготовки преподавателей-русистов важен также вопрос теоретического и практического овладения языком.

Развитие науки о русском языке, лингводидактики тесно связано с проблемами подготовки преподавателей и дальнейшим распространением русского языка во всем мире. Непрерывный рост количества людей, изучающих русский язык и постоянное увеличение числа владеющих русским языком людей, свидетельствует о положительной динамике развития и распространения русского языка, о потребностях дальнейшего исследования и научного решения всех актуальных проблем, связанных с теорией и практикой обучения. Новые научно-исследовательские познания в этой области станут активным средством повышения эффективности освоения русского языка и тем самым станут действенным, активным помощником в педагогической практике вообще и для преподавателя-русиста в частности.

Взаимосвязь перечисленных проблем свидетельствует о том, что они составляют комплекс наиболее актуальных вопросов современного обучения русскому языку.

Литература

1. Филин Ф.П., Костомаров В.Г., Скворцов Л.И. Русский язык в современном мире. Москва, 1974, с. 226-227
2. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. Москва, 1998, с. 21
3. Степанова Е.М., Иевлева З.Н., Трушина Л.Б. Русский язык для всех. Под ред. В.Г. Костомарова. Москва, 1977
4. Гак В.Г. Проблемы преподавания русского языка как иностранного филологам-русистам. Варшава, 1976, с. 51-67
5. Грамматика современного русского литературного языка. Под ред. Н.Ю. Шведовой. Москва, 1990, с. 43
6. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. Москва: Просвещение, 2005, с. 18-26

Xülasə

Müasir Rusizm və Rus dili müəllimlərinin hazırlanması problemi

Rus dili ilə bağlı elmin inkişafı, linqvo-didaktika rus dili müəllimlərinin hazırlanması, gələcəkdə rus dilinin bütün dünyada yayılması ilə sıx şəkildə bağlıdır. Rus dilini

öyrənən adamların artan kəmiyyətə və artıq rus dilinə yiyələnmiş adamların daimi artan kəmiyyəti, bu faktı deməyə imkan verir ki, gələcəkdə rus dili daha da inkişaf edərək geniş şəkildə yayılacaq və bu da öz növbəsində rus dilinin tədrisi ilə bağlı bütün nəzəri və praktiki məsələlərin aktual problemlərinin elmi həlli və sonrakı tədqiqini ön plana çıxaracaqdır.

Summary

Modern Russian Learning and the Problem of Preparation of the Teachers of Russian Language

In the Development of science on the Russian language, linguodidactics are closely connected with the problems of preparation of teachers and further on spreading of the Russian language in all the world. The increasing quantity of people learning Russian language and constant increase of the number of people mastering the Russian language speak of the fact of further development and spread of the Russian language and on the necessity of further investigation and scientific solution of all actual problems linked with theory and practice of teaching the Russian language.

*Rəyçi: dos. G.Rzayeva
ADU-nun II Xarici dil kafedrasının
21.04.2017-ci il tarixli iclasının
08 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 09.06.2017

Гезаль Амирова
АУЯ

НРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ ШКОЛЬНИКОВ В УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Ключевые слова: нравственная воспитанность, сфера нравственности, проблема воспитания, общеобразовательная школа, школьники, учебная деятельность, возрастные особенности школьников

Açar sözlər: mənəvi inkişaf, mənəvi mühit, tərbiyənin problemi, tədris fəaliyyəti, ümumtəhsil məktəb, şagirdlər, məktəblilərin yaş xüsusiyyətləri

Keywords: ethics training, the sphere of morality, the problem of education? middle school, pupils, pupils age peculiarities

В настоящее время перед общеобразовательной школой ставится задача подготовки ответственного гражданина, способного самостоятельно оценивать происходящее и строить свою деятельность в соответствии с интересами окружающих его людей. Решение этой задачи связано с формированием устойчивых нравственных свойств личности школьника.

С годами понимание нравственности изменилось. У С.И.Ожегова: мы видим: «Нравственность – эти внутренние, духовные качества, которыми руководствуется человек, этические нормы, правила поведения, определяемые этими качествами» [1]. Ученые в области педагогики выявили, что в различные возрастные периоды существуют неодинаковые возможности для нравственного воспитания. Ребенок, подросток и юноша по-разному относятся к различным средствам воспитания. Знания и учет достигнутого человеком в тот или иной период жизни помогают проектировать его дальнейший рост в воспитании. Работая над проблемами нравственной воспитанности школьников, надо учитывать их возрастные и психологические особенности:

1) Склонность к игре. В условиях игровых отношений ребенок добровольно упражняется, осваивает нормативное поведение. В играх, более чем где-либо, требуется от ребенка умение соблюдать правила. их Дети с особой остротой подмечают и бескомпромиссно выражают свое осуждение нарушителю. Если ребенок не подчинится мнению большинства, то ему придется выслушать много неприятных слов, а может, и выйти из игры. Так ребенок учится считаться с другими, получает уроки справедливости, честности, правдивости. Игра требует от ее участников умения действовать по правилам. «Каков ребенок в игре, таков во многом он будет в работе, когда вырастет» - говорил А.С.Макаренко [2].

2) Невозможность долго заниматься монотонной деятельностью. Как утверждают психологи, дети 6-7 летнего возраста не могут удерживать свое внимание на одном каком-либо предмете более 7-10 минут. Дальше дети начинают отвлекаться, переключать свое внимание на другие предметы, поэтому необходима частая смена видов деятельности во время занятий.

3) Недостаточная четкость нравственных представлений в связи с небольшим опытом. Учитывая возраст детей, нормы нравственного поведения можно разбить на 3 уровня:

На 3 уровне (к 14-15 годам) осваивается принцип: «Помогай окружающим людям!»

4) Может существовать противоречие между знанием, как нужно, и практическим применением (это касается этикета, правил хорошего тона, общения).

Включаясь в учебную деятельность, младшие школьники учатся действовать целенаправленно и при выполнении учебных заданий, и при определении способов своего поведения. Их действия приобретают осознанный характер. Все чаще при решении различных умственных и нравственных проблем учащиеся используют приобретенный опыт.

Как отмечает А.А.Калюжный: «На уроках в постоянном общении с учителем и сверстниками формируется нравственность ребенка» .. На уроке взаимодействуют все основные элементы воспитательного процесса: цель, содержание, средства, методы, организация. Воспитывает весь процесс обучения на уроке, а не так называемые воспитательные моменты.

Своеобразной школой нравственного воспитания являются экскурсии в природу. Они проводятся с учащимися различных возрастных групп.

Знания школьников о нравственных нормах, полученные на уроках, собственные жизненные наблюдения нередко бывают разрозненными и неполными. Поэтому требуется специальная работа, связанная с обобщением полученных знаний. Формы работы разные: в начальных классах это может быть рассказ учителя, этическая беседа.

Начальное обучение в настоящее время строится таким образом, что развивает у школьников познавательные способности; вырабатывает навыки активного овладения учебным материалом, ведет к объединению полученных знаний в целостную систему, направленную на осознание окружающего мира. Развитие мышления, овладения разнообразными способами работы с учебным материалом оказывает прямое влияние на усвоение детьми нравственных знаний; Формирование нравственности происходит в школе на всех уроках. И в этом отношении нет главных и неглавных предметов. Воспитывает не только содержание, методы и организация обучения, учитель, его личность, знания, убеждения, но и та атмосфера, которая складывается на уроке, стиль отношений педагога и детей, детей между собой. Воспитывает себя и сам ученик, превращаясь из объекта в субъект воспитания. Организация учебного процесса и его методы способствуют накоплению нравственного опыта. Для нравственного воспитания важно организовать учение как коллективную деятельность, пронизанную высоконравственными отношениями. Учебная деятельность становится коллективным трудом, если познавательная задача ставится перед детьми как общая, для ее решения нужен коллективный поиск. В начальных классах требуются специальные приемы, чтобы дети смогли осознать учебную задачу и как общую, и как относящуюся лично к ним. Учебная деятельность значима на всех возрастных этапах,

но особенно в младшем школьном возрасте, так как в данном школьном возрасте начинает формироваться учебная деятельность, а от уровня сформированности зависит успех всего обучения не только в начальном звене, но и в старших классах, поскольку учебная деятельность является ведущей, в процессе которого формируются основные новообразования, психическое развитие ребенка идет интенсивно. Личность человека формируется и развивается в результате воздействия многочисленных факторов, объективных и субъективных, природных и общественных, внутренних и внешних, независимых и зависимых от воли и сознания людей, действующих стихийно или согласно определенным целям. При этом сам человек не мыслится как пассивное существо. Он выступает как субъект своего собственного формирования и развития. Для нравственного воспитания важно организовать учение как коллективную деятельность, пронизанную высоконравственными отношениями. Учебная деятельность становится коллективным трудом, если познавательная задача ставится перед детьми как общая, для ее решения нужен коллективный поиск. В начальных классах требуются специальные приемы, чтобы дети смогли осознать учебную задачу и как общую, и как относящуюся лично к ним. Проблему нравственного воспитания исследовали и философы, и психологи, и педагоги - ученые. Но и сейчас она актуальна. Эффективность нравственного воспитания школьников возможна при создании педагогических условий: мотивационной, содержательной, операционной.

Нравственное воспитание школьников в учебной деятельности может способствовать повышению уровня воспитательной подготовки учащихся в школе, обеспечивая развитие нравственных качеств личности в учебной деятельности. И наши дети, воспитанники станут высоконравственными личностями: вежливыми, внимательными к другим людям, научатся бережно относиться к труду.

Для выявления уровня сформированности нравственных качеств школьников необходимо использовать произведения разных видов искусства, а в качестве основной формы работы проводить беседы с учащимися на нравственные темы, расширяя тем самым от класса к классу нравственные представления и знания учащихся.

Литература

1. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. Москва, 1991
2. Макаренко А.С. Нравственное становление личности школьника. Москва: Просвещение, 1985
3. Калюжный А.А. Роль учителя в нравственном воспитании школьников. М., 1998, 24 с.

Xülasə

Təhsil prosesində şagirdlərin mənəvi tərbiyəsi

Məktəblər şagirdlərin mənəvi inkişafını yüksək səviyyədə dəstəkləyir, müəllimlərə öz peşə gərginlərini idarə etməkdə kömək edərək, müəllimlərin təsir və rəğbət bacarıqlarını artırır.

Təhsil verənlər sadəcə olaraq yaxşı nümunə olmaqla yanaşı, gündən-günə şagirdlərlə münasibətinə gətirdikləri yeniliklərlə fərqlənməlidirlər: şagirdlərin perspektivlərini qiymətləndirmək bacarıqları, fərdiləşdirmə fikrindən azad etmək, öz mənəvi səhvlərindən nəticə çıxararaq öyrənmək, mənəvi enerji, idealizm, səxavətli olmaq, utanmadan öz mənəvi rəhbərlik düşüncələrini aşılamaq.

Summary

Moral Education of Schoolchildren in the Teaching and Educational Process

Schools can best support student's moral development by helping teachers overcome the stresses of their profession and by increasing teacher's capacity for reflection and empathy.

Educators influence students moral development not simply by being good role models – important as that is – but also by what they bring to their relationships with students day by day: their ability to appreciate students perspectives, and to dissent angle them from their own their ability to admit and learn from moral error, their moral energy and idealism their generosity and their ability to help students develop moral thinking without shying away from their own moral authority.

*Rəyçi: ped.f.d. dos. J.Mustafayeva
ADU-nun Pedaqogika kafedrasının
06.06.2017-ci il tarixli iclasının
10 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 29.06.2017

Gülzar Abdullayeva
ADU

UTANCAQLIQ PROBLEMLƏRİ OLAN MƏKTƏBYAŞLI UŞAQLARIN SOSİALLAŞMASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: sosiallaşma, ibtidai sosiallaşma, təkrar sosiallaşma

Keywords: socialization, primary socialization, re-socialization

Ключевые слова: социализация, первичная социализация, ресоциализация

Sosiallaşma - insanın yaşadığı cəmiyyətin dəyərlərini, öz xalqının mədəniyyətini dərindən sevib anlamasını, bununla bərabər onun ictimai münasibətləri necə qavramasını, ətraf aləmə olan münasibətini, məişətdə davranış qaydalarını, bir sözlə uğurlu fəaliyyəti üçün zəruri olanları mənimsəməsi prosesi kimi başa düşülür. Başqa sözlə Sosiallaşma “fərdi adama çevirən müddət” və ya insana xas olan bir xüsusiyyət olub fərdin davranış nümunələrini, norma və dəyərləri, mövcud cəmiyyətdə ictimai qarşılıqlı təsir üçün lazımı bacarıqları, mənlilik və şəxsiyyət hissini qazanma, içində yaşadığı mədəniyyətə daxil olma" müddəti kimi qiymətləndirilir. Sosiallaşma, daim dəyişən, hərəkətdə olan, dinamik prosesdir. Hər bir fərd ayrı-ayrılıqda özündən əvvəlki dövrlərdə yaşamış insanlar kimi müəyyən rol və funksiyaları qəbul edir, bütün ömrü boyu sosial mühitə daxil olur, ona uyğunlaşmağa çalışır [2, s.50].

Bu prosədə insan bilavasitə mədəniyyət və sosial münasibətlər aləminə daxil olmaqla şəxsiyyətin müəyyən sosial qrupun nümayəndəsi kimi formalaşmasına doğru istiqamətlənir. Bu zaman şəxsiyyət sosial təzahür kimi təqdim edilir, onun fərdi xüsusiyyətləri, insanın xarakteri və iradəsi, maraqları və tələbatları, onun əqli inkişafının gücü, şüuru və özünüdərk, cəmiyyətdəki tutduğu mövqe və dünyagörüşünün xüsusiyyətləri ön plana çəkilir. Şəxsiyyətin təşəkkülündə sosial pedaqoqun əsas vəzifəsi uşağın meyl və istəklərini aşkar etmək, ailəni və ətraf mühiti dərindən öyrənilib, onun inkişafı üçün şərait yarada bilməkdən ibarətdir [2, s.63-66].

Sosiallaşma- ibtidai sosiallaşma (uşaqlıq dövrü), təkrar sosiallaşma (yetkinlik dövrü) olmaqla iki yerə bölünür:

İbtidai sosiallaşma uşaqlıq dövrünü əhatə edir. Kiçik yaşlardan başlayaraq uşağın get-gedə nələri edib etməməsi lazım olduğunu, ətrafındakı insanları ayıra bilməsi, digər uşaqlarla ünsiyyətdə olması, oyuncağını paylaşması ibtidai sosiallaşma adlanır. Burada uşaq, cəmiyyətdə nə etməli olduğunu, nələrin edilməməsi gərəkdiyini, necə danışacağını, kiminlə necə rəftar edəcəyini, böyüklərə qarşı hörməti öyrənir. İlk sosiallaşma mərhələsi sadəcə ailədə deyil, eyni zamanda qohum-qonşular vasitəsilə də həyata keçirilir.

Sosiallaşma prosesinin ikinci mərhələsi məktəbdə həyata keçirilir. Uşaqlar, ailə mühitində tez-tez adını eşitdikləri və həsrətlə gözlədikləri məktəb həyatına altı yaşlarında başlayırlar. Bu mərhələdə uşaqlar müəyyən elmi biliklərə yiyələnir. Sosial pedaqoq öz işini ilk olaraq ailədən öyrənməyə başlayır. Ailədaxili münasibətlərin öyrənilməsi və onların müzakirəsi sosial işçiyə bu şəraitdə uşağı təsəvvür

etməyə imkan verir. Sosial pedaqoq ailədeki münasibətlərə diqqət yetirdikdə böyükülərin bir-birinə münasibətini, böyükülərlə uşaqlar arasındakı münasibətləri, ailədəki uşaqların münasibətlərini və eləcə də uşaqların xüsusiyyətərini öyrənir[1]. Uşaqlar müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olduqları üçün onların sosiallaşmasında müxtəlif şəkildə aparılır. Xüsusilə kompleksli, çəkingən uşaqların sosiallaşmasına diqqət yetirsək bu fərqi daha yaxından hiss edə bilərik. İlk növbədə utancaqlıq problemləri olan məktəbyaşlı uşaqların xüsusiyyətlərinə nəzər yetirək:

Belə uşaqlar həmyaşıdları ilə ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkər, yoldaşları ilə birlikdə olmaqda tək qalmağa üstünlük verirlər. Öz yaşlarından çəkindikləri üçün çox zaman özlərindən kiçiklərlə yaxınlıq edirlər. Analarına çox bağlı olduqları üçün onlardan ayrıldıqlarında ilk reaksiyaları ağlamaq olur. Özlərini sözlə ifadə etməkdən çəkinər, sual soruşulduğunda bəzən cavablandırmaqdan qaçar, nadir hallarda isə göz və ya baş hərəkəti ilə cavablandırmaq kifayətlənərlər. Aparıldığı tədqiqata əsaslanaraq onu da qeyd etmək istərdim ki, belə uşaqların əksəriyyəti özlərinə qarşı inamsız və narahat uşaqlardır. Sınıfdə əl qaldırmayan, kollektiv içərsində fikirlərini ifadə etməyən, həddindən artıq səhv etməkdən qorxan, yaşidləriylə oyunlarında həmişə bir küncdə dəvət gözləyən, oyun qurucusu olmaqdan qaçınan uşaqlardır. Hətta bildikləri ən yaxşı mövzunu da danışdıqları zaman üzləri qızarar, cümlələr qurmaqda çətinlik çəkər, kəkələyər, səsləri əsər, əl-ayaqları bir-birinə dolaşır və daima qorxduqları vəziyyətlə üz-üzə qalırlar. Çünki ən böyük qorxuları "Biabır olmaq, yanlış şeylər söyləməkdir". Özləri haqqında həmişə mənfəi fikirlər düşündükləri üçün hər zaman "alçalmaq hissi"ni özləri ilə birgə daşıyırlar. Beyinlərindəki bu qayğı yükü o qədər ağırdır ki, heç cür rahat hərəkət edə bilməz və özlərini həyacanla tam da qorxduqları ssenarilərin içində tapırlar [5].

Çəkingənliyin başlıca səbəbləri:

- Valideynlərin həddindən artıq təzyiçli və avtoritar olması
- Ailənin həddindən artıq qoruyucu olması
- Uşağın müvəffəqiyyətsizlik qorxusu daşması
- Uşağın səyinə qarşı reaksiyasız qalmaq
- Uşağın duyğu və düşüncələrinə dəyər verməmək
- Uşağın bəzi mövzularda qərar verməsinə icazə verməmək
- Uşağın davamlı tənqid olunması və başqalarıyla müqayisə edilməsi
- Uşağın ailə üzvləri tərəfindən ciddiylə alınmaması, söylədiklərinə diqqət

edilməməsi

Bəs utancaq uşaqların sosiallaşdırılması üçün hansı addımları atmalıyıq?

1. Əvvəlcə uşaqların analarından qopmalarına kömək etmək, uşağın yoldaşları ilə birlikdə olmalarına fürsət yaratmaq, daha sonra bir kollektiv və ya fəaliyyət qrupuna daxil olmasını təmin etmək lazımdır.

2. Müvəffəqiyyətli və xoşbəxt olacaqları bir sahənin kəşf edilməsi də onlarda dinclik yarada bilər.

3. Müəllimləri ilə sıx-sıx təmasda olmaq və onların dəstəyini təmin etmək lazımdır.

4. Uşaq sinif mühitində müəllim nəzarətində olmalıdır. Dərslərdə aktiv iştirakını təşkil etmək və yeri gəldiyində mükafatlandırmaq müsbət effekt verə bilər.

5. Müəllim dərstdə işlədiyi mövzu haqqında mütəmadi olaraq sorğu-sual təşkil etməlidir. Lakin bu sualların ilk mərhələdə mümkün qədər qısa cavablı olması vacibdir. Hətta bəzən sualların cavabı bəli və ya xeyr deyəcək şəkildə də soruşulmalıdır. Bu vəziyyət onun etibarını gücləndirə bilər.

6. Şuluq uşaqların utancaq uşaqları məsxərə etmələrinə əsla icazə verilməməlidir

7. Uşağın fiziki quruluşu və danışq tərzi lağ edilməməlidir

8. İdman fəaliyyətlərinə istiqamətləndirilməlidir.

9. Əsla başqalarıyla müqayisə edilməməli və şəxsiyyəti təhqir etməyə şərait yaradılmamalıdır [4, s.5-6].

Burada ilkin mərhələ uşaqla qarşılıqlı anlaşma yaradaraq onu özünü təhsil yoluna istiqamətləndirmək, işə, əməyə qarşı məhəbbət hissi yaratmaqdır. Belə halda o, tərbiyənin münasib yanaşma tərzinin forma və üsullarını tədqiq edəcəkdir. Sosiallaşma, uşağın inkişafının əhəmiyyətli bir hissəsidir. İrəlidə ictimai ətraf ilə uyğunlaşma təmin etmiş bir fərd olması, buna bağlıdır. Sosiallaşma, özbaşına olan, mexaniki bir müddət deyil. Uşağa bu mövzuda rəhbərlik edilməli və müəyyən bir intizam qazanmasına kömək edilməlidir. Bununla birlikdə, uşağın bu müddətlə əlaqədar göstərdiyi səy və əməkdaşlıq, onun təhsilindən məsul kəslər tərəfindən cəsarətləndirilməlidir. Xüsusilə utancaq uşaqların isti və dəstəkləyici əməkdaşlığa hər zaman ehtiyacları olduqlarını unutmamalıyıq.

Çəkingənlik dərhal düzəldiləcək bir xüsusiyyət deyil. Bu iş maksimal dərəcədə səbir tələb edir. Uşaqlar cəmiyyətə uyğunlaşdırılmış şəkildə sosiallaşaraq elə tərbiyə olunmalıdırlar ki, onlar böyükdə ailələri, dostları və həmkarları ilə qarşılıqlı hörmətə əsaslanan ünsiyyət qurmağı bacarmaqla cəmiyyətə fayda gətirəcək böyüklər ola bilsinlər.

Ədəbiyyat

1.T.C. Milli Egitim bakanlığı. “Çocuk Gəlişimi və eyitimi, uyumsuz çocuklar”, Ankara, 2014

2.Ə.Ə.Ağayev, Y.T.Rzayeva, T.M.Hüseynova, T.Ə.Vahabova. Sosial Pedaqogika. Bakı-2008

3.Sosiallaşma (socialization) Yard. Doç. Dr. Münir Koştaş

4.Kristin Zolten, M.A. & Nicholas Long, Ph.D., Department of Pediatrics, University of Arkansas for Medical Sciences Artwork by Scott Snider 1997, 2006

5.Hughes, K. & Coplan, R.J. (2010). shyness and academic achievement in childhood. School Psychology Quarterly

Summary

Socialization of School-Aged Children

Diffidence is not a feature immediately rectified. This work requires patience in the maximal degree. The children should be brought up as being social in forming society that, they must be useful adults for community such as based on mutual respect of interacting with their families, friends and colleagues when they grow.

Резюме

Социализация детей школьного возраста

Застенчивость не особенность немедленно устранить. Эта работа требует максимальной степени терпения. Дети должны воспитываться как формирование социальной в этом обществе, они должны быть полезны, например, сообщества, основанные на взаимном уважении взрослых, взаимодействующих со своими семьями, друзьями и коллегами, когда они растут.

*Rəyçi: ped.f.d. dos. V.Bəşirov
ADU-nun Pedaqogika kafedrasının
06.06.2017-ci il tarixli iclasının
10 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 20.06.2017

Элиз Гусейнова
Гюльнара Сулейманова
БСУ

E-mail: eliz_huseynova18@mail.ru

РАССМОТРЕНИЕ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОЙ РЕЧИ

Açar sözlər: danışiq dilin xüsusiyyətləri, dilin növləri, janrlar, danışiq dilin maneələri

Keywords: features of spoken language, types of language, genres, barriers in speaking

Ключевые слова: особенности разговорной речи, виды языка, жанр, барьеры в разговорной речи

Язык, используемый, в речи порой разительно отличается от письменного варианта, имея ряд стилей, правил и конструкций, будь это деловое письмо, дружеский мейл, повседневная речь или же лекция проводимая педагогом. Чтобы более детально понять вышесказанное, стоит лишь привести пример: в более дружеской и стоит отметить устной речи чаще всего используется выражения типа *Thank you for invitation. I will come at eight o'clock*. Для деловой переписки более уместно использовать выражения типа *Thank you very much for initiating me, I will be at your place at 8. With best wishes* [1, с.25].

Существует несколько особенностей речи – например место и время или же своеобразный фон в которой звучит данная речь. Ведь речь, звучащая в библиотеке, естественно будет отличаться от той, которая прозвучит на свадьбе. Основной целью любой речи является обмен информации, которая должна быть согласованна грамматически и лексически.

Дабы достичь успеха в тонкостях правильного использования языка существуют следующие два понятия: *coherence* – лексическая связность или же когерентность и *cohesion* – грамматическая связность. Для того, чтобы текст был когерентным, он должен стоять в правильном порядке. Для наглядности данного понятия следуют взять тот или текст например «Учитель» Фрэнка Маккорта и смешать порядок предложений [2, с.29].

At the end I wondered how I lasted that long. On the second day I was almost fired for mentioning the possibility of friendship with a sheep. I often doubted if I should be there at all. On the first day of my teaching career, I was almost fired for eating the sandwich of a high school boy. Otherwise there was nothing remarkable about my thirty years in the high school classrooms of New York.

Текст лишен какого-либо смысла однако если поставить текст в порядке, данном в произведении, иными словами в правильном порядке, мы сможем его приобрести: *On the first day of my teaching career, I was almost fired for eating the sandwich of a high school boy. On the second day I was almost fired for mentioning the possibility of friendship with a sheep. Otherwise there was nothing remarkable about my thirty years in the high school classrooms of New York. I often doubted if I should be there at all. At the end I wondered how I lasted that long.*

Элементы любого текста (фразеологические единицы, грамматические окончания и т.д.) следует согласовывать с лексическим значением текста. Например в вышеуказанном тексте следует обратить внимание на слова *first day, second day/fired, fired/high school etc.*

Грамматическая связность достигается различными способами, одним из которых является анафорическая ссылка, например на местоимение, что помогает нам возвращаться к той или иной теме, предотвращая возникновение тафталогии. Для наглядности сказанного стоит просмотреть замену целого имени (*Frank McCourt*) лишь коротким местоимением (*his*), а также *it* для замены всего названия произведения *Angela's Ashes: Frank McCourt first emerged on the literary scene with his book Angela's Ashes, a memoir of a childhood lived in poverty. It became an instant classic* [3, с.30].

Также стоит отметить, что схожим методом является использование готовых фраз, для упоминания ранее сказанного. Для наглядности мы снова обращаемся к произведению «Учитель» (*Teacher Man*): *Otherwise there was nothing remarkable about my thirty years in the high school classrooms of New York. I often doubted if I should be there at all. At the end I wondered how I lasted that long.* Слово *there* используется для замены слов *in the high school classrooms of New York*.

Использование грамматической связности также возможна путем использования союзов: *and, also, moreover, however, on the other hand, but, first, then, later*. Все вышеперечисленное также широко используется в разговорной речи, имеющий много примеров, один из которых *эллипсис*. Выражаясь простым языком – эллипсис это использование слов и фраз, первостепенный смысл которых искажен или же перенесен в иную сферу, а грамматическая форма урезанна:

A: *Another round?*

B: *Might as well.*

Another round? Это яркий пример эллипсиса для фразы *Shall we have another round?* имеющий значение выпивки в слове *round*; а *Might as well* это эллиптическая форма фразы *We might as well have another round.*

Чтобы беседа была успешной собеседник должен знать, как построить свою речь и к месту ли те или иные выражения, стоит ли брать паузу, в какой момент лучше изменить направление беседы. Для этого нужно знать эффективное использование структуру разговорной речи. Такими выражениями являются *anyway, moving on, right* - они используются в основном в начале разговора или же в конце. Если же мы хотим в момент речи достигнуть согласия собеседника, стоит обратить внимание на такие слова как *d'you know what I mean? Ok? Right?* Некое сомнение и желание высказать противоположное мнение добивается путем фраз *yeah, but you know*. Все это, конечно же, требует нужной интонации.

Таким образом, для поддержания беседы важно пользование «правилами одной и той же игры» [4, с.17]. Например, если один из собеседников задает вопрос, естественно дожидаться ответа от другого.

Этот пример «сотрудничества» является центральным в принципе «сотрудничества речи» который, требует вклада содействия беседы, избежание неясности, двусмысленности, а также быть кратким и чутким в разговоре. Конечно же, требовать полного использования вышперечисленного при каждой беседе несколько сложно, как и отмечает сам Скот Тсорнобри при помощи своей известной фразы «At the risk of simplifying things, or I may be wrong, but I think...» [4, с.18].

Другим ярким примером успешной не только разговорной и письменной речи является жанр к которому мы обращаемся, и который мы выбираем. Чтоб доказать это следует обратиться к рекламе. Большинство ученых лингвистов считают, что язык, используемый в рекламе, отличается легкостью структуры предложений, а также броским и понятливым в понимании при изучении английского языка для ESP студентов (English for Specific Purpose). Жанр при этом, конечно же играет некую роль в поддержании интереса процесса обучения, также при мотивации студентов во время переводов. Стоит лишь взглянуть на примеры, как сказанное выше найдет свое отражение:

Example 1: Pavietnam – (*Academic Director. Asia and Australasia.*) Responsible for day to day academic management of a new training centre.

Example 2: The Life of Galileo (*National Theatre, Oliver, South Bank SE1*) New version, by David Hare, of Bertold Brecht's powerful drama that looks at the conflict between different heroes. Directed by Howard Davies.

Example 3: Attractive and humorous (*M. GSOH, 42-57, any ethnic background. Ldn Call 01730 8829741*) affectionate black F, 47, WLTM charming warm-hearted, open-minded.

Грамматика сама по себе имеет ряд разделов помогающих как формировать новые слова, так и изменять структуру предложений. Одним словом, если мы хотим облегчить процесс развития разговорной речи, стоит с первых дней обучения английскому языку обратить внимание на укрепления «каркаса» грамматики позволяющий строить предложения.

Нельзя не упомянуть также лексику изучаемого языка – ведь насколько сильна не была грамматика учащегося, лишь словарный запас может помочь высказать полностью точку зрения говорящего. В свое время, ряд филологов собрав своеобразное «туловище» языка помогли нам осознать какие слова используется чаще всего. Однако одной существенной проблемой в изучении лексики языка сосредоточена на понимании значений того или иного слова.

Значение слово можно порой понять по его отношению с другими словами. Ряд иностранных методистов например Майкл Вест, предлагает педагогам метод поиска слов с противоположным значением для объяснения незнакомых слов: *White – ant. black; to close – ant. to open; adult – ant. Child* [5, с.34]. Все вышперечисленное является рядом особенностей и характеристик помогающих педагогам составить общую картину выбора нужных методов, учитывания тех или иных деталей, помогающих улучшить навыки учащихся в обучении английской речи.

Литература

1. Jeremy Harmer. The Practice of English Language Teaching (Fourth Edition). Pearson: Longman 2007.
2. Frank MacCourt. Teacher man. Harper Collins, 2006.
3. Frank MacCourt. Angelas' Ashes. Harper Perennial, 2005.
4. Thornbury S. How to Teach Speaking, Person education Ltd. 2005.
5. Michael West. A General Service List of English Words. Longman, 1953.

Xülasə

İngilis danışq dilinin tədrisi metodlarının araşdırılması

Danışq və yazı dili bir sıra qaydalara, stil və tələbatlara əsaslanır. Biz müxtəlif yerlərdə müxtəlif cür danışq məsələndə, ailəməzlə qeyri formal qaydada, ancaq işdə daha formal, əvvəlcədən planlaşdırılmış dildən istifadə edərək. Məqalə əsasən ingilis danışq dilinin tədrisi prosesinə həsr edilib. Məqalədə biz metodların seçim prosesində daha vacib nə olduğunu, hansı detalların əsas rol oynadığını aydın şəkildə görə bilərik.

Summary

Consideration of Teaching Methods of Speaking

The language we speak or write is governed by a number of rules, styles and constraints. We speak differently in different places - we often use informal and spontaneous language at home, with our families, but we use more formal pre-planned speech in work. This article is about main characteristics of English teaching process of speaking. In article we can clearly understand what is more important in choosing process of methods, which details play the main role in teaching etc.

*Rəyçi: dos. F.Kərimova
BSU-nun İngilis filologiyası kafedrasının
30.05.2017-ci il tarixli iclasının
14 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.06.2017

Arzu Babayeva
GDU

İXTİSASI DİL OLAN ALİ MƏKTƏB TƏLƏBƏLƏRİNƏ İNGİLİS DİLİNDƏ DİSKURSİV KOMPETENSİYANIN AŞILANMASINDA ÇALIŞMALARIN ROLU

Açar sözlər: kommunikativ kompetensiya, diskursiv kompetensiya, intensiv danışıq çalışmaları, qarşılıqlı danışıq çalışmaları

Keywords: communicative competence, discourse competence, drill exercises, intensive speaking exercises, mutual speaking exercises

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, дискурсивная компетенция, интенсивный разговорных заданий, дискуссий заданий

Məlum olduğu kimi, vərdiş, bacarıq və kompetensiyaların formalaşması və inkişaf etdirilməsinin ən məqsədəuyğun yolu çalışmalarıdır. Məhz bu səbəbdən, tədris edilən xarici dilin müxtəlif sahələrində hər hansı nailiyyətləri əldə etmək üçün xüsusi çalışmalar sistemləri işlənib-hazırlanmalıdır. Belə ki, ixtisas dilinin müxtəlif aspektlərinin mənimsənilməsinə yönəldilmiş müvafiq qrammatik, leksik, fonetik çalışmalar sistemi işlənib hazırlanmalıdır. Ali məktəblərin dil fakültələrində təhsil alan tələbələrdə nitq bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinə, kompetensiyaların formalaşdırılmasına gəldikdə burada da müvafiq çalışmalar sistemlərinin yaradılması olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu və ya digər konkret məqsədə nail olmaq üçün, müvafiq olaraq, şifahi nitq, yazılı nitq, oxu və eşidib-anlama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş çalışmalar sistemlərinin işlənib hazırlanması olduqca vacibdir.

Dillərin tədrisinə kommunikativ yanaşmanın prioritet hesab edildiyi müasir dövrdə tələbələrə, xüsusilə də xarici dili professional məqsədlərlə öyrənən tələbələrə ixtisas dilində kommunikativ kompetensiyanın aşılmasına yönəlmiş çalışmalar sisteminin işlənib-hazırlanması diqqət mərkəzində olan məsələlərdən birinə çevrilmişdir.

Çalışmalar sisteminin işlənib hazırlanmasına gəldikdə, bu məsələyə kifayət qədər metodik tədqiqatlar həsr edilmişdir. (V.D.Arakin, P.B.Qurviç, M.S.İlyish, H.E.Palmer, Y.J.Passov, J.V.Raxmanov, A.A.Mirolubov, J.D.Salitra, S.F.Şatilov, V.S.Setlin və s.). Problemə toxunarkən, ilk növbədə biz “çalışma” anlayışının nədən ibarət olduğunu dəqiqləşdirməliyik. “Çalışma nədir?” Hər bir çalışmanın əsas məqsədini müəyyən etmək olduqca vacib bir məsələdir. Qeyd etmək vacibdir ki, çalışmalar həmişə təlim prosesinin, o cümlədən hər hansı fəaliyyət növünün təkmilləşdirilməsinə yönəldilməlidir.

Xarici dilin, xüsusilə də ixtisas dilinin tədrisi zamanı eyni tipli çalışmalardan istifadə etməklə arzu olunan nəticələri əldə etmək olduqca çətindir. Çalışmalar əlaqəli, kompleks şəkildə təqdim edilməli, tələbələr üçün maraqlı olmalı və onlarda hər hansı hərəkəti icra etməyə motivasiya yaratmalıdır. Növündən asılı olmayaraq, hər bir çalışma müəyyən keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Çalışmalar psixoloji, pedaqoji, linqvistik, metodoloji və s. baxımdan təhlil edilə bilər. Lakin, hər

bir çalışmanın yerində istifadə edilməsi metodiki baxımdan olduqca vacibdir. Belə ki, hər hansı çalışma bu və ya digər vərdiş, bacarığın və kompetensiyanın formalaşdırılması və yaxud təkmilləşdirilməsinə yönəldilməlidir, və beləliklə, müvafiq məqsədə nail olmaq üçün bir vasitə olmalıdır.

Bəzi metodist-alimlər qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq dil və nitq tapşırıqlarının mövcud olduğunu qeyd edirlər (V.D.Arakin, A.A.Mirolyubov, L.V.Raxmanov, J.D.Salitra, N.B.Sokolova, V.S.Setlin).

Başqaları xarici dil materiallarının, xüsusilə də autentik materialların mənimsənilməsinin psixoloji qanunauyğunluqlarına əsaslanaraq reseptiv və reproduktiv çalışmaların mövcud olduğunu qeyd edirlər.

Bəzi tədqiqatçılar və fənn müəllimləri nitq prosesinin məzmun və forma elementlərinə məqsədini güdən analitik xarakterli çalışmalar, və mürəkkəb nitq ünsiyyəti prosesinin bərpasına xidmət edən sintaktik çalışmaların mövcudluğu barəsində danışırlar.

Məqsədyönlü diqqətin nitqin formal və yaxud məzmun cəhətlərində cəmləşməsi dərəcəsiəndən asılı olaraq aşağıdakı çalışma növləri göstərilir:

1) formal; 2) formal-məzmunlu; 3) məzmunlu-formal (şərti-kommunikativ); 4) məzmunlu (real-kommunikativ)

Ən çox istifadə edilən çalışma sistemlərini nəzərdən keçirərək, ilk növbədə dil və nitq çalışmalarını qeyd etmək lazımdır. S.F.Şatilovun təklif etdiyi təsnifata əsasən nitq çalışmaları, öz növbəsində, şərti-kommunikativ və real (əsl) kommunikativ tapşırıqlara bölünür.

Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı vərdiş, bacarıqların və kompetensiyanın inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş çalışmalar sistemini işləyərkən, müvafiq nitq və vərdişlərin əsas xüsusiyyətlərini nəzərə almaq olduqca vacib olan məsələdir.

Belə ki, dil çalışmalarından danışarkən, bəzi tədqiqatçı-alimlərin bu növ çalışmaların şifahi nitqin bazasını təşkil etməsini qeyd edirlər (N.B.Sokolova, Y.J.Passov). Bu növ çalışmaların üstünlüyünü onların ayrı-ayrı dil hadisələrinin (strukturlarının) mənə, forma və istifadə olunması haqqında biliklərin əldə edilməsi və möhkəmləndirilməsi məqsədilə həmin strukturların süni şəkildə təcrid edilmiş şəkildə deyil, kontekst daxilində təqdim edilməsində görürlər.

Dil çalışmaları, öz növbəsində, qrammatik, leksik və fonetik çalışmalara bölünürlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı dil çalışması müvafiq biliklərin tətbiq edilməsi prinsipi əsasında qurulur, yəni burada tələbələrə mənimsədikləri qaydalara təkrar müraciəti nəzərdə tutulur (diskursiv-məntiqi təfəkkür). Lakin bu zaman diqqət ayrı-ayrı dil və nitq strukturları deyil, nitqin məzmunu üzərində cəmləşməlidir. Bu da əslində dil vərdişlərinin formalaşmasının şərtlərinə aiddir.

Prinsip etibarilə, dil çalışmalarının yerinə yetirilməsi prosesində müəyyən qədər səhvlərin törədilməsi ehtimalı inkar edilmir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, diskursiv kompetensiyanın tələbələrə inkişaf etdirilməsi üçün yalnız dil çalışmalarından istifadə etmək qeyri-mümkündür.

Bundan başqa, dil çalışmaları tələbələrə xüsusilə də dil fakültələrində təhsil alan tələbələrə əksəriyyəti üçün olduqca maraqsızdır. Dil çalışmaları həm də hər hansı situativ kontekstdən kənar icra edilir. O da danışan hər hansı tələbənin qarşı-

sında nitq və yaxud nitq ünsiyyəti prosesi deyil, daha çox onun linqvistik, formal aspektinin inkişaf etdirilməsi ilə izah oluna bilər. Beləliklə, belə qənaətə gəlmək olar ki, dil çalışmalarının nitq vərdişlərinin və diskursiv kompetensiyanın inkişaf etdirilməsi üçün tamamilə yarırsızdır. Eyni zamanda onu da qeyd etmək vacibdir ki, dil çalışmalarının yerinə yetirilməsi hər hansı formanın dərk edilməsi üçün məqsədyönlüdür. Bu növ çalışmaları qeyri-kommunikativ çalışmalar adlandıran məşhur metodist-alim S.F.Şatilov onların çalışmalar sistemində cüzi miqdarda təmsil olduğunu vacibliyini qeyd edir.

S.F.Şatilovun təsnifatına əsasən ikinci növ çalışmalar şərti-kommunikativ çalışmalardır. Nitq çalışmalarının leksikanın və qrammatikasının tədrisi prosesində istifadə edilməsi məqsədəuyğun olmaması və yaxud qeyri-mümkün olması zaman onlar şərti situasiyaları təmin edən şərti kommunikativ çalışmalar ilə əvəz olunmalıdır. Lakin kommunikativ kompetensiyanın, o cümlədən diskursiv kompetensiyanın inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş çalışmalardan danışarkən, bu cür çalışmaların bir qədər fərqli şəkildə təşkil edilməsinin vacibliyini xüsusilə vurğulamaq lazımdır.

S.F.Şatilovun təfsilatına əsasən nitq çalışmalarını dilöyrənənlərə nitq bacarıqlarını aşılamaq məqsədini güdürək, mümkün qədər informativ və eyni zamanda stimullaşdırıcı olmalı, və xarici dil prosesində istifadə edilən bütün çalışmaların təxminən 40-50% təşkil etməlidir.

Hər hansı çalışmalar sistemi mütləq çalışmalar nəzəriyyəsi əsasında qurulmalıdır. Həmçinin burada müvafiq vərdiş və bacarıqların xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması olduqca vacibdir.

Belə ki, nitq bacarıq və vərdişlərinin inkişafına yönəldilmiş çalışmaların eşidib anlama, dialoji və yaxud monoloji nitqin öyrədilməsi prosesində səmərəli şəkildə istifadə olunması və lazımi nəticəni əldə etmək üçün müvafiq nitq vərdiş və bacarıqlarının xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Həmin xüsusiyyətlərə əsaslanan çalışmalar sistemi aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

1. Çalışmalar kompleks xarakterli və situativ-yönümlü olmalıdır. 2. Onlar əlaqəli şəkildə təşkil olunan nitq materialları əsasında qurulmalıdır. 3. Həmin çalışmalar mənimsənilməli olan linqvistik materialların nitq ünsiyyəti prosesində yaradıcı şəkildə istifadə edilməsi üçün lazımi şəraiti təmin edir. 4. Onlar nitq fəaliyyətinin növünə uyğun olaraq tərtib edilməlidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tələbələrdə, xüsusilə də aşağı kurs tələbələrində ixtisas dilində kommunikativ kompetensiyanın və onun tərkib hissəsi olan diskursiv kompetensiyanın formalaşdırılması kifayət qədər məşqlər və həmçinin vaxt tələb edir.

Məlum olduğu kimi, ana dilində nitqin öyrədilməsi prosesində oxu və yazı əhəmiyyətli rola malikdir. Xarici dilin, o cümlədən də ixtisas dilinin tədrisi prosesində oxu həm də şifahi nitqin öyrədilməsi zaman tələbələrdə maraq və motivasiyanın yaradılmasında bir vasitə ola bilər. Belə ki, bu və ya digər mətnbrdə olan inlormasiyanın müzakirə edilməsi danışq vərdişlərinin, diskursiv kompetensiyanın inkişaf etdirilməsi üçün mühüm stimulaşdırıcı təşkil edə bilər.

Bu növ müzakirə xarakterli çalışma və tapşırıqların miqdarı həddindən çox olmamaq şərti ilə, onların sayı və keyfiyyəti tədrisin mərhələlərinə uyğun müəyyən edilməlidir. Onu da xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, ümumilikdə xarici dilin tədrisi, o cümlədən də ixtisas dilində diskursiv kompetensiyanın formalaşması prosesinin səmərəliliyini təmin etmək üçün, bu məqsədlə istifadə edilən çalışmalar motivasiyaedici olmalı, tələbələrdə ixtisas dilinin mənimsənilməsinə maraqlı və həvəsin yaradılmasına xidmət etməlidir.

Diskursiv kompetensiyanın formalaşdırılması prosesində tələbələrin rast gəldiyi çətinlikləri müəyyən edərək, onların qarşısını almaq və kommunikativ kompetensiyanın digər komponentləri olan linqvistik, sosiomədəni və strateji kompetensiyaların səmərəli şəkildə istifadə edilməsini təmin edir. Məhz bu səbəbdən, metodist-alimlər diskursiv kompetensiyanın inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş çalışmalar sisteminə kompleks xarakterli şərti-kommunikativ çalışmalarının daxil edilməsinin məqsədəuyğunluğunu vurğulayırlar.

Təlim nəzəriyyəsi və təcrübə diskursiv kompetensiyanın inkişaf etdirilməsi prosesinin çox vaxt tələb etdiyini göstərir. Bu proses iki mərhələdən ibarətdir. Birinci mərhələ danışıq vərdiş və bacarıqların mənimsənilməsi, ikinci mərhələ isə diskursiv kompetensiyanın təkmilləşdirilməsi prosesini nəzərdə tutur.

Metodist alimlərin dediyinə görə, kommunikativ-yönümlü çalışmaların əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar tədris edilən xarici dildən ünsiyyət məqsədilə təbii şəkildə istifadə etməyə imkan yaradırlar. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, kommunikativ kompetensiyanın, o cümlədən də diskursiv kompetensiyanın formalaşdırılması prosesində dil çalışmalarına müəyyən dərəcədə diqqət yetirilməsi məqsədəuyğundur. Burada əsas məqsəd kommunikasiya prosesində iştirakçı qismində çıxış edən tələbələrin nitqinin səlisliyi ilə bərabər, düzgünlüyü, dəqiqliyini də təmin etməkdir.

Dil fakültələrinin aşağı kurslarında müvafiq video materialların istifadə edilməsi tələbələrdə ixtisas dilində diskursiv kompetensiyanın formalaşdırılmasında müstəsna roludur. Tələbələrdə adekvat şəkildə diskursiv kompetensiyanı formalaşdırmaq baxımından, müvafiq video filmlərin istiladə edilməsi diskursiv kompetensiyanın aşılınması prosesində vacib faktorlardan ola bilər. Lakin təəsüflə qeyd etmək lazımdır ki, təlim zamanı, o cümlədən də ixtisası dil olan ali məktəblərdə təhsil alan tələbələrdə ixtisas dilində diskursiv kompetensiyanın formalaşdırılması prosesində nədənsə video imkanlardan heç də kifayət qədər istifadə edilmir.

Əyani vasitələrin istifadəsi də diskursiv kompetensiyanın inkişaf etdirilməsi üçün sərfəli vasitələrdəndir. Belə ki, müəyyən bir şəkli göstərməklə xarici dil müəllimləri dil tələbələrə müxtəlif kommunikativ situasiyalar təqdim edə bilər. Şəkildə təsvir olunmuş kommunikativ situasiyalar əsasında tələbələr rollara girərək dialoq qura bilərlər və beləliklə diskursiv kompetensiyanın formalaşması üçün səmərəli şərait yaradıla bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, tədris edilən xarici dildə diskursiv kompetensiyanın aşılınmasında yaradıcı qabiliyyətə əsaslanan çalışmaların təqdim edilməsi daha məqsədəuyğundur. İxtisas dilində diskursiv kompetensiyanın inkişaf etdirilməsində tövsiyyə edilən bir neçə çalışma aşağıdakılardır:

1. Mətnin planının qurulması və həmin plana əsasən mətnin nəql edilməsi. Bu zaman planı hazırlamaq müddəti 10-15 dəqiqə ola bilər.

2. Mətn bir neçə hissələrə ayrılaraq kartlarda tələbələrə paylanır. İki-üç dəqiqə oxuduqdan sonra tələbələr onlarda olan münasibəti, mətnə aid onlarda olan fikir və ideyaları tələbə yoldaşlarına bildirirlər. İlk öncə mətnin başlanğıcı danışılır, onun davamı isə digər tələbələr tərəfindən nəql edilir. Burada problem tələbələrin bir-birlərini izləməsi, bir-birinin nitqini diqqətlə dinləməsidir, çünki yalnız bu halda mətnin məzmunu ardıcıl şəkildə əks etdirilə bilər.

3. “Məndəki əks olunan hadisələr qədər sizcə nələr baş verib?” sualının verilməsi. Məsələn, “Sizcə baş qəhrəmanın uşaqlığı necə keçmişdir?”

4. Hekayənin ardının təsəvvür edilərək nəql edilməsi.

5. Oxunan materialın və ya izlənən filmin əsas ideyasının şərh edilməsi.

6. Oxunan mətnə uyğun olan, lakin real həyatda baş verən hadisənin nəqli.

Dil fakültələrində təhsil alan tələbələrin maraq dairələri nəzərə alınarsa, bu və ya digər yönümlü çalışmalar daha çox müsbət nəticələr verə bilər. Belə ki, ixtisas dilində izlənən filmdə ən maraqlı gələn personajların müsbət və mənfi cəhətlərinin tələbələr tərəfindən şərh edilməsi. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, bu çalışmalar şifahi dialoji nitq ünsiyyətini nəzərdə tutmur. İxtisas dilində diskursiv kompetensiyanın inkişaf etdirilməsi məqsədilə müxtəlif diskussiyaların, debatların aparılması daha məqsədəuyğundur. Tələbələr üçün maraqlı olan mövzuların seçilməsi və onların diqqətinin müzakirə edilən məsələlərə cəlb olunması diskursiv kompetensiyanın inkişaf etdirilməsinin səmərəliliyini təmin edən əsas şərtlərdən biridir. Tələbələrə tədris edilən dildə diskursiv kompetensiyanın aşılınması məqsədilə təqdim edilən situasuyalar maraqlı, həm də aktual olmalıdır. Tələbələr öz rollarına uyğun replikalardan istiladə edirlər. Diskursiv kompetensiyanın inkişaf etdirilməsi məqsədilə istifadə edilən çalışmalar tələbələri müvafiq rollarda çıxış etməyə stimullaşdırmalı, onlarda kommunikativ bacarıqların inkişaf etdirilməsi üçün məqsədəuyğun olmalıdır, əsas məna daşıyan leksik vahidlər artıq müzakirədən əvvəl tələbələr tərəfindən nəzərdən keçirilməlidir. Diskursiyanın səlisliyi üçün bəzi terminlərin müəllim tərəfindən lövhədə qeyd edilməsi məqsədəuyğundur.

İxtisas dili dərində yerinə yetirilən kommunikativ-yönümlü çalışmaların növlərinə nəzər salaraq, aşağıdakıları vurğulamaq məqsədəuyğundur:

-İntensiv danışma çalışmaları. Bu növ çalışmalar tələbələrin intensiv danışmasını stimullaşdırır və onlarda diskursiv kompetensiyanın inkişaf etdirilməsini təmin edir.

Müəllim: What do you think is one of the ways of encouraging more creative thought?

Tələbə 1: Quick problem-solving is the key to successful change.

Tələbə 2: Every idea must be examined & rejected if it has any weakness.

Qarşılıqlı söhbətləşmə xarakterli çalışmalar. Bu növ çalışmalar qarşılıqlı ünsiyyətə əsaslanan dialoji nitq ünsiyyətini əks etdirir. Əgər bundan əvvəlki misalda kommunikasiya sual-cavab ilə bitirdisə burada kommunikasiya daha geniş xarakter daşıyır. Bu cür çalışmaların yerinə yetirilməsi ingilis dilini ixtisas kimi öyrənən dil fakültələri tələbələrində diskursiv kompetensiyanın inkişaf etdirilməsini təmin edən əsas çalışma növlərindəndir.

Müəllim: What is a vital part of any good teacher-student relationship?

Tələbə 1: I think mutual respect & responsibility are often at the bottom of teacher-student problems.

Tələbə 2: I think, children & their teachers often experience ups & downs.

Tələbə 1: Parents should be able to listen closely to find out as much as they can to their children.

Tələbə 2: Parents should also try to understand the teachers better.

Tələbə 1: Parents often want their son or daughter to feel like a failure or the winner of a battle with a teacher.

Tələbə 2: Parents should always be the calm voice of reason.

Müəllim: How do you think are there any step you can take to straighten out a troubling relationship with a teacher?

Tələbə 1: Surely. I think the parent's goal at first is to try to understand both the teacher & the child.

Tələbə 2: I think, attempts should be made to create a better learning situation.

Burada müəllimin replikası tələbələrə istiqamətləndirir və onlar struktur-sintaktik baxımdan nitqlərini qurmağa kömək göstərir. Bundan əlavə, müəllimin həvəsləndirici replikalar üslubi xarakterli məlumatın əks etdirilməsi üçün şərait yaradır. Bu da kommunikativ situasiyaları və hadisə iştirakçılarının ictimai rolları ilə bilavasitə bağlı olan məsələdir.

Müəllim: All children & their teachers experience ups & downs, I think that parents shouldn't condemn teachers in front of the children.

Tələbə 1: I think that trouble with teachers is every concerned parent's nightmare.

Tələbə 2: Are there any steps parents can take to solve a problem that everyone dreads?

Tələbə 1: I think that administrative or personal problems shouldn't be brought into the classroom.

Tələbə 2: I'm sure that topics that are not connected with education don't have to be discussed in the classroom.

Müəllimin replikaları ünsiyyətin baş verdiyi konkret situasiyanı nəzərə almaq zəruriliyini nəzərdə tutur, tələbələrin qurduğu dialoqda isə funksional-üslubi vahidlik əlamətləri verilir. Modallılıq xarakteri daşıyan qiymətləndirici funksiya çərçivəsində həvəsləndirici replikalar iki əsas vəzifə yerinə yetirirlər.

Nəhayət, tələbələr yetəri səviyyəyə çatdıqda geniş raportlar, monoloji şərh-lər və s. ifadə edərək şifahi nitq ünsiyyətində fəal iştirak edirlər və bu yolla ixtisas dilində diskursiv kompetensiyaya yiyələnirlər.

Ədəbiyyat

1.Гурвич П.Б. Основы обучения устной речи на языковых факультетах. Владимир, 1974, 176с.

2.Шатилов С.Ф., Шевяков В.Н., Склизков Ю.А. Некоторые проблемы совершенствования устной иноязычной речи на продвинутом этапе обучения в языковом вузе. Совершенствование устной иноязычной речи на продвинутом этапе обучения в школе и вузе. Л., 1974, с.294.

Summary

The role of exercises on teaching discourse competence to the language faculty students

This article deals with the problem of discourse competence developed among foreign language students. As we know, the role of exercises in learning foreign language is impressive. In this article we highlight how to improve discourse competence with the help of using different type of exercises.

Резюме

Роль заданий в изучении иностранного языка студентов языкового вуза

Статья посвящена проблеме формирования дискурсивной компетенции у студентов языкового вуза. Мы знаем, что задание играет большую роль в изучение иностранного языка. В данной статье мы показываем как можно развивать дискурсивную компетенцию с помощью разных задач.

*Rəyçi: ped.e.d., prof. G.Hüseynzadə
GDU-nin Praktik xarici dillər kafedrasının
05.07.2017-ci il tarixli iclasının
11 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.07.2017

Mətanət İbrahimova

ADNSU

E-mail: metanet@mail.ru

MULTİKULTRALİZMİN TƏHSİLDƏ ROLU

Açar sözlər: multikulturalizm, çoxmədəniyyətli təhsil, cəmiyyət, tələbə, tədqiqat, praktika

Keywords: multiculturalism, multicultural education, society, student, research, practice

Ключевые слова: мультикультурализм, многокультурное образование, общество, студенты, исследования, практика

Multikulturalizm – çox mədənilik, bir çox fərqli mədəniyyətin bir arada yaşadığı cəmiyyəti təyin edən sözdür.

O, ayrıca götürülmüş ölkədə və bütövlükdə dünyada müxtəlif millətlərə və məzhəblərə məxsus insanların mədəni müxtəlifliklərinin qorunması, inkişafı və harmonizasiyasına, azsaylı xalqların dövlətlərin milli mədəniyyətinə inteqrasiyasına yönəldilmişdir. Humanist və demokratik nəzəriyyə yaxud ideologiya olaraq multikulturalizm, tolerantlığın təcəssümüdür ki, onsuz humanizm, yüksək fərdi və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyəti, insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma, qarşılıqlı zənginləşmə, dostluq və əməkdaşlıq mümkün deyil.

Bir çox minilliklərlə ölçülən təkamül nəticəsində ruhi mədəniyyət bəşəriyyətin sosial inkişafının, intellektual və mənəvi tərəqqisinin universal əsası olmuşdur. O, informasiya və etik qlobal cəmiyyətin formalaşması səviyyəsinə və tempinə, istehlak sənayesinə, xalqların tarixi məsuliyyətinə, siyasətə və idarəçiliyə, sülh və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyətinə böyük təsir göstərir. Mədəni mübadilə və qarşılıqlı zənginləşmə, xalqların sosial-mədəni inkişaf təcrübəsini, dünya mədəniyyətinin tarixi qanunauyğunluqlarını bilmə və yaradıcı şəkildə istifadə etmə qloballaşma şəraitində Azərbaycanın davamlı, rəqabət qabiliyyətli və təhlükəsiz inkişafı üçün mühüm nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Multikulturalizm mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların dialoqunun zəruri alətidir. Digər mədəniyyətlərin mahiyyətini, xüsusiyyətlərini, tarixini və nailiyyətlərini öyrənmədən, onlara qarşı tolerant münasibət, onların nümayəndələrinə hörmət mümkün deyil, qarşılıqlı anlaşma, mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların dialoqunu qurmaq mümkün deyil [1].

Müasir multimədəni cəmiyyətlər kulturoloji strategiyalara əsaslanan düşünlümlü multikulturalizm siyasəti olmadan sabit inkişaf edə bilməzlər. Bunun sübutlarından biri Azərbaycan Respublikasının inkişafıdır ki, burada Azərbaycanın milli mədəniyyətinə müvəffəqiyyətlə inteqrasiya olan müxtəlif xalqların nümayəndələri harmonik inkişaf edirlər. Multikulturalizmdən imtina etmək yaxşı heç nə vəd etmir, çünki bu, təəssüf ki, bütün dünyada getdikcə artan anlaşılmazlığa, fobiyaya, qarşıqoymaya və qarşıdurmaya, milli və dini münaqişələrə aparıb çıxaran yoldur.

Çox mədəniyyətli təhsil, müxtəlif mədəni mənşələrdən olan insanların tarixlərini, dəyərlərini, inanclarını və perspektivlərini birləşdirən hər hansı bir təhsil və

tədris formasıdır. Sınıf səviyyəsində, məsələn, müəllimlər müəyyən bir sinifdə tələbələrin mədəni müxtəlifliyini əks etdirmək üçün dərsləri dəyişə və ya birləşdirə bilər. Bir çox hallarda, “mədəniyyət” irqi, etnik, milli, dini formada fərqli olan tələbələrə tətbiq olunan “müstəsna” təşkil edən bir anlayış kimi müəyyən edilir.

1960-cı illərdə ən qədim konseptualizasiyasından bəri çoxmədəniyyətli təhsil təhsilin, yenidən nəzərdən keçirilməsi prosesində, təkamül nəzəriyyəsində, nəzəriyyədə və praktikada dəyişmişdir. Təhsilə dair hər hansı bir dialoqda olduğu kimi, fərdlər də öz fikirlərini uyğunlaşdırmaq üçün anlayışları izah etməyə çalışırlar. Bəzi multikultural təhsil, təhsil proqramında bir dəyişiklik kimi müzakirə edilir, yəni, yeni, müxtəlif materiallar və perspektivlər əlavə etməklə ənənəvi olaraq təmsil olunmamış qrupların daha əhatəli olması kimi müəyyən edilir. Digər tərəfdən, sinif mühiti problemləri və tələbələr üçün yaranan maneələri təqdim edərkən, müəyyən qruplara xidmət edən təlim üsullarından danışılır.

Çox mədəniyyətli təhsilin müxtəlif konseptualizasiyasına baxmayaraq, bir neçə paylaşılan ideyalar onun anlayışına əsas verir. Bəzi fərdlər və ya müəllimlər diqqət mərkəzində olan və digərləri daha çox "makro" həcmində malik olsa da, bu ideallar köklərində transformasiyaya aiddir:

- Hər tələbə özünə və ya tam potensialına nail olmaq üçün bərabər imkanlara malik olmalıdır.

- Hər bir tələbə getdikcə daha çox mədəniyyətlərarası cəmiyyətdə iştirak etmək üçün hazır olmalıdır.

- Müəllimlər hər bir fərd üçün, mədəni cəhətdən oxşar və ya fərqli olmasına baxmayaraq, öyrənməni asanlaşdırmaq üçün hazır olmalıdır [2].

- Məktəblər, öz dillərində təzyiqa son qoyaraq, sosial və tənqidi aktiv tələbələr hazırlamaqla, hər cür təzyiqləri bitirmək üçün aktiv iştirakçılar olmalıdır.

- Tələbələr təcrübələrini daha mərkəzli və əhatəli etməlidir.

- Tərbiyəçilər, müəllimlər və başqaları bütün tədris təcrübələrini yenidən nəzərdən keçirərkən bir sıra üsullarla bütün tələbələrin öyrənməsinə təsir göstərməlidirlər: test üsulları, tədris yolları, qiymətləndirmə, məktəb psixologiyası, məsləhətlər, tədris materialları və dərslilər və s. Çox mədəniyyətli təhsilin müxtəlif modellərinin daha dərin öyrənilməsi çox vacibdir. Multikultural təhsil, təhsili bütünlüklə tənqid edən və mövcud çatışmazlıqları, və təhsildə ayrı-seçkilik praktikalarına yönələn mütərəqqi bir yanaşmadır. Multikultural təhsil, sosial ədalət ideallarına, təhsilin bərabərliyinə və bütün tələbələrin yerli, ümumdünya və dünya səviyyəsində təhsil təcrübələrini qazanmaq üçün bir yönələn bir vasitədir. Çox mədəniyyətli təhsilin əsas məqsədi sosial dəyişikliklərə təsir etməkdir. Bu məqsədə doğru gedən yol, üç dəyişməni əhatə edir:

1. özünü dəyişmək;

2. məktəblər və təhsildə dəyişiklik;

3. cəmiyyətdə dəyişik.

Çoxmillətli təhsil, plüralist bir cəmiyyətdə demokratiyanın ideallarını təbliğ etmək üçün təhsil prosesinin çevrilməsinə yönəlmişdir. Müxtəlif qurumlar çoxmədəniyyətli təhsil konsepsiyasını müəyyən etməyə çalışırlar və təhsil müəssisələrində qeyd olunan mədəni müxtəlifliyin bir məsələyə yönəldiyini göstərir[3].

Çox mədəniyyətli təhsil, təhsil sahəsi və fərqli irqi, etnik, sosial səviyyəli və mədəni qrupların tələbələri üçün bərabər təhsil imkanları yaratmaq üçün əsas məqsədi olan inkişaf edən bir vasitədir. Onun mühüm məqsədlərindən biri, bütün tələbələrə plüralist demokratik cəmiyyətdə effektiv fəaliyyət göstərmək, müxtəlif cəmiyyətlərdən olan insanlar ilə qarşılıqlı əlaqə, danışıqlar və ünsiyyət qurmaq üçün lazım olan biliklər, münasibətlər və bacarıqlara nail olmaq imkanı yaratmaqdır. Tədqiqatlar çoxmədəniyyətli təhsili öyrənənlər arasında tolerantlığın artırılması və stiqma, qərəzsizlik və ayrı-seçkiliyin azaldılmasında yaxşı bir vasitə kimi qiymətləndirmişdir. Yüksək təhsildə multikulturalizmin əhəmiyyətini araşdırarkən, yuxarıda göstərilən araşdırmalar təhsil sahəsində multikulturalizmin məhsuldarlığı artırdığı müddətdə faydalı olacağını təsbit edir, çünki eyni vəzifələri tamamlamaq üçün müxtəlif əqli resurslar mövcuddur və bu, bilik və mənəvi inkişafı artırır. Bundan başqa, multikulturalizm eyni problemlərin həlli üçün müxtəlif perspektivlər vasitəsi ilə yaradıcı problemi həll etmək bacarığının artırılması, eyni zamanda ümumi məqsədlərə nail olmaq, hörmət, qiymətləndirmə və ziyalılar arasında bərabərlik ilə müsbət əlaqələrin artırılması üçün çox vacibdir.

Bir neçə onillik və ya daha çox müddətdə təhsil və tədris tədqiqatçıları daha çox mədəni cəhətdən müvafiq pedaqoji və dövlət məktəblərimizdəki müxtəlif tələbə orqanlarına daha yaxşı xidmət göstərəcək çoxmədəniyyətli təhsil təcrübələrini irəli sürürlər. Bu ideya daha çox mədəniyyətli bir təhsil praktikasına ehtiyacın açıq şəkildə ifadə olunduğunu və belə bir praktikanın faydalı olacağını diqqətlə və dərinləndirən ifadə etmişdir. Çoxmədəniyyətli təhsilin tərkib hissəsinə nəzər salaq. Birincisi, çoxmədəniyyətli təhsil praktikasının bütün tələbələrə akademik olaraq faydalı olacağını göstərir, çünki bütün tələbələrin akademik nailiyyətləri onların istifadəsi ilə artır. İkincisi, uğurlu çoxmədəniyyətli təhsil praktikasının vacib bir xüsusiyyəti irqi, etnik status ilə əlaqəli məsələlərə diqqətli və şüurlu diqqət yetirməkdir. Bundan başqa çoxmədəniyyətli təhsil praktikası xüsusi əhali ilə işləmək istəyən pedaqoqlar üçün ixtisaslaşmış biliklərdən daha yaxşı müəllim və administrator təliminin vacib bir hissəsidir.

Təəssüf ki, bir çox təhsil müəssisələri çoxmədəniyyətli təhsilini sinif otağında tətbiq etməyə hazır deyil. Çox mədəniyyətli təhsil yalnız fərqli deyil, həm də mədəni cəhətdən səlahiyyətli bir kadr tələb edir. Müəllimlər fərqli inanclar, perspektivlər və təcrübələrdən xəbərdar olmalı, həssas olmalı və bütün ədalətli sinif mühitini təmin etməlidirlər. Halbuki, bu sahədə bəzi məsələlər məhdud deyildir [4].

1. Hər bir tələbənin potensialına nail olmaq.
2. Öyrənmək və tənqidi düşünməyə nail olmaq.
3. Tələbələrin bilik və bacarıqlarına, potensialına görə aktiv olmalarını təmin etmək.
4. Müxtəlif təhsil üslublarını əhatə etmək.
5. Məktəbin, cəmiyyətin, ölkənin və dünya ictimaiyyətinin yaxşı vətəndaşları olmaq.
6. Məlumatı müxtəlif perspektivlərdən necə qiymətləndirməyi öyrənmək.
7. Etnik, milli və global şəxsiyyətləri inkişaf etdirmək.
8. Qərar vermə qabiliyyətlərini və kritik analiz bacarıqlarını təmin etmək üçün tələbələr gündəlik həyatında daha yaxşı seçim edə bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Paul Gorski. Working Definition of Multicultural Education. 2000.
2. Duhon, Mundy, Leder, LeBert and Ameny-Dixon. Multicultural education. 2002.
3. Wilson. Multicultural education. 2012.
4. Banks. Multicultural education, 1993.

Summary

The Role of Multiculturalism in Education

The paper deals with the role of multiculturalism in education. Multicultural approach to education on the one hand helps people to appropriate different ethnic culture, tolerance, adapt to different circumstances to be able to engage in dialogue, on the other hand it helps children to get to know themselves to be adjusted to life positively, to orient them to feel the similarities in everything instead of looking for differences.

If education conveys transformational feature, due to such education, peace, mutual understanding and cooperation will be established at the highest level.

Enough information about multicultural education is given in the paper. The paper may be useful for those who want to get information on the mentioned issue.

Резюме

Роль мультикультурализма в образовании

В статье рассматривается роль мультикультурализма в образовании. Мультикультурный подход к образованию, с одной стороны, помогает людям устраивать различные этнические культуры, терпимость, адаптироваться к различным обстоятельствам, иметь возможность вести диалог, с другой стороны, помогает студентам познавать себя, корректировать жизнь положительно, направлять их ощущать сходство во всем, а не искать различия.

Если образование передает трансформационную особенность, из-за такого образования на высшем уровне будет создан мир, взаимопонимание и сотрудничество.

В статье дается достаточно информации о многокультурном образовании. Эта статья может быть полезна тем, кто хочет получить информацию об указанной проблеме.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. R.Məmmədova
ADNSU-nin "Xarici dillər-2" kafedrasının
16.06.2017-ci il tarixli iclasının
12 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 03.07.2017

Gülşən Səmədova
ADU

XARİCİ DİL MÜƏLLİMLƏRİNİN LİŊQVODİDAKTİK KOMPETENSİYALARINA DAİR

Açar sözlər: linqvodidaktik kompetensiya, integrativ xüsusiyyət, stimül, dinamiklik, diaqnostik fəaliyyət

Keywords: linqvodidactic competence, integrative feature, stimulus, dinamizm, diagnostic activity

Ключевые слова: лингводидактическая компетенция, интегративная особенность, стимул, динамизм, диагностическое действие

Xarici dil müəlliminin linqvodidaktik kompetensiyası şəxsiyyətin özündə subyektiv və peşəkar xüsusiyyətləri birləşdirən integrativ xüsusiyyətidir ki, xarici dil müəlliminin əsas və köməkçi kompetensiyaları əsasında formalaşdırılmasıdır. Xarici dil müəllimlərinin professional bacarıqlarının öyrənmələrin şifahi nitq qabiliyyətlərinin yoxlanması əsasında formalaşdırılması baxımından linqvodidaktik kompetensiyanın xüsusilə qeyd olunmasına ehtiyac duyulur.

Linqvodidaktik kompetensiya şəxsiyyətin integrativ xüsusiyyətidir və özündə aşağıdakı komponentləri birləşdirir:

- 1.Motivasiyayaradıcı kompetensiya
- 2.Koqnitiv kompetensiya
- 3.Diaqnostik kompetensiya
- 4.Layihələndirici kompetensiya
- 5.Kommunikativ kompetensiya
- 6.Təşkilçilik kompetensiyası
- 7.Yaradıcı kompetensiya
- 8.Refleksiv kompetensiya.

1. Motivasiyayaradıcı kompetensiya

Müasir dövrdə ümumtəhsil müəssisələrində xarici dilin tədrisi elə təşkil olunmalıdır ki, öyrənmələrə nəinki müəyyən biliklər məcmusu verilsin, həmçinin onların xarici dil vasitəsi ilə mədəniyyətlərarası əlaqələrə hazırlıq vərdişləri yarılsın. Yoxlanmanın gözləntisi sistemativ hazırlıq üçün əlavə yaradıcı faktor, təhsil fəaliyyətinin stimuludur. Xarici dil təhsil fənni kimi nəzərdə tutularkən bu fənn üzrə bilik artımı öyrənilmiş faktların, dəqiq rəqəmlərin asan yoxlanması mümkün olan başqa tədris fənnlərindən fərqlənir. Xarici dil öyrənərkən öyrənmələrin öz nailiyyətləri haqqında fikir yürütməsi adətən çətin olur. İlkin mərhələdə onlar müəllimin qoyduğu məqsədlərə nail olarkən həvəsli olurlar. Sonralar onlar üçün müəyyən inkişafı müşahidə etmək çox çətinləşir və onlar hətta həqiqətən müsbət nəticələrə nail olduqda belə həvəsi itirmək təhlükəsi ilə üzləşirlər. Bu halda yalnız testdən keçirmə öyrənmələrə onların artan dil inkişafını göstərir və sonrakı öyrənməni stimullaşdır [1;2;7].

Xarici dil müəlliminin motivasiya yaradıcı kompetensiyası istiqamətlənmiş, davamlı və dinamik olması ilə seçilir. Beləliklə təhsil fəaliyyətinin motivasiya

analizini apararkən nəinki yalnız aparıcı motivi müəyyən etmək, həmçinin insanın bütün motivasiya sferasını nəzərə almaq lazımdır. Bu sferanı təhsillə əlaqəli nəzərdən keçirərkən A.K.Markova onun daxili quruluşunun ierarxik olmasını qeyd edir. Belə ki, onun daxilinə oxumağa ehtiyac, oxumanın mənası, oxumağın motivi, məqsəd, emosiyalar, münasibət və maraq aiddir [6].

2. Koqnitiv kompetensiya məktəbdə xarici dil tədrisinin son məqsədlərinin, nitq fəaliyyətinin müxtəlif növlərinə yiyələnmə xüsusiyyətlərinə, həmçinin öyrənlərin öyrənmə imkanlarını bilməsinə və tədris materialının mənimsəmə çətinliklərinin mənbəsini dərinlənən anlanmasına söykənir. Qnostik bacarıqlar bütün başqa struktur-idarəetmə funksiyalarını yaradıcı həyata keçirməyə imkan verir.

Elmi biliklər seçilmiş fənn sahəsində psixoloji-pedaqoji və metodiki biliklər blokunu, ara fənnləri bilmək, ali təhsil müəssisəsində oxuduğu müddətdə motivlərə təsir edərək onları dərinləşdirmək, ya da düzgün peşə seçiminin yenidən nəzərdən keçirilməsini meydana çıxaran qanunauyğunluqlar sisteminəndən ibarətdir.

Koqnitiv kompetensiya aşağıdakı bacarıqlar əsasında həyata keçirilir:

- Öyrənmənin innovativ texnologiyalarına əsaslanan təhsil prosesinin idarə edilməsinin təşkili modelinə nəzərən tədris materiallarının, öyrətmə vasitələrini analiz etmək;

- Hər bir öyrənmənin "Xarici dil" fənni üzrə öz şəxsi individual mündəricatını, öyrənmə stilini və qiymətləndirmə üsulunu seçərək xarici dil öyrənmədə öz şəxsi potensialını həyata keçirməsi üçün öz yolunu seçərək öyrənmənin individual trayektoriyasını qurmaq;

- Müəyyən öyrənmə dövründən sonra nitq və dil kompetensiyalarının formalaşması səviyyəsini müəyyən etmək;

- Hər bir öyrənmə dövrü üçün onların struktur elementlərinə və komponentlərinə uyğun müəyyən miqdar kredit vahidlərinin verilməsini təsvir edən sistemli üsul işləyib hazırlamaq;

- Hər bir öyrənmə dövrü üçün "Xarici dil" fənni üzrə dövlət standartlarının tələblərinə riayət etmək;

- Xarici dilə yiyələnmənin səviyyəsini yoxlamaq üçün tədris materialları işləyib hazırlamaq.

2. Diaqnostik kompetensiya

Bu kompetensiya K. İnqenkamp [4] tərəfindən müəyyən anda lazımi parametrlərdən istifadə etməklə hadisələrin aydınlaşdırılması və onların vəziyyətinin müəyyən edilməsi prosesi kimi xarakterizə olunur. Bu cür yanaşma pedaqoji diaqnostikanı elmi-metodiki fəaliyyətin sərbəst növü kimi qeyd etməyə, onun məğzini və vəzifələrini açmağa kömək edir.

Diaqnostik kompetensiya öyrənlərin xarici dil fəaliyyətinin tədris nəticələrini və öyrənlərin kommunikativ kompetensiyasının formalaşması prosesinin keyfiyyət-miqdar xarakteristikalarını sistemətik olaraq müəyyən etməyə imkan verən, öyrədənin və öyrənlərin qarşılıqlı əlaqə bacarığı kimi anlaşılır.

Diaqnostik kompetensiya məlumatlandırıcı, qiymətləndirici, yoxlayıcı-qiymətləndirici, əvvəlcədən məlumatverici və stimullaşdırıcı funksiyaları yerinə yetirir və məqsədləndirici, həyata keçirici, pedaqoji diaqnoz verici, düzəlişverici, proqnozverici mərhələlərin ardıcıl prosesində həyata keçirilir [5]. Diaqnostik

kompetensiya xarici dil müəlliminin kommunikativ kompetensiya formalaşdırarkən diaqnostik fəaliyyəti uğurlu həyata keçirmək üçün bilik və bacarıqları tətbiq etmək bacarığı və hazırlığını nəzərdə tutan integrativ şəxsiyyətyönümlü təhsil kimi nəzərdən keçirilir və öyrənənlərin refleksiv təcrübələrini zənginləşdirən müstəqil sistem ardıcılığı ilə ifadə olunur.

Xarici dil müəlliminin diaqnostik kompetensiyaları aşağıdakı bacarıqlara əsaslanır:

- Xarici dilə mədəniyyətlərarası əlaqə vasitəsi kimi yiyələnmə yoxlama və özünüyoxlamanın məqsəd, forma və növlərini qeyd etmək;

- Öyrənənlərin xarici dilə ünsiyyət vasitəsi kimi yiyələnmə səviyyəsinin nitq bacarıqlarının gündəlik, öyrədici və yekun yoxlanmasını planlaşdırmaq və həyata keçirmək;

- Öyrənənlərin öyrədici-kommunikativ fəaliyyətini obyektiv və əsaslandırılmış şəkildə qiymətləndirmək;

- Öyrənmənin nəticələrinin qiymətləndirmə və yoxlanma metodları, vəzifələri, məqsədi, predmeti, obyektini müəyyən etmək, problemi ortaya çıxarmaq;

- Kollektivin şəxsiyyətini öyrənmə metodikasını və metodlarını seçib tətbiq etmək;

- Xarici dil tədrisinin müxtəlif mərhələlərində xarici dili öyrətmənin innovativ texnologiyaları haqqında anlayışı olmaq;

- Eksperiment təşkil edib onun effektivliyinin monitorinqini keçirmək;

- Elmi-metodiki tədqiqatların nəticələrini ümumiləşdirmək, təsvir etmək, ədəbi cəhətdən ifadə etmək;

- Tədqiqat obyektini: biliklər, bacarıqlar və vərdislər dairəsini, həyata keçirmə formalarını müəyyən edərək bunun nəticəsində tədris fənninin bütün məzmununa tam uyğun olan test tərib etmək;

- Tədris materialının öyrənilməsi zamanı onun dərk edilməsi prosesində bilik və praktik bacarıqların səviyyəsinin sistemlik yoxlanılıb qiymətləndirilməsi məqsədilə həyata keçirilən ball-reyting sisteminin sərhədlərini təyin etmək;

Qeyd etmək lazımdır ki, yoxlamanın həyata keçirilməsi zamanı xarici dil müəllimi üçün diaqnostik kompetensiya aparıcıdır.

4. Xarici dil müəlliminin layihələndirici kompetensiyası xarici dil mütəxəssisinin peşəkar kompetensiyalarının formalaşdırılması və peşəkar hazırlıq prosesinin effektivliyinin təmin edilməsinə yönəlmişdir. Hər bir layihələndirmə aktual, peşəkar problemin həll edilməsinə yönəlmişdir və yaradıcı xarakter daşıyır, motivasiyaya, dəyər istiqamətlərinə, bilik, bacarıq və vərdislərə, peşəkar təcrübəyə, şəxsi və peşəkar refleksiyaya əsaslanır və layihələndirmənin nəticəsi kimi sistemli xüsusiyyətlərə malik müəyyən peşəkar obyekt modeli çıxış edir ki, onun əsasında peşəkar problemin yeni həll yolları durur və bu modelin istifadəsinin müxtəlif variantları nəzərdə tutulur.

Xarici dil müəlliminin layihələndirici kompetensiyası aşağıdakı bacarıqları nəzərdə tutur:

- Xarici dil tədrisinin məzmunu xüsusiyyəti, müəyyən edilmiş imkanları nəzərə alınmaqla öyrənənlərin xarici dil fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi komponentinin formalaşdırılması və inkişafı yollarını qeyd etmək;
- Öyrənənlərdə özünüyoxlama və özünüdəyərləndirmə bacarıqları formalaşdırmaq;
- Tədris nəticəsinin qiymətləndirilməsi üçün kriteriya xarakteristikalarını planlaşdırmaq və qurmaq;
- Hər bir sinifdə təhsil şəraitini nəzərə almaqla öyrənənlərin özünüyoxlama fəaliyyətini və xarici dil müəlliminin yoxlayıcı fəaliyyətini qurmaq;
- Xarici dil tədrisində yeni qiymətləndirmə vasitələrinə aid xüsusi psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatı oxumaq və analiz etmək;
- Səhvlərin müstəqil analiz edilməsi;
- Özünüanaliz həyata keçirmək;
- Özünü təşkil etmək, öz vəziyyətini idarə etmək;
- Xarici dil tədrisində keyfiyyətə nəzarət üçün istifadə etmək məqsədilə test materiallarının seçimi və metodiki işlənməsini həyata keçirmək;
- Yoxlama və özünüyoxlamanın ən effektiv üsul və vasitələrini, yoxlama və özünüyoxlamanın müxtəlif vasitələrini hazırlamaq, seçmək, istifadə etmək;

5. Xarici dil müəlliminin kommunikativ kompetensiyası

Kommunikativ bacarıqlar xarici dil müəlliminin dil və ölkəşünaslıq kompetensiyasının didaktik komponenti olaraq pedaqoji universitetlərin dil fakültələrində yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması üçün tərkib istiqamətləridir.

Kommunikativ kompetensiyanın motivasiyaedici-stimullaşdırıcı komponenti öyrənənin konkret mədəniyyətlərarası əlaqələrdə xarici dildən bilavasitə istifadə etməsinə daxili tələbat yaratmaq bacarığını özündə birləşdirir.

Kommunikativ kompetensiya aşağıdakı bacarıqlar əsasında həyata keçirilir:

- Ayrıca öyrənənlərlə, qruplarla, öyrənənlər kollektivi ilə pedaqoji cəhətdən məqsədəuyğun münasibətlər yaratmaq;
 - Xoş mikromühit yaratmaq, öyrənənləri özünə tərəf yönəltmək;
 - Öyrənənlərin kollektiv daxili münasibətlərini tənzimləmək;
 - Dəyişən mühitdə baş çıxarmaq, öz münasibətində dəyişiklik etmək;
- Şər söyləmək, oxumaq, rəqs etmək, söhbəti davam etdirmək bacarığına malik olmaq.

6. Təşkilatçılıq kompetensiyası ekstralinqvistik, ölkəşünaslıq informasiya nəzərə alınmaqla xarici dil vasitəsilə tədris prosesində və dərscənkənar işdə öyrənənlərin əxlaqi, etik və patriotik tərbiyəsi vasitəsi ilə formalaşır.

Təşkilatçılıq kompetensiyası aşağıdakı bacarıqlar vasitəsilə həyata keçirilir:

- Öyrənənlərin yoxlama və özünüyoxlamasının obyektiv sistemi üçün test materiallarından, texnoloji xəritələrdən, kriteriya göstəricilərindən istifadə etmək;
- Öyrənənlərdə öz səhvlərini analiz etmək bacarığı formalaşdırmaq;
- Öyrənənlərdə öyrənmə səviyyəsinin təyin edilməsi üçün test proqramlarını sərbəst istifadə etmək bacarığı formalaşdırmaq;
- Öyrənənlərdə öyrənmə səviyyəsini müəyyən etmək üçün test proqramlarından sərbəst istifadə bacarığı formalaşdırmaq;
- Tədris materialını planlaşdırmaq, seçmək, sintez etmək və quraşdırmaq;

- Gündəlik və yekun yoxlaması və özünüyoxlamasının müxtəlif formalarını stimullaşdırmaq və təşkil etmək;
- Öyrənənlərin tədris nəticələrinin qiymətləndirmə sistemini idarəetmənin keyfiyyət monitorinqi üçün material işləyib hazırlamaq;
- Ən effektiv yoxlama məqsədilə öz fəaliyyətinin və öyrənənlərin fəaliyyətinin təşkilinin optimal üsullarının seçmək;
- Öyrənənlərin öyrənmə səviyyəsinin müəyyən edilməsi üçün parametrlərin təyin edilməsi;
- Kommunikativ yönümlü yoxlama tapşırıqlarının hazırlanması üçün dil və nitq materiallarının seçim kriteriyalarını müəyyən etmək [8].

7. **Kreativ kompetensiya** öyrənənlərin yaradıcı inkişafı üçün şərait yaradılması, layihənin tərtibatında, həyata keçirilməsində və təqdimatında öz yanaşması olmaq, şablondan qaçmağa can atmaq kimi müəyyənləşir. Kreativ kompetensiya test qabağı strategiyalar, test zamanı strategiyalar və testdən sonrakı strategiyaların yaradılmasını və inkişafını nəzərdə tutur. Bu kompetensiya xarici dil müəlliminin pədaqoji ustalığının mühüm komponentidir və effektiv yoxlamanın şərtlərindən biridir.

Dil universitetlərinin tələbələrinin ali miktəbdə təhsili prosesində peşəkar linqvodidaktik kompetensiya formalaşır ki, bu da yuxarıda göstərilən bir biri ilə qarşılıqlı bağlı olan və qarşılıqlı şərtlənən kompetensiyalarla ifadə olunur.

8. **Refleksiv kompetensiya** təhsil prosesinin hər mərhələsində öz fəaliyyətini analiz edərək ziddiyyətlər və çatışmamazlıqları müəyyən etmək, onların aradan qaldırılması yollarını görmək, öyrənənlərə səhvlərini analiz etməyi, özünü korreksiyanın individual traektoriyasını qurmağı öyrətmək bacarığıdır.

Bu kompetensiyalar xarici dil müəlliminin peşəkarlıq səviyyəsini təşkil edən amillərdəndir və öyrənənlərin linqvistik və interaktiv bacarıqlarının yoxlanması əsasında onların gələcək inkişafını təmin etmək üçün vacib olan səriştələrinin formalaşdırılmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. (O Heaton, J. B. Classroom Testing / J. B. Heaton. - London & New York: Longman, 1990.-151 p.
2. Prodromou, L. The backwash effect: testing and teaching / L. Prodromou // ELT Journal. - 1995. - Vol. 49/1. - Pp. 13-25.
3. Гусейнзаде Г.Дж. Лингво-дидактический анализ речевой коммуникации на английском языке. Автореф. дис. докт. пед. наук, Баку. 2004, 58с.
4. Ингенкамп К. Педагогическая диагностика: пер. с немецкого/ К. Ингенкамп - М.: Педагогика, 1991. - 240 с.
5. Марина А.Н. Педагогическая диагностика качества иноязычной подготовки студентов технического вуза. - Автореферат дис. ... канд. пед. наук / А.Н. Марина. - Тула: 2008. - 24 с.
6. Маркова А.К. Формирование мотивации учения / А.К. Маркова, Т.А. Матис, А.Б. Орлов. - М.: Просвещение, 1990. - 192 с.
7. Олейникова Е.А. Методика тестирования грамматики в процессе формирования иноязычной коммуникативной компетенции. -Автореферат дис. ... канд. пед. наук. М: 2010. - 24 с.

8. Шаповалова Т.Р. Методика тестирования уровня обученности учащихся иноязычному чтению и письму в условиях дистанционного обучения. - **Автореферат дис. на соискание ученой степени к.пед.н.** / Т.Р. Шаповалова. - М., 2002. - 24 с.

Summary

On the Linguodidactic Competencies of Foreign Language Teachers

The linguodidactic competency of foreign language teachers is an integrative feature of a person who includes subjective and professional features which are formed on the basis of main and supportive competencies of foreign language teachers. From the point of the formation of professional competencies of foreign language teachers on the basis of systematic assessment of linguistic and interactive competencies of the learners it is important to mention the linguodidactic competency. Linguodidactic competence is an integrative feature of a person and it includes several components.

Резюме

О лингводидактических компетенциях учителей иностранного языка

Лингводидактическая компетенция является интегративной особенностью личности, которая включает субъективные и профессиональные особенности формирующиеся на основе основных и вспомогательных компетенций учителей иностранного языка. С призма формирования профессиональных компетенций на основе систематической проверки лингвистических и интерактивных умений обучаемых важно отметить лингводидактическую компетенцию. Лингводидактическая компетенция является интегративной особенностью личности и состоит из нескольких компонентов.

*Rəyçi: ped.f.d. J.Mehrəliyeva
ADU-nun Lingvodidaktika kafedrasının
23.05.2017-ci il tarixli iclasının
18 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 31.05.2017

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ DAXİLİ MOTİVASİYANIN ROLU

Açar sözlər: motivasiya, daxili motivlər, dil təlimində daxili motivasiyanın rolu

Keywords: motivation, intrinsic motivation, the role of intrinsic motivation in language learning

Ключевые слова: мотивация, внутренние мотивы, внутренняя мотивация в обучении языку

Motivasiya hər aspektdən öyrənmə ilə birbaşa əlaqəli anlayış kimi çıxış edir. Çünki öyrənmə şüurlu, istəyərək və əmək tələb edən bir prosesdir. Müasir tədqiqatların əksəriyyəti təlim fəaliyyətinə motivasiya və onun strukturunun birbaşa təsirini təsdiq etmişdir. Hətta klassik İerks-Dodson qanununda fəaliyyətin səmərəliliyinin motivasiyanın gücündən asılılığı sübut olunmuşdur. Lakin bu qanuna görə motivasiya müəyyən optimal səviyyəyə çatdıqda, fəaliyyətin səmərəliliyi aşağı səviyyəyə düşməyə başlayır. Bu baxımdan təlim fəaliyyətində daxili və xarici motivlər fərqləndirilir. Əgər təlim fəaliyyəti zamanı şəxsiyyətin idrak tələbatları təmin olunursa, təlim insan üçün böyük məna kəsb edirsə bu vaxt daxili motivasiyadan danışmaq olar. Lakin idrak motivasiyasının daim artması təlim fəaliyyətinin səmərəliliyinin aşağı düşməsinə səbəb olmur. Bu baxımdan İerks-Dodson qanunu idrak motivasiyasına tətbiq oluna bilməz.

P.M.Yakobsonun fikrincə xarici motivlər “özülü təlim fəaliyyətindən kənar da qoyulmuş motivlər”, daxili motivlər isə “özülü məhz təlim fəaliyyətində qoyulmuş motivlər” dir.

Fərd ehtiyacları qarşılandığında, müvəffəqiyyət əldə etdiyində daxili özündən əminlik əldə edir. Daxili motivasiya insanın ehtiyacları, gözləntiləri, inancları, “o” nu əldə etmə səbəbi, zövqləri, hədəfləri və s.dır. Daxili motivasiya insanın motivasiyasıdır, insanın dəyərləridir, insanın hədəfləridir, insanın məqsədləridir, insanın arzusudur və həmin insanın istəklərini özündə ehtiva edir. İnsanı hərəkətə gətirən də məhz budur. İnsan bir şeyi özü istədiyi üçün öyrənər və ya edərsə, daha çox öz üzərində işləyər, daha dəqiq olar, daha yaxşı öyrənər, məqsədinə nail olmaq üçün fərqli yollardan istifadə edər. Bunun üçün ilk başda insanın daxili motivatorları olmalıdır. Hədəfinə çatmaq üçün inancı, işə başlamaq üçün cəsarəti olmalıdır. Çünki daxilən motivləşən şəxs düşüncəni hərəkətə çevirər. Öz daxilində istəyinə inanan şəxs bunu həyata keçirmək üçün özündə mənən güc hiss edər və daxilən özünü motivləşdirər.

Daxili motivlərin təsiri ilə icra olunan fəaliyyətlərin mahiyyəti elə həmin fəaliyyətin özündən, onun məzmunundan, onun birbaşa icrası prosesində xoşu gəlidiyi, icra prosesində özünü rahat, fiziki və əqli cəhətdən fəal, qeyri-gərgin hiss etdiyi üçün onu yerinə yetirir.

Q.V.Raqovaya görə, daxili motivlər ingilis dilinin öyrənilməsi üçün əsasdır və bu səbəbdən də müəllim tələbənin daxili motivasiyasına önəm verməli, onun emosiya və hislərini, dünyagörüşünü, maraq və arzularını nəzərə almalıdır. Bura-

da tədrisin məzmununa olan maraq və idrak fəaliyyəti motivləri, eyni zamanda tədris materiallarının məzmununda mövcud olan səbəb – nəticə əlaqələrinin üzə çıxarılması ilə bağlı olan təlim – idraki motivlər aiddir.

Araşdırmalara əsasən daxili motivasiyanın yaranmasına təsir edən dörd xüsusiyyət müəyyənləşdirilmişdir.

1.Zəhmətli olması – hədəflər çətin olduqda, uğur asand qazanılmadıqda, hər kəsin bu işi görə bilməməsi və s. hallarda daxili motivasiya daha güclü olur və fərd daha inamla hərəkət edir

2.Kontrol və azadlıq – tələbə özü və təlim prosesi üzərində qismən belə olsa kontrol və azadlıq sahibi olduqda daxilən motivləşir

3.Maraq və yenilik – tələbələr üçün bilinməyən, maraqlı, çaşdırıcı yeni biliklər, həmçinin köhnə biliklərə fərqli baxış hər zaman daxilən marağı tətikləyir və daxili motiv hərəkətə keçir

4.Estetik dəyər – duyğusal reaksiyalar yaradan və qismən gözəlliklə bağlı olan təcrübələr

Yüksək dərəcəli daxili motivasiyanın yaradılması heç də asand və yaxud qısa müddət ərzində həll edilə bilən bir məələ deyil. Xarici dil müəllimlərinin qarşısında duran başlıca vəzifə daxili motivasiyanın yaradılmasına səbəb ola bilən müvafiq şəraitin yaradılmasından ibarətdir. Bununla əlaqədar tədris prosesində müəllimin rolunun dəyişdirilməsi və onun öyrətmək, nəzarət etmək və qiymətləndirmək funksiyalarını yerinə yetirən bir şəxs kimi deyil, tədris prosesinə təkan verən, stimullaşdıran, tələbələrin fəaliyyətini istiqamətləndirən şəxs kimi qəbul olunmalıdır. Bundan əlavə müəllimin tələbələrə bilikləri ötürən şəxs deyil, öyrənməyi öyrədən şəxs aspektindən çıxış etməsi tələbələri daha yaxşı motivasiya edər. Bu sahədə tədqiqatlar aparən R.Allright motivasiyanın səviyyəsi üçün nəticə etibarlı ilə tələbələrin üzərinə məsuliyyətin düşməsini vurğulayır. Tələbələrdə və müəllimlərdə xarici dil və yaxud dillərin öyrədib – öyrənilməsində motivasiya olmadığı halda tədris prosesinin maraqsız, darıxdırıcı, səmərəsiz, uğursuz olduğu və yüksək nailiyyətlərin əldə edilməsinin mümkün olmadığı qeyd edilməlidir.

Öyrənmənin mərkəz sinir sistemi kimi qəbul olunan motivasiya, öyrənmənin hərəkətə gətirici qüvvəsidir. Əgər tələbədə daxilən öyrənməyə qarşı maraq yoxdursa bu o deməkdir ki, tələbəni hərəkətə gətirən qüvvə yoxdur, yəni motivasiya əksikliyi mövcuddur. Psixoloji aspektdən motivasiya problemini bir çox səbəbi və aradan qaldırılması üçün yollar mövcuddur. Əgər bir tələbədə daxili motivasiya yoxdursa və o sadəcə valideynlərinin təhriki ilə dilə yiyələnsə, dili mənimsəməmək üçün müxtəlif bəhanələr irəli sürürsə bu zaman tələbədə adoptasiya və motivasiya əksikliyi problemi vardır. Halbuki daxilən n motivasiya olunmuş tələbə öyrənməyə qarşı istək, diqqət və qərarlılıq hissi yüksək olur və məqsədlərinə nail olmaq üçün əzmlə hərəkət edirlər. Tələbələrin təlim fəaliyyətinin tədqiqi göstərir ki, ayrı – ayrı yaş dövrlərində və ayrı – ayrı tələbələr üçün bütün motivlər eyni dərəcədə təsir gücünə malik olmur. Adətən ayrı-ayrı yaş dövrləri və ayrı-ayrı tələbələr üçün bu motivlərdən biri - əsas, aparıcı, başqaları isə ikinci dərəcəli, köməkçi olur, bu sahədə müstəqil rol oynamır.

Xarici dilin tədrisi zamanı tələbələrdə daxili motivasiya probleminin psixoloji cəhətdən bir çox səbəbləri ola bilər. Tələbələrin daxili motivasiyasına təsir

edən mənfi və müsbət faktorlar vardır ki, bunların aradan qaldırılmadığı təqdirdə psixoloji problem halında özünü göstərir.

Ədəbiyyat

1. Якобсон П.М. Психологические проблемы мотивации поведения человека, М: Просвещение, 1996, стр 317
2. Stipek D. Motivation to learn: From Theory to Practice, Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall, 2010, page 3-6
3. Рагова И.В. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в средней школе, М: Просвещение, 1988, стр 224

Summary

The Role of Intrinsic Motivation in Learning

Intrinsic motivation is a natural motivational tendency and is a critical element in cognitive, social and physical development. Students who are intrinsically motivated are more likely to engage in the task willingly as well as at work to improve their skills, which will increase their capabilities.

Резюме

Роль мотивации в обучении иностранного языка

По мнению П.М.Якобса внешние мотивы “фундамент мотивов заложен вне процесса обучения”, а внутренние мотивы “фундамент мотивов заложен именно в процессе обучения”. При удовлетворении потребностей, при достижении успехов человек чувствует себя уверенно. Внутренняя мотивация - это потребности человека, ожидания, убеждения, причина, чтобы получить ”это”, вкусы, цели и. т. д..

*Rəyçi: fil.f.d., dos. Ə.Gül
ADU-nun Lingvodidaktika kafedrasının
01.06.2017-ci il tarixli iclasının
19 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 12.06.2017

Айтан Курбанова
АУЯ

УСТОЙЧИВЫЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ КАК ОДИН ИЗ ИСТОЧНИКОВ ОБОГАЩЕНИЯ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА УЧАЩИХСЯ СРЕДНИХ ШКОЛ

Ключевые слова: словосочетания, различие между словами и предложениями, что такое устойчивые словосочетания, роль словосочетаний в средней школе, упражнения

Açar sözlər: söz birləşməsi, sözlə və cümlənin fərqi, söz birləşməsi nə deməkdir, orta məktəbdə söz birləşməsinin rolu, tapşırıqlar

Keywords: collocation, different between words and sentences, what is it word group, role of word-group in secondary school, exercises

В английском языке словосочетания имеют свое особое место. Сочетание двух или более слов, связанных лексическим и грамматическим значением называется словосочетанием. В словосочетании существуют главные и зависимые слова, а самое важное, что они зависимы друг от друга. Если между словами нет связи, тогда это не считается словосочетанием.

Например:

красивая девушка – a beautiful girl

замечательный диалог – a wonderful dialogue.

А.М.Пешковский еще шире понимает словосочетание: «Словосочетание есть два слова или ряд слов, объединенных в речи и в мысли» [1, с.35].

По мнению же азербайджанских ученых словосочетание - это соединение двух или более самостоятельных слов, которые связаны между собой грамматическим и лексическим значением.

Например:

Ağillı uşaq

Tərbiyəli oğlan

Чем отличаются предложения от словосочетаний?

Предложение выражает законченную мысль, побуждение к действию, вопрос или эмоции (студенты готовятся к экзамену), а словосочетание выполняет только информативную функцию: называет предмет и его признак (сладкий сон), объект и субъект речи (друг отца), способ действия.

Словосочетания также классифицируют на свободные и устойчивые.

Свободное словосочетание – это словосочетание, создаваемое по одной из существующих синтаксических моделей, фразеологически не связанное, легко разлагающееся на составляющие его части.

Например: новая книга, лекция по архитектуре, внимательно слушать.

Устойчивое словосочетание – это лексически неделимое, устойчивое в своем составе и структуре, целостное по значению словосочетание, воспроизводимое в виде готовой речевой единицы. Из-за того, что устойчивое словосочетание зачастую невозможно перевести дословно, так как теряет-

ся смысл, могут возникать трудности перевода и понимания. С другой стороны, такие именно они придают языку яркую эмоциональную окраску.

Например:

A: What will you do for my birthday?

B: Your birthday's not for another week. You will have to wait and see.

A: Что ты будешь делать на мой день рождения?

B: Твой день рождения не на этой неделе. Тебе придется ждать и увидишь.

Проводится также классификация самих устойчивых словосочетаний:

1. Фразеологические сращения. Это "тип словосочетаний, неразложимых, значение которых совершенно независимо от их лексического состава, от значений их компонентов и так же условно и производно, как значение немотивированного слова-знака" [2, с.145]. Основным признаком сращения - "его семантическая неделимость, абсолютная невыводимость значения целого" [3, с.147] из значений составляющих его компонентов: *собаку съест* (в чем-н.).

2. Фразеологические единства. "Если в тесной фразеологической группе сохранились хотя бы слабые признаки семантической раздельности компонентов, если есть хотя бы глухой намек на мотивировку общего значения, то о сращении говорить уже трудно", сказал В.В.Виноградов. В этих группах "значение целого связано с пониманием внутреннего образного стержня фразы, потенциального смысла слов, ... многие крепко спаянные фразеологические группы легко расшифровываются как образные выражения", основным признаком фразеологических единств - образность: *держат камень за пазухой, выносить сор из избы, плыть по течению* и т. п.

3. Фразеологические сочетания. Их образуют "устойчивые фразеологические группы, в которых значения слов-компонентов обособляются гораздо более четко и резко, однако остаются несвободными", т. е. это словосочетания, в состав которых входит слово с фразеологическим связанным (ограниченным) значением. Основным признаком фразеологического сочетания является фразеологическое связанное значение одного из составляющих его слов-компонентов и свободные значения других: *щекотливый вопя* и т. п.

4. Фразеологические выражения. Фразеологические выражения Н.М.Шанский противопоставляет всем фразеологическим оборотам (сращениям, единствам и сочетаниям) и включает в них такие устойчивые в своем составе и употреблении фразеологизмы, которые являются не только семантически членимыми, но и состоят целиком из слов со свободными значениями, основным (и единственным) признаком фразеологических выражений, сближающим их с фразеологическими оборотами, является признак воспроизводимости, несоздаваемости их в потоке речи.

По своей структуре фразеологические выражения делятся на два типа:

1) фразеологические выражения коммуникативного характера: *Да здравствует солнце! Да скроется тьма!* (Пушк.); *Кончил дело - гуляй смело* - пословицы, поговорки, крылатые выражения, ходовые цитаты и т.п.;

2) номинативного характера: *высшее учебное заведение, поджигатели войны, атомная энергия* - составные термины, штампы, клише и т.п.

Смысловые связи обеспечивают правильность высказывания по смыслу.

В отличие от грамматических связей, которые, как правило, обнаруживают себя в форме связываемых слов (например, в окончаниях), смысловые отношения слов редко выражаются в их облике. Тем не менее, употребляя слово в речи, мы должны согласовывать его по смыслу с другими словами. Это смысловое согласование выражается в двух типах словесной сочетаемости – *семантической и лексической*.

Семантическая сочетаемость слова – это его способность вступать в сочетания с целыми классами слов, объединяемых общностью смысла. Например, глаголы думать, полагать, радоваться, смеяться, грустить и другие описывают различные состояния человека; значит, и сочетаться они могут лишь с такими словами, которые обозначают человека (это и есть один из семантических классов): мальчик, старик, прохожий, врач, учительница и т.п.

Лексическая сочетаемость слова — это его способность вступать в сочетания не с любым словом из какого-либо семантического класса, а только с некоторыми. Например, существует класс слов, объединяемых общим смыслом 'множество, совокупность': стадо, табун, и т. п. При необходимости обозначить множество каких-нибудь животных мы не можем сочетать название любого животного с любым из этих слов. Например: рой пчел, косяк рыбы (но не «стая рыбы или рыб», «рой лошадей» и т. п.)

Для того чтобы отделить устойчивые словосочетания от других языковых единиц, в частности от слова и свободного словосочетания, следует определить их *характерные особенности*.

1. Устойчивые сочетания существуют в языке как набор готовых, уже созданных ранее языковых образований, которые нужно запомнить так же, как мы запоминаем слова.

2. Они имеют обобщенно-целостное значение, которое, как правило, представляет собой переосмысление словосочетания, имеющее в своей основе конкретное смысловое содержание. Его значение складывается из значений его компонентов, одним из которых может оказаться устаревшее слово. Однако у говорящего нет ощущения того, что это слово ему незнакомо, поскольку ему известно общее, целостное значение всего фразеологизма.

3. Лексическая и грамматическая сочетаемость.

4. Устойчивые словосочетания имеют переносное значение и несут с собой какой-то посыл.

Устойчивые словосочетания обширно используются и в *средней школе*. Этот метод был разработан в 1987 году в Харгвейге. Это является первой крупной публикацией о методах словосочетаний, а первое издание этого метода относится к 1960 году.

Также существует много словарей для использования учениками в изучении словосочетаний. Например, такие как “Oxford Dictionary of Collocations”.

Школьникам помогает эффективно овладеть родным языком семантические и выразительные функции изучаемых устойчивых словосочетаний. Они важны так же, как и грамматические функции слов.

На самом деле трудно определить грамматику предложения, не прибегая к его значению.

Но, к сожалению, нужно признать, что учащиеся средних школ показывают низкий уровень по изучению устойчивых словосочетаний. Для этого есть несколько причин.

1. неполное понимание;
2. слабое осознание его функции;
3. грамматическое употребление и сочетаемость.

Но для полного владения каким-то языком они необходимы. И с целью активизации устойчивых словосочетаний в процессе обучения в средних школах составлены упражнения.

Допишите фразеологизмы, выбрав нужное слово.

Держать ... остро. (уши, ухо)

беден как ... мышь (церковная, мечетная).

Литература

1. А.М. Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956
2. В.В. Виноградов Лексикология и Лексикография. М., 1977
3. В.В. Виноградов Лексикология и Лексикография. М., 1977

Xülasə

Söz birləşməsi orta məktəbdə söz bazasının zənginləşdirmək məqsədi ilə istifadə olunması

Tədqiqat işi orta məktəbdə söz birləşmələrinin istifadə olunmasına həsr olunub. Məqalədə söz birləşmələrinin növləri və onların orta məktəb şagirdlərinə təsirindən söhbət açılır.

Summary

Collocation Combinations as one of the Sources of Enrichment of the Vocabulary of Secondary School Pupils

This article is devoted to the sources of Enrichment of Vocabulary and their usage in the elementary schools. In the article the author writes about the types of collocations and their impact on the junior students.

*Rəyçi: f.f.d. A.Həsənova
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
23.05.2017-ci il tarixli iclasının
18 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 22.06.2017

KEÇMİŞ XATİRƏLƏR

İnqilab Xəlilov
ADU

BƏŞİR MÜƏLLİMİ XATIRLAYARKƏN...

Açar sözlər: insan, unudulur, yaşayır, tale

İnsan da var ki, dünyasını dəyişdikdən sonra tez unudulur. İnsan da var ki, dünyasını dəyişdikdən sonra uzun müddət unudulmur, həmişə insanların xatirələrində yaşayır. Bu gün xatirəsini əziz tutduğum insanlardan biri Bəşir müəllimdir.

1969-cu ildən indiki Azərbaycan Dillər Universitetində çalışıram. Bəşir müəllimlə tanışlığım həmin ilə təsadüf edir. Sonralar tale elə gətirdi “Pedaqogika” kafedrasında çiyin-çiyinə işləməli olduq. Deyim ki, aramızda müəyyən yaş fərqi olduğundan ona həmişə böyük hörmətlə yanaşırdım. Kafedrada bir müddət laborant işlədim. Bir müddət sonra müəllim keçmək məsələm ortaya çıxardı. Tədris yükü bölgüsündə çətinliklər yaranmışdı. Kafedrada hamı səssizcə bir-birinə baxırdı. Birdən həmişə olduğu kimi, Bəşir müəllim əlləri ilə qaşlarını sığalladıqdan sonra dedi: “Ə, nə sakit dayanmışız, əgər tədris yükündə “qeyri-dildə” məşğələ aparmaq nəzərdə tutulubsa mən onu aparmağa hazırım. Hazırki napardığım dərs yükümü isə bu cavan oğlana verərəm”.

O vaxt müəllim yerini tutmaq üçün böyük mərhələlərdən keçməli olurduq. Bəşir müəllim belə kəsərli sözlərindən sonra mənim müəllim keçməyimə kafedrada məmnuniyyətlə razılıq verildi. İndi hər auditoriyaya daxil olan zaman Bəşir müəllimin həmin spzləri yadıma düşür. Rəhmətlik az deyərdi, amma saz deyərdi.

Bir vaxtlar hər ikimiz keçmiş özəl Universitet olan “Naxçıvan” Universitetində saathesabı məşğələ aparırdıq. Həmişə olduğu kimi, çox isti görüşür, hal-əhvaldan sonra ikinci saat məşğələmin olub-olmamasını soruşdu, elə ki, olmadığını bildikdə, məşğələsinin əvəz olunmasını xahiş etdi. Düzü, əvvəl tutuldum, professor Bəşir müəllimdən sonra auditoriyaya daxil olmaq mənim üçün çətin olmazdı-mı? Bəşir müəllim bunu hiss edib dedi: “Ə, sən bilirsən kimin qardaşısən? Gedib elə onun tərcümeyi-halından danışsan bəsidir”.

Bu inamlı deyilən sözlər elə bil mənə böyük qüvvə verdi. Məşğələni əvəz etdim, pis də alınmadı. Şair də yaxşı yazıb:

*Mənə ümid kimi bax – doğruldum gümanını,
Mənə işıq kimi bax – dağıldım dumanını,
Mənə inam kimi bax – sinə gərim çətinə,
Mənə sevgi kimi bax – dönüm məhəbbətinə!*

Bəli, bizim Bəşir müəllim insanlara, həmkarlarına, tələbələrinə böyük inamla, ümidlə yanaşmağı bacaran pedaqoq idi.

1983-cü ildə işlədiyim universitetdən Moskva şəhərinə təkmilləşdirmə kursuna göndərilmişdim. Kursda müxtəlif mövzularda mühazirələr dinləyirdik. Növbəti mühazirədə akademik Y.Babanski “qanun və qanunauyğunluqlar” haqqında mühazirəsinə başlamamışdan əvvəl professor Bəşir Əhmədovun “Pedaqogikanın qanunları və prinsipləri” adlı əsərinin adını çəkib böyük fəxrlə xeyli əsər haqqında fikir söylədi. Bu, məni həddən artıq sevindirdi və böyük fərəh hissi keçirdim ki, bizim hörmətli Bəşir müəllimin adı Moskva kimi böyük bir şəhərdə alimlərin, akademiklərin diqqətini cəlb etmişdi...

Növbəti tədbirlərin birində mərhum prof. Fikrət Seyidovun “Söy kökümüzdən gələn pedaqoji fikir” adlı (Bakı, 2004-cü il) kitabının təqdimatı keçirilirdi. Müxtəlif universitetlərdən, təşkilatlardan qonaqlar dəvət olunmuşdu. Bəşir müəllim bu toplantıya bir az gecikmişdi. Əsərin müzakirəsi gedirdi. Elə ki, Bəşir müəllim auditoriyaya daxil oldu, sanki bir canlanma baş verdi. Söz verildi Bəşir müəllimə, çıxışının əvvəlində: “Ə, *Siz bilmirsiniz ki, ot kökü üstə bitər?*” – dedi və kitab haqqında maraqlı, eyni zamanda konkret fikirlərini söylədi.

Bir sözlə demək istəyirəm ki, adi kafedra iclasları olsun, istərsə hər hansı tədbir və ya yığıncaq olsun Bəşir müəllim orada bir neçə söz desəydi o saat bir canlanma baş verərdi, sıxıntı, gərginlik aradan götürülərdi.

Ümumiyyətlə Bəşir müəllim qəlbimdə böyük bir alim, əsl müəllim, eləcə də xeyirxah, ədalətli, mərd bir insan kimi həmişə yaşayacaqdır.

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK BÖLMƏSİ

Şaban Şabanov (ADU)

ALMAN DİLİ SÖZÖNÜLƏRİNİN SEMANTİKA VƏ SİNTAKSİSİ
(SÖZÖNÜ=QOŞMA PARALELLİYİNDƏ MÜQAYİSƏLİ TİPOLOGİYA) 3

Aytən Hacıyeva (ADU)

AMERİKAN ANTRONİMİKASI VƏ ALLÜZİV ADLAR 16

Şəfaqət Mahmudova (ADU)

MƏKAN DEYKSİSİ MİKROSAHƏSİNİN ƏSAS KONSTİTUYENTLƏRİ 21

Fəridə Allahverdiyeva (ADU)

PROSODİK VƏ SUPRASEQMENT NİTQ ELEMENTLƏRİNİN
VARIATİVLİKDƏ ROLU 27

Розалина Гасымова (БСУ)

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ КАТЕГОРИИ СОСТОЯНИЯ В ПОСЛОВИЦАХ
И ПОГОВОРКАХ РУССКОГО НАРОДА 36

Нигяр Багирова (АУЯ)

ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ МЕТАФОРЫ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ
СЛЕНГЕ 41

Səbinə Əhədli (ADU)

FRANSIZ DİLİNDƏ SÖZ YARADICILIĞI: TELESKOPAJ 47

Айтен Мурадова (БГУ)

КОНЦЕПТ «ДРАГОЦЕННЫЕ КАМНИ» И АНТРОПОНИМЫ
В ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ 51

Pərvanə Ağazadə (ADU)

ABŞ PREZİDENT SEÇKİLƏRİNDƏ DONALD TRAMPIN İLK DEBAT ZAMANI
OPPONENTLƏ MÜKALİMƏ TEXNOLOGİYALARI (2016) 55

Aydan Quliyeva (ADU)

İNGİLİS DİLİNDƏ MÜRACİƏT ETİKETLƏRİ VƏ ONLARIN
İSTİFADƏ İMKANLARI 60

Maya Əhmədli (AzMIU)

PASSİV KONSTRUKSİYALARIN TİPLƏRİ 64

İzaura Şirinova (ADU)

ZAMAN ZƏRFLİKLİ SADƏ CÜMLƏLƏRİN SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ 70

Könül Abbasova (DTX-in AKADEMİYASI)

ÇİN HEROQLİFLƏRİ VƏ ONLARIN STRUKTURU 74

Aytac Həsənova (BBU)

TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ ƏN ÇOX RAST GƏLİNƏN LEKSİK-FRAZEOLÖJİ
PROBLEMLƏR 78

Vəfa Eminova (ADU)	
İNGİLİS İQTİSADI TERMLƏRİN STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	83
Vüsalə Vəlicanova (ADU)	
CEYN OSTİNİN “QÜRUR VƏ QƏRƏZ” ROMANINDA SİNONİMLƏRİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	88
Ülkər İbrahimova (AMEA, İ.Nəsimi adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU)	
EPİQRAFİK ABİDƏLƏRDƏ ADLAR TARİXİ-MƏDƏNİ AMİL KİMİ	92
Arzu Niftəliyeva (Aydəmirova) (ADU)	
MÜQAYİSƏLİ LİNQVOKULTUROLOGİYANIN PRİNSİPLƏRİ	97
Leyla Qədimova (ADU)	
ŞEKSPİR SONETLƏRİNDƏ EMOSİONALLIĞIN LİNQVİSTİK ASPEKTİ.....	102
Mehriban Səfərova (ADU)	
TƏKRARLARIN STRUKTUR TİPLƏRİ	108
Vüsalə İsmayılova (ADU)	
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ “QISALTMA” SÖZ YARADICILIĞININ YOLLARINDAN BİRİ KİMİ VƏ ONUN TƏSNİFATI	113
Təbərrük Cahangirli (QƏRB UNİVERSİTETİ)	
İNGİLİS DİLİNDƏ “AİLƏ” KONSEPTİNİN STRUKTUR-MƏKAN MODELİ	119
Эльвира Гейдарова (БГУ)	
ОБРЯДЫ ЖИЗНЕННОГО ЦИКЛА: РОДИНЫ, КРЕСТИНЫ, НА ЗУБОК (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО ОСТРОВНОГО ГОВОРА АЗЕРБАЙДЖАНА)	125
Xatirə Əliyeva (SDU)	
HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ.....	130
Aygün Mahmudova (BSU)	
İNGİLİS DİLİNDƏ “MÜDRİKLİK” KONSEPTİNİ METAFORİK ŞƏKİLDƏ İFADƏ EDƏN TƏBİƏT, MADDƏ, QIDA, MƏŞGULİYYƏT VƏ TEMPORAL XÜSUSİYYƏTLƏR.....	135
Фаиг Керим (АУЯ)	
АНГЛИЙСКИЕ СЛОВА АРАБСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ, ИСТОРИЯ И ПРИЧИНЫ ПЕРЕХОДА ЭТИХ СЛОВ В АНГЛИЙСКИХ ЯЗЫК.....	139
Könül Qurbanova (ADU)	
TƏRCÜMƏDƏ OBRAZLILIĞIN ÖTÜRÜLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ.....	142
Nəzakət Məmmədli (ATMU)	
DİLÇİLİKDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ ANLAYIŞI	146
Hüsniyyə Tanrıverdiyeva (BSU)	
MƏCAZLAR SİSTEMİNİN DİL SİSTEMİNDƏ YERİ	150

ƏDƏBİYYAT BÖLMƏSİ

Gülşən Ağabəy (ADPU)	
XX ƏSRİN 20-Cİ İLLƏR SATİRİK ŞEİRİNDƏ QƏHRƏMAN PROBLEMİ.....	154

İlahə Kazımova (ADU)	
MƏNƏVİ-ƏXLAQİ PROBLEMLƏRİN İSİ MƏLİKZADƏ YARADICILIĞINDA TƏCƏSSÜMÜ.....	160
Ülviyyə Əliyeva (ADU)	
CONATAN EDVARDSIN MİSTİK TƏLİMİ.....	165
Vəfa Tahirova(ADU)	
AFROAMERİKAN ƏDƏBİYYATININ MULTİKULTRALİZM NÖQTEYİ NƏZƏRDƏN TƏHLİLİ.....	172
Əzizə Salamova (ADU)	
M.DREBBL YARADICILIĞINDA “JERUSALEM IN GOLDEN” ROMANIN YERİ (FEMİNİZM PROBLEMLƏRİ KONTEKSTİNDƏ).....	176
Gülнар Mehtiyeva (BDU)	
MÜASİR ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞIN TƏHLİLİ METODOLOGİYASINA BİR BAXIŞ..	182
Nigar Haqverdiyeva (ADU)	
UYDURULMUŞ MƏKAN FOLKNER TRİLOGİYASINDA ZAMAN VƏ MƏKAN ANLAYIŞLARININ TƏZAHÜRÜ KİMİ	187
DİGƏR SAHƏLƏR	
Jalə Mehrəliyeva (Seyidzadə) (ADU)	
İXTİSAS DİLİNDƏ SƏRBƏST SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏDRİSİNİN METODİKİ ƏSASLARI.....	190
Sədaqət Mustafayeva (ATMU)	
NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ DƏRSLƏRİNDƏ MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ	195
Наиля Агаева (АУЯ)	
СОВРЕМЕННАЯ РУСИСТИКА И ПРОБЛЕМЫ ПОДГОТОВКИ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ-РУСИСТОВ	200
Гезаль Амирова (АУЯ)	
НРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ ШКОЛЬНИКОВ В УЧЕБНО- ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ.....	205
Gülнар Abdullayeva (ADU)	
UTANCAQLIQ PROBLEMLƏRİ OLAN MƏKTƏBYAŞLI UŞAQLARIN SOSİALLAŞMASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	209
Элиз Гусейнова, Гюльнара Сулейманова (БСУ)	
РАССМОТРЕНИЕ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОЙ РЕЧИ.....	213
Arzu Babayeva (GDU)	
İXTİSASI DİL OLAN ALİ MƏKTƏB TƏLƏBƏLƏRİNƏ İNGİLİS DİLİNDƏ DİSKURSİV KOMPETENSİYANIN AŞILANMASINDA ÇALIŞMALARIN ROLU	217
Mətanət İbrahimova (ADNSU)	
MULTİKULTRALİZMİN TƏHSİLDƏ ROLU	224

Gülşən Səmədova (ADU)

XARİCİ DİL MÜƏLLİMLƏRİNİN LİŇQVODİDAKTİK KOMPETENSİYALARINA
DAİR..... 228

Gültəkin Ağazadə (ADU)

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ DAXİLİ MOTİVASİYANIN ROLU 234

Айтан Курбанова (АУЯ)

УСТОЙЧИВЫЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ КАК ОДИН ИЗ ИСТОЧНИКОВ
ОБОГАЩЕНИЯ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА УЧАЩИХСЯ СРЕДНИХ ШКОЛ..... 237

KEÇMİŞ XATİRƏLƏR

İnqilab Xəlilov (ADU)

BƏŞİR MÜƏLLİMİ XATIRLAYARKƏN... 241

Məcmuə «Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində çap olunub.

Çapa imzalanıb: 12.10.2017.
Format: 60x84 ¹/₈. Qarnitur: Times.
Həcmi: 31 ç.v. Tiraj: 300. Sifariş № 220.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA
MƏRKƏZİ**

**Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az**

HÖRMƏTLİ MÜƏLLİFLƏR!

ADU-nun “Dil və ədəbiyyat” adlı elmi məqalələr məcmuəsində dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq və pedaqoji elmlərin aktual problemlərinə dair məqalələr çap edilir.

Məqalələr aşağıdakı şərtlərlə qəbul edilir:

* Məqalənin həcmi 6 səhifədən az olmamalıdır.

* Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərməlidir.

* Məqalələr kompüterdə yığılmış formada (1,5 interval, şrift 14, səhifənin ölçüləri: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm; mətnlər Times New Roman şrifti ilə) təqdim edilməlidir.

* Məqalədə açar sözlər (3-5 söz), başlıqdan sonra qara hərflərlə qeyd olunmalıdır.

* Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr bu qaydada göstərilir:

1. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə yaxud, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəni ardıcılıqla nömrələnməlidir.

2. İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin içində göstərilir. (Məsələn: [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır.)

3. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərməlidir.

4. İstinad olunan ədəbiyyat nəşr olunduğu dildə verilir.

5. Ədəbiyyatlar AAK-nın tələbləri əsasında göstərilir:

Kitablar üçün - müəllif, nəşrin adı. Nəşr olunduğu yer. Nəşr olunduğu il. Məsələn: **Yunusov D. Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik. Bakı: “E.L.” Nəşriyyat və poliqrafiya şirkəti MMC, 2008, 164 s.** Qəzet, jurnal və ya məcmuə məqalələri üçün – Müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşr, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr. Məsələn: **Qaraşarlı Ç. Etrusk dilində ismin hal kateqoriyası // ADU-nun “Elmi xəbərlər”i, 2008, №-1, s. 38-42.**

* Məqalənin sonunda məqalənin yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan dilində yazılmış məqalələrə ingilis və rus dillərində, rus dilində yazılıbsa, Azərbaycan və ingilis dillərində, digər xarici dillərdə yazılıbsa, Azərbaycan və rus dillərində) xülasə verilməlidir.

* Məqalələr CD- diskdə təqdim edilməlidir.

* Məqalələrə bu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssislərin rəy verməsi və müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurasının protokolundan çıxarış təqdim olunması zəruridir.

* “Dil və Ədəbiyyat” məcmuəsinin ildə 4 nömrəsi nəşr olunur.